

Олександр Сизоненко

**НЕ ПОЛЕ
ПЕРЕЙТИ...**

СМЗОНКО НЕ ПОЛЕ ПЕРЕМ...

I

Олександр Сизоненко

**не поле
перейти...**

романи і повість

—

Київ – 2004

Коли ночами згадуєш війну (а про неї думається саме ночами), то зринає в пам'яті, як у хмарах куряви з'являються із степу полкові й дивізійні колони відступаючих військ і, заповнивши широкі сільські вулиці, вглибають у східний обрій, немов розчиняються в легендах забуття.

Стрижені молоді червоноармійці-строковики і посивілі й стомлені в безперервних боях генерали з почервонілими від безсоння очима озираються з того пекельного літа всі, як один, через ліве плече. Наче докоряють чи питають мене: "Ти не забув?" Чи наказують: "Запам'ятай! І напиши про нас, напиши!" Я нічого не забув...

У цій книзі пропонується роман "Білі хмари" – про нележку долю батьків і дітей як у повсякденному мирному житті, так і в роки воєнного лихоліття, повість "Paul, Peter, Joan...", а також новий роман "Не поле перейти..." Ці твори – про реальні події Великої Вітчизняної війни. Їхні герої – конкретні люди із справжніми, а не вигаданими іменами. Воїни-мученики і воїни-переможці знову постають в нашій пам'яті і в наших серцях.

Вічна слава! І вічна пам'ять їм!

*Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Національною програмою випуску
соціально значущих видань*

© Сизоненко О.О., 2004.

© Лук'яненко С.І., художнє оформлення, 2004.

© КП "Редакція журналу "Дніпро", 2004.

ISBN 966-7865-72-X

Частина перша

*Не вір тому, братику, хто запевняє, що
від Гавани до Кі-Уест рукою подати.
А в мене вся відстань попереду.*

Ернест Хемінгвей

Дорога буде далека – через усю Україну. І сумна: в батькову смерть.

Ходімо по цій довгій сумній дорозі. Вона випадає кожному. Рано чи пізно по ній доведеться пройти чи проїхати: це одна з тих наших доріг, які не вибирають. Вона може бути короткою, в кілька кроків. І довгою – в тисячі кілометрів. Але важка вона однаково, і на ній можна передумати все своє життя, життя батька й матері...

На такий дорозі завжди легше удвох. Ось моя рука. Дверці в машині одчинені. Автострада лежить перед нами рівна, тверда, аж дзвенить.

Ідьмо!

А ніч голубітиме і мінитиметься – місячна й тиха вереснева ніч, мов для сповіді. І столітні верби над шляхом здаватимуться прозорими. І траса білітиме на рівнині, наче встелена не бетоном, а каменем, з якого в нашій селі випаляють вапно, щоб побілити хати. Тільки ліси темнітимуть обабіч. Та машини попереду. Зустрічні пронизуватимуть нас ножами своїх фар. Щоб не сліпити водіїв, ми не вмикатимемо дальнього світла. Навіщо? І так буде видно, як вдень.

Шофери зустрічних машин дивуватимуться з наших підфарників, сигналитимуть нам, перемикаючи світло з ближнього на дальнє, а дорога все одно білітиме, і їхати по ній буде легко. Під рівне, приглушене гудіння мотора пролітатимуть на узбіччях тополі, схожі одна на одну, мов сестри. А вдалині величаво пропливе якесь заснуле село. І тільки небо і зорі над притихлою землею лишатимуться нерухомими та місяць висітиме над дорогою, печальний і вічний для всіх, як смерть і життя.

Чомусь думатиметься про те, що він світить так само і там, над Баштанкою — далеким селом, де вмирає зараз у районній лікарні твій батько.

Уявляється вибите і порожнє, мов плац, подвір'я лікарні, вікно, у яке ти не раз заглядав. Тепер туди заглядає місяць. Чи видно там щось, у тій задушливій смертній палаті?

Ти там уже, там, біля батька. Береш його обличчя в долоні. “Тату, — кажеш йому, — таточку”. Хоч ніколи в житті не брав його обличчя в долоні і ніколи не говорив йому таких ласкавих слів, бо, коли ми стаємо дорослими, ніжність ховається десь на самісіньке дно наших сердець у суворості буднів, тривог і невдач. Чи й удач — все одно.

А тепер уявляєш — ні, просто відчуваєш, — яке те обличчя худе. Яке колюче воно, неголене! Ти це відчуваєш своїми долонями, хоч руки твої поки що стискають холодне гладеньке й ребристе кермо.

Летить, пролітає узбіччям незоране поле з якимись копицями, повільно і величаво розгортається на рівнині, і, дивлячись на нього, розумієш, наскільки в думках ми проходимо відстані швидше, ніж в дійсності.

Автострада повертає тепер на південь, якась ще порожніша й самотніша, ніж досі, і летиш по ній, мчиш вже не назустріч радості, як доводилося їздити досі, а назустріч батьковій смерті. Але — як не тяжко, як не страшно — лишається надія: а може, ще все минеться? Може...

Це ніколи нас не кидає. Ми завжди маємо розкіш сподіватися на краще. Лети, машино, лети, слухняна! Натискаєш акселератор і знаєш, що відстань уся попереду. Величезна відстань. У величезне горе. У непоправне нещастя, що впало на тебе тільки сьогодні і тому здається наглим і несподіваним.

Хотілося б мати щасливі телеграми. І, може, вони й бувають. Але зараз ти твердо знаєш, що телеграми приносять біду. Всього півроку тому, прийшовши з роботи, ти застав першу в своєму житті телеграму: «Мама померла. Приїжджай. Батько». Хіба цього мало одній людині в один рік? Мабуть, мало. Бо через півроку друга телеграма: «Батько у край тяжкому стані. Лікар».

Ти показав цю телеграму своєму заклопотаному директорові. Він прочитав її мовчки, самими очима, мовчки її повернув, а ти мовчки поклав у кишеню, мовчки сів у машину і оце їдеш. Бодай так не їздити!

Але життя є життя, і ми народилися не для того, щоб гани-ти його, а щоб жити і зносити все, що нам випадає. І горе – теж. Бо скільки б його не було, радості завжди більше, ніж горя. Воно щедре, воно й невблаганне, наше життя. Тільки про це ми забуваємо в радості, а в горі пригадуєш все, і життя проходить перед тобою, як оця дорога на рівнині, як ліси оці, й села, й тополі на узбіччях. І роки твої – як кілометри: ти прожив їх, неначе проїхав.

Приїздив батько до міста. Глухий, короткозорий, скромний і постійно збентежений: як би комусь не завадити. У синовій хаті, чи на вулиці, чи в магазині – скрізь намагався пройти чи стати так, щоб нікому не перейти дорогу, нікого не потурбувати.

Найбільше приїздив восени. Купував вапно, замазку, фарбу. Щоб побілити хату, підремонтувати й пофарбувати вікна і двері на зиму. Іноді купував матері халви, або цукерок, або банку бичків, якщо ти давав йому вдосталь грошей на це.

А потім, як ти бачився з ним востаннє, приїхав купувати мамі якесь платтячко, тюль, хустки – все, що треба для похорону; заздалегідь купивши все те, довго стояв у куточку під стіною, схиливши голову. А люди йшли повз нього, гатили ногами в підлогу, кричали і перегукувались.

І життя летіло повз нього і вило, і вже тоді йла його підступна і страшна хвороба. Тільки він того не знав. Стояв осторонь, мовби чекав своєї години, і боявся комусь завадити.

Третя година ночі. Обганяти вже нікого і розминатися ні з ким. Машини стоять на узбіччях. Вони, здається, поснули під охороною дбайливих щитів, поставлених добрими людьми. «Стомився – відпочинь!» – величезними літерами написано на них.

І можна подумати, що ці щити вигадано матерями, які вічно тривожаться за своїх дітей, що мандрують більшими й меншими дорогами по світу, і завжди виглядають нас і ждуть.

Ці щити сприймаються тепер як згадка про твою матір. Про її добру і вічно звернену до тебе душу. Її вже немає, але все, що зустрічається у світі доброго, – то наче від твоєї мами.

Коли тебе питали, як ти живеш, відповідав донедавна завжди одною фразою:

– Та... мати вмирає...

А серце так защемить-защемить, і відчуєш образу на долю, що безжално наслала на неї хворобу, перед якою безсила вся медицина й наука, тяжку операцію, після якої ти не пізнав свою маму, схилившись над нею, щоб поцілувати. А її тут же вирвало кров'ю, і одна крапля маминої крові втрапила на твій галстук. «Якби ти тільки знав, що вони робили зі мною». — І мама слабою восковічою рукою все тяглася до твого світлого галстука, щоб стерти з нього ту осоружну цятку...

Що ти при цьому відчував — не розкажеш і не поясниш нікому.

А вона тобі вірила. І вірила лікарям — друзям твоїм. І, може, тому йшла на операцію сміливо. А може, й тому, що звикла за своє життя до всього, знала, що труднощі й муки, які випадають на долю, треба зносити мужньо й рішуче. І чим швидше, тим краще. В той операційний день вона всіх підбадьорювала.

— Ви не бійтеся, — казала вона. — Якщо вам боязно, співайте в думках улюблену пісню, і всі страхи минуть.

Сама вона була просто героєм. Можливо, саме тому складна операція скінчилася швидко і вдало, і маму на чотирнадцятий день виписали в гарному стані і настрої. І тут ні вона, ні хірург не винні були в тому, що на світанку її настиг інсульт, ударив, мов з протитанкової гармати, і позбавив мови і здатності рухатись.

— Таточку! — гукнув на світанку твій стривожений і зблідлий хлопчик, вбігши до спальні. — Іди скоріше, бабуня впала!

Куди впала? Як упала? З чого і чому? Ти не міг зрозуміти, бо ввечера вона так гарно себе почувала, так сміялася з твоїх жартів, з апетитом вечеряла, і ти вже заспокоївся: тепер мама житиме. Перед тим як лягти, вона попросила тебе не вимикати радіоточку. «Нехай грає. Воно мені не заважає, бо я скучила за ним у лікарні». І ти залишив радіо ввімкненим. А тепер, вбігши в кімнату, де вона спала, ти застав її на підлозі напівмертву. Вона не повернула голову на твій поклик і не стогнала, і права рука її й права нога були зовсім неживі, а обличчя перекосилося. Поклавши її на канапу, неприродно довгу й важку свою маму, одвіку худеньку і легку, ти помітив, що синеньке платтячко її підбите якоюсь кольоровою смужечкою, бо не вистачило матерії.

Двадцять місяців пролежала вона, моя мила мама, на розкладачці. Двадцять місяців сидів біля неї батько. Вмираючи, вона обняла його однією, здоровою, рукою, пригорнулася обличчям до його обличчя і вмерла тихо-тихо, як вмирають, мабуть, степові чайки.

Де живуть наші батьки й матері, там живуть і вітри, які нас обдували в дитинстві. Оті перші вітри, що обдували нас на маминих руках, і ми, вперше відкриті їм, зашлиналися від того незвичного потоку безмежжя, краси і неосяжності. Здригалися, невміло мружили очі і починали входити в світ, який звемо життям.

Живуть там, за маминою і батьковою хатою, вітри, і птахи, і сонце, і земля твоя, і твій рід, і твої перші кроки.

Більшість людей носить це в серці повік. І якщо є щось святе на землі, то це, перш за все, мама і батько. І батьківська хата. І мамине слово. І стежки, по яких вона ходила і на яких вчила ходити й тебе. Стежки, поля і дороги.

По інших ходив ти сам. На війну, у навчання. В кохання. На роботу. Це вже твої власні — щоденні, буденні, яких наче й не помічав колись, а тепер згадуєш їх, мовби щось найголовніше в житті.

Найперша твоя стежка — та, що виводила з двору на вулицю.

Двір був зелений, порослий споришем. Восени на ньому з'являлася біла скирта пахучої соломи, а влітку не було нічого. Тільки стояв погрібник, та собача будка під хатою, та куш смородини під вікном. Він дуже шумів ночами, і ти довго не міг заснути. А мама казала: то вітер. І розповідала тобі казки про дрімучі ліси — у степовій голій рівнині їй вистачало для цього куша смородини.

По тій стежці ти вперше вийшов з порожнього двору на вулицю. А значить — у світ. Вийшов, тримаючись за мамину спідницю, бо в руках у неї щось було: мама ніколи не мала вільних рук. Щось носила ними, робила щось.

Клята стежка була нерівна. Ти спотикався на вибоїнах і падав, повисаючи на маминому фартусі, мов гімнаст на кільцях. Іноді фартух виривався з рук, і ти падав по-справжньому. Проте не плакав ніколи, підводився найчастіше сам і продовжував йти вслід за мамою. Тому маєш тепер міцні ноги.

Коли ти підріс і вже вільно тримався на ногах, мама завжди посилала тебе вперед: вона хотіла бачити тебе кожною хвилі та не зводити з тебе очей, щоб, бува, з її дітям чого не трапилось. Або мала втіху дивитись на тебе.

— Иди, синочку, вперед.

І ти йшов. Відчував на собі мамин погляд і намагався йти гарно і рівно. Може, в нас і хода легка, і стрункість якась є тому, що мами дивились на нас, не зводячи очей. Від само-

го пуп'янка і до кінця свого життя. Все пускали нас уперед і милувались нами.

Людина завжди прагне до волі і самостійності. І от настає час, коли ти починаєш тікати з двору у самостійні мандри. То були далекі мандри! На середню вулицю. Або на горішню. Інших у селі не було.

Ішов провулками і через городи. Та все оглядався, чи видно хату твою, бо треба ж було втрапити й назад. А зустрічні люди питали тебе: «Чий ти?» І ти не знав, що відповісти, окрім «мамин». Тебе ще тоді ніхто не знав у селі, ти був чимсь новим, небаченим, без будь-яких громадянських прав, бо вони починаються з імені людського, а твоє ім'я було ще не відоме нікому.

— Чий ти?— питали тебе дорослі люди, скоріше з цікавістю, ніж з погрозою. Але це питання завжди лякало тебе і ставило в безвихідь, бо на слово «мамин» всі чомусь сміялись, і в сміхові тому вчувалось тобі кепкування, глузливність. А ти теж нікого не знав, і незнайомі люди викликали у тебе побоювання.

— Чий ти?— питали тебе на вулицях, а потім у школі.

— Чий ти?— питають, коли беруть в армію чи на війну.

— Чий ти?— питають, коли в тебе щось виходить в роботі краще або, навпаки, погане.

— Я ваш, ваш!— відповідає людина, що недавно трималася за мамину спідницю. Чи вже й сивіюча, з сумними очима і стомленим голосом.— І яким ви мене виховали, таким я і є. Тому мої достоїнства— це ваші достоїнства, а мої вади— це також ваші.

Бо людина не існує окремо, як не існує вона і вічно. Бо якби не були наші мами, скільки б добра в нас не вклали, його не вистачить на все життя. Ми всі живемо разом, люди— серед людей. Тому коли запитуємо когось всілякими анкетами: «Чий ти?»,— ми знаємо, що відповідями своїми на оті численні запитання кожна людина скаже: «Я ваш». І це буде велика і сувора правда. Про цю конкретну людину зокрема. Про кожного з нас. Про всіх нас разом.

Мушиш розминутися з автоколоною. Це все МАЗи, величезні, могутні. Вони з страшним ревом проносяться повз тебе, їх багато, ідуть вони густо. Фари вимкнено, в твою машину вривається запах дизельного палива.

«Ре-е-ев! Ре-е-в!»— пролітають одна за одною машини, заглушаючи все, рвучи на шмаття повітря і тишу, і ти при-

гадуєш, як, дивлячись на отаку колону, батько сказав колись із тривогою:

— Ну й машини! Аж кричать — війни.

Ага, ось останній МАЗ промчався повз тебе, тепер дорога вільна, і ти можеш згадувати далі.

Навпроти вас, через вулицю, жив найбагатший у селі чоловік Борис Луценко. Кам'яний будинок з вічно зачиненими віконницями, буйні кущі бузку і смородини в пагісаднику з зеленими обаполами, глухі височенні ворота між будинком і високою-високою клунею під соломою. Коли ворота відчинялися, видно було широкий двір, встелений величезними кам'яними плитами, поміж якими в щілинах росла густа трава, розграфлюючи подвір'я на правильні красиві квадрати. Од воріт в глибину двору помітна була смуга, на якій трави в щілинах було менше: тут їздили підводами, водовозкою, гарбами на тік, тому трава була збита копитами і розчавлена колесами. А ліворуч і праворуч від цієї смуги вона розкошувала, і тому подвір'я здавалося нам, хлопчикам, просто казковим.

Далі був гарман, закат, у якому стояли віялки, сівалки, плуги й пукарі, стайня, набита невеличкими, але злими і щирими в роботі конятами, а вздовж загорожі тяглися корівники, сажі для свиней, комори. Двір був багатий, і хата багата, і сім'я велика: дві дівчини на виданні, жонатий син Григорій з невісткою, молодий пришуватий Петро, що вічно пас коней і ловив павуком рибу, і найменший — Славко, з яким ти дружив.

В обох дівчат, які частенько ходили до твоєї молоді матері, щоб навчитися вишивати, або пекти хліб, або маринувати рибу, ти був закоханий по черзі, збирався женитися спочатку на Маланці, яка незабаром вийшла заміж і подарувала тобі, обідраному і голомозому п'ятирічному залищальникові, шишку: просто в фаті зайшла у бідну вашу хату, знайшла тебе на печі, обсипала цукерками і зерном, а потім подала тобі білу-пребілу шишку, перев'язану червоною, як жар, стрічкою.

Ти заїв гіркоту відхиленого кохання тими гостинцями і на другий день закохався у Фросину, в якій потім любив вечорами сидіти на руках і засинав, прихилившись до пахучого її плеча. І просто дивно було, як вона висиджувала з п'ятилітнім парубійком на руках цілі вечори.

А з Петром ти ходив ловити рибу: він бродив з павуком понад берегом, а ти носив йому штани. Одійде він на яких сто або двісті кроків і гукає тебе. Ти береш його штани і якусь фуфайку, де завжди бряжчали бляшанка з тютюном і

мідна запальничка, і перенесиш на нове місце, проти Петра. А він знову пішов і пішов з павуком, і тобі доводиться знову нести його речі. І так, аж доки не стемніє. А в темряві ти лишався наодинці з тими штаньми і думав, що в світі, крім тебе, нікого немає. Тому, коли Петро вибрідав до тебе з ставка, великий і нечутний, ти відчував радість і любов до нього, ставав сміливішим і просто щасливим.

Мама твоя часто лаяла Петра, але ти нізачо не хотів склас-ти з себе тих романтичних обов'язків. По-перше, славно було дивитися і стрибати на березі від захоплення, коли раптом у павуку заб'ється короп чи лин. По-друге, доки Петро ловить рибу, можна було бавитись запальничкою. А по-третє, ти ніколи не приходив додому з порожніми руками: Петро тобі завжди давав линця чи коропчика за твої багатогодинні труди зброєносця. Хоча й носив ти не зброю, а штани. Може, най-потрібніше з усіх надбань людських.

У двір тебе до Луценків пускали рідко. Такий був закон. Ти тільки чув, як там, за високими ворітьми, гуділи котки під час гарманування, як шипіла принадно і злісно різка і стукали штельваги, а тупіт коней по розстеленій пшениці був м'який, і кінське форкання ледве долинало звідти – все це було таке принадне, що ти просто вмирав від бажання потрапити в те найдивніше і найпотаємніше в світі, чи то пак в селі, подвір'я і покататися на різці. Ти просиджував біля луценківських воріт на лаві цілими днями, бо дома у вас нікого не було.

Але і в Луценків майже всі поїхали на степ за снопами – ні Петра, ні Славка, ні Фросини. Ні в кого було і попроситися у двір і на тік, і ти сидів і ждав невідомо чого.

Маланчин чоловік, світлочубий, гнучкий, в широкій світло-жовтій сорочці-кокетці і кремових штанях, приїхав якраз у відпустку і теж взявся за роботу під час гарманування. Він ганяв на току дві пари коней – одну в різці, а другу запряжену в коток – і посвистував на них, наче якийсь птах. Ти вслухувався в той нетутешній свист і не міг втриматись, щоб не залізти на ті височенні ворота і не заглянути у двір та не подивитись на нього.

Він стояв посеред току, розставивши ноги в блискучих черевиках, і повільно обертався за рухом коней, підганяв їх довжелезним батогом, відпустивши обидві пари на всю довжину віжок. На голові в нього був крислатий бриль, на шії – картата хустка, зав'язана легеньким вузликом. Тою хусткою він час від часу витирив спітніле обличчя, рожеву шию і обпалені

сонцем груди, що виднілися в розрізі розстебнутої сорочки. Та хустка, і бриль, і блискучі хромові черевики, занурені в шелестючу пшеницю, розстелену по гарману, і кольорові, якісь малинові чи бузкові, брезентові віжки в його руках — все це було красиве і незвичне, мов якесь чуже свято, на яке ти можеш тільки дивитися збоку і в яке тебе ніколи не пустять.

— Пилипе! — гукнула, вийшовши з затіненої хати, білотіла Маланка, вся якась барвіста у своєму квітчастому халаті, повільна і широка, якась мовби й не Маланка — чужа, гарна, добра. І руки в неї були молочно-білі, і ноги ніжно-рожеві, і волосся, пухнасте, з горіховим блиском, теж було якесь надто розкішне. Тобі важко було пізнати в ній ту Маланку, яка ще недавно носила тебе на руках і називала тебе своїм нареченим, а тепер жила вже другий рік в місті, деś училась і якось так обважніла і разом з тим так покрасивішала, що ти й впізнав її тільки по голосу.

— Пилипе! — гукнула вона. — Пора вже обідати.

Пилип глянув на неї і посміхнувся. Тільки на якусь мить блиснули його білі зуби, а потім він перевів погляд на ворота, помітив тебе і зупинився. Він дивився на тебе здивовано, але не грізно. Він навіть привітно дивився на тебе, і коні обкручували його бузковими віжками, продовжуючи свій біг по гармановому колу.

— А це що за горобець? — спитав він, не зводячи з тебе очей.

— О! — вигукнула Маланка, теж обернувшись до воріт і одразу пізнавши тебе. — Це ж мій наречений.

Вона повільно підійшла до воріт і простягнула руки до тебе.

— Не смій! — крикнув стривожений Пилип, і ти не на жарт злякався, сприйнявши його стурбованість за вияв ревності.

Пилип спинив коней, кинув віжки, виплутавшись із них, і кинувся до тебе бігом, намагаючись випередити Маланку.

Признатись по правді, ти тоді не знав, що краще зробити: чи сплигнути з досить високих воріт, ризикуючи впасти і добре-таки забитись, чи дїждатись Пилипа і датися йому в руки. Ти тоді не розумів, що його стурбувало, бо не міг же ти справді знати, що Маланка так змінилася не лише через міське життя, а через вагітність, як не міг знати й того, що їй не можна було в такому стані знімати тебе, шестирічного левенця, з таких високих воріт.

Все це добре знав один Пилип. Тому він підбіг до тебе, ставши навдибки, вхопив під пахви і — раз! — через голову

переніс, затримав угорі на якусь мить, так що ти бачив тільки підняте обличчя його і розстебнутий комір сорочки. І побачив черевики Пилипові десь далеко внизу, увесь двір побачив і Маланку, що стала раптом маленькою. А потім — вниз, на білі плити, розділені зеленими смугами трави, і ти вже стоїш, як звичайно, малий, дивишся на них обох знизу вгору, мовби з колодязя, і не знаєш, що робити і що казати. І, може, вперше поруч з білим і чистим Пилипом, поруч з рожевою у своєму казковому капоті Маланкою соромишся своїх латаних штанів, і подертої на животі сорочки, і брудних, давно не митих ніг. І навіть нестриженої голови своєї ти соромишся, хоча й не бачиш її. Поруч з ними почуваш себе дикуном і не можеш підвести очей.

— Ну що ж, — сказав Пилип, — раз ти мій суперник, ходімо я тобі могорич поставлю. Бо забрав же я в тебе наречену? Забрав.

— Ти спочатку коней постав у закат, — сказала Маланка. — Хай пойдять, там у яслах замішано.

— Їх би напоїти. — Пилип дивився на коней, на басину і щось вирішував.

Коні тим часом безтурботно махали головами, побрязкували вуздечками і не звертали ні на тебе, ні на Пилипа жодної уваги.

Не випрягаючи, завів Пилип їх у закат, напоїв, витягнувши води з басини, і прив'язав до ясел. Потім він довго вмивався, заставивши тебе зливати йому. Ти лив йому воду на руки, потім на потилицю і на спину, а він все мився й мився і просив тебе набирати ще води і поливати його знову.

— Жарко, — сказав Пилип, випростуючись і підморгуючи тобі. — До біса жарко, хлопче, гарманувати. Чи ні?

— Ні, — сказав ти. — Я звик.

— А мені, брат, жарко. Ще й як!

— Ви теж звикнете.

— Ні, — сказав Пилип.

— А чого? — спитав ти. — Ви не хочете звикати до сонця?

— Ні, — сказав Пилип. — Ніколи. Треба на роботу їхати. А робота в мене заводська. В тіні. Ти був на заводі?

— Ні, — сказав ти з задоволенням, зрадівши, що й ти, як Пилип, можеш говорити це слово.

— Нічого, виростеш — побуваєш.

Втершись і зачесавшись, Пилип стояв у затінку під деревом і дивився на тебе серйозно, як ніхто досі не дивився.

— Розумієш, неохота мені їхати на завод, — сказав він.

- Ну й не їдьте.
- Тц, – цмокнув він язиком і руками розвів. – Треба!
- А ви рибу павуком ловили?
- Ні, – сказав Пилип. – Ніколи.
- Половіть та й узнаєте, – сказав ти переможно.
- Знаєш що? Давай я тобі зіллю, а ти вмиешся, – сказав Пилип, набираючи кружку води.

З увімкненим дальнім світлом і відчиненими дверцятами назустріч мчить ГАЗ-69. Водій висунувся і махає рукою: зупинись, мовляв. І ти мусиш спинитися проти нього.

– З'їжджайте на обочину, – каже він тихо.

– А що таке?

– Шляховий автопоїзд іде. З'їжджайте, бо не розминетесь: всю трасу займає.

Він поїхав далі, цей гінець шляхового автопоїзда і попереджувач, а ти з'їжджаєш на узбіччя, вимикаєш двигун і ждеш.

З долини, натужно ревучи, з'являється величезна машина. Ага, це «Кременчужець». Ти знаєш цю найбільшу автомашину, зроблену чи не в найменшому містечку України, і дивишся на неї з захопленням. Могутній рев і могутні колеса, а причіп – важковаговий, із суцільними рядами коліс, і на ньому впоперек стоять два бульдозери з блискучими ножами. А далі другий такий самий автопоїзд із скреперами. І третій – із грейдерами і велетенськими котками для трамбування. А потім житлові вагони на автошасі, і якісь цистерни, і просто машини з повними кузовами всякого начиння. Ціла армія, механізована і рухлива, здатна на голій рівнині в один день прокласти добрячий шмат автостради. Якби тільки були щебінь, та бітум, та камінь для підшоши.

Велетенські могутні машини, яких ніколи не бачиш, живучи у містах, і які зразу дають можливість відчути будівельні можливості твоєї України. І відчувши, не можна не радіти за неї. І радієш, і гордишся, і добрим словом згадаєш усіх людей – невідомих своїх співвітчизників. Тих, що конструювали, і тих, що вибудували ці машини. Тих, що проклали оцю автостраду, і тих, що поїхали кудись далі, в інші місця. І де вони пройдуть, там проляжуть отакі траси, і земля твоя матиме ще одну несходиму дорогу, однаково гарну і в спеку, і в дощ, в засніжену зиму і в осінню сльоту.

Хай вам щастить, добрі й невтомні люди, а я їхатиму далі дорогою, яку ви збудували, їхатиму і думатиму, що ви будували її для всього: і для радості, і для печалі, як оце зараз для мене, – для всіх потреб нашого життя.

«Могорич» у Пилипа був славний: пляшка солодкої і пахучої фруктової води, що була тобі в ніс. Та ще яблуко на додачу.

А потім ти катався на різці. Пилип посадив тебе на камінь, який кладуть на різку, щоб вона важча була і щоб краще різала соломі, заставив тебе міцно триматися за залізну тягу, що йде від кільця, вмонтованого в дошки десь майже посередині різки, а потім через козинок до штельваги, і — поїхали!

Коні біжать, задні копита мелькають у тебе перед очима, наче каміння, пущене тобі в голову. Трап-трап-трап-трап — ну просто відриваються від ніг ті кляті копита. Трап-трап-трап-трап — і на кожному кроці постукує штельвага об край різки, і ти відчуваєш погойдування з кожним кінським кроком і разом з тим плавно і швидко летиш над гарманом, вдихаючи хлібний і кінський дух. Хоч як прудко мелькають копита, а ти бачиш геть-чисто все: і гострі їхні закрайки, і впадинки, мов у печатах, і трикутні виступи гострішим кутом від центру і основою до бабки. А то котрась із кобил перестане обмахуватися хвостом, на бігу підніме його і вронить на білий пахучий гарман блискучі жовтаві горіхи, що так гарно пахнуть літом, роботою — просто не віддільні від коней запахи.

І ти починаєш засинати від того плавного погойдування, одноманітності звуків, ситного обіду і від спеки. Пилип, стрункий і гарний, посвистує на коней незлобливо і весело, як весняний птах, помахує батогом і посміхається тобі, а ти вже поринаєш у сон, наче занурюєшся в теплу рідину.

Трап-трап, трап-трап — біжать коні. Бум-бум, бум-бум — постукує штельвага, а ти вже щасливий, тобі нічого більше не треба, тільки, засинаючи, ти боїшся випустити з рук тягу і впасти з різки. Знаєш, що не заб'єшся, але соромно Пилипа. А сказати йому, що ти хочеш спати, — це було б просто непорядно. Тому ти засинаєш без розмов і попереджень, і тебе знімають сонного, несуть у клуню і кладуть на розстелене сіно.

Спиш. Розкошуєш на сіні в чужій клуні і, прокидаючись, довго лежиш з розплющеними очима, дивишся на бантини, на підв'язаний до сволока жовчний міхур, наповнений нутряним салом — для гоїння ран, і шкодуєш, що ні в батька твого, ні в бабусі Гашки немає клуні, де була б отака прохолода, де б так пахло борошном, пилом і старим салом, де б сіно було таке м'яке й запашне, а ворота — такі широкі. За ворітьми повно сонця, і ти навіть на вигляд бачиш, яка там спека.

А тут заходить у клуню Пилип — черевики вже скинув, холоші позакачував, ступає рожевими, ні на що не придатними

ногами обережно, якось безпорадно. Плечі через те підняті, руки розставлені— йде мовби по канату, балансуючи і боячись наступити на найменшу грудочку чи камінчик.

— Ей, — гукає стиха і підморгує тобі. — Ти вже не спиш? Поїхали коней купати.

Тебе як вітром здуло. Всі твої ровесники вже їздили верхи і водили коней до ставка — напувати чи купати, все одно, а тобі ще не доводилося, бо своїх коней у вас не було.

— Ану, давай ногу, — нахилиється Пилип до тебе, тримаючи за повід булану Мушку, зловредну і норовисту коняку, що завжди шулилася і сердилася, здається, на саму себе. — Зігни ногу в коліні і берись за гриву.

До гриви ти не діставав. Ти тільки зіперся об передню лискучу й спітнілу лопатку — тієї ж миті відчув, як нервово і невдоволено затремтіла під твоєю рукою шкіра на коняці — коні взагалі, як ніхто на світі, вміють виразити невдоволення кожною місциною свого тіла: стріпуючи на мить здраглілою шкірою, відганяють мух або струшують із себе солому.

Тобі стало неприємно і лячно від того обурливого руху, яким Мушка одразу дала зрозуміти, що їй бридкий і ти, і твої дотики, і намір сісти на неї верхи. І тобі раптом перехотілося сідати на неї верхи, хоч як це й звабливо було, і перехотілося їхати до ставка і купати її. Але Пилип був несхитний.

— Ну, ну, чого ти зупинився? Давай ногу. Раз! — Ухопивши тебе ззаду за зігнуту ногу, він плавним і на диво легким рухом високо підняв тебе і посадив на коняку. На гостру і рівну спину її посадив. А сидіти було незручно, мультко, і шия Мушки виявилася не такою вже й високою — просто дуже низька була вона: звичайне продовження спини, на якій ти сидів. І щоб вхопитися за гриву і всідіти (а грива — це було єдине, за що ти ще міг втриматися в твоєму становищі), треба було добре-таки нагинатися. І ти нагнувся і одразу ж повалився наперед, а потім ще й набік перехнябився і в одну мить опинився на землі — ляп! Мов жабеня, коли його зловиш, а потім з огидою кинеш в грязюку біля ставка.

— Е-е, — скрушно посміхнувся Пилип, що лишився десь по той бік Мушки і в першу мить здався тобі просто недосяжним. — Е-е-е! Що ж це ти падаєш, парубче? Треба триматися. — Він знову підсадив і дав тобі повід у руки. — Тримайся ногами, зберігай рівновагу і повід натягни — це теж буде якась опора.

Так, з поводом у руці, тобі було легше всідіти. Але це полегшення ти відчував тільки до першого кроку Мушки. А коли

вона лише переступила з ноги на ногу, світ перед тобою захитався і земля, що цього разу була десь далеко внизу, раптом здригнулась і попливла — попливла кудись назад, назад, все швидше та швидше. А потім замигтіли під тобою білі кам'яні плити з густими смугами трави у щілинах поміж ними, а копи-та: цок-цок, цок-цок — все швидше та швидше, і, сам того не помічаючи, ти вп'явся в гриву так, що, якби й спробували тебе відірвати, мабуть, це було б нелегко зробити. А тут напливають на тебе розчинені навстіж ворота, тільки верхня перекладаина над ними — товстелезний, грубо обтесаний сокирою дубовий брус — цілиться тобі просто в груди. І отвір воріт, хоч який він великий, здався тобі в ту хвилину вузьким, як вибита шибка у вікні, у яку треба пролізти: ти обов'язково мав зачепитись за щось, бо Мушка пішла чомусь вліво та вліво, мовби спеціально намірялася стерти тебе з своєї спини.

— Тягни за правий повід! — гукнув тобі Пилип десь над самим вухом. — І пригнись, пригнись! — крикнув він сердито.

Ти потягнув за повід і пригнувся, і Мушка пройшла у ворота, гойднувши тебе під тією перекладиною так, що ти все-таки вдарився тім'ям чи потилицею об той грубезний брус, мовби вивіряючи його міцність. А за ворітьми вже був простір. Там вже була дорога, і була широка вулиця, і ставок синів десь за хатами так далеко, що ти й не знав, чи доїдеш коли-небудь до нього.

І тут повз тебе пролітає троє коней. На одному коні сидить усміхнений Пилип з батогом у руці. Він сидить, трохи відкинувшись назад, весь якийсь розслаблений, вільний і безтурботний.

— Тримайсь! — посміхається він тобі. І як тільки він крикнув і обігнав тебе, Мушка теж кинулася бігти за кіньми і нестерпно почала підкидати тебе на кожному кроці. Ти просто злітав над її спиною, кожного разу боляче ударяючись об сухуватий вигнутий хребет. Ти вхопився ще міцніше за гриву і ще міцніше стиснув коняку коліними, але помагало це мало, і тобі доводилося балансувати, не знаючи, чи вдасться знову після злету впасти точно на спину Мушці.

Тобі здавалося, що тут щось не так, що мине якийсь час — і біг Мушки стане плавним, і їхати на ній буде приємніше, але час цей ніяк не наставав, і ти колись зрозумієш, що таке воно й є, оте романтичне і заздрісне катання верхи на конях.

І вже разом небезпечною виявилася та хвилина, коли Мушка, забрівши у воду, нагнулася, щоб напитись. Вона нагнулася і потягла з твоїх рук повід. За поводом потягнув-

ся і ти, бо не міг одразу випустити його з рук як останній свій порятунок і останню опору свою. Тоді Мушка прищулила вуха і різко мотнула головою. Тільки розкарячені ноги твої мелькнули в повітрі. Тільки сорочечка твоя роздулася на льоту. Тільки небо раптом шугнуло кудись набік, а просто на тебе кинулася жовтувата, в дрібненьких хвилях вода. Ляп!— вдарився ти об воду обличчям і животом, впірнув— це вже було звично для тебе— і занурився головою, і ротом, і заплюшеними очима в м'якесенький і податливий мул. А потім— раз!— випірнув і оглянувся.

Це було, мабуть, смішно, бо Пилип просто падав з коня— так реготався. А потім зіскочив і швиденько вмив тебе і поніс на берег. Мушка мирно пила воду, діловито відганяла мух, задніми ногами б'ючи себе по животу і оббризкуючись водою, і можна було подумати, що падав ти наче й не з неї, а десь аж з-під неба.

— Ну, — сміючись, питав тебе Пилип, — більше не сядеш на неї?

— Сяду, — сказав ти, відчуваючи, що губи в тебе тремтять.

— Молодець!— ляпнув себе по боках Пилип. — Ну й молодчина, ха-ха-ха!— не міг він зупинитися.

— Я не хочу, щоб ви сміялися, — сказав ти, відчуваючи, що сльози от-от викотяться з очей.

— Ну, на мене тобі сердитись нічого, — сказав Пилип, кидаючись до коней, що саме вибрідали з води. — Тпру-тпру, — заспокійливо говорив він до них. — Тпру-тпру!— ухопив він Мушку за повід. — Іди підсаджу, — сказав він і, посадивши тебе знову на Мушку, впав животом на свого коня, до якого вервечкою прив'язані були ще двоє коней, і всі вони помчали чвалом під гору, а за ними й Мушка.

Сівши верхи, Пилип зупинив своїх коней і оглянувся на тебе. А Мушку зупинити не було ніякої змоги, її в твоєму становищі взагалі не було, — і ти промчав повз нього добрим-таки алюром, вчепившись у коняку мов кліщ. Сорочка в тебе за спиною надулася мов м'яч, у мокрих вухах свистів вітер, і ти вже не здатен був навіть подумати, чим все це скінчиться. Пилип чвалом летів за тобою, настьобуючи своїх коней бато-гом, але догнати не міг.

На одну мить ти помітив перед луценківськими ворітьми якогось чоловіка, що посторонився, даючи Мушці дорогу, і почув стурбований крик.

— Пригнись!— крикнули тобі, і ти одразу впав на холку і на жорстку гриву, так що брус не зачепив тебе на тому від-

чайдушному скаку, а Мушка, підлетівши до ясел, повернулася на бігу одразу всім тілом, як кішка, і ти полетів, вдарившись об ясла, в пилюку, в розтоптані кізяки і перетовчену солому. Ти перекотився на бік і тільки встиг оглянутись — як тієї ж миті побачив прищулені вуха і вишкірені зуби оскаженілої коняки, в одну мить зрозумів її намір, а в іншу мить вже був під яслами. Ти забився під них так блискавично, що Мушка не встигла цапнути тебе навіть за штани і вдарилась мордою об гострий закрайок ясел. Між яслами і землею щілина була така вузька, що ти не міг підвести голови і виповзав звідти вужем. Ти виповзав на протилежний бік, помітивши передні копита Мушки поряд із своєю головою; вона вже мирно хрумала овес, постукуючи об дно ясел цепком свого повода.

І як тільки ти виповз з-під ясел, у двір вбіг твій батько. А випереджаючи батька, влетів на конях у ворота стурбований Пилип.

— Ну що? — гукнув він, захеканий, глянувши на тебе округленими, нажаханими очима. А потім — хап Мушку за вуздечку, раз її по морді кулаком, відіпхнув від ясел і — батогом, батогом по спині, по боках, по ногах.

— Облиш! — крикнув на Пилипа твій батько, схопив його за руку, вирвав повід. — Коняка тут ні при чому, — сказав він, прив'язуючи Мушку до ясел.

— Тварюка! — з ненавистю дивлячись на Мушку, важко дихав зблідлий Пилип. — Я тобі дам, стерво!

— Он попруги які, — з жалем сказав батько, поглажуючи спину й боки Мушці. — Буде тобі од хазяїна! — сказав він Пилипові.

А потім підійшов до тебе, взяв за руку, повернув в один бік, в другий.

— Герой! — якось задумано й осудливо сказав він, розглядаючи тебе. А потім не втримався — зареготав: такий у тебе був кумедний вигляд. — Добре, що пригнувся в воротях. Та добре, що й під ясла дременув. Накатався б ти верхи!

Він повів тебе з двору за руку і, як не дивно, не сердився на тебе.

Дома він умив тебе, одягнув тобі чисту сорочку і якіс штани. Ви щось перекусили, бо в батька була обідня перерва, і він знову пішов на роботу. Для цього йому треба було переправитись на каюці через ставок, і ви довго чекали перевозу. Вже сівши в каюці, він сказав тобі:

— Я б не хотів, щоб ти ходив до Луценків, гуляй дома.

— У них же коні, — відповів ти батькові.

- Ну то й що?
- Я все одно їздитиму верхи.
- Ти диви! — усміхнувся батько, відпливаючи.

«До Ульянівки 3 км», — промайнув дороговказ. Далі був переїзд через колюю з смугастими шлагбаумами і дерев'яною будочкою стрілочника, а там і сама станція — вся якась молода, з білими будинками під червоною черепицею, з великим плацом, забитим буртами кукурудзи в качанах, з довжелезними транспортерами, щоб вантажити вагони. По всьому плацу стовпи з ліхтарями, і плафони на них — наче штучні сонця.

В дальнім кутку йде повантаження. Там працює кілька транспортерів. Біля кожного з них видніються групи людей, яких ти ніколи не визнаєш, бо проїдеш повз них і забудеш одразу. Тільки й лишиться в пам'яті картина нічної роботи. Та ще відчуття величезності і невтомності твоєї України, що живе і працює і вдень, і вночі, така велика і така могутня, що й осягти неможливо.

За Ульянівкою знову поля, вже покинуті і порожні, вже переорані і засіяні на зиму, і якість і сіл наче немає, бо їх не видно з твоєї бетонної траси, і ти можеш думати про що завгодно і згадувати людей, серед яких жив і в яких завжди чогось навчався.

А поряд з Луценками жив дід Мусій Пасічка. Він був такий старий, що обличчя його зчорніло. Принаймні ніс, лоб і щоки — те, що виднілося з немисливо густої і велетенської, позеленілої від довголіття бороди. Гривасте волосся на голові не втратило з роками своєї буйності, хоча теж якість зжовкло на скронях і на потилиці, а зливаючись з бородою, давало уявлення про діда Мусія якість дике, нетутешнє. Так що потім, коли довелося в книжці чи на картинці побачити лева, ти мало не скрикнув: дід Мусій!

І тепер, вже дорослим, забачивши того некоронованого царя звірів, перший імпульс, і перша твоя думка, і всі асоціації викликають у твоїх згадках Мусія Пасічку — так що всі леви, яких доводилося тобі і не доводилося бачити, то все діди Мусії, хоч самого Пасічки давно-давно вже й немає, і ти навіть не знаєш, де він подівся. Вмирати він не вмирав — це ти точно пам'ятаєш. Його не можна було уявити мертвим. Та навряд чи й могли б його віднести на кладовище, як носили всіх людей у нашому селі, такий він був високий, здоровенний — ну просто могутній був дід Мусій Пасічка.

І могутній був у нього голос. Сидить, бувало, як стемніє, на призьбі під своєю невеличкою солом'яною хатою з підсліпуватим, одним-єдиним малесеньким віконечком і півголосом співає. Та й не співає, а мовби розмовляє сам із собою, бо й пісні в Мусія Пасічки були древні, як він сам. Якісь козацькі та чумацькі пісні про далекі дороги й безкраї степи, про рідні могили і чужі землі. Підрісши, ти почав розуміти, що так співали колись на Україні кобзарі – речитативно, задушевно і роздумливо, більше покладаючись на слова, ніж на мелодію. Це, мабуть, стається тоді, коли не настрої володіє людиною, а роздуми і спогади – щось дуже важливе. Щось таке, що люди мусять осягти розумом і запам'ятати надовго.

Кажуть, хата його стояла в степу одна-однісінька, коли ще й села нашого не було, коли не ставок тут був, вільно і широко розлігшись у непримітній улоговині, а текла невеличка річечка. І селитися почали наші люди на її берегах, запримітивши одиноку хату Мусія Пасічки.

У нього була пасіка – вся з колод, а не з вуликів. І була люлька, темна і напівзгоріла, яку він рідко виймав з рота. Навіть обідаючи, тримав у лівій руці люльку, а в правій – дерев'яну, теж зчорнілу від довголіття грубезно вирізану ложку.

Сидить ото, співає в темряві, наче хтось давній-давній, наче залишок від козацьких таборів і козацького гомону. Наче лишили його надовго, спеціально для того, щоб розповів людям про колишнє, забуте і втрачене, про розгублене по степах і війнах, по переїздах і бідуннях.

Жодної з тих його пісень ти не запам'ятав, бо слова він вимовляв протяжно, якимось не дуже виразно, і були вони якісь не такі, щоб зятимити їх в дитинстві. Але одну він співав досить-таки часто, і вона тобі запала в душу. «Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою...» – співав дід Мусій так печально і так проникливо, що ти завмирав біля нього і боявся поворухнутись. Тільки дивився та дивився на нього, тільки слухав та слухав і уявляв, як за дідовою хатою сходить зоря – вона таки справді висіла ночами за його заднім причітком, десь над городом, над колодною дідовою пасікою.

А що гори не було, то в тих твоїх уявленнях за гору правила тобі бугрувата, схожа на курінь дідова хата, в якій і була, власне, дідова неволя, бо він з тої хати майже й не виходив восени і взимку. І довго ніхто його не бачив, і голосу його не чути було до самої весни. А вже як дід Мусій заспіває, то люди в селі знали: лагодь плуга і їдь поле орати, бо час настав.

Навчився і ти в нього тієї пісні, хоч ніхто й ніколи тебе не учив. Просто взяло якось само так і переселилося в тебе – і та мелодія, і слова, так що навіть сам ти незчувся, як почав співати ту пісню. На ставку, бродячи вдень або вечорами, дождаючи маму з роботи.

А то якось влітку приїхав з Баштанки дядько Явтух. Хоча він був дядьком твоєму батькові, а не тобі, але ти його звав теж дядьком, бо інакше ж його ніколи у вашій сім'ї не називали.

Приїхав він у голубенькій сорочці, покрапленій малесенькими кільцями, якщо добре придивитись. А якщо не придивлятись, кільця ті здавалися крапочками. Приїхав дядько Явтух у будень, а батько роботу покинути не міг. Купив пульман горілки, покликав дядькові до компанії діда Мусія, аж тут вони обоє як обнімуться, як гукнуть один до одного:

– Агов, Явтуше! Не спалили тебе чортяки в печлі!

– А тебе, бузувіре, не залоскотали сатани!

Та цмок, цмок в бороди один одного. Куди там! Любо було на них дивитись, як вони взялися один одного гатити по плечах та примовляти до кожного ляскання та й до кожного поцілунку дивовижні, і важкі, і якісь надто вже суворі, як вони самі, слова.

– У-у-у, нечестивий! – гукав дідові Мусієві дядько Явтух, великий і добрий гречкосій, від якого пахло борошном і овечим духом і який жив давно, ще в ті часи, коли виникли казки. Принаймні так тобі здається тепер.

Вівці дядькові зимували у відкритій кошарі, і тобі було страшно слухати це, сидячи на печі і дивлячись у замуровані морозом вікна. Особливо якщо надворі була хуртовина: хата здригається під її ударами, лячно шелестить солома на горищі, а в трубі виє і виє хтось жалібно і тоскно та сердито порощить по вікнах хмарами снігу. Як же в таку негоду у відкритій кошарі зимувати? Але вівці дядька Явтуха, у батькових розповідях, не боялися нічого. Вони були грубошерсті, мали довжелезну вовну і ніколи не хворіли. З тих овець у нас і досі зберігся кожух. Добре сидіти в ньому в засідці. Добре і їхати в ньому на санях у найбільші морози.

Дядько був набожний і справно ходив у церкву. А повернувшись з церкви, йшов до овець, порався біля них тільки сам, перепоручивши своїй родині турботи про коней, корів і землю. Племянника свого він дуже любив, може, за книжки, які той читав йому по обіді в неділю та коли випадала вільна хвилина у будні.

Він давав твоєму батькові гроші і казав:

— Купи, синашу, мені чвертку, а то книжок придбай собі на решту.

Оскільки племінник ріс без батька і підростав тим часом у парубка, дядько справив йому хромові чоботи в те літо, як він працював у нього, тернові штани і голубу сатинову сорочку. В суботу він не пускав батька в нічне, або забирав його з пасовиська, або повертав, якщо хтось із домашніх здумав кудись послати, і казав:

— Іди, синку, погуляй. На тобі ось гривеник.

Видно, мало бачив добра і ласки твій батько в своєму житті, раз так ніжно і часто згадував дядькові Явтухові непомітні щедроти. І ти теж полюбив дядька Явтуха раніше, ніж Івана-царевича, жар-птицю і всіх тих казкових героїв, що найперші заволодівають нашою уявою і симпатіями. Він був тобі такий же милий, як Івасик-Телесик, хоча носив штани на очкурі, а не на підтяжці. Кляті штани запам'яталися тобі на все життя.

Уявляєте? Не на гудзику, не ремнем підперезані, а застебнуті на цурку. Вона була великою, майже як оті, що ми ними гралися навесні. І тому дядько Явтух був найдревнішим з усього, що тільки можна собі уявити. Навіть древнішим від діда Мусія Пасічки.

Його тепла і чиста хата з достатком і доброю злагодою в родині, спокій, і доброта, і хатній порядок, заведений здавна, і чесна любовна праця біля землі і худоби врзалися в батькову душу найкращим спогадом і, мабуть, мали на нього великий вплив.

— У-у-у, нечестиві!— казав дядько Явтух розгнівано, і це була найбільша лайка в його житті.

Жив він на краю села, і одного разу в сильний туман і ожеледу до кошари прибився великий табун дроф. На них був суцільний лід. Льодові панцирі так скували цих великих утаємничених птахів, що крилом не можна було поворухнути. А вітер дув сильний, на рівнині він валив з ніг потомлених дроф, і вони поставали в затишку під кошарою, як гуси. Дядька це не здивувало. Він одчинив стайню, насипав на порозі зерна і пішов у хату, навіть не глянувши зайвий раз на дроф. Зголоднілі птахи накинулись на зерно, але в стайню загнати їх не вдалося.

— У-у-у, нечестиві,— сердився дядько Явтух.— Я ж хочу, щоб ви порозмезалися. Пропадете ж.

— Вигадуєш таке, Явтуше,— сміялася його дружина,— щоб ото дика птиця та в конюшню тобі зайшла. А якщо зайдуть і

розмерзнуться, то в степу знову намерзне на них лід, бо оже-леда бачиш яка, аж гілки на акаціях ламаються.

— А як після цього вдарять морози? — допитувався дядько Явтух. — Поколіють до одної.

Дрофи зайшли у кошару — це було щось звичніше за стайню: курай замість стін, і вівці, і небо над головою. До всього цього вони й звикли. Так вони й жили в дядьковій Явтуховій кошарі аж до весни чи першої справжньої відлиги. А тоді мовчки знялися і полетіли.

Без гелготу, без гуку, мов вилощені англійці.

— У-у-у, нечестиві, — казав дядько Явтух, проводжаючи їх поглядом. І в тому вигуку чулася скрита ніжність, як і тепер, коли він переніс цей вигук на діда Мусія.

Вони повсідалися в холодку за стіл, випили по чарці та по другій, смачно хрумтіли цибулею і дивовижно швидко спорожнили той пульман і з'їли мамину картоплю, яку вона зараз же й зварила з курчам, зловивши його в куцах смородини.

— Рибкою б оце поласувати, — сказав дядько Явтух, віддихавшись та відігнавши від себе рукою хмару зловредного диму з Мусієвої люльки. — Може, вловиш, га?

— Та вловити можна, — поглянув на тебе зчервонілими очима дід Мусій якось поважно і начебто й нехотя.

— Так влови. Ти ж мастак. Пам'ятаю, як в Інгульці, коли по сіль їздили, ловив ти рибу в очереті на всю кумпанію.

— Та вже годів з десять не ловлю. Боязно якось у воду лізти. Ноги щось почало крутити.

— Зараз не крутитимуть, — впевнено сказав дядько Явтух, — бо літо! Влови, га?

— Та заради такого случая вловити треба, — підводячись та покрекуючи, сказав дід Мусій і пішов до ставка.

Пішов і ти з ними. Ти не покидав їх і на хвилину і був фактично третім їхнім компаньйоном, хоча горілки в свої шість років ще не пив і цибулею не закушував, бо плакав від неї, як тільки мама, бувало, розріже в хаті цибулину.

Дід Мусій поважно і якось наче роздумливо скинув штани, скинув сорочку, оголивши грубе, все поросле диким сивим волоссям тіло, потер могутні свої груди і якось боязко, нехотя почвалав у ставок, в якому ти день при дні бродив із своїми товаришами.

Він і забрів у своїх темних підштаниках недалеко. Ну так, що йому й по пояс не було. Нагнувся, застиг і довго стояв отак, вмочивши величезну свою бороду в хвилі. А потім, так само зігнутий, повільно розвернувся і, не виймаючи рук з

води, пішов до берега. Йшов він обережно, так що вода ні разу й не хлюпнула, а руки його від чогось здригалися, були напружені м'язи на них і на плечах, наче дід Мусій тримав там, під водою, когось сильного.

І справді, при самому березі він, пішовши швидше, виважив з води величезного, кілограмів на п'ять, коропа. Виважив і не кинув, хоч ти й стрибав на березі і кричав йому:

— Кидайте, кидайте, діду, бо вирветься!

— Не галасуй, — тихо сказав дід Мусій і поклав на траву чорноспинного, мовби відлитого з воронуватої сталі, коропа і знову пішов у воду. На тому самому місці він довго щось ворожив, щось наче пришіптував чи, за давньою звичкою, розмовляв сам із собою, а тільки знову його непорушні плечі здригнулися — раз і вдруге, а потім він, потоптавшись на місці і завалившись на один і на другий бік, знову мовби заспокоївся і знову повільно рушив до берега.

— А що, Явтуше, — спитав він, поклавши другого коропа поруч з першим, — вистачить?

— Авжеж, авжеж, — говорив дядько Явтух, беручи одного з коропів за зябра, а той бив хвостом, підплигував на траві і не давався.

— Бери другого, хлопче, — сказав дід Мусій, викручуючи підштаники і одвернувшись до ставка.

Але взяти коропа ти не міг. Не міг і підняти, коли вдалося схопити його за голову і за хвоста.

Діди сміялися над тим ласкаво й незлобливо, трохи аж ніби хвастовито, а ти не дивувався, бо після цього знав, що дід Мусій може виловити всю рибу в ставку. Якби тільки захотів.

Побачивши таку здоровенну рибу, мама тільки зойкнула і сплеснула в долоні.

— Я такої ще й не бачила, відколи живу тут. Чим же це ви зловили?

— Ось чим, — показав їй свої вузлуваті, посинілі руки дід Мусій. — Така риба не дається сама. Ні на одну вудку не йде, ні павуком її не візьмеш. Тільки руками. Якщо вмієш, — додав він з гордістю.

— Чи слово яке знаєте? — здивувалась мама.

— Яке там слово. Місяця знаю. Лежаки такі є, — сказав дід Мусій, розкурюючи люльку. — Знаєш черінь в печі?

— Та знаю.

— Ну то гладеньку і тверду, як черінь, коропа вибивають місцину і якраз в обідню пору залягають на ній. А я їх, голубчиків, і беру. Ласкаво так, ніжно.

— А тут же біля самісінького ставка вік із своїм проживаю, — жалілася мама, хоч їй тільки-тільки перевалило тоді за тридцять, — а риби й покуштувати не доводиться. Та ні снасті ніякої в хаті...

— Гм, — курив свою люльку дід Мусій. — Ніякої снасті не треба — тільки вміння. Поставлю отак п'ятірню, — він розчепірів пальці і зробив рух, наче занурював їх у мул, — а другою рукою нагоню помаленьку, нагоню, короп мордою ткнеться в розчепірені пальці і замре. Тут я вже його й загнуждаю: рукою, до якої він підійшов, за зябра беру — тільки м'якенько, лагідно так, а другою за хвоста. І тут тільки втримай його і з води не витаскуй. Веди повільно, обережно, він і незчується, звідкіля й лихо схватилось.

— Так ти той, Хведорко, — сказав мамі дядько Явтух, — а я той...

— Добре, — сказала мама, заходжуючись біля риби, бо мова дядька Явтуха означала: ти рибу смаж, а я за горілкою сходжу.

— А ти, Мусію, покликав би ще когось.

— Та, може б, Луценка покликали? — спитала мама.

— Ет, — махнув рукою дід Мусій. — Нащо ми багачам?

— Та й вони нам ні до чого, — од воріт мовив дядько Явтух.

— Покличу я Павла Жука, — сказав до матері дід Мусій, бо дядько Явтух був уже далеко. — Хто його, бідного, коли-небудь кликав?

Автострада перегороджена щитом, на якому світиться червона лампа. Від щита вздовж траси тягнеться линва з червоними прапорцями, захоплюючи половину траси по ширині, і їхати доводиться лівою стороною, проти всяких правил. Люди, що працюють тут, підводячи нову залізобетонну плиту, бо стара, мабуть, тріснула і прогнулася, не звертають на тебе ніякої уваги. Могутній автокран саме опустив кількатонну плиту, і крановщиків помахають: майна, майна! Потім застережливий рух лопатою піднятої вгору рукавиці: стоп!

Ні гуку, ні галасу. Кожен знає свою роботу і вміє все зробити до пуття, і тому всі незалежні, всі якісь горді і дружні. Робочі люди — найвеличніші люди на твоїй землі! І тобі б завжди і скрізь бути з ними. В усьому.

Але вони залишилися біля своєї роботи, а ти женеш далі, до батька, який теж будував десь дорогу в Ромнах через болото, а ти й досі не знаєш, яку саме дорогу, куди вона веде, яка вона зараз, хоч минуло ж уже тридцять років! Чи й більше.

А ти не бував у тих місцях і ніколи по тій дорозі не їздив.

Павло Жук був тоді ваш сусіда — кривий швець, у якого зоночі майже до ранку світилося вікно і який наче ніколи й не вставав із свого триногого шкіряного стільця. Він обшивав півсела чобітьми і черевиками. Був невтомний і бідний через численну свою сім'ю і завжди ходив у якихось шкарбанах, мовби стверджуючи анекдотичну, парадоксальну істину про те, що швець завжди без чобіт, а пекар — без хліба.

Не було більшої насолоди, як сидіти поруч і дивитися, як він працює. Із шматка шкіри, тут-таки викроєної і заготовленої на старезній всюдисущій шевській машині «Зінгер» і тут-таки, при тобі, натягнутої на колодку, народжувалася на твоїх очах просто невимовно прекрасна голівка чобота з пристроєною і вже зшитою халявою. Це були витвори, які тебе в дитинстві хвилювали більше, ніж потім всесвітньвідомі скульптури чи полотна художників. Які ото тільки були носки! І які задники. І як гарно в Павлових руках прилягали до них ще не викроєні підошви.

Раз — з одного боку вбивається одним ударом замашного Жукового молотка цвях у колодку. Бац! — з другого. А потім бере ножа, поточить його об брусок, ще й по штанях своїх, туго натягнутих на колінах, шваркне для порядку разів три-чотири, сплуне в одну й другу долоню, поставить на широченну, різану й перерізану дошку, а потім навалиться всім тілом, одбатує зайвий шматок з носка, потім зайвий шматок збоку, потім біля задника. А тоді заходиться вирізати по формі. Ну, як підгонить — наче вік та підошва була викроєна саме під цей, а не під інший чобіт. Саме під цей, один-єдиний на світі.

А потім тут-таки, на дошці, наробить шпильок з березової поліняки, наструже, натрощить їх ножем, наче локшини наріже, набере в губи з десяток і шилом, шилом по одній прямесенькій, наміченій заздалегідь лінії, і тут вже починається робота молотком. Та ще яка робота! Вставить шпильку гострим і трішечки змоченим на губах кінцем у малесеньку дірочку, проткнуту шилом, а потім з-за плеча сміливим ударом — бац! На місці. Бац! — на місці! І на очах у тебе вибудовується білий рівномірний рядочок шпильок. Потім другий. А тоді рашпілем, рашпілем. А після того ранти нагрітим штампиком, вмоченим у віск, загладить, рукавом потре, потре, на стіл поставить і дивиться на той чобіт, немов на дитину, — з любов'ю, із замилюванням. І без перепочинку береться за другий. Хіба що встигне скрутити цигарку і закурити.

А ти сидиш і не можеш очей одірвати. Десь перед північю клятї очі твої злипаються, але тебе не заставить піти

звідси ніяка сила, і часом заснеш на своєму стільці, беркицьнешся Павлові під ноги, тоді він бере тебе на руки, кладе на широкий піл поміж своїми Василями, Мишками, Іванами, накриває якоюсь фуфайкою, і ти спиш серед Павлового сімейства, немов у себе дома, а він продовжує вистукувати своїм молотком і шваркати своїм ращпілем, який, здається, так і не міг ніколи стертися, до самого ранку.

Оскільки всі без винятку носили в нашому селі взуття, зроблене чи змайстроване Павлом, а його самого ніхто ніколи не запрошував у гості, то найбільшою насолодою для нього було вийти у свято на вулицю, сісти на тому-таки триногому стільці в палісаднику і дивитися на людей.

Люди проходили, віталися, скидаючи шапки:

— Драстуйте, Павле Івановичу, — кланялися йому. А Жук милувався своєю роботою на чужих ногах і, навіть відповідаючи, дивився на чоботи з любов'ю, а здавалося, що він милувався людьми. І ще здавалося тобі, малому, що люди не просто віталися з Павлом, а дякували йому за добру його роботу і кланялися — за його майстерність.

Цього самого Павла Жука й запросив дід Мусій до нас на дядькове Явтухове гостювання і на добру рибу, засмажену мамою в баклажанах. І хто вже цьому найбільше радів, так це ти. Не встигли ще й домовитися дорослі, як ти вже гайнув до Жука через вулицю, увірвався в його комірчину, в якій він вистукував своїм молотком, і, майже осліпнувши в її темряві після сонячного блиску надворі, крикнув:

— Дядько Павло! Ідіть до нас з дядьком Явтухом і дідом Мусієм рибу їсти і горілку пити.

— Ти диви, яке скажене, — здригнувся Павло Жук. — Аж злякався, к лихій годині. Думає, пожежа чи що там таке. Хіба ж можна отак репетувати?!

— Ходімте-бо...

— Що бо, що бо... Теж мені запрошувач знайшовся! Як це я серед білого дня кину роботу та піду горілку пити?

— Підеш, підеш, сучий сину, — сказав Павлові дід Мусій. — Ану кидай к трясці оце своє майстрування! Доки ти будеш багачів у блискучі штиблети взувати? Кидай та підемо вип'ємо оковитої за наше здоров'я. Хоч самі вип'ємо, якщо ніхто за нас не п'є.

Вони тоді таки випили. Стіл довелося перенести, бо сонце вже повернулося, і сісти за хатою, а не в дворі.

— Почаркуємо, брате Явтуше, бо вже один Бог знає, коли ми тепер побачимося з тобою. Це ж скільки сплило відтоді, як ми пили востаннє? Годів із сорок?

— Еге ж, чумакування те пригадується як сон.

— Мені здається, що його й не було. Що ми самі все вигадали. І чумакування, і молодість нашу. Га, Шурко? Хіба ми були колись молоді? Га, були?

— А то ж як? Люди старими не народжуються, — сказав ти, поцупивши добрячий шмат коропа і розкошуючи з дідами і з Жуком за одним столом.

— Бач, який пущьвірінок, — схвально всміхнувся дід Мусій. — Може, ти й заспіваєш нам?

— А чого ж, ось рибу тільки доім.

І ти заспівав, стоячи під стіною, про вечірню зорю і тиху розмову, про неволю і веселку над Дніпром. Ти мало що розумів з того, про що співав. Ти тільки добре запам'ятав і слова, і мотив пісні діда Мусія і тепер повторював їх. Ти не думав, що пісня твоя справить якесь враження — попросили, а ти й заспівав. Але дядько Явтух раптом взяв тебе за руку і пригорнув до себе. І дід Мусій поклав тобі на голову свою прохолодну руку. А ти співав далі, і голос твій був дзвінкий і юний, чистий, дитячий голос — він щось промовляв до цих старих дідів, ти тільки не знав що.

— Ви плачете, Явтуше? — раптом спитала мама, принісши закуску. — А чого це ви плачете?

— Ат, — махнув рукою дід Мусій, — хтозна й чого плакати, — а сам нагнув голову, ховаючи очі.

Вони обнімали тебе і цілували. Вони ладні були віддати тобі все тільки за те, як ти тоді думав, що ти запам'ятав їхню пісню, бо не міг знати того, що твій юний голос нагадав їм, що зоря їхня вже звечоріла. І гори, й Дніпро, і веселки, й дощі десь ще були поруч, але мали от-от відлетіти від них назавжди. А тут малий білоголовий хлопчина співав їм саме про це.

Хто його знає, може, через те, а може, й не через те плакали ці суворі діди, але ще тоді ти зрозумів, що таке пісня, і ставишся до неї й понині з святістю і трепетом, хоч ніколи тепер і не співаєш її, а слухаєш, як співають інші. Але то нічого не значить — пісня та навіки лишилася в твоєму серці і звучить в ньому щомиті.

— Павле, поший йому добрі чоботи, — сказав дядько Явтух, віддаючи Павлові гроші. — Поший, хай зносить їх за цю пісню.

— Добре, — сказав Павло, глянувши на твої малі порепані ноги.

І тут приходять батько — відпросився трохи раніше з роботи. Приходить, сідає за стіл, випиває чарку. Веселий такий, жвавий, але коли тебе наперебій починають хвалити, відгортає ті похвали рукою: виставив лікоть наперед, нарівні з плечем, і долонею від себе, від себе, ще й головою крутить.

— Не треба, не треба, — каже він переконливо. — Не хвалить, бо ні за що. Кожен, хто живе поруч з дідом Мусієм, навчиться співати. Не можна не навчитись, якщо слух є. А в нас увесь рід співучий.

— Е-е, Санько, то ти не чув, — скрушно хитає головою дядько Явтух. — А от послухав би, а тоді й казав. Ні, неспроста він так співає.

— Ну гаразд, — погоджується батько, щоб тільки припинити цю розмову. — Ви краще спитайте, як він учився верхи кататись.

— У Луценків? — спитав дід Мусій. — Дивно, як то вони його в двір пустили. Мабуть, Буриса старого не було дома.

— Мене дядько Пилип пустив, — устряв ти в розмову, але батько так зиркнув на тебе, що тобі тут же довелося сповзати з стільця і ушиватися з-за столу.

— А що, вредні люди, ці Буриси? — спитав дядько Явтух.

— Та куди там! — махнув рукою дід Мусій. — За скільки літ хоч би коли-небудь чашку молока дали мені, старому чоловікові, хоч би коли-небудь за стіл покликали. Як-не-як — сусіди ж. І добре знають, як я живу.

— Е-е, — сказав батько — нелюбитель нарікань позаочі. — Я ось вам краще розкажу, як я в строк найнявся до його зятя у Бармашовій. І як Бурис мене виручив потім.

Міст попереду висвітлюється, немов у місті: гарний, простий, архітектурно вивершений. Перекинувся через автостраду і розпустив по обидва боки крила-об'їзди, тримаючи на своїх плечах ще одну, перпендикулярну до осі руху, автостраду.

Закруглення для в'їзду на міст якісь мовби заспокоїливі, темніють навіть вночі малоїждженим асфальтом, на який так і хочеться вихопитись. Але там стоять велетенські стріли, схожі чимось на ракети чи реактивні літаки. Такі стріли мають стояти тільки на аеродромі. На одній із них написано:

НА ЧЕРКАСИ, КІРОВОГРАД

На другій, з протилежного боку—

НА ВІННИЦЮ, ЧЕРНІВЦІ

Дивно, коли його встигли вибудувати? Кілька місяців тому ревли тут бульдозери, нагортаючи землю, екскаватори рили фундаменти під опори, а тепер— стоїть готовий і красивий міст. Наче він тут стояв одвіку. Проїжджати по ньому просторо і зручно. Під ним теж воля і простір, не треба збавляти швидкості, не треба побоювань і напруги, хоч це, можливо, і є найголовніше перехрестя на бетонованій магістральній автостраді.

Хтось над цим думав. І хтось працював. І держава вкладала в це неабиякі кошти, щоб зручно було їздити автострадою людям і тобі. З півночі на південь і з заходу на схід. В такі хвилини відчуваєш причетність до чогось великого і значного.

Твій батько найнявся у строк, коли йому було п'ятнадцять років. Він був старшим у сім'ї з трьох дітей і мусив йти у найми, бо дід твій помер молодим, не лишивши родині ні ґрунту, ні коней, ні будь-якого господарства. Щоправда, була якась десятина, на якій ледве-ледве вміщалася царина, з якої якось на хліб і вистачало, але тільки на хліб, і, щоб купити якусь одіж, треба було приробляти.

На тій десятинці косили отаву корові. В останню осінь перед смертю дід Микита лише мантачив і точив брусом косу, а косити вже не міг. Він любив твого батька за те, що той гарно вчився в церковнопарафіяльній школі, а потім і «двокласне» закінчив на державний кошт, і завжди в нього в свідоцтвах була одна оцінка— «прекрасно».

— На той рік куплю тобі, сину, костюм і шеврові ботинки, — казав на тій косовиці сумний і неохочий до розмов дід, якого й дідом не можна назвати, бо йому було лише сорок років. — Я хочу, щоб ти вчився і далі, щоб ти гарно одягнений був— ти цього заслуговуєш.

Але не зносив батько твій ні путнього костюма, ні шеврових черевиків. І не вчився він далі, бо дід Микита тієї ж осені вмер, а батька навесні найняла бабуся в сусіднім селі, в Білозірці, у строк до відставного офіцера, круглого й вилощеного панича, що мав серед білозірського люду дворянські замашки, любив випити і любив гарних жінок і добрих коней.

Білозірка, або Засілля, славилася баянами, страшними запоями і бійками. Билися там пругами і гирями, різалися

бритвами і розмовляли дивною мовою, схожою на білоруську. А писалися білозірці литвинами. Люди вони були чванливі, вередливі, бо поселилися в наших степах на якихось особливих засадах: усі мали багато землі і багаті обійстя і жили багатше від усіх селян по довколишніх селах.

Звичайними вважалися там якісь бандитські закони. Бувало, серед білого дня в жнива прийдуть у двір гарбою двоє чи троє братів, витягнуть з хати ворога свого, уб'ють тут же, в дворі, на очах дітей і дружини, та й пойдуть на степ за снопами.

Всю весну, і літо, і осінь працював твій батько на найважчій роботі: орав, сів ярину, вергав з косарки пшениці, ячмені, важке, мов свинець, просо. Гарманував і крутив віялку, орав на зяб і сів озимину, а як настав час розплати в Покрову (звідси й термін «строк» – від Паски до Покрови), поставив його хазяїн на коліна перед стільцем, поклав перед ним аркушик паперу, дав ручку і наказав:

– Пиши: «Я, такий-то, одержав від такого-то за роботу в строку п'ятдесят карбованців».

– Не буду писати, – сказав твій батько, п'ятнадцятирічний, тихий і роботящий хлопець, чорнобровий, ніжний і ласкавий. – Ви ж мені дали тільки двадцять п'ять.

– Пиши, сволоч! – завченим ударом, яким колись бив солдата, вдарив відставний офіцер твого батька в підборіддя. Завалився твій батько на спину, виплюнув кров на блискучу пофарбовану підлогу, підвівся.

– Не буду писати, – сказав глухо і рішуче. – Мати вдома, брат і сестра. З чим я повернуся до них?

– Пиши! – верескнув офіцер, виймаючи з шухляди наган.

– Льоню, сину мій, що ж ти робиш із хлопцем! – казала офіцерові з сусідньої кімнати його стара інтелігентна мама. – Побійся Бога, він так гарно працював.

– Мовчи, стара відьмо! – похитуючись, офіцер підійшов до дверей, повернув ключ, вийняв і сховав його в кишеню.

Був офіцер, заради Покрови, п'яний, прийшов саме від якогось товариша, де чулися співи і де заливався не чуваний ніколи баян.

– Пиши, мразь! Інакше застрелю. – Офіцер сторчма вдарив батька в обличчя наганом. – Стань отут на коліна й пиши, так твою розпротак. Ну! – крикнув він так, що аж шибки в заскленних дверях дзеленькнули.

– Льоню, що ти робиш! Опам'ятайся, – плакала стара добра жінка за дверима. – Товариші твої прийшли, кличуть тебе.

— Помалкуй! — рявкнув на неї син. І до батька: — Ну, пиши або тут тобі вікувати. Пиши, бидло! Уб'ю — ніхто й знаць не буде. Вивеземо на кінське кладовище, заріємо, як стерво. Хто тебе шукатиме?

Шукати й справді нікому було. Хіба ж мати знайде серед цієї білозірської банди, що й своїх не жалує? А батька нема. В ті часи це єдина була заступа і правда — батько.

Став п'ятнадцятилітній роботящий і акуратний хлопчик, твій батько, що працював у тому строку за трьох, став він на коліна, написав ту криваву розписку, бо з обличчя на неї капала кров, і, плачучи, підвівся, пішов до дверей.

— Стій! — гримнув на нього відставний офіцер. — Іди отуди в комору та вмийся.

Взяв він батькову розписку, прочитав, поклав у кишеню і вийшов у коридор.

— А-а, Василь Остапович, — солоденьким голосом вигукнув до когось. — Я готовий. Ходіте до славної Варвари Петрівни на її гусячі холодці. З задоволенням вип'ю чарку за неї. — «З задоволенням» сказав він уже за порогом, трахнув дверима, і все стихло.

— Крові б ти гарячої спив, — сказала офіцерова мати і заходилася змивати кров з розбитого обличчя твого батька — п'ятнадцятирічного хлопчика, що тільки тим і завинив перед світом, що був бідним і був сиротою в строку.

— Чого ж ти мені тоді не розказував! — здивувався дядько Явтух, вислухавши цю батькову розповідь.

— А що б це дало? — відмахнувся твій батько. — Тільки душею б наболілися.

— Ну, хоча б гроші з нього стребували!

— Гроші мені й так вернули.

— Хто?

— Та Бурис же Луценко й вернув. Мама пішли до нього, розказали йому, який роцот дав мені його зятьок. Ну, старий Луценко й розрахувався — двадцять п'ять рублів одвалив. Як-не-як — пастухом був колись.

— Е-е, хлопче, забудь! — махнув рукою дід Мусій. — Коли то було, еге-ге!

— А потім і коней дав, і пшениці на посів мірок п'ять позичив.

— То колись було, — вів своєї дід Мусій. — Тепер до нього й на козі не під'їдеш.

Серед цих людей ти жив, з ними зводила тебе найперша твоя стежка, що виводила з батьківського двору і зріднила з

ними навіки: з дідом Мусієм, з Павлом Жуком, з великою родиною Луценків— з усіма, серед кого ти жив.

Посеред автостради стоїть хлопець, піднявши руку. Ти зупиняєшся, помітивши на узбіччі «Москвича» і тоненьку дівчину в світлій сукенці.

— Камери немає? — питають тебе тихо, приглушено, мовби бояться когось розбудити в таку нічну пору.

— Камера є. А що трапилося?

— Ой, яке щастя! — сплескує в долоні дівчина, кидається до твоєї машини і, перехилившись через вікно, цілує тебе в щоку. — Ой, як гарно, що у вас є камера!

— Розумієте, — каже тобі хлопець, — «Москвича» виграли на лотерею і оце їдемо до її батьків у село. А тут планка якась валялася на асфальті. Я наїхав на неї, а там був, мабуть, цвях. Проколов шину.

— А що ж ви зробите з «волгівською» камерою?

— Та нічого, що «волгівська», — стріпнула руками дівчина. — Аби ціла була!

— Натє вам камеру, — кажеш ти, діставши її з багажника. — А допомгти не зможу. Дуже поспішаю. Батько вмирає.

— А-а, — засмутилася дівчина. — Якби знали, то й не зупинили б вас.

— Не біда, — кажеш їй. — Якихось дві-три хвилини — і їдеш далі у сумну неминучість. Туди, де всього-на-всього проколені в дорозі камери виглядали б просто щастям.

Вона приводила тебе до школи. Ця друга з безконечної кількості стежок, і ти ніколи її не забудеш.

Звечора тебе ловлять, мов лоша в табуні, десь біля ставка, серед твоєї алакаючої, меткої, порепаногої братії і, привівши додому, ставлять посеред хати і вдивляються в тебе допитливо, насторожено, в подиві і мовчанні.

— Що таке? — хочеться тобі спитати. — Що трапилось?

Бо ти починаєш тривожитись під мовчазними і незвичними отими розглядинами.

— Боже мій! — сплескує в долоні вражена мама. — Які ото тільки в тебе ноги!

Ноги й справді страшні: порепані так, що аж кров цебенить — від постійного цілоденного бродіння в ставку. Чорні — від туриці, що виникає внаслідок одвічного ігнорування такої марудної справи, як мигтя ніг хоча б перед сном. Такі ноги

одмити, та ще за один вечір, — справа безнадійна. І мама в розпачі стогне:

— Що ж мені з оцим анциболотом робити?

— А волосся яке в нього! — додає старша сестра, що на цей час стала суворою і неприступною, мов суддя.

— Як кураїна, — спокійно й буденно відзначає бабуся, лишуючись іще більш-менш спокійною. — Ноги — як у дурного чоловіка, — каже вже згодом, — голова — мов гніздо лелеки, руки — наче він дьоготь возив по селах. Не знаю, що ви з ним будете робити.

— Обпатраємо, як курку, і все, — вирішує мама, рішуче підводячись і кладучи край цим ярмарковим розглядинам, де всі гудили тебе, мов лошака, за якого хотіли заплатити якнайменше. А той, хто продавав тебе і мав вихвалити й обстоювати, чомусь не прийшов. Десь забарився він, а може, його й взагалі немає, а є лише спроба рідних вперше глянути на тебе збоку.

Після цих односторонніх і тому несправедливих розглядин будуть мити і стригти тебе, як вівцю. Наплачешся ти, мій друже, й намучишся! Бо вода буде нестерпно гарячою, з лугом, а ніжечки твої — всі у виразках — терти треба добре, бо інакше ж не одмиєш. На це героїчне обмивання піде весь вечір.

Але це ще не все! Мати засвічує лампу і починає шукати ножиці. Їх нема ні в прискринку, ні на кілку вони не висять, бо ними ти щось робив і десь покинув їх, мабуть, в коморі або й на призьбі.

Але ти мовчиш і ніколи нікому про це не скажеш. Ти тільки думаєш: «Хоч би не знайшли! Цур, хоча б не знайшли». Але ножиці з великими труднощами знаходять, і мама починає стригти тебе.

Волосся в тебе на голові — дике, найжачене і густе, воно вигоріло на сонці і набрало кольору й вигляду віхтя з конопель. Нічого, що м'яке, стригти його важко, як куделю. І в мами незабаром з'являються на її натруджених руках криваві мозолі.

— А щоб вони пошезли, такі ножиці, — з серцем лається мама. — Що ви тут ними робили?

— Та то він вирізав пропелер з консервної банки, — скаже сестра, тримаючи лампу біля самої твоєї голови.

— О-о-о! — стогне знищена цією звісткою мама і йде до сусідів по ножиці.

До пізньої ночі стрижуть тебе, але ти зносиш це терпеливо, як приречений. Стрижена голова твоя стає прохолодною

і ребристою, якщо її погладити рукою, і ти засинаєш з таким відчуттям, наче тобі подарували чужу голову. І чужі ноги і руки – вони незвично білі й чудні.

А ранком вічно зайнятий батько, глянувши на тебе, гукає злякано:

– Федоро, що ти наробила! Бісова душа, спаскудила хлопця.

– А що там? – питає стурбована мама, з'являючись на порозі.

– Он бачиш: суцільні драбини на голові. Хоч на небо лізь! Хіба ж так стрижуть!?

Батько веде тебе до сусіди, у якого є одна на все село машинка, і той нарешті робить твою голову круглою.

Тепер ще одягають на тебе якусь розовеньку сорочечку, що пахне крамницею, цупкі і шелестючі штаненята, парусинові черевики з шкіряними носками і не по-дитячому грубі шкарпетки в рубчик.

Тепер знову ставлять тебе серед хати, а самі сідають на лаві, на отій довгій-предовгій лаві вповдовж усієї стіни, і розглядають тебе мовчки, вмиротворено. Дивляться, зморені й щасливі, що скінчилися непосильні труди і ти вже став ну хоча б пристойним на вигляд. Але дивляться тепер і любовно: ти взагалі в цьому незвичному і, можливо, першому вбранні – нічого собі восьмирічний парубійко, якби тільки не облуплений ніс, не вигорілі брови і не таке обвітрене обличчя, що місцями навіть полушилось од вітру і взялось через те білими плямами.

– Добре буде, – скаже батько, підводячись.

– Ну да, – відповість йому бабуся. – Обновили ж хлопця! Спробував би ти йому ноги одмити, знав би тоді.

Батько усміхається і підморгує тобі.

– Він тепер сам митиме ноги, бо – школяр.

Виходите з двору разом – батько й ти. Він поспішає на роботу, а ти – до школи.

Що не кажіть, а це було здорово! Досі ти був ніхто й ніщо, з тебе дражнилися і обмазували тебе на ставку кальюю, а тепер ти – школяр! Це звучало. І це радувало тебе і давало тобі гордість. Ти йшов до школи, сповнений самоповаги і відповідальності, і твої товариші були теж у нових сорочках і штанах, всі такі урочисті, такі святкові і такі скуті новим своїм вбранням, наче їх поспутували.

А вулиці були зелені, і синє було небо, і день був сонячний і по-вересневному ласкавий, і, може, тому він запам'ятав-

ся на все життя: наче й не було потім на твоєму віку таких яскравих і погожих днів.

А тут автостраду обступили крислаті дуби – вона увірвалася в темну діброву. І, ніби злякавшись, пішла раптом вниз, униз, так далеко і круто, що зустрічні машини блукають хтозна-де. Вони в місячному освітленні здаються малесенькими і сумними, і, дивлячись на блукаючі вогники підфарників, можна подумати, що хтось там, внизу, шукає з свічками загублену долю, та ніяк не знайде...

Це якраз там, «де Ятрань круто в'ється». Потім буде рівна її долина і буде крутий підйом, знову ліси, і Південний Буг – ріка Богуна, велика, могутня й сумна. Зараз, щоправда, не видно, але вдень на ній бачиш з лівої руки зелений п'ятиповерховий млин, який з успіхом міг би бути й замком. Або фортецею.

Все це наші великі ріки, і проїздити через них – все одно, що проходити крізь пісні свого народу.

Але зараз ніч, тиша, все спить. Ні пісні, ні гуку, ні розради. Тільки тенькне десь у серці якась сумна мелодія і обірветься. Тенькне і обірветься. А перед очима дорога, і небо, і місяць. І земля, що ніби прислухається до чогось. І думається, що вона справді чує все, знає все і все вміщає. Про твоє горе вона теж знає, твоя рідна земля. Бо чом би була отакою врочисто-тихою, задуманою і печальною. Твоя земля! Земля твоїх батьків, дідів і прадідів. Твоє найбільше щастя й багатство, твоя гордість і радість – рідна земля.

Згадай, як її любив батько. Все життя він порався біля неї, пестив її, обробляв, і вона годувала його, і нас усіх, і ще багатьох людей. Бо все життя батько прожив, думаючи про нас. Навіть у смертний свій час він думав про тебе; в один день з телеграмою прийшов його лист: «За мене будь спокійний». Він не хотів тебе турбувати, він жалів тебе, він думав про тебе і тільки про тебе. Може, й смерті боїться найбільше тому, що це буде удар для тебе. Якщо взагалі боїться.

«Коли буде мені погано, напишу тобі, а якщо не пишу – значить, мені добре». А лист був короткий, бо він майже осліп і писати йому було важко. Це була давня короткозорість. Лякало надмірно ніжне, не властиве для нього звертання: «Здрастуй, мій голубчик дорогий – Шура!». Це тебе ніби вдарило по серцю: відчув, як йому тяжко насправді, а тут – телеграма. Зараз про все це думається одразу, в голові хаос, серце болить так, що хочеться кричати. А сліз немає. І

одна-єдина фраза свердлить мозок: «Жду тебе у відпустку, як Бога».

Вибитий і вичовганий ногами бугристий двір, спалена безжальним сонцем до самого коріння трава, курні дороги за огорожею і зовсім вигорілий степ, і біль, і хвороба, і самотність – «Жду тебе у відпустку, як Бога».

Мама вмерла, і сад покинутий стоїть в це засушливе літо, і хата не мазана, і вода псується в закритій басині – все це пов'язано з мамою, а її нема, і нема надії скоро побачити двір, де вона ходила, і вербу, яку вона увіткнула малесенькою гілочкою, а тепер ця верба закриває півдвору і плаче своїми гілками, покинута всіма, – «Жду тебе у відпустку, як Бога».

А дощів не було цілу весну і літо, за дорогою починається поле, де вдень і вночі гудуть трактори, здіймаючи немислимі стовпи і шлейфи пилюки, і людям доводиться сіяти золоті зерна в пилюку, а найбільшу й найкращу в моєму саду черешню розчахнула буря, і, може, її треба підв'язати та якось іще врятувати, а кому? – «Жду тебе у відпустку, як Бога».

Бо і сад гине, як мама, і я помираю, стомлений, слабкий і хворий. Одна ти в мене надія, одна опора, може ж, допоможеш хоч словом чи присутністю своєю – «Жду тебе у відпустку, як Бога».

А відпустки нема, і сина нема, і дощів, і полегшення, тільки трактори гудуть день і ніч за лікарняною огорожею, та тіло гуде від болю, і стоїть під вікном і страшно блимає на мене своїми більмами невидима смерть – залізна наволоч, що вичікує миті, коли можна буде стрибнути на груди і почати душити. «Жду тебе у відпустку, як Бога».

Мабуть, твій батько за ці ночі самоти і хвороби, коли тебе не було з ним, передумав усе своє життя.

І ти теж їдеш і згадуєш. Ось тільки обжени цей велетенський оцинкований автопоїзд міжміських транзитних перевозок і все пригадай. Вмикай лівий поворот, прослизни повз оцинковане громаддя, схоже на амбар чи – цієї місячної ночі – на цілий елеватор, і вже – знову просторінь автостради і можливість спокійно згадувати.

Було літо напочатку, і трави такі, яких тепер наче й немає, і хліба такі, яких тепер немає насправді і точно: клаптик вівса, потім яра пшениця, а оце – смужечка ячменю, і тут зводиться над усім хлібовим царством важке бундючне жито. Латки, латки – рябіє в очах. Тепер такого у нас не побачиш. Це був останній рік хазяйнування «індусами», і ви з батьком

приїхали на свій клапоть дивитись хліба. Точніше – приїхав батько з другом своїм Василем Лісником, таким же молодим і так само бідним, як він. Повернувся Лісник у неділю з міста і прийшов у гості до батька.

А що ж найперше показати гостеві – звичайно, хліба! Стояли вони того літа буйні й красиві. Все здавалося, що ось ще посунуться трохи, рушать і заллють дороги і цю толоку на вигоні. Було таке враження, що в своєму буянні вони не вмщалися самі в собі і в полі і мали залити село.

Пахло рогачкою – це ти точно пам'ятаєш. Такий, знаєте, гіркуватий приємний запах, і пахло хлібами й вологою після дощу землею, і кіньми пахло, і одеколоном – від батька. А на батьковій була біла-біла сорочка і блискучі начищені черевинки. Смагляве усміхнене обличчя його вигідно і яскраво відтінялося білою сорочкою, і очі його сміялися, а брови чорніли блискучі й важкі – прекрасні брови над прекрасними очима.

І було схоже, що з Таганрога приїхав не Лісник, а він.

Вони ходили вздовж ниви і говорили, говорили, забувши про тебе зовсім, а коняка паслася запряженою, і хомут налязав їй на щелепи і заважав жувати. Коняка змушена була різко підводити голову, щоб відкинути хомут на місце, але він знову зсувався, і тобі було шкода коняки, а допомогти їй ти не вмів.

– Тату, поправте хомут на коняці, – просив ти.

– Нічого, синку, обійдеться. Коні до цього звикають.

Він повернувся і глянув на тебе ласкаво. Очі були глибокі, блискучі, карі, великі, з якоюсь синюватою поволокою. Ніколи не забуду цих очей! І того погляду. І молодого мого батька серед хлібів. Батька мого, батечка, який зараз вмирає...

Назустріч мчить автобус з увімкнутим дальнім світлом фар, і ти мусиш теж вмикати дальнє світло, щоб заставити цього нахабу бути ввічливішим. А він продовжує світити. Вмикаєш цього разу надовше. Ага, вимикає і він. Отож-то й воно. Так легше нам розійтись.

І ти знову один на трасі. І одна ніч над тобою. Боже, яка довга то була ніч! Довга, тривожна й печальна. І один місяць. «Наче їх буває ще й два», – думаєш ти тут же, відчуваючи знову все, що відчував до зустрічі з тим нахабним автобусом.

Буду думати знову про молодого свого батька в зелених хлібах.

Він розповідав Лісникові про те, що цього року у нашій селі буде колгосп, що вже й збори призначено і що зберуться там усі бідняки.

— Тату, я не хочу, щоб коняка так мучилася. Поправте їй хомут.

— Не заважай, коли я розмовляю, — сказав тобі батько терпеливо, але строго. А глянувши, знову всміхнувся і погладив тебе по голові. — Не дивись на неї, сину, якщо тобі неприємно. А коняці байдуже, я тебе запевняю.

І він знову почав щось гаряче оповідати, ніби переконував Лісника. Але той раптом зупинився серед хлібів, глянув батькові в обличчя і похитав головою:

— Нічого, Сашко, ми не зробимо, доки не порозкуркулюємо багатіїв. Так мені в городі сказали. Ну, зберемося ми, незаможники, ну, усупільнимо землю. А далі? Будемо хазяйнувати, як хазяйнуємо зараз?

— Будь воно прокляте, таке хазяйнування, — розсердився батько. Він нагнувся, випростав прим'яті стебла, погладив їх від коріння до колосся, вирівнюючи, і обережно похилив на здорові, міцні стебла. — Ні сівалки, ні молотарки, ні віялки. Хіба ж це хазяйнування?!

— Отож, Сашку, на перших же зборах треба говорити про куркулів, треба одразу настроювати людей наших на розкуркулювання.

— Значить, землю — забрати, з хати — геть!

— А як же ти думаєш? Чи ти вважаєш, що Лобода і Луценко самі нам все принесуть?

Все це тепер, на автостраді, пригадується смутно, майже стерлося з пам'яті, а яскраво з тих десятиліть жевріє в твоїй уяві жива картина про живого твого тридцятирічного батька в зелених хлібах, молоде його прекрасне обличчя, і очі глибокі й сумні, і усмішка, і запах рогачки, сирої після дощу землі, і кінь з хомутом, що все спадав йому на голову і давив вуха й шелепи. Можливо, це перший твій дитячий спогад, бо до цього нічого більше не згадаєш, і тепер здається, що до тої поїздки на степ тебе наче й на світі не було.

Можливо, саме тому ти так добре уявляєш свого батька молодим.

«Батьку мій милий, сільський чоботарю...» — хтось немовби нашіптує тобі.

Батьку мій милий, ти й не був чоботарем, а наvertsаються сльози від одного цього рядка, бо поетова душа злилася тут

з душею народу. Так кажуть критики, ти читав про це, але зараз тобі до цього немає ніякого діла. «Я птицею злину, я вітром прилину... травицею попід ворота». Батьку мій милий, батьку. Якби хто тільки знав, як мені тяжко. Але ніхто не знає, ніхто. Спить земля, уставлена містами і селами, сплять поля, і ліси, і дороги.

І землі, мабуть, байдуже. Бо, може, й вона, бідна, заснула цієї глумої ночі. Бо хіба ж не заморишся родити хліб і всяку іншу пашницю, носити на собі людей з їхньою колотнечею? А війн, а смертей скільки було! Спить земля. Спить небо. А зорі підморгують, і місяць висить над автострадою, мов ліхтар.

«Батьку мій милий, сільський чоботарю!»

Того самого літа поїхав батько з Лісником та іншими своїми товаришами в далекі Ромни, щоб хоч що-небудь заробити. Ціле літо гатив там болото і будував дорогу, а приїхавши під осінь, привіз звідти маленькі пахучі яблучка в мішку і великі груші в плетеній корзині. У нашому селі не було жодного фруктового дерева – можна уявити, які то дивні гостинці.

Яблука і груші були такі пахучі та незвичайні, що, коли батько їх привіз, ми з сестрою прокинулись серед ночі від їхнього запаху. Прокинулись і не впізнали нашої хати.

Ніч була місячна-місячна, в хаті видно, як вдень. Ось чорний лакований сундук, на якому ми спимо. Так. Онде під стіною, попід вікнами, лава – від порога до покуття. Так. Он комин біліє і чорніє квадратний отвір печі, он ікони тихо поблискують у кутку (мама їх повісила, як тільки батько виїхав з дому), а он ліжко.

Але хто це так, з присвистом, дихає? Мама завжди спала беззвучно, а крім неї, ціле довге літо нікого з нами не бувало. І потім що це за пахощі по всій хаті?

Ми потихеньку встаємо, беззвучно ходимо по прохолодній долівці, шукаємо, що ж воно так прекрасно пахне. Так солодко, так ніжно пахне, немов саме життя – оте справжнісіньке, омріяне і повне щастя. І ми знаходимо біля порога дерев'яні ночви, повні яблук. Хапаємо по одному – і на сундук. Укрилися з головами, вкусили по разу. У рот полилося небо, й повітря, і квіти землі, й тепле сонце, і літні дощі – нічого подібного ми ніколи не їли!

Біганина від сундука до ночов тривала до самого ранку. Тільки бігали ми вже не разом, а по черзі: то Віра побіжить, то я. Вже вдосвіта поза ночвами з яблуками знайшли на роз-

стеленому мішку груші. Груші були великі, м'які, пахли тонше і були солодші за яблука.

То була чи не найщасливіша ніч нашого дитинства. Ніч, напоена пахощами, ароматами, соками і смаком ніколи не бачених яблук і груш. Ніч щасливого чекання зустрічі з батьком, за котрим ми так поскучали за весну і літо і якого так любили за його білі сорочки, ласкаві очі і добрі руки. Його наче давно-давно вже не було дома.

А потім було багато розлук. І щораз вони ставали довші: ми їхали вчитись, воювати, працювати. Заводили сім'ї, кидали маму, його і рідну хату на все життя.

Так і вік людський минає у розлуках і зустрічах. А тепер ти ідеш назустріч, можливо, вічній розлуці, перед якою всі спогади стають болючими і яскравими...

Але повернімось до тих яблук і груш як до втілення дитячого нехитрого щастя. Повернімось думками і спогадами до наших батьків – вони, здається, й жили для того, щоб нам добувати й привозити солодкі плоди.

Яблука звалися чомусь райськими, і коли твоя бабуся – набожна, як усі наші бабусі, – розповідала тобі про рай і пекло, то після тих яблук, привезених батьком з Ромен, ти уявляв перш за все довгі лави в якомусь підземеллі, а на тих лавах сидять босі люди, махають ногами і їдять яблука. А що такі яблука ростуть у Ромнах, то ото і є рай.

Яблук нам потім давали по одному в день, щоб надовше було. Махати ногами під столом забороняли. А в Ромнах, як і в раю, ти так ніколи й не побував.

У кожного з нас в дитинстві були свої Ромни, і чим їх більше, тим, мабуть, краще, бо в кожного з дитинства виникає впевненість, що Батьківщина твоя неосяжна, багата, щедра – маєш бути достойним її щедрот.

Батько повернувся з Ромен простудженим. Він жорстоко кашляв, у грудях у нього хрипіло. Ні, не хрипіло. Вигравало на дудках. Співало півнями. Клекотало, як пшоняна каша на вогні. І все це так гучно, що в перші ночі після батькового повернення ти довго, бувало, не міг заснути. Хрипить і клекоче у нього в грудях і досі, та ти вже звук і навіть не уявляєш свого батька без цього.

Тепер він, напевне, й забув, що простудився в Ромнах. Принаймні ніколи про це не згадує. А того літа це його страшенно турбувало.

Тоді він дуже засмаг – це особливо помітно було через те, що тонке обличчя його різко відтінялося білою-білою сороч-

кою, вишитою на комірі, на рукавах і внизу чорними квітками. На ногах у нього були блискучі черевики з крючками вгорі (тебе вони найбільше дивували). А штани були сірі, тернові, нові й напрасовані так, що об них, здавалося, можна було порізатись. Ми ніколи таких штанів не бачили, і батько через них здався нам чужим.

«Умань», — написано велетенськими літерами.

Міста тут немає, воно лишилося збоку, і навіть в місячну ніч небо там палахкотить від його ліхтарів, а тут тільки автозаправна станція, та авторемонтна майстерня, та широка, мов плац, стоянка для попутних машин.

Сонні машини туляться попід стінами, червоніють під навісом сонні бензоколонки. Спить касир за вікном своєї конторки. І ти, як у сні, встромляєш гумовий шланг від бензоколонки в свій бак, розраховуєшся з сонним касиром. Все робиться, як у німому кіно, — без жодного слова. І, не відчувачи втоми, розвертаєшся, женеш автострадою далі наодинці з дорогою й місяцем...

А потім проїжджаєш повз село, все в темних садах, тільки на пагорку, ближче до траси, біліє тиха й покинута на літо школа. І так хочеться в цій самотині гуку і сміху дитячого, так хочеться людського натовпу, тлуму, перегуків! Тобі було б легше. Але школа промайнула й лишилася позаду, заставивши пригадати свою школу і як її будували.

Будували її всі: старі діди і ми, малеча. Ранком на околицю виїжджали організовано, з піснями, всі жителі села з усіма підводами й кіньми. А яких коней не було в що запрягти, прив'язували до підвід, щоб потім замінити ними потомлених.

Там, плутаючись під ногами, ти вперше зрозумів і відчув, що таке колективна праця. Усі були веселі, добрі, завзяті, у всіх сяяли очі тихою радістю, світилися щастям обличчя і сипався сміх. Здається, там ти вперше побачив усіх своїх односельців і там зазнайомився з ними. У тій колективній роботі вони всі здавалися однаково добрими і однаково молодими, великодушними і разом з тим гордими. Ні на якому святі не співалося стільки пісень, як було їх проспівано на будівництві школи.

З ранку до вечора не вщухала робота. Коні стомлювалися, а люди — ні. Про коней казали: «Вороний пристав, треба перепрягти». Перепрягали і знову їхали по каміні, а ти вже кого не питав, що значить «пристав», ніхто тобі по-справжньому не пояснив.

— Пристав?— задумливо схилив голову батько.— Ну, значить, заморився.

— То так би й сказали. А то ж не кажуть?

Весь вкритий кам'яним пилом, немов борошном, з пошерхлими губами і набряклыми повіками, батько усміхався:

— Та від тебе так, сплоха, не відчепишся, як я бачу. Виростеш— зрозумієш. А зараз іди, не заважай...

Батькові тоді справді було ніколи, бо він і працював нарівні з усіма, і керував тим будівництвом, бо сам його й затіяв— перше колективне будівництво в селі. Школа вийшла на славу: білокамінна, під цинком, з величезними вікнами і світлими класами. Батька після цього будівництва почали в селі поважати і згодом обрали головою сільради. Але голову незабаром прислали з району, і йому довелося секретарювати. Все це сталося пізніше і якимось не запам'яталось, а будівництво школи і зараз стоїть перед очима.

Подобалося, як кричали їздовим: «Па-а-ня-ай!». Наче плавно і м'яко покотилась підвода по рівній-рівній дорозі, де ні грудочки, ні вибою. І ще на будівництві казали не «помогай», а «помагай», і оте «ма» робило це гарне слово значущим і сильним.

У той час у нашому селі почалася колективізація. Батько поринув у неї з головою. День і ніч десь пропадав на зборах, на суперечках і повертався додому збуджений, веселий. Гнітили його тільки ікони в кутку нашої хати: вони то зникали, як він приходив додому і знімав їх, то знову з'являлись надвечір, як поверталася мати і вішала їх. Суворо поблискували вони в сутінках, і матір Божа, підвівши палець, погрожувала всім нам якоюсь карою.

— Федоро!— жахався батько.— Ти знову повісила їх?!— хався він за голову. І знову ліз на лаву знімати ікони.

Суворі боги мовчали, як мертвяки, але очей не заплющували і рук не складали.

Як тільки батько йшов на збори, до нас прибігала сусідка Вустя з товстою книгою в чорній палітурці. І, як колись, приходили луценківські дівчата, Маланка й Фросина. Тільки тепер уже Маланка брала на руки не тебе— у неї на руках була крихітна дитинка, що весь час спала. А Фросині, мабуть, не до тебе було: часи пішли тривожні, ходили різні чутки, і частенько котрась із луценківських дівчат, уже виходячи з хати, пошепки питала твою матір:

— Тітко Федоро, а правда, що нас будуть розкуркулювати? Не чули?

Може, вони за тим і приходили, щоб щось вивідати в матері.

А Вустя жила самотньо, носила і влітку чорні хустки. Книжку вона добувала саме з-під такої хустки, ставала в порозі і широко хрестилася на порожню божницю.

— Проходьте, проходьте, Вустонько, — солодко запрошувала її бабуся. — А наш антихрист, бачте, знову познімає ікони.

— Бога й без ікон бачу, — похмуро казала Вустя. При цьому вона зиркала на тебе так, наче ти повбивав тих богів.

Бабуся, пошептавшись з матір'ю, вносила з комірочки і вішала ікони на місце, швиденько сідала на ослінчику до теплої печі і просила:

— Читайте, Вусте, одведіть печаль від душі.

За вікном шумів вітер, періщив у шибки дощ, і ніч була як сажа, а Вустя діставала окуляри, схилилась до лампи. Всі замовкали. Вона починала читати після довгої паузи. Мабуть, саме тому кожне слово здавалося важким, як каміння. Читала Вустя якимсь потайним голосом, мовби по секрету сповіщаючи про минуле й прийдешнє. Наче звиряла власну велику таємницю. Все було гаразд, аж поки вона не доходила до фрази: «Серебро и золото ваше поржавеет... — Тут Вустин голос запускав півня. Вона втягувала повітря носом, схлипувала і, вже ридючи, закінчувала: — ...И одежду вашу моль поест».

Вона аж підскакувала на лаві в риданнях, сховавши обличчя у чорній своїй хустці. Плакала беззвучно, хиталася з боку на бік у невимовній тузі і припадала головою до розкритої книжки. Фросина й Маланка теж не витримували, підносили кінчики хусток до очей. Під піччю зітхала бабуся, мати шила щось, сидючи на соломі, а ти дивився на Вустині кістляві плечі, на полотняну, темну, як земля, сорочку, на стару хустку і ніяк не міг второпати, яке золото і срібло має поіржавіти і чий одяг має поїсти міль, щоб завдати Вусті стільки горя?

Щоразу на цій фразі читання спинялося. Тут починалися розмови про гнів Божий, про всесвітній потоп і про кінець світу. Ти спочатку слухав уважно, а потім все це почало тобі нагадувати уроки або репетиції шкільної вистави, де всі повторювали одні й ті ж рухи, говорили одні й ті ж слова день у день. Це пригнічувало, і ти Вустю незлюбив. Коли вона приходила, ти вилазив на піч і швидко засинав. Незлюбив її ще й тому, що побачив у ній найпершого батькового ворога: це ж Вустя своїми приходами і читаннями повертала з комірочки зняті батьком ікони. Бабуся завжди вішала їх, як тільки Вустя з'явиться на порозі. Це викликало гнів у батька, він накричав

якось на бабусю, і вона пішла від нас у свою хату, забравши ті лики святих.

Колгосп та ікони — це було щось антагоністичне, і боротьба велася в двох напрямках одночасно: за спільну обробку землі і проти релігії. І якось так виходило, що цей антагонізм пускав коріння у нашій родині. Та хіба тільки в нашій? У кожній сільській родині. Бо чоловік налігає корову та й поведе в колгосп, а жінка перепиняє його, вмовляє або лає, плаче, показуючи на невеликі віконця, де стоять або сидять напівголі діти і дивляться розумно й серйозно, якось мудро й замислено на сімейну оцю баталію. У всіх чоловіків теж кралися серця, але вони сподівалися, що цей єдино правильний шлях виведе їх із злиднів, і тому були непохитні.

Повернувшись із колгоспу без корови й коняки, вони були похмурі й мовчазні, сиділи мовчки попід печами, зітхали і, не витримавши жіночих сліз та нарікань, одягали шапки та знову йшли до гурту. В гурті було веселіше, все здавалося не таким складним. Вночі чулися по хатах схлипування жінок і тихий шеліт чоловіків:

— Ну чого ж плакати? Ну чого? Корова наша ніде не ділась, стоїть у теплій стайні, напоена, нагодована...

— Так молока ж дітям немає. Ось прокинуться ранком — що я їм дам?

— Випишемо. Обіцяв голова виписувати всім, хто має дітей.

— Щоб він так дихав... — скаже дружина. І знову в сльози.

І так до ранку. А ранком і справді не було молока. Діти плакали, а молока чомусь не виписували. Мабуть, його тоді було дуже мало. Або на нього був великий план. Або комірники в нашій селі були дуже скупі. Принаймні так здавалося багатьом жінкам, і в їхніх лайках та прокльонах комірники займали не останнє місце.

Батька обрали в правління, і йому іноді вдавалося зарадити цьому горю. Згодом він організував «майдан» для дітей, разом з учителями ходив по хатах і вмовляв матерів одвести туди дітей. Матері не хотіли, а батько дивувався: як можна відмовлятися від такого щастя? Щоб розв'язати жінкам руки, він добився відкриття пекарні і сам завідував нею на громадських засадах. Все нове сприймалося тоді важко: жило ще в людях давнє селянське недовір'я і вагання. Але вже восени, зібравши першій колгоспний врожай та одержавши хліб на трудодні, зажили люди гарно. Так би й пішло воно, мабуть, з року в рік на краще, якби не тридцять третій.

Малесенька червона цяточка попереду повільно наближається: доганяю якусь машину. Під'їхавши ближче, помічаю в «газоні» з нарощеними бортами коней. Стоять тісно, головами врзнобіч: один до кабіни, другий – назад, потім знову один до кабіни, а другий – назад. Щоб більше вмістилося.

Вночі коні завжди здаються таємничими. У нашорошених вухах, у очах, запитливих, зосереджених і непроникних – в усій цій великій і стрункій тварині вчуваються тайни. Особливо в лісах чи на пасовиськах. А тут, на великій дорозі, та ще в кузові автомашини, коні здаються зворушливо беззахисними, мов діти.

Один кінь дивиться на мене, нашорошивши вуха, ніби пізнає.

«Коню, мій коню», – пригадується мені.

Кінь молодий, стрункий, прекрасний в голубій оцій ночі, просвіченій місяцем, на цій тихій, безмежній рівнині. І я не йду на обгін. Пригальмовую і дивлюся на нього. Гнідий, шия мов виточена. Весь так і виблискує під місяцем, а очі печальні і насторожені. Часом фіолетово спалахують, коли машину гойдне на вибої і промінь з фар упаде на коня.

Куди тебе везуть, коню мій, коню?

Мовчиш.

Я ніколи не визнаю, куди тебе везуть, але хочеться, щоб на зелені луки, до таких же красивих коней, як ти. Щоб там і лошиця для тебе знайшлася, молода, і гаряча, й красива, як з пісні.

Тільки б не на бойню тебе везли. Тільки б не на бойню!

«Ой коню мій, коню! Та нікому ж я тебе не продам!»

І тут ти пригадуєш, як коні врятували твою маму. Про них взагалі ходили у нас легенди. Про їхній розум. Про вміння коней знаходити дорогу в найбільшій темряві і вміння втрапляти додому у найбільші снігові бурани, коли світу Божого не видно і всі надії залишають людей, коли вже й гадки нема вибратися з океану летючих, розбурханих снігів, з темряви, що здається вічною і густою.

А це була не легенда. Це був випадок, яких у наших степах не рахують. Мама твоя поїхала до міста продати щось: цибулі там клумачок, та маку, та трішечки часнику, щоб купити тобі черевики.

З самого ранку ти був вдома сам, замкнений і покинутий всіма: батьком заради роботи, сестрою, що ходила до школи, і матір'ю, що пішла на станцію ні світ ні зоря. А меншу твою

сестричку одвели до бабусі. Ти сидів на підвіконні, припавши до шибок. Дивився, як на ставку сковзалися хлопчакі або хтось із дорослих зрідка переходив на той бік, теж невміло і якось незграбно посковзуючись. Ще рідше котрась із жінок прийде по воду. Набере відра з ополонки і, плавно похитуючись, понесе на коромислі. І все.

Можна ще було дивитися на курей. Вони понастовбурчували пір'я, побільшали якось одразу і стояли, понадувавшись, під скиртою, немов сердилися на весь світ, і на холод, і на вітер, що часом зривався, все сильніший і сильніший. Налітав із степу і починав кружляти в дворі соломою біля скирти.

Тоскно було курям в таку погоду надворі, тоскно було й тобі, малому, одному сидіти в хаті. З кожного затіненого кутка і з-під печі на тебе наче зиркало лихо, і оглядатися туди не було ніякої охоти.

А в цей час твоя мама рушала з станції додому — тільки ти про це нічого не знав. Рушала вона, сповнена тривоги, бо їти проти ночі сім кілометрів по степу, коли починається буря, — це не жарт.

А тут, у дворі, заходилися битись півні. Їх було двоє. Один, старший, сірий з червоною шиєю, і другий, молодший, увесь чорний, тільки гострий гребінь палав на голові червоно та сережки, великі, мов п'ятаки, палахкотіли під дзьобом. Спочатку зчепилися вони ніби жартома: налетіли один на одного, поскакали, поскакали, наставляючи один одному в груди розчепірені кігті, а потім розійшлися трохи, почали вдавано щось клювати, позираючи один на одного грізно й насторожено.

Нарешті старший півень, більший і грізніший, просто красень із своїм шишкастим і товстим гребенем, не витримав такого зухвальства молодого чорного півня і люто кинувся на нього, щоб провчити, щоб утвердити своє непохитне і незаперечне володарювання на півнячому троні, в курячому численному царстві.

Але, мабуть, настав час для чорного півня не коритись, виборювати свої півнячі права, вольність свою і непідлеглість. Він зустрів атаку стійко, з достоїнством і був збитий шаленим наскоком так, що перекинувся на спину. Задрігав ногами, змахнув крильми і вже знову був на ногах, знову пригнув голову до землі, підмітаючи розкішними своїми сережками полову і сміття під скиртою, а далі — раз! — підлетів угору, вище за сіро-червоного півня і зверху вдарив його кривим своїм дзьобом по тім'ю. Бризнула кров із шишкастого гребеня.

ня, заюшилася горда, царствена голова постійного володаря, і стало тепер зрозуміло, що битва буде жорстока.

Сірий знову вдарив грудьми і повергнув супротивника на спину. Не зупиняючись, плигнув на нього і вдарив ще раз ногами і дзьобом — у голову. Але в гребінь не влучив: як у нього влучиш, коли він гострий, тоненький, як пелюсток. Чорний півень не розгубився, він сприйняв це мужньо, як і годиться справжньому бійцеві. Звівся і цього разу на ноги і кинувся й собі. Тепер вони зчепилися в повітрі і попадали обое.

Знову схопилися і знову кинулись один на одного. Це продовжувалося довго. Безконечно довго билися вони на однім місці, не поступаючись ні на крок, і чим далі, тим запеклішою ставала ця бійка.

Кури тулилися в затишку під скиртою, нашорошені і байдужі. А ти вже не був байдужим. Спочатку ти з інтересом спостерігав за бійкою. Це навіть розвеселило тебе попервах, бо, що не кажіть, це було таки видовисько серед нудьги зимового спустошеного подвір'я. Але чимдалі все більша тривога закрадалась у душу: півні сходились щоразу лютіше і, відчувалося, намірялись убити один одного. Їхня жорстокість обурювала і лякала тебе, і ти хотів би розборонити їх, але сінешні двері були замкнені знадвору, це ти знав точно, це ти вже встиг перевірити, а у вікнах не було ні квартирки, ні якоїсь іншої шпаринки, і ти не мав ніякої змоги вплинути на цей дикий, варварський двобій, бо на крики твої і на розмахування руками півні не звертали аніякісінької уваги. Вони билися так, що вже в обох з голів аж кров цебеніла. Уже шиї їхні змокріли і почорніли чи від крові, чи від поту, уже гребені якихось наче пригасли, і очі теж були заюшені.

Нарешті молодший чорний півень, промахнувшись у якомусь нападі, перелетів через сірого і не розвернувся, щоб зустріти його, а так по льоту, мовби продовжуючи заданий рух, кинувся бігти. Сірий, метко розвернувшись і побачивши, що ворог тікає, не вдовольнився цим і кинувся доганяти його. Ні, ви тільки подумайте, яка зухвалість! Який нахаба, цей чорний півень: наважився напасти на нього, ще й гребеня, такого пишного і недоторканого, розквасив! Покарати злочинця! Убити його зараз же! — ось що промовляв увесь вигляд заюшеного, розлютованого сірого півня, коли він кинувся доганяти зухвалого супротивника.

Той забіг уже за задній причілок — і сірий теж майнув у той бік. Їх довго не було видно. Нарешті чорний півень з'явився з протилежного боку, з переднього причілка. Він про-

біг поперед вікон і зник у тебе з-перед очей, коли з'явився слідом за ним сірий: крила розпушені майже до землі, голову пригнув — нападає.

Вони бігали кругом хати, тільки на мить з'являючись перед вікном, в полі зору у тебе, а сніг ішов все густіший, вітер все дужчав, надворі почало смеркати, і кури під скиртою все частіше й частіше почали стріпуватись, струшуючи зі спин сніг. І не було видно жодної душі ні на ставку, ні на вулиці. Хоч криком кричи, хоч помирай — все одно ніхто не почує. І ніхто ніколи не знатиме, яке це горе — малому залишатися на цілісінський день зачиненим вдома. Ніхто в світі! Та ще коли надворі починається завірюха, коли вона починає завивати в комині і в трубі, а надворі все більше смеркає, і кутки в хаті темніють з кожною хвилиною, Всі до одного.

А засніженим полем брела навпростець твоя мама, самотня і мала в степовім безмежжі. Вже нічого не було видно ні попереду, ні позаду. То хоч скирта чорніла, і на неї ще можна було тримати напрямок. А це вже й скирти нема попереду, і станції позаду немає — все втонуло у сніговій каламуті. А вітер все дужчав. Проклятуший східний вітер, що завжди приносить бурани. І сніг все густішав, просто заліплював очі, забивав дихання. А йти треба було саме проти вітру, щоб хоч до скирти втрапити, якщо не доведеться дійти до села.

А тут у дворі бігають півні, ганяються один за одним вже добрих дві години. Дзьоби в них поодкривані — що їм хуртовина! — рухи вже стали кволими, і бігають вони начебто нехотя, а зупинитися не можуть або не хочуть. А коли молодший півень зупинився, то сірий налетів на нього як вихор, повалив і почав клювати, рвучи пір'я, що летіло за вітром, наче хтось витрушував напірник з подушки. Чорний півень знову підвівся і знову побіг, і цього разу вони довго не з'являлися перед вікнами.

З'явилися вони раптом з протилежного боку — бігли назад, мовби розкручуючи витки, обмотані досі кругом хати, і, на твоє здивування, півні помінялись ролями: сірий тікав, а чорний гнався. Так вони зробили ще кілька рейсів навколо хати, і раптом сірий півень, досвідчений і мудрий завойовник всього кутка, підпустив чорного півня ближче, впав просто під нього і, коли той перелетів і завалився набік, стрибнув, накрив його сильними своїми крильми, вдарив з усієї сили по голові раз і вдруге, і горда голова чорного півня вже не піднялася. Він так і залишився лежати перед вікнами, уткнувшись дзьобом у сніг, а голова його повільно хилилася на тій опорі

вниз. Хилилась, хилилась, і, ніби опам'ятавшись, він знову підводив її і тримав прямо кілька секунд, після чого вона знову починала повільно хилитися набік, наче він засинав.

Ти мучився і проклинав своє безсилля. Ти обурювався півнячою жорстокістю і жалів їх обох, особливо чорного. Найбільше жалів ти в цю мить чорного півня, а сірого – переможця – ненавидів. Ти боявся, що чорний півень помре перед вікнами. Його заносило снігом, вітер бив у нього жорстокими наскоками, задував йому пір'я на спині і вивертав крила, а він лежав нерухомо, безсило встромивши дзьоб свій у сніг, і силкувався не зронити голову. Тільки важко-важко дихав та час від часу, коли вітер дув з новою силою, зручніше виправся ногами, щоб його не здуло і не перекинуло набік.

А сірий півень теж довгенько-таки сидів поруч на снігу, потім підвівся, хотів гордо й переможно змахнути крильми і заспівати про свою перемогу, але заточився, мало не впав і скромненько почимчикував під скирту, забився поміж курей і там вже присів знесило і покірно.

То для тебе була ціла трагедія, що вразила твоє дитяче серце жорстокістю, глупством, викликала в тобі глибокий жаль, що не минув і після того, як чорний півень все-таки підвівся. Бо він не пішов до гурту – стояв під скиртою осторонь від курей, самотній, знедолений, втягнув побиту голову з почорнілим, закривавленим гребенем, надув пір'я і просто волав своїм виглядом про жалість, образу і несправедливість.

Потім його зарізали, бо після тої поразки він уже не міг претендувати на якісь права, і сірий півень згонив його з двору і просто із світу зживав. Ти довго плакав за ним і не хотів з'їсти з нього й шматочка.

А маму твою валив з ніг вітер у степу, і цілі хмари снігу падали на неї, засипали їй обличчя, не давали розплюшити очі. Степ стугонів, і небо, й увесь простір, зіткані з снігу, насичені ним, летіли кудись у безвість, і в цій мішанині темряви, снігу і вітру не можна було ступити й кроку. Хустку, пальто, спідницю – все, що було на мамі, вітер просто здирав, шматував, вив і голосив на всі лади, і не було порятунку від нього на цій рівнині, все одно що на морі. Ноги, особливо коліна, давно вже задубіли, були просто дерев'яні, і мама переставляла їх з великими зусиллями, немов не свої. Ревіще і свист заколисували, вітер бив так туго маму у груди, що з кожним кроком, подавшись вперед, вона просто лягала на нього, а він її відпихав, от-от мав перекинути на спину і занести снігом. Всі сили були вже розтрачені, всі надії розвіялись,

а темрява вже окутала степ, і можна було не сумніватися, що погибель прийшла і вже не відступить.

— Еге-гей! — у розпачі крикнула твоя мама. — Ряту-у-уйте, люди добрі-і!

А вітер казився, реготав, вив, заганяв крик назад, у груди, валив з ніг і набивав кожну шпариночку снігом. Спідниця на мамі, набита снігом, тепер задубіла, бо мороз більшав, і стала цупка і округла, мов дзвін. Вовняна хустка теж перетворилася на заледенілий шолом, замерзла на шиї і не давала поворухнутись, навіть повернути голову. Нарешті вітер збив маму з ніг, вона впала якимось набік і, підводячись, мусила впіратися руками в землю, від чого в рукави понабивалося снігу — вітер задував його глибоко-глибоко, десь аж попід пахви, так що груди зсудомило від холоду і тіло одразу залякло.

— Еге-гей! — підводячись, крикнула мама, і сили, витрачені на крик, були розраховані бураном на те, щоб знову жбурнути її в сніг.

— Ой, людо-о-оньки! Рятуйте!!!

Го-го-го! — стугонів буран, заглушаючи все, зриваючи той крик з губів і несучи його в безвість, змішаний із снігом і посвистом вітру. Підвестися не було сили: вітер дужчав і просто зривав маму з землі, мов листок з дерева. Якимось ще можна було повзти, пригинаючись до землі, і мама твоя поповзла, час від часу зупиняючись і посилаючи в розбурханий сніжний океан розпачливий поклик. Тепер вже надії не було і рятунку не було. Це стало зрозуміло. Але мама продовжувала кричати, кликати невідомо кого і якимось посувалася хоч плазом вперед.

І раптом до неї долинуло іржання. Вона прислухалась, помовчала і знову почала кричати ще дужче, вже з якоюсь надією, із сподіванням, що хтось почує та прийде на допомогу.

Потім щось зачорніло в темряві, і, закриваючи обличчя од вітру, біля мами зупинився чоловік, нагнувся над нею, спитав з натугою:

— А хто тут є? Агов.

— Це я, дядьку Бурисе.

— А, Хведорка... Як же це ти, небого, вирвалася в таку негодю? На станцію йшла, чи як?

— Та ні, з станції, — залилася мама запізнілими слізьми. — Ой спасибі ж вам, дядечку, ріднесенький мій. Ой, зовсім же загигаю. Так би тут і замерзла до ранку.

— Де той ранок, Господи, — сказав Борис, підводячи маму з землі. — Щастя твоє, молодиче, що я Мушку запряг, їдучи

на станцію. А так погирати б тобі тут, як пити дати. Їй дякуй, а не мені, — казав він, ведучи маму під прикриттям свого широченного кожуха і ведучи в поводі коняку, що не пленталася позаду, а просто тягла його на поводі, забираючи все вліво та вліво. — Ми отут в скирті прилаштувалися хугу переждати. Чуємо, наче хтось кричить. Але хіба ж у такому пекельному калабалику почуєш щось? Так Мушка рватися почала. Рве повід, і край. А тоді як заіржить, як заб'ється — ну просто гопки стає. Та й привела оце до тебе.

Вже ж мама й обцілувала ту Мушку, і наплакалась, припавши до її морди, коли вони нарешті добилися до скирти. Там було висмикано соломи так, мовби хата утворилася. Отвір закрили саньми і висмиканою із скирти соломою. До саней у затишку було прив'язано ще двоє коней, а вглибині, в темряві, сиділа Маланка з дитинчам на руках, загорнута у величезний кожух, і Пилип у картузику, насунутому на самі вуха, в пальтечку своєму міському, поверх якого теж накинутий був кожух.

Він налив мамі горілки в склянку, заставив випити і заїсти мерзлим салом з цибулею, а старий Борис Луценко накинув на неї свого дубленого кожуха.

— Скидай к свиням своє мокре дрантя, — сказав він мамі, — та візьми ось ряднину, обгорнися, та шубою закутайся потепліше, та якось воно й буде. Переждемо цей буран, хай йому трясця.

Скирта здригалася під ударами вітру, але злежана і набита снігом солома стояла, мов фортеця, а в кублі тепло було сидіти, і завивання хурделиці чулося десь далеко і наче й не про них, наче десь в іншому світі було те, від чого маму все надійніше і відчутніше відгороджував сон, м'який, солодкий після такого страху і мучеництва. А під ранок буран улігся, все затихло, небо прояснилося, і вдарив мороз. По пухкому, досить глибокому і розсипчастому снігу вже на світанку якось добралися до села, і мама, побудивши нас, частувала ніколи не баченим шербетом і розповідала про свою одіссею, що запам'яталася тобі на все життя.

Перед цією подією бійка півнів якось одразу здрібніла, відсунулася кудись у тінь, і про неї ніяково навіть згадувати.

Попереду біліє висока, помпезна в своїй кам'яній закостенілості арка. Вона важка многотонністю бездарних мурувань по боках, об які могли б розбитися всі танки світу, і двоповерховістю прямолінійного перекриття, з якого можна було б

збудувати добрячий будинок. Вона вузька, так що автострада вливається в неї, звужуючись, якось мовби входить в отвір пляшки, ледве втискуючись дзвінким наструненим на простір і швидкість асфальтом в оцю нерозумну і не потрібну нікому перепону— пам'ятник районному наполеончику, що хотів за всяку ціну втілити свою владність. Втілив. Самого давно вже й на світі немає, а арка стоїть мов свідчення його глупоти.

Під'їжджаєш до неї з якимось острахом: здається, кам'яне многотоннство обов'язково впаде тобі на голову і розчавить. Після руху й простору це відчуття гнітить і вражає. А потім на мить відчуваєш, як обценьками стиснули машину з обох боків багатометрові монолітні зацементовані набіччя, от-от схоплять і не випустять більше, розчавлять, розітруть на порошок. Мотор під аркою виє погрозово і злякано водночас— тут, під кам'яним склепінням, звуки подвоюються, мов у покинутій церкві. Тінь падає на тебе, і ти мимоволі вмикаєш світло. Хапливо, тривожно вмикаєш, а в цей час камінна потвора випускає тебе на простір асфальту, ти полегшено зітхаєш, вирвавшись із її осоружних обіймів, і мчиш далі, немовби зрадівши, що нічого не трапилось, що тебе не затримали: людина завжди радіє без видимої причини, аби тільки її звідкілясь відпустили.

Але нащо вона? Нащо оця кам'яна потвора на такій прекрасній дзвінкій і рівній автостраді?

Хіба про це питаєш ліс? Чи небо, просвічене місяцем? Чи ріку, що виблискує попереду? Вони все одно нічого не скажуть.

Батька в ті дні майже ніколи не було вдома. Скрізь, де б він не працював, у нього знаходилась надурочна робота, а чого в денній сутолоці він і не встигав зробити, то доробляв вечорами. Так було, коли він працював у сільськогосподарському банку. І коли секретарював у сільраді. І коли домучував свої прекрасні короткозорі очі на рахівницькій колгоспній роботі.

Він ніколи не думав про себе, не жалів своїх очей, а частіше жалівся на них: о, якби мені добрий зір... Найбільше туги чулося в його тоні, коли він говорив про міста і про симфонічну музику. Про оперу і про красиво одягнених людей. Великі міста, і квіти, і далекі акорди уявлялись і чулись йому все життя з глухого світу степової задумливої тиші, у якому спливли його нечисленні роки.

Мрії ті годувалися книжками, бо кожної хвилини, коли він був дома, ти бачив його за книгою: втупить у неї очі і водить головою від рядка до рядка. А що вільний час був у нього тільки в неділю, то вихідні ставали для нас карою, бо, коли батько читав, від нас вимагали абсолютної тиші. А хіба ж легко— цілісний день висидіти тихо? Та ще коли тобі всього сім років?

А за вікном видно ставок, замерзлий, воронуватий. І на ньому— повнісінько дівтори. «Чорно»,— казала мати. І лід справді здавався чорним від шапок і пальт метушливої малечі. Сковзалися, борюкались, вимахували на ковзанах, аж лід молодий стугонів. А тобі ні в що було взутися, і ти змушений дивитись на це все з печі і ковтати слези. Ще й розмовляти не дозволяють, бо з ранку й до ночі батько читає книжку. Читає й читає, і це йому ніколи не набридає.

В такі дні батько був гнівний. Ти тільки не розумів, що він гнівався більше на себе за те, що не зміг купити тобі взуття. Але жалощів не зносив, і тільки на все на світі сердився і топив свою злість у читанні, поринаючи в інше, красиве, життя, яке вічно кликало його кудись в недосяжні далі, маляючи землю й людей такими красивими, як вони уявлялись великим художникам.

— Нічого, синку, — донедавна втішала тебе тихенько мама, коли ти починав схлипувати десь у кутку на печі. — Ось заробить батько грошей, тоді купимо тобі черевики.

— Купимо, як kota облупимо, — гірко всміхався батько, відкладаючи книгу і зморено потираючи очі.

Але черевики тобі мама купила. А ковзани ти вже якось сам десь дістав. Тільки погано, що не було упряжі, а мотуззям скільки не прив'яжуй— нічого з того не виходить. І тоді ти згадав про батьків новесенький пояс з нікельованою пряжкою. Якщо його розпустити надвоє, славна буде упряж. Та ще дістати б двоє бронзових кілець. Ну, тоді все!

Кільця знайшлися в скрині, а пояс різати було легко. Розпанахуючи його вповдовж, ти міркував так: батько все одно не носить його. Коли там одягне на свято. Та й то як тепло буде. А де те, в біса, тепло! Тієї миті подумалося, що воно взагалі не настане, бо зима була вповні, і бажання зробити упряж було велике.

Розпустивши пояс та прив'язавши до кожного з відтинків кільце, ти вже мав добру упряж. Тому, не гаючи часу, тут-таки підв'язав ковзани і почав ходити спочатку по снігах, потім по хаті, поглядаючи у вікна на лід. Із заздрістю і хви-

люванням позирав ти на лід, бо хату ні на кого покинуть, а замка в нас ніколи не було.

Треба було ждати сестру. І ти ждав, походжаючи в ковзанах по хаті, часом ковзаючись, щоб уявити, як ти їздитимеш по льоду. Коли сестра повернулась із школи, ти вже добре «наїздився». Оскільки мамин сак і якусь шапку ти одягнув задалегідь, встиг уже добре упріти, і ноги, вкручені збруєю, просто горіли. Проте досить поквапливо прослизнув повз Ньюсю і побіг через город до ставка.

Падав ти на городі і на ставку досхочу, як падали всі ми в дитинстві і як належить падати кожному, хто вперше став на ковзани. В той же вечір ти навчився якось кататись, але тебе все більше й більше гризла тривога через отой порізаний батьків пояс...

Коли прийшов додому, перше, що впало тобі у вічі, була велика купа землі при порозі. В хаті стояла курява, і сестра орудувала віником і водою ще й досі.

— Що ти наробив, шибенику!— зустріла не так, як належало б зустрічати семирічного хлопця, який шойно навчився кататися на ковзанах. Ніяких тобі почестей. — Ти ж зорав своїми коньками всю долівку. Ось прийдуть мама, ось буде тобі, ось я скажу батькові. Ось, ось, ось...— кричала на тебе сестра, і ти зрозумів, що помилування не буде і що кари тобі на цей раз не unikнути.

Так воно й трапилось. Скинувши ковзани та поклавши їх у сінях в кутку, ти незабаром був викритий і в другому, ще тяжчому своєму злочині, бо, вийшовши з лампою в сіни, щоб і там замести надолубану ковзанами глину, сестра безпомилково визначила твою стратегічну винахідливість.

— Боже!— почув ти з сіней такий нажаханий голос, наче там оплакували загибель якоїсь великої цивілізації. — Боже, він порізав татів пояс!— Це був жах, віроломство, зрада, зневага. Тільки в цю мить всепоглинаючого каяття під обурливі вигуки сестри ти зрозумів всю непоправність зробленого і всі страхіння свого злочину.

Із тієї країни, якою в дитинстві уявляється нам родина, ти був виселений сестрою на острів скарг і відчаю, тобто на піч. Піднятий над понівеченою долівкою і над усією хатою, почував себе точнісінько так, як почували себе ті, що були на Голгофі чи на ешафоті.

На долівку намагався не дивитись, а тривоги свої, каяття і менш благородні почуття, як-от страх за содіяне, вирішив

утопити в сні. Засну — і все. А будити тебе пожаліють — це вже ти знав точно.

Заснути тобі вдалося одразу — в дитинстві це вдається легко. І будити тебе пожаліли: хіба коли-небудь батьки будять своїх дітей? Тепер уже не жаліє ніхто і ніколи будити нас: і служба в армії, і робота, й думки...

Але ранок настав, як настають неблаганно всі ранки на світі, і перша думка, коли ти ще й не прокинувся, була про пояс. Розплющивши очі, побачив, що в хаті, крім батька, немає нікого. Долівка тоненько помазана, чиста, на батькові чиста біла сорочка, сидить собі біля вікна і читає. Добре йому, він пояса на упряж не різав! Тобі тоді увесь світ здався таким далеким і недосяжно чистим, таким благополучно-добрим порівняно з тобою, що ти втратив усяку надію повернути до себе бодай прихильність того світу і суворого твого батька.

А на лаві біля самісінької батькової руки лежав розпущений на упряж пояс: дві рівнесенько розрізані смужки червоного ремня з бронзовими кільцями на кінцях. Що не кажіть, а збруя була добра! І зробив її не хто інший, як ти.

— Ну, сину, — зітхнув батько, відклавши книжку і кладучи край твоїм гордовитим і замилюваним розглядинам. — Іди сюди. Мушу тебе покарати.

На ньому не було червоної сорочки, як на катові, не було ніяких інших ознак служителя закону і держави, але то був перший твій злочин і перша кара — до цього батько тебе ніколи й пальцем не торкнув.

Не вдарив він тебе і того разу. Зітхнувши ще раз, він близько-близько пригорнув тебе і пильно подивився тобі у вічі своїми сумними-сумними, стомленими очима, найпрекраснішими з усіх очей на світі, і, болісно всміхнувшись, спитав:

— Ну, що ти тільки наробив? Як мені важко було на цей ремінь грошей заробити! А ти взяв і порізав. По шию в багнюці все літо пролазив, застудився, к лихій годині. — І він, ніби згадавши про все, кашлянув. — Такий пояс! От бісової душі хлопець! — Він пильно розглядав дві смужечки ремня, тримаючи тебе за руку, і раптом усміхнувся: — Ну що ж з тобою робити, парубічко?

Усміх був болісний і водночас ласкавий, а очі були так само сумні, як і досі, і я тепер думаю, що батько саме прочитав тоді про те, як Гонта порізав, а потім знайшов синів своїх в Умані або як кинулася під поїзд Анна Кареніна.

— Іди гуляй,— сказав він через якийсь час і довго сидів мовчки.

А коли ти вже виходив, не зважившись на свіжій долівці прив'язати ковзани, додав:

— Та гляди, нікому не кажи, що в тебе за зброя, бо сміятимуться люди з нас усіх.

Ото і все. Більше в тебе ніколи не було провин перед батьком. Можливо, найбільш через те, що і першу твою провину він розділив порівну і вбив у тобі злочинця на все життя.

Зустрічний таксист підморгує фарами. Швидко, недвозначно підморгує він, ще здалеку попереджаючи про якусь небезпеку. Небо вже посвітлішало, особливо лівий його закрайок на сході, і повітря стало прозорішим, а місяць блідішим. І в цьому розсіяному, мовби нереальному океані змішаних кольорів і відтінків зустрічна «Волга» — таксі — здається заклопотаною вкрай. Іде вона швидко. Притислась до самісінького асфальту і, знай, моргає, наче якийсь маяк на замінованому фарватері.

Ти знаєш, небезпека чигає не на тебе, а на такого ж брата-таксиста, як цей підморгувач, але стає якось тепліше на душі від отого підморгування на спустілій нічній автостраді, бо воно свідчить про те, що хтось турбується про тебе, думає про тебе, бажає тобі добра. І ти з радістю приймаєш те не потрібне тобі підморгування, те попередження про чужу небезпеку і, приймаючи цей жест неписаного і благородного шоферського братерства, підморгуєш йому у відповідь — мовляв, тебе зрозумів, спасибі — і їдеш далі, вже мовби лишивши половину своєї самотності десь позаду.

І як тільки вихоплюєшся з балки, бачиш біля автобусної станції мотоцикл з люлькою і високого стрункого автоінспектора, що величаво й повільно переходить автостраду впоперек. Коротким, неквапливим жестом викинувши смугасту всесильну паличку, він наказує тобі зупинитись і стати на узбіччі перед його мотоциклом.

Доки зупиняєшся, вимикаєш мотор і ставиш машину на ручне гальмо, стоїть і жде. Зробивши все, що треба, виходиш з машини і їдеш до нього. Він стоїть. Підтягнутий і суворий молодий капітан в бездоганно випрасуваному кітелі і бриджах, у м'яких і блискучих, пошитих, напевно, на замовлення чоботях. Від нього тонко пахне парфумами. Віддавши йому документи, милуєшся його свіжовиголеним рожевим обличчям, чудесною виправкою і повним ігноруванням со-

нливості в таку, сказати б, непевну пору, коли ще й чорти навкулачки не б'ються, і треті півні не співають, і виспатися ну ніяк неможливо.

Щось тепле ворухнеться в грудях, бо оця свіжість і неохитність капітанова щодо сну нагадає тобі твоїх фронтових командирів-мучеників, котрі, здається, і не знали, що таке сон. У боях з фашистами і безконечних оборонах і маршах вони день і ніч були підтягнуті, суворі і бадьорі, і ніхто не знав, коли вони сплять.

— З Києва? — тихо питає капітан, не глянувши на тебе, а в голосі чується якесь співчуття, і ти починаєш, за постійною звичкою, думати, що в таку пору на трасі він з'явився тому... тому... Ну, мабуть, тому, що його покинула дружина. А може, її немає дома, може, десь відпочиває на південному фешенебельному курорті, і капітан хвилюється: де там вона, з ким там вона? Бо в такого капітана має бути красива дружина, і такий капітан оженився, тільки закохавшись по-справжньому.

Ти чомусь думаєш про це, доки він розглядає твої права. Може, через те думаєш, що на модерній легкій будівлі автозупинки стоїть коротка і утаємничена назва «Одайя». Слово невідоме, сповнене туги і якогось моління. Наче ім'я жінки, яка судилась тобі від народження і яку ти не зустрів досі і вже не зустрінеш ніколи...

Дивно, мій батько любив вимовляти такі утаємничені назви й слова, частенько роблячи помилку в наголосі.

Сидимо десь із ним під копицею або в будці-палубі, коли він сторожував на тракторній бригаді, мовчимо або куримо. Чути, як він дихає, видно, як б'ється жилка на високому його лобі, і, не підводячи очей і не міняючи виразу обличчя, він раптом скаже:

— Сен-Жерменське передмістя — яка красива назва! Або Монмартр. Сірано де Бержерак. Куди там к чорту — музика, і все. От бісової душі французи! Цікава нація.

І знову мовчить, дихає глибоко й важко, так що аж плечі здіймаються і жилка пульсує на лобі. На чистому, смаглявому, ніжному лобі... І знову затягується, жадібно вбираючи дим.

— Ви чимсь стривожені? — питають тебе зненацька, наче вже ніби й не тут, на автостраді, а на далекому степовому таборі.

— Та... батько вмирає, — кажеш, якось одразу вернувшись на трасу.

— Я просив би вас, — твердо каже капітан отут, біля зупинки «Одайя», — я просив би вас не їхати дуже швидко. Єдине, про що я можу вас просити, — додав він, мовби перепрошую-

чи. — Така, знаєте, підступна пора: незчуєшся, як засинаєш. Об цій порі найбільше буває аварій.

Сідаєш за руль, але дверці не зачиняєш, дослухуючи капітана.

— Спасибі, капітане, — кажеш йому розчулено. — А я думаю, чого це ви на трасі в такий час?

— Може ж, когось попереджу. Та, може, ще ж і вбережу, — зізнається капітан, ніяково усміхаючись.

І усмішка та довго стоїть у тебе перед очима. І під рев мотора схлипує над самим вухом сумна і не наша назва: «Одайя! Одайя! Одайя!»

Наче мука або благання невідомо кого і невідомо за чим.

Батько саме зібрався на роботу. Він одягнув шапку й пальто, потім виявилось, що ключа від його сільрадівського кабінету немає. Де ключ? Шукають усі. У прискринку, на миснику, десь під лавою, під отою довгою лавою вповодж усієї стіни, на столі, й під столом, і на вікнах, і під ліжком. Навіть на комині мама помацала рукою — нема. В нашій хаті ніколи нічого не пропадало, але завжди в ній щось шукали. І саме тоді, коли воно було найнеобхідніше. Це найдужче злило батька. Єдине, що могло його вивести з себе, — це оте осоружне шукання. Він уже почав гніватись, вже накалялися відчутно його нетерплячі запитання:

— Ну де він міг подітись? Де ключ, я тебе питаю? — час від часу обертався він до мами, яка вже й без того була розгублена і просто не знала, що й робити, де й шукати того осоружного ключа.

Хіба ж вона могла знати, що той ключ із пахучого батькового піджака був украдений ще в суботу звечора, прив'язаний до міцної мотузки, а до другого кінця тієї мотузки був прив'язаний здоровенний цвях. Вкришеш в той ключ з десяток сірників, притопчеш сірку, щоб не висипалася, а потім вставиш затуплений цвях, розмахнешся і як улупиш головою цвяха об вкопаний на провулку гранітний коток, так воно як бабахне, то до самого вечора у правому вусі б'ють дзвони, наче на сполох, і люди повибігають з дворів, і собаки здіймуть такий лемент, наче в село входять денікінці.

Якби ви тільки знали, який то був чудесний ключ — товстий, пукатий, з широким отвором, — ви б самі його вкрали у батька.

Зараз він був у хаті, не турбуйтеся, лежав у моїй кишені, але не в чистому вигляді, а «с приложением» цвяха і отого

міцнющого мотузка, якого, брат, ні розв'язати, ні перегризти навіть і не пробуй. А щоб розрізати, потрібен час і ніж.

Часу не було – батько квапився, бо любив на роботу приходити першим. А ножа ще треба знайти, бо, може, ти його десь забув у конюшні, як ото вчора майстрував самопал.

Становище було просто безвихідне, батько сердився все більше, не знаходячи ключа, а ти б ні за що йому не віддав свого геніального винаходу, бо розплачуватися за нього довелось б так само, як Джордано Бруно за свою гіпотезу. Принаймні так тобі тоді здавалося.

І тут приходять батькові товариші і рятують тебе від мученицької загибелі на кострищі.

– Сашо, підемо розкуркулювати Буриса, – весело каже ще від порога батьків найліпший друг, Лісник. – Ох і покаче він сьогодні у нас.

– Не піду, – тихо і твердо, по складах проказав батько. – Не можу я йти до Буриса, Василю. Не можу. – Батько розвів руками і сів на лаву як був, у пальті і в шапці, і тому одразу став якимсь чужим.

– Як же це так, Олександрє Микитовичу? – здивовано ступив од порога молоденький секретар комсомольського осередку Ваня Федорюк. – Досі ви були таким принциповим і рішучим, як і належить секретареві сільради, а це що ж? Розгубились?

– І Степків розкуркулював. І Ведмедів. І Мусієнка. Це правильно. А до Бориса Луценка не піду. Все. Ідїть без мене.

Борис Луценко в нашому селі постать майже легендарна. З діда-прадіда Луценки пасли череду і невтомно шукали скарби. Пішло це, мабуть, з Шевченкових часів, коли почали кмітливі людиці під всякими приводами розкопувати могили і знаходили там великі скарби.

Очевидно, хтось із Борисових прашурів – пастухів – побачив те на власні очі і теж почав копати, бо видовисько виїнятих із землі скарбів уразило його мужицьке серце навіки. Череди собі пасеться, а пастись було де – толока на казенних землях несходима, – а чередник копає. То на могилі. То на розвилці двох балок. То на якійсь межі. Копали Луценки років з п'ятдесят. І все безрезультатно. Але, вмираючи в нужді, чередник передавав своєму синові разом з гарапником і бичем суворий наказ: шукати скарби, невтомно копати землю в місцях, які щось обіцяли.

І от на початку нашого століття (ну хіба ж не легенда?!) Борис, що був пастухом не гіршим і не кращим за своїх пред-

ків, серед білого дня у неглибокому вибалку викопав «чавунчик» – добрячий-таки казанок, залитий оловом чи свинцем. Обчистивши якимось той казанок від землі та іржі, вкинув його Борис у свою бездонну полотняну торбу, гукнув підпасака і наказав йому пильнувати череду. А сам майнув навпростець на Миколаїв.

Прийшов він туди надвечір, коли банк був уже зачинений. Переночувавши десь у сквері чи на бульварі, ховаючись із своєю торбою від злодіїв і городових, прийшов «Бурис» – як його звали в селі – ще задовго до відкриття банку на фешенебельну Велику Морську вулицю, де жили адмірали, морські офіцери та інша місцева аристократія, сів із своєю засмальцьованою торбою на гранітних банкових сходах і за звичкою спльовував собі під ноги, під порепані, зроду і звіку не миті, здоровенні, як у мамонта, ноги, смелячи самосад. Пани з міської управи та слухачки Маріїнської гімназії, проходячи повз Бориса, затикали носи пахучими мережаними хустками, а морські офіцери, не розціплюючи зубів, цідили:

– Прибери ратиці з тротуару, свиня!

Та Борис не зважав. Терпляче чекав, коли відчиниться банк, і щиро дивувався, як можуть люди так допізна спати. Вже й сонце підбилося височенько, вже й припікати стало, хоч сорочку свою просмолену скидай, а вони не йдуть, і край.

Нарешті таки відчинили. Одним із перших зайшов у величезні товсті двері Борис. Він ішов, наступаючи на лаковані штаблети, а наступивши – сахався і мало не валив миршаве панство скопом на розмальовану світло-жовту кахляну підлогу. Підлога під Борисовою ногою була гладенька, холодна, як у церкві. У високому залі теж стояла прохолода й півтемрява, а на голубій і високій, мов небо, стелі летіли білі янголи. Це вразило Бориса найбільше. Він зупинився посеред зали, задерши голову, довго дивився на янголів і, спохопившись, швидко захрестився, знявши заяложеного свого картуза. Хрестився широко, величаво, згинався в поклонах і шепотів молитву, і люди дивилися на нього із здивуванням і навіть жахом.

Помолившись, він ступив до віконця, потягнув із-за спини довжелезну свою торбу і, зануривши в неї руку до самісінького плеча, довго ловив там своїми заскорубленими пальцями казанок і ніяк не міг спіймати, наче рибину в павуці: казанок був круглий, щоразу вислизав з руки і громохко стукався об кахляну підлогу, аж луна йшла високим залом.

— Що там у вас? — спитали у Бориса з віконця.

— Та підждіть, ось я зараз, — невдоволено буркнув він. Потім розсердився, скинув з шиї лямку своєї торби, немов хомут, і все це зібгав до купи. — Ось, приймайте, — гахнув він казанком об скляну полицю перед віконцем.

— Що це? — відсахнувся від нього банковий чиновник.

— Подивіться та й узнаєте.

— Ви мені даєте kota в мішку. І взагалі я не дозволю...

— Дозвольте... — Борис поклав кисет в кишеню (саме крутив цигарку), вийняв кресало і, викресавши вогню та прикуривши, нахилився до віконця. — Тут скарб, чоловіче. Ну, отут, в торбі, — кричав він, наче глухому, — от ти, слиш, подивись, що воно таке, порахуй, а я тоді й тобі щось підкину. Ну, якогось там персня, чи що. Ви ж, городські, на це, я чував, охочі.

Але «персня» там не було. Було золото. В якихось монетах. В яких, того ніхто в селі не знає й досі, а Борис хвастався, що в аглицьких. Але, мабуть, брехав, бо чого б то аж під Олександрівкою були англійські монети?

Видали Борисові якусь суму грошей. Невелику. Коли його спитали, скільки він хоче взяти, він сказав:

— Сто, — бо ніколи більшої цифри не чув і не знав.

Тоді йому порадили взяти тисячу, але він побоявся.

Прийшов Борис на вокзал, а поїзда нема і вже сьогодні й не буде.

— Ну й порядки ж у вас тут, — плюнув він перед віконцем чергового.

— Ей ти, чого плюєшся, одоробло, — визвірився на Бориса черговий.

— А чого ж ви посідали за якимись віконцями так, що й плюнути на вас ніяк?

— Я тебе плюну! — погрозився черговий.

— А оце ось ти бачив? — показав йому Борис сто карбованців в одній купюрі. Це було так несподівано й дико, так не пасувало до його небритого виду, засмальцьованої сорочки, латаних штанів і босих порепаних ніг, що черговий трахнув своїм віконцем, вискочив із кімнати і за кілька хвилин з'явився перед Борисом із залізничним жандармом.

— Вор і бродяга?! — ревноу на Бориса товстомордий блюститель.

Не виймаючи з зубів цигарки, Луценко під самий ніс червоної піци підніс чекову книжку і ще якісь банківські документи.

— Пробачте, — взяв під козилок жандарм. — Толстого, графа, сам читаю, навіть співчуваю, але... толстовців не розумію.

— А як мені на Лоцкине потрапити? До зарізу треба сьогодні ж повернутися.

— Зараз буде зроблено.

На степовім полустанку, що звався чомусь Лоцкине, зібрався ярмарок. Такий собі, невеличкий, дуже місцевий, бо сіл тоді було мало і відстані між ними були, як на морі: по 25–30 кілометрів одне від одного. І раптом пішла чутка, що сюди прибуває спецпоїзд. У таку глушину? Чого раптом?

Як завжди в таких випадках, знаходяться вигадливі поважні люди. Таким чоловіком виявився Фанасій Лобода— найосвіченіший і найкультурніший з усіх новоолександрівських багатіїв.

— Член царської фамілії їде, не інакше, — сказав він.

Лободі вірили, бо він був чесною людиною, їв з наймитами за одним столом, працював з ними нарівні, а синів учив по університетах.

І тоді всі посипали на перон. Станційне начальство уже все було там, одягнувши парадні свої картузи.

І спецпоїзд підійшов. Паровоз і один вагон із зачиненими дверима. Нарешті двері відчинилися, і на очах ошелешеної публіки в них з'явився Борис Луценко. Тепер він стояв над усіма на високій площадці тамбура, і всі жажнулися, які в нього страшні ноги, яке на ньому дрантя, яка в нього нестрижена, зачухана голова і неголене, просто дике обличчя. Взагалі вигляд він мав первісний і здичавілий. Мабуть, тому, що всі сподівались побачити когось іншого, небаченого, а з'явився Борис, та ще в такому просто лакованому вагоні.

— Та ти здурів, Бурисе, в спеціальних поїздах роз'їжджати? — з докором і заздрістю сказав Луценкові Лобода.

Борис урочисто зійшов по приступцях, безцеремонно повернувшись до публіки своїм латаним-перелатаним задом, бо вперше в житті їхав у вагоні і вперше в житті виходив з вагона, а клята драбина здавалася досить-таки високою.

— Чоловік скарб знайшов, — сказав хтось з пошаною. — Може і поїздом проїхатися. Чого ж.

А Борис підійшов до Лободи і подав йому руку як рівному.

— Здоров, Хванасію. Віднині я твій сусіда. Город з городом житиму, хоч би там що, бо дуже тебе поважаю. А зараз вези мене як сусіду в село, там будемо міркувати, що, як і до чого.

Борис Луценко і справді побудував навпроти Лободиного багатого обійстя кам'яну довжелезну хату під залізом. Поставив кам'яні стайні і комори, накупив собі коней, сви-

ней і корів. Молотарку, локомотив, віялок, сівалок, плугів накупив також. Всього за один рік. І щоб бути повним хазяїном, поставив ще й кам'яний вітряк. Не дерев'яний, як у всіх, а кам'яний, бо будував усе мовби навіки. А що вже й до цього між хазяями вітряків йшла конкуренція, довелося Борисові добре подумати, як же повернути до свого млина побільше помольців.

І той же Лобода порадив Борисові взяти на мірошникування Микиту Івановича.

— Прийде в млин Микита — прийде до тебе, Бурисе, півсела. Бо до Микити й зараз усі ходять. Нащо вже ми, заможні та грамотні люди, і то йдемо до нього щонеділі. Раз підеш до нього, більше вже не втримаєшся. Ну, чисто все знає. Газет до біса випикує, журнал «Ниву». Розумний, чорт. І акуратний який. Буває, весною все плавом пливе, розтане так, що й ноги не витягнеш, а він у церкву прийде і — ранти на чоботях сухі.

— Бувалий, — вставив і своє Борис. — Усю японську війну пройшов. Офіцером повернувся й повним Єгорієм.

— Ну, не офіцером, старшим вахмістром. Так ти думаєш, мало серед них дурнів? Хоч греблю гати. А цей, диявол, башковитий. Тільки бідує здорово.

Узяв Микиту Борис. І хоч взяв він його заради власної вигоди, заради того, щоб одвоювати помольців у своїх конкурентів, але й Микиті поміг вибратися із злиднів.

— Ні, не можу, Василю, іти до Луценка, — сказав батько, пригадавши все це. — Ідїть без мене.

— Аякже! Ти після цього в підкуркульники запишешся, чи як?

— Який я підкуркульник, ти знаєш.

— Та знаю. Але й відступати тобі наче не з руки. «Чого Сашко не пішов розкуркулювати Луценка?» — питають люди. — Як чого? Та батька його з нужди вивів Бурис. Хліб за сіль, значить? Атож, хліб за сіль. І нема твого партійного принципу, Сашо. Нема! Як корова язиком злизала.

Довго сидить на лаві батько, забувши про ключ і про сільраду. Сидить, думає, вирішує.

— Чого ж все-таки помер твій батько в сорок два роки у злиднях? — допитувався Лісник, переконуючи його. — Ото так помагав йому Луценко з нужди вибратись?

— Різні були причини, — зітхає батько. — Луценко тут, може, й ні при чому.

— А хто ж? Я чи ось він, Іван? І потім він же покинув Бурисового млина. Що це — з добра, чи як?

— Нічого ти, Василю, не знаєш, — зітхає батько. — Він не покинув. Він тоді тільки жити почав: хату побудував, коненят купив, кабана щороку колов. І корова з'явилась. А тут батько його з двома іншими синами Федотом та Митрофаном зустріли вночі за селом, як ішов Микита з млина, і видерли в нього ключі, і стали володарювати в млині, багатіти, а батько ходив по заробітках у чужі села, простудився і вмер...

І тут я мушу перерватися, бо на дороговказі з'являється напис «Криве озеро», де мені повертати ліворуч, на Первомайськ, і прощатися з автострадою та переходити на вужчу дорогу з гіршим асфальтом, з поворотами і вибоями. Ото тільки й переваги, що на такій дорозі не заснеш, бо кожної секунди перебуваєш у великій напрузі.

Вже небо на сході помітно посвітлішало: синява почала мовби встоюватись, осідати до пругу землі, і ніжне-ніжне рожевіння проклюнулось там. А вгорі ще панує нічний володар — місяць, зеленавить небесні простори, робить їх просто безмежними, якимись тремтливими й звабними — тож мимоволі починаєш думати і відчувати по-справжньому, який дивний і прекрасний світ, як любо жити у ньому і як безмірно важко і сумно розлучатися з усім цим.

Про діда мого Микиту я хочу розповісти сам, бо все життя переслідує мене і хвилює його дивне життя і найдивніша в тому житті історія з ключами від чужого млина.

Розповідь про Микиту Івановича починається здалеку, аж із Маньчжурії, де під час російсько-японської війни мій дід служив у кінній розвідці четвертого козачого корпусу генерала Міщенка. Облога Порт-Артура лишила в руках японців цілу ескадру і весь гарнізон далекого порту без зв'язку і без постачання. Щоб зв'язатися з оборонцями цього славетного форту, існував один-єдиний зв'язок: посилати лазутчиків. Радіостанції в нашій армії тоді не було. Не було, як відомо, і літаків. А шанці японської армії тоді були безперервними, і лазутчиків хапали всіх до одного.

І тоді командир кінних розвідників вирішив прорватися через позиції. Це було відчайдушно і неймовірно. Але виходу не було, і начальство погодилося на цю ризиковану операцію, вилучивши з неї офіцера-зачинщика і покладаючись на те, що взяття в полон ще одного рядового солдата

не буде великим набутком для японців і великою втратою для росіян.

Кінний роз'їзд з п'яти чоловік доручили вести на це діло моему дідові Микиті, який багато разів ходив у розвідку і добре знав японську оборону на тій ділянці фронту. То була найзатишніша ділянка вздовж берега міленької річки, порослої осокою. До осоки припадало по схилу чимале поле гаюляну. Через поле вела дорога, що не була навіть пристріляна. Це місце і вибрав мій дід.

Серед темної ночі вартовий в японській обороні почув навальний тупіт, потім він чув, як шубовснуло в воду щось велике, і побачив незабаром шість крилатих тіней. Знизу, з траншеї, та ще в таку пізню пору все це здавалося жахливим, і можна було подумати, що налетіли якісь страхітливі величезні птахи. Вони летіли просто на нього з тупотом, хеканням, і в одну страшну мить він зрозумів, що зупинити ці тіні на такій швидкості немислимо. Тому японець присів у траншеї, навіть забувши про свою безпорадну і непотрібну гвинтівку, і чорні розпростерті тіні шугали над ним і повз нього, маяли крилами бурок із сапанням, з блисками підків над його головою, обдавали його віялом бризок, землею і запахом кінського поту і амуніції.

Він тільки й спромігся вистрілити вслід.

За секунду вони зeszли в темряві, та тим все й скінчилося. Щоб не компрометувати себе, японський командир не став доповідати про цей випадок начальству, тільки підсилив на одну чи дві ночі караули. А потім і вони були зняті за тією прийнятою на війні системою припущень, що ворог ніколи не ходить тим самим шляхом, як снаряд чи бомба не падають в одну й ту ж воронку. А цього кіннотникам генерала Міщенко тільки й треба було: з Порт-Артура вони прорвалися тим самим шляхом. Хоча під час зчиненої японцями стрілянини був убитий односельчанин і друг діда Микити Іван Шпунт.

За цю відчайдушну операцію дідові моему було присвоєно звання унтер-офіцера і почеплено на груди першого Георгія. За другу таку ж саму акцію – другого Георгія і звання вахмістра. За третю – третього Георгія і старшого вахмістра. Про нього писали газети. Він став мало не героєм і повернувся з війни у село з поестями, в повній уніформі і повним георگیївським кавалером.

Тамуючи народне невдоволення програною війною, царська величність пожалувала з своїх фондів якісь клапті всім

учасникам маньчжурської кампанії, включаючи мертвих і живих, калік і незайманих, виявивши щедрю милість при цьому і несподівано велику схильність до рівності.

Микитин батько Іван Григорович, невисокий на зріст, присадкуватий і мов натоптаний чоловік, хазяйнував завзято і пнувся з усіх сил розбагатіти. Він купив на конюшні адмірала Аркаса в селі Христофорівці породисте лоша, витративши на нього майже всі гроші, виручені за річний врожай, а поїхавши в Бессарабію, забрав у циган напівдохлого жеребчика, годував його в дорозі соскою з пляшечки, мов дитину, і, як не глузували односельчани, майже на собі приволік його з далекої Бессарабії, виходив, вигодував і до приїзду Микити мав найкращих у селі коней. Напівдохлий циганський жеребчик виявився чистокровним арабським скакуном, прашури якого були, очевидно, викрадені з якоїсь боярської стайні непосидучим і гарячим на руку циганським племенем.

Такого жеребця в селі ще ніколи не було, і коли Іван Григорович проїздив по селу, дорослі й малеча висипали з хат, висли на обополах і довго дивилися йому вслід як зачаровані. Саме ці коні наблизили бідного й непомітного Івана Григоровича до багатіїв, і навіть у церкві вони посторонились і дали йому місце перед криласом.

Іван Григорович частенько тепер кумував у них, гуляв на хрестинах, возив на весіллях до церкви своїми кіньми і, хоч землі від цього в господарстві не прибавлялось, ставав напідпитку норовистим. Заходячи на подвір'я, гукав грізно:

— Жінко, хто це йде?!

Жінка мала вибігати назустріч і відповідати:

— Іван Григорович.

Він, вдоволений, пхикав, заходив у сіни і, знявши з кілка решето, клав на долівку, милостиво дозволяв:

— Танцюй!

І сива, як голубка, добра, тиха і ніжна бабуся починала діботіти в решеті, аби тільки Іван Григорович вгомонився. Вона слала йому під боки й під голови подушки, а сама лягала на голий піл, клала під суху щоку натруджений кулачок, засинала, тихо й беззвучно на якусь годину, бо треба було й хліб пекти, і за свиньми дивитись, і коровам серед ночі сіна покласти. Тільки до коней Іван Григорович нікого не підпускав. Сам їх чистив, напував, годував і тільки сам запрягав їх.

Було вдома ще два сини: середульший Федот і найменший — Митрофан. Але синів бабуся жаліла — нехай діти посплять, а тому все по господарству робила сама.

Приїзд Микити був справжнім святом. Зустріч георгіївському кавалерові Іван Григорович влаштував бучну. А була зима напочатку, саме коли колють кабанів по селах і достаток у хліборобів найбільший. Столи зносилися з усього кутка, мов на весілля, і запрошені були найбагатші люди, яких до цього Іван Григорович запросити ніколи б не зважився.

Запрягши своїх коней-змійв у тавричанський фургон з коліскою, Іван Григорович посадовив по боках Микиту та Митрофана, намотав віжки на руки і полетів до церкви на утрєню. Сам маленький, присадкуватий, він сидів між синами-велетнями, розпустивши бороду так, що вона виляся, розвіяна вітром швидкої їзди надвое, десь аж за його плечима. То був гоноровитий виїзд, сповнений самоповаги і бундючних гордощів. Новий зелений фургон, розписаний рожевими яблуками і квітками, мелодійно подзвонював тарілками чорних лакованих коліс, і гривасті коні несли його чвалом по вибоїстих вулицях на задрість усім односельчанам. Чудо-коні просто стелилися над землею, і, завалувшись назад, Іван Григорович ледве втримував їх, загнуданих, на ремінних віжках. Він розчервонівся від швидкої їзди, а може, з гордощів чи від дощульного вітру. Шоки його гаряче пашили, червоно жеврїли з-поміж сивої пишноти вусів і бороди. Перш ніж під'їхати до церкви, він одвідав усіх багачів, запрошував їх од воріт, сидячи в колісці між синами та ледве втримуючи коней.

— Милості прошу пожалувати на обід, — кричав він на всю вулицю, — на честь повернення сина-героя з війни.

Коні по-лебединому вигинали шиї, гризли вудила, били копитами і рвалися з місця, як чорти.

Встояти перед такими просинами, перед такими кіньми й синами і перед захоплюючою самоповагою Івана Григоровича було майже неможливо. Тим більше що син — повний георгіївський кавалер у формі старшого вахмістра — виглядав як пристав або губернатор.

За цим бучним обідом виникла розмова про царський наділ землі. Фондові землі одвіку не оброблялися. Сільська громада косила там сіно з половини і випасала коней в оренду. Тому шмат тієї землі був ласим і для Івана Григоровича давно омріяним. Микиті за Георгія та вахмістрівські личка належала ще й надбавка. І неабияка. Але невгамовному і одвіку малоземельному Іванові Григоровичу було мало. Він запросив на обід Шпунта, Іванового батька. Того Івана, що загинув, прориваючись з Микитою в Порт-Артур.

Улесливо і м'яко крутий Іван Григорович почав умовляти безземельного і абсолютно не придатного до роботи Шпунта продати наділ покійного воїна Івана. Мовляв, при місці, як одріжуть, добре хазяйнувати на такій землі.

Багатії, роздобрілі від горілки і смачних страв та від споглядання георгіївських хрестів на бравому френчі з погонами старшого вахмістра, теж почали вмовляти Шпунта.

— Все одно ти, чоловіче, до землі не звик. Душа в тебе до неї не лежить. А грошей одхватиш ого-го! Поміркуй, наскільки вистачить тих грошей, щоб хліба купувати? На п'ятнадцять літ. А проживеш ти стільки? Невідомо. Дітей у тебе нема. Будеш собі полювати та в стелю попльовувати. Вигода ж! — казав йому Борис Луценко.

— Та вигода, — шепнув худющий, жилуватий Шпунт, що пив не п'яніючи і їв спроквола, а більше куриє. Хоч, можливо, за весь свій вік не сидів за таким столом.

Поклавши ногу на ногу, він смалив самосад з таким незалежним виглядом, немов те й робив усе життя, що обідав за отаким столом з багачами.

— Гроші добрі одержиш, і надовго їх вистачить, — зауважив Фанасій Лобода, — якщо тільки не найматимеш людей паслін рвать.

За столом зареготали, пригадавши недавню історію з тим пасльоном, єдиною дикоростучою і недикоростучою ягодою степової України. Це були ласощі для літа й зими. Влітку просто з куща добре попоїсти пасльону з хлібом або з коржем.

А взимку, сушеним, хороший паслін буває в плачиндах і в пирогах з гарбузом. Ціле літо його рвуть діти й дорослі по городах. І вареники з ним варять, і сушать на дошках і на розстелених мішках, бо фруктів віками в селі не було. Ніхто їх і не бачив інакше, як в місті на базарі. Та не накупишся ж.

І от якось біля крамниці зібрав Шпунт підвипилих скуких багатіїв і найняв їх збирати паслін на своєму городі.

— Нарвете пасльону три відра, дам вам на три пляшки.

— Справді? — не повірили захмелілі багатії.

— Точно. Рощот на місці: ви мені — три відра пасльону, я вам — руб, на три пляшки.

Пішли багатії, які тримали батраків і самі вже майже не працювали в своїх розбагатілих господарствах, пішли вони на город до Шпунта — найбіднішого в селі чоловіка — рвати паслін. Рачкують по городу, товстозаді, огрядні, червонолиці, в білих сорочках і касторових жилетах, а Шпунт в холодку лежить, газету читає.

Півсела прийшло дивитися той небувалий спектакль. А Шпунт віниччям мухи одганяє, втупив очі в газету, валяється на розісланому кожусі і вдає, ніби він нікого й не помічає.

— Що ти ото затіяв, Іване?— скаже йому старий Лісник, його ровесник і товариш.— Краще б штани нові купив на ті гроші.

Не одриваючись від газети, помахуючи ногою, перекинутою через другу ногу, зігнуто в коліні, Шпунт якийсь час мовчить, а потім спроквола, як він все звик робити, відповість:

— Хай і вони на нас попрацюють. Не все ж нам у них батракувати. А штани що ж? Можна і в старих походити. Це для нас звично.

Чорножилетники, розпарені спекою і постійним багатогодинним нагинанням на Шпунтовому городі, приносять йому в холодок трое відер пасльону. Брязнувши дужками, ставлять їх на траву.

— Маєш.

Шпунт, не підводячись, скосить очі з-під окулярів на відра і, не удостоївши поглядом спітнілих заробітчанин, знову занурюється в читання.

— Не повні, — констатує він. — Нарвіть ушерть, з горою. — І більше не скаже й слова, аж доки поважні й статечні хазяї, клянучи в думках, а то і вголос свого каверзного господаря на час, не заберуть ті відра і не підуть доривати паслін.

Доки вони завершують ту осоружну операцію, Шпунт вносить з хати низенький круглий столик і ще нижчий стілець і готується до виплати заробітної плати. Всіх, хто рвав паслін, він заставляє ставати в чергу і з кожним веде свою розмову.

— Тобі, Бурисе, належить тридцять дві копійки. Так?

— Так.

— Ось вони, — відгортає він з кучки дрібних грошей Борисову частку і накриває її долонею. — Але оскільки ти зволив виляяти мене, накладаю штраф на тебе. — Шпунт забирає з Борисової зарплати дві копійки.

— Е-е, — рокоче Борис Луценко, — це не діло. Тут і на пляшку не вистачить.

— Побалакай, то я й цього не дам, — погрожує Шпунт. — Адже сам вираховував з мене, як я строк відробив у тебе? Відраховував? Отож. Слідуючий!

— Ага, це ти, Ведмедю. Коли я возив твою хуру в Миколаїв, ти недодав мені гривеника, на якого мені довелося купити твоїм коням вівса. Вираховую цей гривеник. Бери свої двадцять дві копійки.

Ведмідь поважно і мовчки згрібає зароблені у Шпунта гроші і відходить, високий, рівний, з могутніми плечима.

У натовпі чується сміх.

— Ти, Степко, мориш наймитів голодом, — продовжує Шпунт, звертаючись до благообразного, рожевощогого і через клинцювату свою борідку схожого на цапа Опанаса Степка.

— Та як ти можеш отаке говорити? — ще дужче багровіє впрілий Степко.

— Не я один. Всі люди говорять. Всі знають, що ти наймитів годуєш погано: хліб у тебе завжди черствий, а борщ — пісний. Я обідом вас не годую, тому за оцю твою скряжність відраховую п'ятачка.

Натовп сміється дужче, аж виляски йдуть. «Молодчина, Шпунт!» — гукає хтось звідти. Але Шпунт лишається незворушним.

— Подавись ти своїми грішми, голодранцю. — Степко плює собі під ноги і йде геть.

У натовпі — регіт.

— Опанасе, — зупиняє його Лобода. — Опанасе, не сміши людей. Підожди, Опанасе, нам же додому разом іти.

— Ждатиму біля крамниці, — зупиняється Степко.

— І то краще, — потішається Шпунт. — А вам, Петре Івановичу, я доручаю розплатитися з Степком. — Шпунт підсуває Лободі гроші. — І зарплату виплачую повністю, бо ви працювали чесно, а головне — до людей ставитеся по-людському: обідаєте за одним столом, працюєте разом. Я й досі згадую ваші млинці, та вареники, та борщі, які мені довелося їсти у вас на молотьбі. Прийду і цього разу найматися, бо фінанси вийшли. Візьмете?

— А чого ж, — здвигує плечима явно вдоволений Лобода. — Ти мене взяв сьогодні, а я тебе — завтра.

— От і добре. Спасибі вам за паслін і за те, що на роботу візьмете.

— Спасибі й вам, — знімає Лобода білого свого картуза і сміється, церемонно вклоняючись.

— А тобі, Мусієнко, ось зарплата: сімнадцять копійок. Бо в своєму млині ти береш дуже великий мірчук.

— Так у мене ж найкращий помол. На паски і на млинці мелють тільки в мене.

— Ну то й що? Треба дерти з людей шкуру?

— А хто ти такий, щоб вести з нами таку розмову? І як ти смієш платити мені сімнадцять копійок? Це що — насмішка?

— Не насмішка, а серйозна розмова. Бо коли і де ми з вами ще побалакаємо по ширості, як не тут? Коли до вас прийдеш найматися чи молоти, ви ж нас не слухаєте. Ми вас слухаємо. А сьогодні ви мене.

— А хто ти такий, Шпунт? Я тебе питаю, хто ти такий? — підступає до Шпунта розпашілий Мусієнко, відомий в окрузі забіяка.

— Я? — задумується Шпунт. — Я — народ, — каже він якось гордо і переконливо. — Я і вони, — показує на людей, що товпляться в холодку, — одне ціле. Що кажу я, те скажуть і вони.

— А я? — мружиться презирливо Мусієнко.

— А ти? — задумується Шпунт. — Глитай, або ж павук.

— Дурний ти, Шпунт. Це п'еса така є. Я сам бачив.

— І я бачив. Через те й кажу.

— Видать, ти дуже грамотний, Шпунт. Якби люди з другого села, то й повірили б. А я ж знаю, що ти й газету не прочитаєш.

— Знаєш ти те, що їдять, та тобі не дають. Бери ось свої гроші та йди собі з Богом.

— Оце гроші? — кривиться Мусієнко. — Це один глум. — Але гроші зі столу згрібає у свою широченну долоню.

— А скільки ж ти хотів? Скільки? — підводиться Шпунт. — Хіба ти не знаєш, що за три відра пасльону й сімнадцяти копійок не вторгуєш?

— Знаю, але уговор...

— Усі ви знаєте. Всі! І я над вами поглумитися хочу. Хоч раз на віку. І це ви знаєте. Але йдете, бо жадні. Бо за дурну копійку в церкві... готові. От я вам і виказую все, що є на душі в мене, у нього, у всіх нас. Пойняв? Ну, отож...

Оскільки крамниця — поруч, через дорогу, то «заробітчани», купивши горілки, сходяться знову до Шпунта в холодок. Він виносить хліб, сіль і якусь цибулину, п'є разом з ними, і розмови тривають. Ті п'яні розмови, в яких найчастіше всі рівні, всі добрі і всі уступливі.

А другого дня все знову стає на свої місця, і бідний лишається бідним, а багатий — багатим. І все, про що говорилося, забувається.

Тільки й досі в нашому селі говорять: «Пишається, як Шпунт у пасльоні». Як висока оцінка і приємна згадка про Шпунтові дивні витівки.

Тепер Шпунт сидить поміж усіма тими багатіями у числїй сорочці, п'є з ними горілку і тому знову має можливість відчути себе рівним серед них, забути про свою бідну хату,

занедбане обійстя, і тільки сина стає нестерпно жаль: гляне Шпунт на Микиту – і обилється нишком сльозами. Цього ні горілкою не заллеш, ні гучною бесідою не заглушиш, ні доброю піснею.

Розмова про той синів наділ землі здається йому чимсь далеким і вкрай невчасним, хоча вмовляють його дружно і переконливо. Всі, крім Лободи.

– Дивись, Іване, сам, що й до чого, – сказав він. – То таки вірно говорять, що й коней у тебе нема, і обробляти землю ту нічим....

– А що ж вона, гулятиме? – спитав Борис Луценко.

– Хай і погуляє. Аякже. Як не кажіть, це якась пам'ять про Івана, – вставив Микита.

– Помовч, – тихо і владно сказав синові Іван Григорович, – дай сказати розумному чоловікові.

– Так ото ж я й кажу, – продовжує Лобода. – Може, продавати землю й не слід. А здати її Івану Григоровичу в оренду. З половини чи за третю частину врожаю.

– Балакай! – втрутився цапуватий Степко. – Чоловікові гроші до зарізу потрібні. Так чи ні? – обертається він до сп'янілого Шпунта.

– А кому ж вони не потрібні? Може, тобі?

– Ну, от. Я й кажу про це. Іване Григоровичу, неси гроші.

Вони лежать перед Шпунтом величенькою купою – стільки грошей він, можливо, бачив вперше в житті.

– Як у лавці, – каже він і раптом починає плакати.

– Не беріть грошей, дядьку, – спалахує Микита.

– Цить! – верескнув Іван Григорович, який досі не дозволяв нікому в сім'ї перечити своїй волі. – Замовчи, коли старші говорять!

Шпунт рішуче відгортає гроші від себе; поставивши долоню руба, відгортає їх тильним боком руки так, наче вони його сліплять.

– Краще б коней дали навесні дядькові Іванові, зорали та засіяли лан, – каже Микита, ігноруючи батьківський гнів.

– Хто дасть? – усміхається крізь сльози Шпунт. – Хто дасть коней, Микито? Хто? Вони? В обидві жмені дадуть.

– Геть з моєї хати! – багровіючи, півнем підскакує до сина Іван Григорович. – Щоб і духу твого не було! Ач, чого навчився в тій Маньчжурії – батькові перечити!

– Зараз, – важко підводиться на другім кінці столу Шпунт. – Зараз підемо.

— Я не на вас, — кидається до нього Іван Григорович.

— Ну, на мою заступу. Хіба не все одно?

Пішов старший вахмістр і георгіївський кавалер поневірятися по чужих хатах. Ні землі, ні господарства. Батько нічого йому не дав, а судитися з рідним батьком він і на думці не мав. Приєднавши до свого клаптя синів «японський» наділ, Іван Григорович почав входити в силу, а Микита помагав-помагав Шпунтові, а далі й покинув, бо несила була. Продав-таки Іванову землю старий Шпунт.

Невідомо, як би воно обернулося далі, якби поліція не представила в село Микиту Івановича під конвоем. Кажуть, працюючи на заводі, встряв у якусь організацію. Прокламації якісь роздавав — його й схопили. Тільки бойові заслуги і врятували.

Заборонили георгіївському кавалерові виїздити з села. Ще кудись по-сусідству і можна було поїхати, а вже в город — ні. Ходив він по сусідніх селах, наймитував у багатіїв біля паровика і молотарки, бо розбирався у цьому, а взимку читав «Ниву», газети. Кажуть, приходили йому з міста через сільського вчителя Івана Тимофійовича якісь таємні пакети, але все це залишилося тільки слабеньким натяком, як усе посправжньому законспіроване.

Відомо тільки те, що Борис Луценко таки взяв його на свій млин мірошникувати, і те мірошникування пішло Микиті Івановичу на користь.

Але Іван Григорович не міг на те дивитись спокійно: він дуже любив Микиту і хотів, щоб той прийшов до нього з повинної і жив з ним. Ночами плакав за сином, а вдень був неприступний, сердитий, гримав на всіх і ладен був усіх розігнати. Хазайнував як чорт і багатів на очах. А Микита все не йшов і не йшов.

— Видать, наскочила коса на камінь, — жалівся Іван Григорович товаришам.

— Таж яблуко, як кажуть, від яблуні...

І тут я мушу розповісти те, що мене все життя переслідує і не дає спокою.

Про ніч оту розкажу. Про глуху осінню ніч за селом, коли мого розумного й доброго діда Микиту зустріли біля млина рідний батько і двоє рідних братів. Мовчки накиннулися вони на нього, звалили на землю і почали видирати ключі. Не знаю, чи він опирився. Мабуть, що ні. Бо ключі в нього видерли. Але не дає спокою уява про те, що він думав у ті хвилини... І відчував.

Мабуть, думав про те, якими жорстокими й дикими бувають люди. Мабуть, згадував, як на толоці шукав вошей у голові малого Митрофана, поки паслися телята та не йшли в царину, як мив йому ноги і прав сорочечку в жнива, коли мати й батько ночували тижнями в степу. Як батько гордився ним, як возив його до церкви, коли він повернувся з війни героєм.

Хто ж його знає, про що він думав. Але після того Іван Григорович з синами почав хазяйнувати в Борисовому млині, а Микита Іванович знову почав бідувати. Він запряг парочку своїх коненят, на які тільки-тільки стягнувся, поїхав кудись, мабуть, до міста, і пропадав цілий місяць. Повернувся зарослий, худий, з одним батіжком у руках. Кажуть, пропив з горя коней і воза, а невдовзі захворів і помер у сорок два роки, лишивши дружину з трьома дітьми. Красиву, ще молододу, чорнооку мою бабусю Гашку. І батька мого, найстаршого – п'ятнадцятирічного хлопця. І тітку Полю, ще зовсім дівчинку... і малого розбишакуватого дядька Федота. Як вони жили після цього, можна собі уявити.

І Борис Луценко, спасибі йому, якось їм помагав. Орав нивку за те, що мій п'ятнадцятилітній батько працював у нього в строку. З ранньої весни до пізньої осені. В голодні роки і в скруту помагав зерном чи мукою, і розкуркулювати його було важко моєму бідному батькові.

Про все це подумаєш і все це згадаєш, ідучи до нього вночі через усю Україну. Не в гості, а в лікарню. Особливо коли не знаєш, чи застанеш його, чи, може, він піде від тебе ще далі й назавжди. Твій батько – мученик і добряк. Совість твоя і порада.

Небо на сході рожевіє все більше, але коли глянеш на захід, по праву руку, там ще володарює ніч і місяць. І велика ріка, що видніється з того боку десь немисливо далеко, внизу, все виблискує, й міниться, і здається таємничою і сумною, може, тому, що ближній берег її низький і порожній, а правий губиться десь в імлі, мовби в іншому світі.

Скло опущене, і в машину вривається ранкова свіжість разом із запахами відволожених скошених хлібів, і пахне водою, і пилом, і прив'ялими квітами чи полином. А їхати тобі ще довго й далеко.

– І ти, Сашко, прийшов, – скаже Борис Луценко, зустрівши їх у дворі.

Був він неголений і, мабуть, невмитий. Обличчя мав пом'яте, страдницьке, очі — червоні від безсоння, пальто, все у полові і пилюці, здавалося древнім, чоботи порозсідалися у вічному бродінні в гною, тільки висока шапка з сірого смушку була нова, свіжа, якась мовби чужа. Наче він її вкрав у когось.

— Прийшли вас розкуркулювати, — сказав Борисові Василь Лісник.

— Я сам себе розкуркулив, — без всякого виразу на стомленому і пожованому обличчі сказав Борис.

— Що? Розпродались? — похопився Ваня Федорюк.

— Ні, — обірвав його Борис. — Ні, просто приготувався до вашого приходу. Що ж ти думаєш, я не бачу, до чого воно йдеться? Бачу все. Все бачу. Все чисто. — Він обома руками довго тер обличчя, зітхав і постогнував, і шапка його підбилася високо, але з голови не падала.

— Коні, корови, реманент — все ціле? — спитав Лісник, розгортаючи теку.

— Все до крихти, — сказав Борис, — ось вам ключі від комори, від погребя, від амбара. Недарма ж я працював як проклятий від зорі до зорі. І ходив у постолах. І не пив, не кутив. Зібралось добра чимало.

— Ну, ходітьте, — сказав йому Василь Лісник, взявши ключі і прямуючи до ганку.

— Ні, — сказав Борис різко. — Не піду! Он Сашків батько, Микита Іванович, царство йому небесне, тікав з двору, як кололи кабана. Вірно? Правду кажу, Сашко? От бачите. А тут, брат, не кабаном пахне. Тут всю твою життя... — Він повернувся і пішов до воріт, великий, незграбний, стомлений.

У воротях спіткнувся і, так само виставивши натруджену спину до них, постояв якусь мить. Потім повернув голову через плече і сказав хрипко:

— Хазяйніуйте тут самі. Я на станцію йду. Якщо здумаєте в Соловки висилати, знайдете мене в городі, у зятя. Привозна, тридцять два.

І пішов через городи просто на станцію. Довго він чорнів на білому тлі засніженого простору. Довго бовванів спочатку як реальний Борис Луценко, а далі як темна маленька цяточка в холоднім безмежжі. А потім зник. Назавжди.

В передсвітанковій імлі шлагбаума майже не видно. І смугастість, якою його обдаровують для помітності і перестороги, тут перетворюється на свою протилежність: вона створює сірість, щоб розчинити шлагбаум у сіріючому передсвіті.

Гальмуєш в кількох кроках від нього, несподівано для самого себе, обмацуєш поглядом непохитний гранчастий брус, що нагадує тобі одразу борисівські ворота, об верх яких не раз довелось стукатись головою, сидячи на коні. Це ще тоді, коли ти не вмів їздити верхи, не вмів маневрувати і, пригнувшись, міг від одного цього руху ляпнутися на далеку землю, що пливла десь внизу під міцними й прудкими Мушчинними копитами.

А тепер ти терпеливо ждатимеш поїзда, і хвилини здадуться тобі годинами, а нерухомість – мукою. Бо сірті починає все дужче, а відстані попереду великі, хоча ти вже кілька годин мчиш автострадою. І якщо за ці кілька годин – сім чи вісім – щось і сталося з батьком, то ти все одно нічого не визнаєш, бо одірвався від пошти, від телеграфу, від телефону і від цілого світу.

Людина в дорозі завжди набуває волі з усіма вадами і достоїнствами її. Опинившись в самотині і одірваності, вона втрачає зв'язок з навколишнім світом, хоч і мчить по ньому, хоч бачить усе навкруги, але між подорожнім і світом існує невидимий бар'єр руху і непостійності, і світ живе собі іншим життям, без тебе. Бо ти ще відсутній там, куди їдеш, і там, де живеш, звідки виїхав. Ти перебуваєш у іншому, мінливому, невловимому і майже вільному від усіх законів світі – в дорозі живеш ти. В дорозі, на якій губишся в потоці машин і людей так, що ніколи й ніхто не розшукає тебе, аж доки ти не доїдеш туди, куди маєш доїхати і де тебе розшукати спроможні тільки ті, хто знав твої наміри.

Єдиний зв'язок з великим світом – радіо. Але по ньому не буде повідомлень про смерть твого батька. Він не був ні державним, ні політичним діячем. Не був ні делегатом, ні депутатом, ні героєм. Орденов він не мав і слави не нажив. І все ж він не був гіршим за тих, про кого пишуть у газетах і передають по радіо. Він прожив якось скромно, і це зараз, перед закритим шлагбаумом, здається неабияким благом. Він воював проти всього поганого, він обстоював чесність і правду, але зараз, коли поїзда довго не видно, коли смуги шлагбаума проступають усе виразніше й виразніше, а ти мусиш стояти і чекати, уявляєш палату, хворого батька, що, може, вмирає якраз у цю саму хвилину, і єдине, про що думається зараз і що можна було б сказати про нього: «І не сказав ні єдиного слова...»

А шлагбаум нерухоміє й далі, а з будки, такої ж смугастої, як він, визирає дівчина в залізничній уніформі, заперечливо хитає головою у відповідь на нетерпеливі твої жести, і ти піз-

наеш її — це ж та сама дівчина, яка весною вернула тебе від закритого шлагбаума назад: вона сказала тобі, що міст через Буг у Вознесенську прорваний повинню і проїхати на Київ по цій дорозі неможливо.

Як ти тоді лаявся і як болів душею за втраченим часом і за марно подоланими сотнями кілометрів, які треба було подолати, вертаючись на Одесу, щоб розпочати подорож заново, вже по новій трасі.

А тепер треба тільки дочекатися поїзда і їхати далі, не вертаючись і не об'їжджаючи. І подумалося чомусь у цю хвилину про те, що не завжди уміють маневрувати, обходити чи об'їжджати закриті шлагбаумами навіть визначні політики. Особливо погано це вдається людям у чоботях, що звикли ходити тільки навпрошки: історія і політика цього не люблять і не прощають. І розбиті шлагбаумами іноді оплачуються мільйонами смертей.

Поїзд нарешті промчався, дівчина підняла шлагбаум, і дорога на південь знову відкрилася. Пряма і чорна дорога, сповнена тривоги за батька й печалі за ним.

А ви знаєте, що таке справжні ласощі?

Мабуть що ні, коли маєте їх щодня. Спробували б ви на десятому році, вперше в житті, цукор. Яким би він вам здався?

І, може, не осуду, а хвали достойні закони стриманості і суворості норми, що одвіку панували серед наших батьків. І через нелегке життя. І через цнотливість і стриманість натур.

Увечері зникла важка латунна кружка, якою ми всі пили воду і яку нелегко було підняти в дитинстві. Завжди стояла на лаві біля відра, а це — немає. Дивина! А тобі саме схотілося пити. Шукаєш її по всій хаті, пильно заглядаєш в усі кутки, бо хата миготливо освітлюється лише відблисками полум'я в кабиці. А мати:

— Не шукай, кружка зайнята.

Чим зайнята — про те у вашій родині батьків не питали. А тут на столі з'явилися дивні страви, позичені мамою в сусідів: м'ясо, і оселедець, і ковбаса. І від кабиці йдуть якісь до того смачні — ну просто запаморочливі пахощі. І, прийшовши з кооперативу, мама вийняла з-під великої хустки, якою вона була напнута поверх пальто, прозору пляшку і поставила в скриню.

Ти відчув: щось готується. І не помилився.

— А я не один, — сказав батько з порога.

Він привів із собою якогось чоловіка, одягненого в жовте шкіряне пальто, блискуче й м'яке. Заходячи в хату, незна-

Йомець мусив пригнути голову в дверях, щоб не вдаритись об одвірок. Випростався, зняв картуз, з-під якого зараз же гайнули на два боки буйні біляві кучері, усміхнувся більше сірими очима, ніж ротом, весело привітався.

— Добрий вечір, — і подав мамі руку. — Андреев, — назвав він себе зніяковілій і трохи розгубленій мамі, а батько, вішаючи своє пальто в порозі на кілок, сказав мовби жартома:

— Чому так офіційально? Простіше: Степан Гаврилович. Приймай, мати, гостя.

— Ну, не так урочисто, не так бучно, — засміявся Андреев. — Мені що треба? Шматок хліба та миску борщу десь в обідню пору. А вранці — води, щоб умитися. І все. Спати можна й на лаві чи на соломі під піччю — ми люди не горді. Правда, коза-че? — звернувся він до тебе, поклавши тобі на голову велику, але м'яку і легку, сухувату руку.

Чи тим жестом, чи простотою і привітністю своєю, чи вмінням розмовляти щиро й безпосередньо, але чомусь він тобі сподобався одразу, і ти завжди зустрічав його з радістю. Все наче ждав чогось гарного від нього, чого в тебе досі не було.

Він запротестував, коли тебе спробували були відсадити від столу, і ти їв з усіма нарівні і ковбасу, і сало, невідомо де взяті і незвично мліко накришені мамою, і Степан Гаврилович підкладав тобі найласіші шматочки і взагалі поводився з тобою так, наче за столом нікого головнішого за тебе не було. А потім з'явилася на столі кружка, повна цукру, і ти не витримав — ти просто крикнув:

— Ага, аж ось де вона! — чим немало засоромив свою маму, ніби видав щось таке, про що й говорити не дозволено і згадувати ніяково.

І це, може, була одна-єдина зайва фраза, сказана тобою в той вечір. Бо ти, на мамину радість, весь час мовчав і в розмову не втручався. Чай тобі здався просто царським напоєм, такий він був ароматний і такий солодкий. Ти його досі ніколи не пробував, бо чаю у нас на півдні майже ніхто не пив, і цукор, здається, в хаті у вас був уперше.

Батько з Андреевим сиділи майже до ранку, обговорювали якісь списки, весь час згадуючи якийсь план до двору і кількість пудів зерна, а ранком, коли ти ще і в школу не йшов, з'явилися у вашій хаті виконавці з сільради, і Андреев давав їм завдання, кого і на який час викликати до нього.

— Я викликатиму і розмовлятиму з усіма середняками, котрі ще не вступили до колгоспу і котрим доведено план до

двору, — сказав він батькові, — а ви ідіть в сільраду, запросіть правління колгоспу і прикиньте, скільки і в кого з колгоспників треба взяти хліба. В основному пшениці. Це треба пам'ятати: пшениця і тільки пшениця. За неї ми купимо за кордоном верстати й машини, які країні потрібні зараз і яких ми ще не навчилися робити.

— А хто поїде збирати хліб по хатах? — спитав батько, що сидів на лаві задуманий-задуманий, потирав чоло і дивився собі під ноги. — Як ви думаєте, кого зручніше послати?

— Я думаю, жінок. Федоро Дмитрівно, — звернувся він до своєї мами, — поїдете?

— А чого ж. Раз це державне діло, раз державі хліб потрібен, як не поїхати.

— Чудово, — сказав Андреев. — Бачте, Олександрє Микитовичу, який у вас помічник. Кадри які!

— Ці кадри у мене вже в печінках сидять, — сказав батько, підводячись.

— Ой, горе мое! — незлобливо прикрикнула мама. — Люди з чужого села ще й повірять, що я в тебе в печінках сиджу. Ви знаєте, — звернулася вона до Андреева, — все, чисто все йому помагаю робити. Так дірки мною і затикає, відколи й колгосп у нас.

— А кого ж у найтяжчу роботу впрягати, як не власну дружину? — запитав батько.

— Що ж, — сказав Андреев, — така наша доля — все найважче брати на себе.

— Чого там найважче, — відмахнулася мама, запинаючись і одягаючи пальто. — Піду в бригаду. А потім що? — спитала вона батька. — Приїжджати підводами до тебе в сільраду, чи як?

— Під'їздіть до сільради, там розподілимо, кому куди їхати. А ти, — сказав він тобі, — йди вже до школи. Нічого тут прислухатися. Нічого хорошого тут немає. Державі потрібен хліб — значить, треба його зібрати. І все. Більш нічого. Іди, бо запізнишся.

Він звик до цього — все тобі пояснювати, і ти побіг у школу з легким серцем. А то просто нестерпно дивитись на нього, коли він сумує або задумується. Цілісінький день потім ходиш як неприкаяний, все думаєш про нього, все турбуєшся, що йому важко, і не знаєш, як там він. Змалечку він привчив тебе до цього — все знати про нього. Ніколи нічим не кривив від тебе. За те, мабуть, ти його й любив так, як ніхто з твоїх товаришів, може, не любив своїх батьків. І тобі завжди було легко з ним.

Повертаючись із школи, ти побачив на вулиці підводу, що стояла проти вашого двору. В ній було трохи пшениці — так, на самому дні. На зерні валявся батіг, а туго натягнуті віжки були накручені на ручицю. Назустріч тобі вийшла стурбована мама.

— Ой, синочку, — сказала вона майже пошепки, — важко в людей одбирати хліб.

— А ви не одбирайте.

— Мало чого, не одбирайте. А як треба! Ти ж чув, що сказав Степан Гаврилович?

— Та чув...

— Думаєш, йому легко? Чи батькові? Чи нам буде легко після того, як сьогодні одвезли увесь хліб? Що ми істимемо взимку?

— А обідати є що? — спитав ти, не маючи бажання міркувати над такими складними проблемами, як хлібозаготівля і майбутнє. — Хочу їсти.

— Борщ і каша в запічку. Та, гляди, Баласа не випускай, бо мисливці їздять по селу, стріляють собак.

— Добре, — сказав ти і зайшов у сіни. В передній темній хаті, де не було вікон і не було нічого, білів Балас — чудесний пес, з яким ти виростав разом і якого вміло ховав від мисливців, що тієї осені дуже настійливо і ретельно заповлювали раптом на собак. І білів під стіною осиротілий, один-єдиний мішечок ячменю, бо пшеницю з самого ранку батьки одвезли на зсипний пункт, у колгоспну комору.

Кілька днів підряд тобі ніяк було навіть уроки приготувати — стільки людей товпилося у вашій хаті. То сиділи мовчки на лаві, поскидавши шапки і попихкуючи самосадам, уперті середняки — «індуси», які нізащо не хотіли йти в колгосп і на одріз відмовлялися вивозити хліб. Та що там хліб — говорити не хотіли. Тільки смалили й смалили свої грубезні, скручені з газети цигарки. Говорив Андреев, а вони мовчали, й край.

Що вже він не малював перед ними: і про потреби робітників на будовах і на заводах, і про машини, без яких і в цеху, і в полі не обійдешся і які треба купити в далекій Англії чи Німеччині.

— Нащо нам ті машини? — скаже котрийсь із них. — Обійдемося й кіньми. Батьки й діди кіньми орали, сіяли й молотили — якось і ми кіньми обійдемося.

І Андрееву доводилося знову вмовляти їх і доводити їм потреби держави. Але це було таке далеке для них, оцих мовчазних, впертих дядьків, що навіть ти починав розуміти марність намагань Степана Гавриловича щось довести цим людям і

незлюбив їх, тих «індусів», що взагалі в селі, навіть серед вас, хлопчаків, не мали прихильників.

А то чималим гуртом з'являться балакучі вдови. Ще й дітей своїх поприводять. І тоді Андрееву доводилося вже мовчати, бо переговорити їх не було ніякої сили. Аж поки вони не накричаться.

А плану все не було, і викачування хліба продовжувалось. На допомогу Андрееву приїхали «буксирні бригади» з міста. Члени буксирних бригад мали спеціально виготовлені шупи, якими шукали хліб у землі, в скиртах та в стінах. Попервах і справді знайшли у середняків-«індусів» кілька ям з пшеницею та ячменем. І коли вже план, з яким приїхав Андреев, був майже цілком виконаний, з'явився в село Пилип – Борисів зять – з повноваженнями від обкому і привіз новий план, значно більший, ніж привезений Андреевим з Києва.

Батько жажнувся, як тільки глянув на нього.

– Не жахайтесь, – сказав йому Андреев. – Не жахайтесь, а краще підрахуйте реальність цього плану.

– Ну, це вже вас, мабуть, не стосується, – з полегшенням сказав батько. – Ви свою місію виконали і можете їхати.

– Помиляєтесь. Сьогодні одержав телеграму. Мушу залишитись і допомогти в завершенні плану. Тож підрахуйте і скажіть мені, яка картина вимальовується.

По селу валували собаки, що ніяк не могли звикнути до виконавців з довжелезними палищами в руках, до буксирних бригад, зате швидко призвичаїлись до мисливських роз'їздів, що мали перестріляти їх, але поки що не могли: собаки тікали в степ або ж ховалися по конюшнях, щоб ночами знову здіймати отакий скажений гавкіт. А ночі залягли темні. Довгі ночі глупої осені, що вже переходила у тривожну зиму, і вогники в хатах блимали де-не-де, і тому було тоскно й печально в селі.

...Взяв батько той план, посидів над ним до вечора, не випускаючи голови з рук. Не обідав, ні на кого не глянув, а увечері попросив скликати перед загальними зборами засідання партосередку.

Андреев погодився – це збіглося з його власними планами: на виконання нового підвищеного плану партосередок повинен виступати підготовленим, із своїм власним рішенням. Але те, що сказав батько, зовсім не пасувало до того, що хотів і сподівався почути Андреев.

– Якби весь урожай минулого року залишився цілим та додати до нього все, що ми зібрали на полях цього літа, тоді б ми виконали процентів на сімдесят оцей зустрічний план. Хто

підписав цей план? – спитав батько представника обкому. – Такі плани колгоспам не може давати партія. Тим більше, що зустрічний план – абсолютно нереальний – привіз зять розкуркуленого Бориса Луценка, Пилип Вухастий, якому село не довіряє. Такі плани можна було давати куркулям, коли ми йшли на знищення куркульства як класу. А колгоспам?! Я не розумію. Не могу зрозуміти, і я буду голосувати проти такого плану. Бо це – злочин перед людьми.

– Ви збираєтесь виступати на зборах? – спитав Андреев.

– Так. Мовчати – значить, потурати злочину. Я б хотів, щоб про це знали члени партосередку. І представники району, які добре знають наші ресурси.

– Це не від нас залежить, – сказав представник з району. – Це директива обкому. Потрібен хліб. І не хліб взагалі, а пшениця. Щоб купити в Німеччині верстати.

– А якщо дати німцям пшеницю через півроку? – спитав батько, і видно було, що він усе це знає і про все встиг подумати. Болісно і тяжко.

– Правильно! – загукали члени осередку. – Півроку всього.

– Що правильно? – підскакував ледве помітний за столом Шнирьов, представник району.

Голоси вмовкли, а Шнирьов посмілішав:

– Секретаря сільради за панічні настрої, за дискредитацію уповноваженого обкому товариша Пилипа Вухатого і ворожу лінію в часті хлібозаготівель пропоную з партії виключити і від роботи усунути.

– Кого? – скрикнув Лісник. – Найпершого активіста в селі? Людину, що організувала колгосп?

Він підійшов до столу впритул і запитав Шнирьова:

– Хто ви такий? Може, теж куркуль?

– Я більшовик! Я представник райкому! Я на фронтах громадянської...

– Тоді ви нізачо не поставите це на голосування.

– Поставлю! – верескнув Шнирьов, стукнувши кулаком по столу.

– Брешеш, не поставиш, бо це не в твоїх правах.

– Товариші, хто за те, щоб виключити з членів партії... – гукав у зал через голову Лісника Шнирьов.

– Він кандидат, – підказав хтось із залу.

– ... з кандидатів партії.

– Стоп! – зупинив його Лісник, випроставши руку. – Тоді й мене... – Він вийняв свій партквиток і поклав на стіл перед Шнирьовим, представником райкому.

— І мене теж виключайте, — сказав секретар комсомольського осередку Ваня Федорюк, пробираючись до столу.

І тут підводиться Андреев, зупиняє всіх:

— Оскільки товариш Шнирьов перевищив свої повноваження, все, що тут відбулося, прошу вважати непорозумінням. Заяву секретаря сільради треба попередньо обговорити. Для цього прошу залишитись секретаря партосередку і голову колгоспу. Прошу також залишитись товаришів Лісника, Федорюка. Решта комуністів — вільні.

Особливо лютував при цій розмові голова колгоспу Петро Капуста — батьків шкільний товариш.

— Ви переродженці, — кричав він на батька і на Лісника. — А Федорюк як молодий і політично не підкований потрапив під ваш вплив. Як ви могли виявити недовір'я товаришеві Вухатому, заводському комуністові і представнику обкому! Він чесно проводить лінію партії, а ви її викривляєте. Ви зриваєте хлібозаготівлі. Тому ви — вороги. А з ворогами у нас розмова коротка: виключити з партії, і все. Я підтримую товариша Шнирьова, хоч він, можливо, й перевищив свої права.

Батько, Лісник і Федорюк переконливо і настійливо доводили усім представникам нереальність плану, вмовляли передати їхні доводи вище, щоб якимось скорегувати план, але ті боялися турбувати вище начальство і тому налітали на них завзято і гнівно — адже здавна відомо, що гнівом легко забити здоровий глузд, Цілу ніч тривала ця суперечка, в якій Степан Гаврилович мало говорив — він більше курих і слухав. Ваня Федорюк десь під ранок не витримав: вдарив картузом об землю — будь воно прокляте, отаке життя, — і пішов просто на станцію, щоб добитися правди в обкомі. Там він нічого не добився і найнявся працювати на заводі, звідки незабаром пішов в армію і тепер став генералом.

Лісникові дали в райкомі догану, а батька, що не відмовився від своїх переконань і доводів, виключили з кандидатів у члени партії, зняли з роботи.

Наша хата спорожніла. Не товклися вже в ній день і ніч люди, і Андреев тепер приходив тільки вечорами, мовчазний і задумливий, перекинувши всі клопоти хлібозаготівель на буксирну бригаду, а мама з ранку до вечора їздила з підводою за ними. У тих поїздках вона наслухалася і плачу, і прокльонів, а повертаючись додому, сама плакала і проклинала долю. Покинути роботу вона не могла: батько не дозволяв.

Мисливці все ще їздили по селу, і ти щоразу, йдучи до школи, підкликав Баласа, брав його за передні лапи і заводив

у сїни, щоб замкнути і врятувати від загибелі. Тільки він тебе не розумів, ув'язнення цього не зносив.

На другий день ти йшов із школи хоча й голодний, а проте веселий: випав сніг. В дитинстві це завжди приносило радість і якесь святкове відчуття. Тут починалися битви сніжками, ліпилися снігові баби, точилися ковзани, хоча лід іще стояв тонесенький, як пелюсточка.

Але радість твоя затьмарилась у першому ж провулку: школярі, що поспішали на другу зміну, сказали тобі, що Баласа вбито.

— Як?! — ти не повірив. Блискавично згадав, що цього разу не завів його в сїни, бо навіть мама сказала тобі, що цього робити не треба: Балас все розумів. І до чого ж, скажіть, розумний собака: сам ховався, як тільки помітить десь на початку вулиці підводу і мисливців, що йшли за нею. З рушницями чи й без рушниць. Все одно він одразу їх пізнавав і ховався.

Мисливці в твоєму селі були добрі. Вони вміли перехитрити лиса. Перехитрили й твого Баласа: підвода проїхала, а один із них засів у сусіднім дворі. І коли Балас виглянув з-за рогу, щоб пересвідчитися, що небезпека минула, тут його і вдарили з тридцяти кроків. Просто в груди і в голову. Тож коли ти добіг до двору, одразу ж побачив криваву борозну в пухкому свіжому снігу, що тяглася від переднього причілка, де впав Балас після пострілу, скривавивши призьбу і білу-білу стіну, підведену чорною смугою сажі.

Вона тяглася, та страшна борозна — глибока, мерзена, темно-червона — аж на вулицю. Аж до саней, які тут же й стояли, очікуючи Баласової смерті, і на які його й кинули, дотягнувши по снігу, жорстокі і найспокійніші в світі люди — мисливці твого села, що вміють і зараз обдурити лиса, добре стріляють, викликаючи гордість і повагу твою. А тоді ти проклинав їх і ненавидів, як чужинців, що прийшли в твою незайману країну дитинства вбивати.

Це було перше горе і перша смерть у твоєму житті. А потім їх було багато, бо ти сам і друзі твої частенько були Баласами на війні, і мисливці, що полювали на вас, були куди хитріші і досвідченіші, ніж ті, що вбили Баласа.

У хаті нікого з ваших не було. Тільки Степан Гаврилович стояв біля вікна, заклавши руки за спину. Він повернув голову, коли ти одчинив двері, якимось сумно-сумно подивився на тебе і зітхнув. І потім, коли ти сів у порозі, не роздягаючись, на лаву і тихо заплакав, давлячись сльозами, він сказав:

— Ну, ти тільки не плач. Не плач, хлопче, не треба...

А ти все одно плакав ще дужче. Ти уявляв, як виманили Баласа і як його тягли, мертвого, по снігу. І ще пригадалося, як він зустрічав тебе, коли ти йшов зі школи, і як зустрічав батька найтемнішої ночі, коли вже й зовсім не можна йти, коли ступаєш наче в бездонну яму. А тут кинеться тобі під ноги білий клубок, підкотиться, лизне руку, обтруситься на radoщах, б'ючи себе хвостом, і вже пішов, пішов, оглядаючись: біліє, мов маяк в темряві.

— А батька забрали, — сказав Андреев, і до тебе це не дійшло чи, може, не справило ніякого враження.

— Ти чуєш? Приїхали сьогодні машиною з району, ще як снігу не було, зранку, і забрали.

— Хто забрав? — спитав ти, переставши плакати. А піч, роззявивши пащу, кудись попливла-попливла, наче хотіла виїхати з хати, і по грудях ніби жаром хто сипонув. Це було дивно і страшно чути, що хтось у тебе міг забрати батька.

Андреев не обертався.

Що він там бачив, за вікном? Тільки сніг біліє та темніє вода в незамерзлому ставку. А він все дивиться, й дивиться, і мовчить, цей сіроокий, цей високий чоловік, од якого ти завжди ждав чогось доброго і святкового. Тепер він мовчав, одвернувшись до вікна і майже закривши його широкою своєю спиною, і ти теж підійшов і глянув на холодний засніжений простір, в якому дико чорніла вода, поморщена повільними хвилями.

— А нащо його забрали? — спитав ти. — Коли він приїде? Не казав?

Степан Гаврилович не відповів нічого. Степан Гаврилович тільки простягнув руку назад і поклав тобі на голову, як у той перший вечір, коли він тільки приїхав.

З провулка вихопилися сани.

— Ага, нарешті, — сказав Андреев і кинувся одягатися.

Одягнув своє шкіряне пальто, насунув шапку на самі брови, взяв свій легенький чемоданчик.

— Ну, — сказав він тобі суворо. — Будь здоровий, — і подав руку як рівному. — Може, вже й не побачимось, то ти ніколи не плач. Запам'ятаєш? Ніколи! Що б там не трапилось.

— Та я не плачу. Тато як були в Ромнах ціле літо, то я ні разу не плакав.

— Е-е, Баштанка — це тобі не Ромни, — сказав Степан Гаврилович і вийшов, бо сани зупинилися проти двору, і його вже гукнули.

Він не оглянувся. Підійшов до саней, обкутався полами свого блискучого пальта і, як сів, так уже й не обернувся,

поки й за село не виїхали. Сидів, похиливши голову, і все меншав, меншав на твоїх очах. А потім сани спустились у балку, і Андреева не стало. Більше ти його в селі не бачив. Але добре запам'ятав його слова і завжди згадував їх у найтруднішу хвилину. Коли вже й втриматися важко бувало, ти згадував ту вашу далеку і не дуже зрозумілу тобі розмову і ніколи не плакав. Ні на війні, коли доводилося хоронити друзів за чужими ріками, ні в найбільших образах і несправедливостях, що випадали на твою долю щедро і часто, — ти не плакав.

А батько тебе здивував. Він повернувся з Баштанки через кілька тижнів. Повернувся вдосвіта, бо там, де він був, працювали ночами. Вночі його й випустили, і він одразу ж пішки пішов у село, йшов усю ніч по грязюці і прийшов додому якийсь дуже змінений, просто чужий — так що й пізнати його було важко.

Таким він нам здався, коли ми прокинулися, того пам'ятного похмурого ранку. Він сидів на ліжку задуманий. Помітивши, що ми попрокидалися, він повільно й ласкаво усміхнувся і тихо сказав:

— Ідіть сюди, дітки. — Помовчав, похилив голову. — Я ж вас так давно не бачив.

І ми підійшли до нього. Поставали. Батько обняв нас і чогось заплакав. Довго плакав він у той холодний далекий ранок, і його сльози капали нам на тім'я, на руки.

Ми мовчали, налякані, здивовані, слухали, як хрипіло у нього в грудях і як давився він своїми сльозами.

У хаті нікого не було, крізь розчинені навстіж двері видно залите водою подвір'я. На селі співали півні і погавкували собаки — їх все ще не побили мисливці, — все було, як завжди, а батько обнімав нас і плакав. І мама, внісши соломку і зачинивши двері, нічого не сказала. Ні слова не сказала йому. Ні єдиного слова. І батько плакав мовчки, бо щось мучило його і не давало говорити.

Чому виплакував він оте «щось», що гнітило й мучило його тоді, тільки малим своїм дітям? Ми не вміли спитати тоді про це. Не міг ти питати й дорослим про давні його сльози. А тепер, може, вже й ніколи не доведеться спитати.

А ще раз ти побачив, як він плаче, у війну. Це було напочатку, коли фашисти насунули на нашу землю і окупували міста наші, села й поля.

Сонце вже заходило, коли батько повернувся з радгоспною колоною, перехопленою німцями десь біля Дніпра, під час невдалої, запізної евакуації. Повертаючись, вони про-

їжджали через Єгорівку. Батько був — саме горе. Став посеред хати, запарошений, зарослий, худий і смертельно втомлений. Не привітавшись, стояв і похитувався в тузі. Обличчя його перекошилося, і здавлені ридання розітнули припишклу тишу нашої хати.

— Що трапилось? — зойкнула мама. — Ой Боже ж мій! Що сталося?

— У Єгорівці, — схлипнув батько, — розстріляно всіх євреїв. — Він говорив так, наче його схопили за горлянку. Ридання застряло десь у грудях, здіймаючись із самого дна серця.

— Усіх, — давлячись плачем, продовжував батько, закривши обличчя руками. — Дітей грудних і глибоких стариків. Усіх постріляли, звалили в протитанковий рів і зарили. Земля, кажуть, ворухиться. О, банда! Яка банда! Будьте ви прокляті! — видавлював він із себе з нелюдськими зусиллями, а за вікном скреготали німецькі танки, сунули машини, набиті автоматниками, прудко пролітали, обганяючи все, мотоциклісти в касках, у зелених френчах, з автоматами на грудях і за спиною.

І втретє він плакав, дізнавшись про те, що в колоні військовополонених один наш солдат, поранений чи притомлений, був убитий прикладом за те, що відстав.

Ти ніколи не чув і не бачив, щоб хто-небудь так плакав за незнайомими нашими людьми, як він.

Вони лежали, розметавшись на зеленому схилі, всі до одного в білих сорочках — постріляні в балці цигани. Їх догнали дощовим надвечір'ям есесівці зондер-команди і поклали всіх з автоматів на зеленому схилі. Так вони й лежали на вологій траві, коли їх випадково знайшов батько: оливкові обличчя, соболині брови, тонкі римські носи, струнки, мов у гладіаторів, тіла. А трава зеленіла в тій балці після дощу, наче спеціально для їхніх коней, щоб вони паслися тут. Щоб вільно розкинулись на цих травах білі шатра.

Але вони не розкинуться більше ніколи. І коні циганські не пастимуться — їх забрали в обози. І гітари не звучатимуть. І пісні. Тільки білі хмари промайнуть понад степом, зронять нові дощі — і знову все забудеться, щоб пригадатися тільки тоді, коли почуєш їхню незвичайну музику: тоскню, сповнену туги за якимсь щастям, що завжди у мандрах і кочовиськах виявляється віддаленим і недосяжним...

Тужно було дивитися на них, постріляних у тій балці, на зеленій траві. Сумно вони там лежали, чорняві, обличчям до

блукаючих хмар і легкої синяви. Світили своїми білими со- рочками до сонця і були красиві й печальні, як їхні пісні.

Було це на цій же дорозі, у вибалку, що тепер обмілів і став звичайним, наче на ньому ніхто й не лежав мертвий ніколи.

— Здоров, Сашко, — сказав Петро Капуста, зайшовши до хати і зупинившись у порозі.

— Здоров, — відповів батько, тільки на мить опустивши книжку і тут же знову вп'явшись у неї короткозорими своїми очима.

Капуста переступив з ноги на ногу, зняв шапку й пальто.

— А ти знаєш, я буксирів випровадив, — сказав він, при- гладжуючи цупке й непокірне на тім'ї волосся.

Батько читав.

Петро Капуста сів на лаві поруч, дістав газету, одірвав шмат, немов галушку з коржа, сипонув жменю махри, за- курих. Курих він знаменито. Цигарка — товста, мов держак з рогача, — шкварчала на його губах — так шмальноко він затягу- вався, а потім зірве цигарку з губи, рота роззявить:

— Гі-і-іп! — і не дихає. Довго потім з ніздрів і з рота вистрі- люється дим, доки Капуста говорить. За кожним словом так і б'є фонтанчик диму, так і б'є. Аж дивитись заморишся, а дим все йде і йде з його рота, наче там розклали багаття.

— Гі-іп! — затягнувся він і цього разу, розкуривши велетен- ську свою цигарку — Викачали, гад, все чисто. Ти скажи, як мітлюю пройшлися.

— А я що тобі казав? — продовжуючи читання, десь із-за книги спитав батько. — Що я вам говорив? Не послухали?

— Тобі ще нічого, — сказав Капуста, — ти вільна птиця, знімешся та й полетиш на Донбас. У шахті хліба дають.

— Не поїду в Донбас. Куди мені до шахти, — кашлянув батько і нехотя відклав книжку. — Не з моїм здоров'ям вугілля рубати.

— Гі-іп! — затягнувся знову Капуста, випустивши нарешті весь дим. — Значить, ще кудись подасишся. Грамотний ти здорово, роботу і в гореді знайдеш. А мені, брат, податися нікуди. Мені за все відповідати перед людьми доведеться. І вмирати з усіма — така моя служба. І доля.

— Треба було про це раніше думати, — сказав батько. — Ще тоді, як цей зустрічний план привезли. А ви всі на мене на- валились, наче я ворог.

— Ти не ворог. Ти правий на всі сто. А чого ти домігся? Що тобі в ГПУ сказали?

— Те я тобі не скажу
— Що? Розписку взяли?
— Та й розписку. І взагалі казати, Петре, нічого.
— Це вірно. Гі-іп! — затагнувся Капуста.
— А якби всі разом тоді піднялися, може, щось би і відстояли.

— Е-е, балакай! Відстояли б! Що там ми відстояли б — два білих, а третій, як сніг? Я вже пізніше не раз тебе згадував. Та мусив мовчати. А сьогодні оце випровадив їх з підводами на станцію, зняв шапку, перехрестився та й кажу хлопцям: “Ну, слава тобі Господи, здихалися махновської банди”. Йі-бо, правда..

— А чого ж то ти хрестився? Бога згадав?

— Та якого там Бога? Хіба не разом з тобою ікони знімали і церкву закривали? Так просто, для годиться перехрестився, бо — заведено.

— Ну, то більше цього не роби. Оце мені розповів і більше не розповідай нікому.

— Чому? Страшно, думаєш? Гірше вже не буде.

— Буде чи не буде, ми цього не знаємо. Все це пройде, і колись виясниться, хто наробив біди з цими хлібозаготівлями...

— Е-е, коли це буде!

— Буде колись. І ти язика не розпускай, — сказав батько, підводячись. — А до мене чого прийшов?

— Миритися. Гі-іп! — затагнувся Капуста. — Як побита собака прийшов до тебе.

Капуста вийняв з кишені пляшку горілки, з-під поли — окраець хліба і цибулину, поклав усе це на стіл і, одійшовши до порога, сів біля дверей навпочіпки, докурював свою знамениту цигарку.

— Розлий у стакани, — сказав він батькові, коли той поліз у мисник за чарками. — Це тобі не до буксирів пити, коли ми могли закушувати після кожної чарки. Тепер хоч би по раз у вистачило.

Батько розлив. З пляшки вийшло якраз по повній склянці. Випили не чокнувшись, як на похороні. Розламали дорогоцінний крайчик надвое, Капуста розбив цибулину міцним своїм кулаком. Закусили.

— Ти, Сашко, серця на мене не май. Хоча й завинив я перед тобою: кидав на тебе, мов скажений собака. Не від добра і не від великого розуму все це. Я тепер переконався в цьому і прийшов тобі про це сказати.

— Пусте, — махнув батько рукою.

— Не пусте, — сказав Капуста похмуро. — Життя тобі, можна сказати, скалічили. І за що? За правду. Виключений з партії — це зовсім не безпартійний. Це гірше! Людина з плямою, от що! Я це розумію.

— Ну й розумій собі на здоров'я. А я ніякої плями не визнаю. Чистий перед людьми. А там якось буде: мине оце лихоліття, зостанемось живими. То якось далі житиму.

— Е-е, в нас аби пришили щось людині — з шкірою не оддереш.

— Ти знову своєї. Візьмися за розум, Петре. Не доведе тебе язик до добра...

Капуста таким і лишився: у нього, як у п'яного, що на умі, те й на язиці. В тридцять третім він вижив і порятував багато людей в нашому селі тим, що посилав їх з підводами на заробітки, а то вино колгоспне проміняв на висівки та на якийсь послід.

А потім колгосп пішов багатіти. З'явилися в ньому трактори і комбайни, п'ять автомашин, і Капуста інакше не називав свій колгосп, як «Агрегат». Бо мав господарство велике і землі багато, не те що сусідні, дрібніші колгоспи.

Все змінилося після тридцять третього, тільки сам Капуста лишався таким же безпосереднім, лайливим і язикатим. Якось проводив він колгоспні збори. Відкривав їх, як завжди, з цигаркою в зубах, тільки говорив на зборах інакше, ніж завжди: виступав мовою, якої взагалі не можна було зрозуміти.

— Гі-іп! — затагнувся він, вийшовши наперед. — Весень-посень-компанія під загрозою, гад! — крикнув він, немов на пожежу. — А Хведька Бень, як сонце з гобіду — закриває кузню. Чого ти закриваєш? Скільки там того дня, а ти закриваєш.

— Олова не стало, — громоподібно виправдується височений коваль. — Пішов у комору — закрито. Що ж, я буду кукурікати у порожній кузні?

— Я тебе покукурікаю! Гі-іп! Я тобі індустрію наведу! А ти, Полько, — звернувся він до комірниці, — чому комору зачинила серед білого дня? Відповідай! Чого сидиш, закутавшись, як песиголовець з одним оком?

У цей час до клубу зайшов інструктор райкому Турченко. Помітивши його, Капуста міняє тон:

— Товариші, до нас прибув дорогий товариш Турченко. Запросимо його в президію, — і сам ляскає в долоні. Люди — теж. Запросили. Все йшло нормально. Аж доки Турченко не взяв слово та не почав говорити про недоліки в підготовці

до посівної. Капуста сидів-сидів, кури́в-кури́в, дивлячи́сь на Турченка примруженим оком, та враз як з кілочка:

— А ти не стрибай, гад, бо барки обсериш!

Збори вибухнули реготом, а Турченка з трибуни наче вітром здуло. І поставили на бюро райкому питання про виключення Петра Капусти з партії. Вже як він не визнавав своєї провини, як не викручувався та не вибачався перед Турченком, і клявся, і божився, що ніколи більше такого з ним не буде, — затялися райкомівці, й край. Перейшли до другого питання, щоб звільнити людей, скликаних з усього району, а Капусті звеліли залишитися до голосування. Колгосп у нього був добрячий, показники — найкращі в районі, люди його поважали, бо, незважаючи на малоосвіченість свою, був він добрим організатором і хазяїном. Віддали йому партквиток, тільки вліпили догану.

А як почалася війна, відправив Капуста на схід свої трактори і комбайни, вигнав худобу — корів, і свиней, і коней, а тоді підпер коромислом двері сільради, бо нікого з чоловіків у селі не лишилося на той час, і, не заходячи додому, вдарився на переправу. Як йому пощастило втекти на своїй Лисці просто з-під носа в німців, ніхто того не знає.

Провоював він усю війну, був на Волзі і на Курській дузі, і не минула його ворожа куля, вцілила Петра Капусту в голову. Але здоров'я в нього було могутнє, вижив він, тільки латана голова його все ще непокоїла воєнних хірургів, і вони його не виписували з госпіталю, доки й село наше не звільнили. Прочитавши в газетах про те, що майже вся Україна навесні 1944 року стала вільною, засумував Капуста, забився на своєму госпітальному ліжку.

— Сіяти треба! — вмовляв він своїх лікарів. — Сіяти і орати! Як же там мій колгосп без мене. Ви ж не розумієте, що значить прогавити весну! Випишіть! Відпустіть!

Його не слухали. І він не витримав цього. Вмер від крововиливу в мозок. А серед речей, що були в каптьорці, знайшли в нього в'язку ключів од сільради і від колгоспних приміщень. Може, йому в ту ніч уявлялися рідні поля? Може, він думав про те, що там і орати, й сіяти нічим, а сіяти ж треба — Капуста це знав добре. Може, він і ставок бачив у тих своїх уявленнях, і підперту коромислом сільраду? Може, згадував дітей своїх, і жінку, і односельчан, з якими стільки лаявся, але жив душа в душу, ділячи з ними все? Хто його знає. Не дано нам знати, про що думає людина в смертну хвилину, і ми, тільки розуміючи неминучість, намагаємося сприймати

людські смерті як щось звичайне. А насправді це незвичайне і найтаємничіше з усього — людська смерть, яка все підсумовує і мовби визначає, чи варто було цій людині родитися.

Про це думаєш, коли у самого щось трапиться. Та ще — коли слухаєш музику. Величну і печальну музику, що лишили людям геніальні композитори, встигну подумати про все і все за людей відчути. Музика воскрешає в уяві убитих і загублених у житті людей, з якими доводилося розлучатись і яких носиш у серці повік, хоч іноді й здається, що ти їх забув.

Ні, так їхати далі не можна — очі самі злипаються, коли ти, здається, все усвідомлюєш і ще бачиш якісь предмети на узбіччях чи далеко бузкове село — воно бузкове тому, що вже небо й повітря набрали дивного кольору, як буває перед самим сходом сонця.

Стріпуєш головою, зітхаєш з якимсь лоскітливим відчуттям остраху і млості і виринаєш з наглого сну, немов з глибокої води, де вже й дихати нічим... Якусь мить голова в тебе ясна, але все навкруги перебуває в такому заціпенінні, все таке хистке і непевне, що ти знову занурюєшся непомітно для себе в ту феєричну мінливість довколишнього світу, кольорів і відтінків, яка мовби спеціально створена для сну і заціпеніння.

«Ні, так не можна, — кажеш собі. — Так недовго й розбитися». І вітровичок біля себе зліва, і той, дальній, — по праву руку, розвертаєш так, щоб тебе з усіх боків обдувало повітрям. Повітря свіже, мов викупане в бузковій синяві ночі і неба, і в світанковому очікуванні б'є тобі в лице і в груди, набивається у вуха і під сорочку, бадьорить і розбуркує сон. Воно пахне степом твоїм, і асфальтом, і вранішніми росами. А тут виринає назустріч білокамінна будка шляхового майстра під червоною черепицею.

Ти вже десь бачив таку самісіньку будку. Десь далеко-далеко ти бачив її. Як уві сні. І будка була така, і повітря так само свіжо пахло, і асфальт лиснів у передсвітанковій млі, і поля зеленіли так привітно і весело, наче це було не в Німеччині, а в Україні.

Ви вже дванадцятий день рвалися з боями від Кюстріна до Берліна в тому останньому весняному наступі останньої війни і не спали ні вдень, ні вночі, а дримали де доведеться: то під деревом під час затишшя, то в якомусь підвалі після того, як одіб'єте контратаку, а там знову вперед і вперед — по лісах, по гаях, по садочках чудової дачної зони Берліна.

І все бої, та бої, та окопи, з яких доводилося вискакувати, так і не довершивши їх. А потім всю ніч ішли на іншу ділянку, щоб вийти до Темпельгофського аеродрому.

Усі так стомилися, що, коли начальник штабу полку, молодий і високий майор Кавун, зайшов перед світом у будку шляхового майстра, щоб звірити маршрут по карті, весь полк влігся покотом на траві, «прийнявши вправо» за звичною командою, і заснув в одну мить. Двадцятидворічний Кавун, хоч який був високий, дужий і терплячий, теж положив чубату свою голову на розстелену карту і, по-дитячому солодко зітхнувши, теж поринув у сон.

— Кавун!— гукнув йому командир полку, прискакавши з штабу дивізії. — Що ж ти наробив, Кавун?

А Кавун стояв перед ним, тонко затягнутий ременем, в застібнутій на всі гудзики гімнастерці, і не міг розплющити очей— стояв і погойдувався, готовий от-от втратити рівновагу і впасти своєму командирові під ноги. Не з каяттям, а з невиспанними ночами своєї юності, принесеними сюди, під Берлін, з Волги й Дніпра, з усіх боїв у відступах і наступках на своїй, не чужій землі, яку треба було боронити.

— Ех ти, Кавун, Кавун, — незлобливо й тихо говорив йому підполковник Андреев. — Проснися нарешті. Ну, будь же мужчиною, майоре Кавун!

А майор Кавун гойдався перед ним, борючись зі сном, видряпувався з нього, як у дитинстві з материних обіймів, і кучерява голова його хилилася, і він ніяк не міг втримати її, щоб встояти струнко перед своїм командиром, що дивився на нього ласкаво, і співчутливо, і трохи насмішкувато.

Потім вони вийшли з тієї шляхової будки і пішли по рядах поснулих воїнів, а за ними по п'ятах ішов кінь, обнюхував сонних бійців, що розметалися під чужим небом, на чужій траві, біля чужої автостради, і навіть дотики кінської морди не могли їх вирвати з міцних обіймів молодечого сну, що іноді на війні буває милішим за все.

І тоді над автострадою займався світанок, як зараз, і обличчя поснулих починали світитися над шляхом все більше, і командир полку думав, мабуть, про своїх бійців щось сокровенне і ніжне.

Бо довго стояв він над ними, дивився на них і всміхався, а потім приглушеним голосом, майже пошепки сказав Кавунові:

— Ну, нехай посплять. Тільки зброю прикрийте плащ-палатками, щоб не так впадала у вічі.

— Літаків не буде, — впевнено сказав Кавун.

— Може, й не буде, — погодився Андреев. — А кухні ждати-муть у містечку. Це отам он, за лісом, на третьому кілометрі. І я вас ждатиму там.

Де вони тільки не ждали нас, наші командири! І куди тільки не водили нас за своїми триверстками, що зеленіють нам з далини вогнених літ так само, як зоріють прапори наших полків і дивізій.

Тільки батько мій не знає про це, і я, мабуть, так і не розкажу йому всього, що треба було б розказати.

Ольвінополь, Богополь і Голта. Колись це були окремі селища. Тепер вони злилися, і навіть дві ріки — Буг і Синюха — не можуть роз'єднати їх і хоч би в контурах визначити, як вони були розташовані. Тепер це — Первомайськ. Тихе, гарне, прохолодне містечко. Спить воно в цю ранню пору глибоким сном і в неясному освітленні місячного сяйва і передранкової імлі здається нереальним, немов на кіноекрані з погано наведеним фокусом. Їдеш через нього повільно і довго.

Бруківані вулиці, обсажені кленами та акаціями, і кам'яні будинки здаються потомленими. Обидва мости — дерев'яний і хисткий — через Синюху і залізобетонний, новітній — через Буг — порожні, покинуті і мовби забуті, теж, мабуть, сплять. І тільки на площі перед міськрадою повільно походжає черговий міліціонер. Почувши звуки машини, обертається, пильно дивиться на номери і, розставивши ноги, широко й смачно позіхає.

«Позіхає міліція», — пригадується колись прочитаний рядок чиєїсь поезії. Позіхай, позіхай. Хай ніколи не буде в тебе приводу хвилюватися на посту. Краще позіхати, ніж стріляти. Краще нести свою службу, ніж їхати всю ніч до вмираючого батька. Позіхай...

А дорога виводить тебе за Первомайськ, знову перетворюється на асфальтову автостраду і вистрілюється просто в сонце, що тільки-тільки виткнулося з-за обрію і ріже по очах, як бритвою. На якийсь час сліпнеш від нього і мусиш збавляти швидкість та опускати світлозахисний щиток.

Праворуч, унизу, в широкій зеленій заплаві, могутньо синіє Буг. Над ним легеньким серпанком виснуть нічні випари, він поки що лишається затіненим і тому здається прохолодним і свіжим. А протилежний берег, скелястий і крутий, вже залитий сонцем, вже пахне спекою, денним неспокоєм. За ним видніється степ, спалений і пустий, мовби спеціально

призначений для того, щоб по ньому чвалом неслася до річки татарська орда у вивернутих кожухах, лементуючи та озираючись на всі боки, або величаво і гордо похитувалися козацькі списи й бунчуки вдалині, наближаючись грізно і тихо. Цей степ за рікою годився на все. І в минулому, і зараз.

Тепер він не скінчиться до самого моря. Лежатиме, великий і мудрий, під сонцем і прагнутиме чогось героїчного й доброго, як народна пісня чи дума. І ріка супроводитиме тебе всю дорогу, нагадуючи про щось вічне й прекрасне, що існувало до нас, існуватиме й після, як вітер, і сонце, й земля, і ріка, і небо над степом. І ніколи цьому не буде кінця. Бо “рід приходить і рід відходить, а земля перебуває во віки”. Це відчуваеш найліпше, потрапляючи в степові простори.

І про смерть, яка чигає на батька і яка не раз заглядала тобі у вічі, думається тут не лячно, без метушні і тривоги. Тут знаєш, що вона неодмінно приходить до кожного в свій час. Тільки б не зараз. Тільки б не тепер, не тепер. Бо нічого ж іще не зроблено з того, що хотілося зробити. І мій батько не досадив свій сад. І я йому не сказав чогось найголовнішого: все якось було ніколи, все недоречно. Та й спитати не встиг багато про що. Хіба мало про що не встигаємо розпитати своїх батьків? А потім того вже нам ніхто не розповість довіку. Тільки б не тепер він умер, не зараз.

Ви чуєте — степе мій милий, і ти, велика й сумна річко, і ти, сине небо над нами! Нехай поживе ще мій батько! Як я ще живу й досі, хоч міг вже давно не жити, як мої товариші, що лежать тепер по степах, по ярах, по чужих і не чужих місцях і селах. Я ж йому не все розповів про них. Про мертвих і живих своїх друзів. Про Ваню, наприклад.

Ваня... Скільки цих Вань розкидано по світу! Цих чудесних хлопців, твоїх ровесників, які були на початку війни добрими і наївними дітьми. Небагатьом із них довелося повернутися з війни, але коли ті, що лишилися живими, роз'їхалися по домах — зникли армії, дивізії, полки і батальйони, наче й не було нічого. І в полях не лишилося ні бліндажів, ні траншей, ні нейтральних смуг у довготривалих оборонах, де росли трави, мов при палеоліті, де бур'яни і тирса навдивовижу швидко виростали над вбитими розвідниками, нашими і їхніми. І коли потім, взимку, під час наступу, доводилося бігти під кулеметним вогнем, трупи були сухі і розсипчасті. Тільки френчі або гімнастерки, пошиті державами для своїх солдатів, лишалися цілими: дрантя завжди довговічніше за

людину, якій дали автомат, гвинтівку чи кулемет. І це вражало живих і звеличувало мертвих.

Ваня... Він був кучерявий, невеличкий і завжди усміхнений. Він був якийсь непомітний і милий. І коли в першому оточенні, пробиваючись до своїх, нам довелося нарватися на німців, Ваню навіть у полон не взяли: крикнули «Raus!»* – і погнали до лісу.

А тебе взяли, тебе схопили одразу і впхнули в машину.

Машина – сіра, низенька, довга. Відкрита машина з беззвучним потужним мотором і м'якою амортизацією. Пахло в ній добре виробленою шкірою пухких сидінь, пахло сигаретами, і чужим одеколоном, і чужим бензином.

Молодий худорлявий майор сидів поруч із шофером. Сидів простоволосий, у світлозахисних окулярах, мовчазний і до всього на світі байдужий. Ззаду видно було акуратно підстрижену засмаглу потилицю, плетений погон і руку з сигаретою. На середньому пальці – масивний перстень: череп і кістки. Це найдуже вразило і найбільше запам'яталось.

А ті двоє, що сиділи поруч, взагалі не мали облич. Коли тебе хапають без всяких запитань і пояснень, тягнуть у машину і везуть невідомо куди, обличчя людей, що сидять поруч з тобою, здаються дуже далекими, просто недосяжними.

Біля зеленого кукурудзяного поля майор щось сказав, і машина спинилася. Коли тебе виштовхнули з машини, тицьнули дулом автомата в спину і повели в кукурудзу, вона тобі здалася жовтою. І жовте було небо. Сліпуче небо, мовби встелене тисячами сонць. І ти подумав, що життя твоє кінчається надзвичайно просто, якимось так просто, як не могло скінчитися навіть у вигадці чи казці. І ти чув, що за тобою ідуть двоє, і оглянувся. Машина стояла на дорозі, довга, низька і красива, і майор сидів у ній, все такий же незворушний, і навіть не дивився в цей бік. Він підносив до губів сигарету, і перстень рельєфно виділявся навіть на такій відстані.

– Біжи, – сказали тобі. І ти побіг, думаючи, що навіть глянути, як ти вмираєш, той майор не схотів.

У цьому було щось образливе. Таке образливе, що в ти мить ти зненавидів увесь світ і готовий був померти на зло цьому безжальному, байдужому світові з тисячами сонць на небі і з такими бездушними людьми, як отой у машині. З людьми, які курять і не дивляться на людську смерть, навіть не повернуть голови.

---

* Геть! (нім.).

— Він гляне, коли пролунає постріл, — подумав ти.

І постріли гримнули. Найсильніші у світі постріли. Одна черга і друга. А ти продовжував бігти. Дивувався. Біг наче в іншому світі. І все-таки біг. І тобі нічого не заважало, окрім кукурудзи. Високої кукурудзи, що обступила тебе й сховала від усього світу. Біла тебе по обличчю м'яким вологтям. Воно було м'яке, немов із шовку, і, немов шовк, вологе.

І зараз на автостраді, пригадавши все це, ти здивувався, що тоді тебе не вбили. Не можна ж припустити, що вони не схотіли тебе вбивати. Обоє. Хіба ж могли не влучити в тебе? Але вони не влучили. Чому? Може, п'яні були?

Але найдивнішим було те, що ти прибіг до Вані. Біг отак кукурудзою, потім чистим полем, потім скотився у якийсь яр і побачив Ваню, що сидів біля струмка.

— Ваню! — скрикнув ти. — Ванюшо!

— А я тебе жду, — спокійно сказав Ваня, наче це було єдине місце, куди повертаються розстріляні.

Ми побігли тоді далі понад струмком. Бігли довго невідомо куди і раптом побачили коняку.

То була кавалерійська гніда кобила з чудесною голівкою на стрункій і довгій шиї. Вона лежала біля води, ганяла бокками і дивилася на нас темно-синіми прекрасними очима, з яких котилися сльози.

Коняка плакала, бо передні ноги її були перебиті, і видно було білі і дірчасті, мов цукор, кістки. Ми зупинилися вражені. Не знали, що нам робити, не вміли допомогти. Спочатку пробували підвести коняку, а потім кинули. Мовчали, дивились. Мовчки пішли ярком далі, і, коли за якимось поворотом зникли, коняка заіржала жалібно і благально. Ми довго чули те іржання. Тихе і приглушене відстанню, воно тужно лунало в яру, наздоганяло нас, як завжди наздоганяє людину в її житті жаль, розпач, горе.

Іржання було якесь ніжне, дзвінке, юне. І в ньому було стільки жалю і розпачу, що, здається, поранена коняка оплакувала весь розбитий і понівечений світ і все людство.

А було це тут, десь у цих місцях, по той бік річки. Здається, он у тому яру, що, добігши до Бугу, роздався вшир і тільки далеко-далеко звукується і темніє тим гаєм, де сидів Ваня і де лежала та поранена коняка.

Може, саме тому і любимо рідну землю такою любов'ю, що доводилося вмирати на ній або залишатись живими при видимій смерті, хоронити або рятувати від смерті товаришів і коней? Хто знає?

Усі ми однакові в цьому. Всі, хто був на війні. А може, й неправда, що тільки тим, хто воював разом з тобою, можна вірити беззастережно. Але ти чомусь віриш їм і тільки їх любиш по-справжньому: вони ніколи не зрадять тебе. Ці поранені, ці суворі і прямодушні люди. І хочеться, щоб ніколи їм не випало більш чути, як іржуть коні з перебитими ногами.

Хоча вони все одно іржатимуть ночами у снах, раз вони траплялися з перебитими ногами на нашій пугі...

Частина друга

*Ти мене з дитинства підіймала,
хліб дала і пісню солов'я,
одвела доріг мені чимало.
Земле, зореносниця моя!*

Андрій Малишко

Край безмежних рівнин, тихоплинних річок, чорноземів, найкращої в світі пшениці і кавунів. Колишне Дике Поле з сторожовими курганами і козацькими могилами. На могилах тригонометричні позначки – дерев'яні вежі, на яких у найбільшу спеку спочивають притомлені орли, хоча у переказах і піснях вони начебто й не стомлюються ніколи.

З курганів видно далеко-далеко, як на морі. Бачиш з них тихі села й прудкі машини на курних дорогах. І елеватори на далеких станціях синіють, мов айсберги, наче вони стоять одвіку.

А по суті, все тут виникло не дуже й давно – яких-небудь сто років тому. Тільки запорозькі зимівники стали селищами раніше. Зимівник «Соколи» на кордоні з шляхтою став Вознесенськом, а «Голта» – Первомайськом.

Поселенці з Київщини і Полтавщини були вражені рівнинним безмежжям і багатством незайманої землі, що під могутнім сонцем щедро родила хліб і кавуни. Тому-то й села звуться: Пшеничне, Арбузинка, Баштанка. І станція – Кавуни.

Баштани були далеко, і кавуни привозили мовби з інших країн.

То було свято. Свято, на якому мало було людей, бо баштани звозили, коли ще у полі багато було роботи, і в селі

залишалися тільки ми, діти. Та ще — собаки. Та півні, що опіували тихе й порожнє село, немов найнялися в строк.

Сидиш на призьбі й куняєш під ті співи у холодку. У дитячій самотності своїй і в скучанні за мамою й сестрами. За суворим своїм батьком. За розмовами, в які, однак, нас ніколи не пускали, якщо не було шкоди і не було за що карати.

Інколи, зібравшись громадою, ми вирушали в степ. Він завжди манив нас, заглядаючи з усіх боків у село і в наші душі. І ми не втримувались від спокуси — вирушали. Людині завжди кудись треба йти, навіть змалечку: вона не може сидіти без руху.

Ми доходили тільки до першої балки. Спустимося в неї, оглянемось, а села немає. Зникли дерева й стріхи, теплі стіни з дверима і вікнами. І теплі печі, в яких нам пекли хліб матері і на яких вечорами казали казок наші ласкаві і затишні бабусі.

Вражені, ми, перезирнувшись, бачили острах на обличчях товаришів, чули його в собі і, не змовляючись, повертали назад: тож, чого доброго, села взагалі не стане. І не стане бабусь, матерів і батьків — не стане цілого світу, в якому ми народилися й жили досі. Вибігши з балки, ми бачили, що все було на місці, веселішали одразу, але довго потім не могли забути, як страшно лишатися без села, і в балку ходити більше не наважувалися.

І от з тої самої балки, в якій був для нас кінець мандрів і кінець наших дитячих уявлень, з'являється віз. Не гарба з снопами чи з соломою, а саме віз. І котиться він плавно, обережно, і весь — з примореними кінями, із згорбленим погоничем — весь якийсь урочистий. Рябіють ще здалеку, мокро вилискують під сонцем округлі, омріяні кавуни — найбільші ласощі степового дитинства. Віз порипує колесами — він добре-таки навантажений і котиться плавно не тільки через хазяїнову обережність і тендітність цього вантажу, а й через те, що коням важко.

«Трап-трап», — глухо тупають копита в глибокій пилюці, розбризкуючи її м'якими фонтанами. «Трап-трап», — все ближче та ближче. І ти мимоволі підводишся з призьби, насторожений і зраділий. Коні задумано кивають головами в такт своїм крокам, нехотя помахують віялами хвостів, відганяючи настирливих серпневих мух. І гойдається стиха батіг за плечима візничі, і риплять колеса, перемелюючи вже й без того м'яку пилюку. І ти нічого не бачиш. Нічого, крім тих коліс і тих кавунів, що сміються під сонцем і непереможно ваблять до себе.

— Дядьку, дайте кавуна! — одчайдушно кричиш, напружений і сповнений бажання.

Ти навіть і не примітив, коли опинився на краю дороги. По кісточки в пилюці стоїш замурзаний, нестрижений, голу-боокий і білочубий.

— У тебе батька нема, — кажуть тобі з воза усміхнено і лукаво. Дивляться на тебе з прихованою ніжністю, як на теля або на лошатко. Ждуть, що буде далі.

Ти йдеш за возом поряд з колесом. Тобі, малому, воно видається величезним. Ти бачиш, як по дерев'яному ободі сиплеться пил, як спадає він знову на землю, чіпляючись за спиці. Бачиш блискучу шину, біласту, суху, навіть на вигляд тверду й прохолодну, і намагаєшся не потрапити під неї.

В степовому дитинстві нашому багато було витрачено зусиль на те, щоб не потрапити під колеса. І все-таки потрапляли. Майже всі. Ми, сільські діти, не могли уникнути цього, бо коліс було дуже багато: в гарбах, возах, пукарях, сіялках, жатках. Куди не глянь — скрізь колеса. А чіплятися ж треба, бо — охота. Як тут не потрапити.

Велике колесо воза крутиться біля самого твого носа, обсипає пилюкою, а відстати тебе не заставить ніяка сила, бо мовчазні люди шлють тобі з воза усмішку, сувору й лукаву, бо кавуни, такі красиві і такі близькі, просто пнуться тобі у вічі.

Підсмикуючи штанці, підкидаєш рукою підтяжку: вона, клята, в найвідповідальніші моменти має властивість спадати з плеча. Та одна-єдина підтяжечка на твоєму голому тілі.

— Дайте кавуна, — кажеш вже тихіше і якимось благально.

Якщо на возі, крім господаря, сидить ще хтось із твоїх ровесників, то батько, не обертаючись, скаже коротко:

— Дай йому.

Твій ровесник чи ровесниця подадуть тобі найменшого кавунчика. Вони довго нишпорять, перекладають і нарешті знаходять — ну, отакісінький, як кулачок! І тобі хочеться плакати від образи, від ошукання найкращих твоїх бажань. Але суворий батько помітить цю несправедливість. На превелику твою радість, він зупиняє сина чи дочку:

— Не того даєш. Дай йому оцього, — підкочує він найбільшого «рябка» чи «тумана».

Якщо ж на возі немає нікого, крім господаря, тоді тобі одразу вибирають найбільшого кавуна і подають. При цьому в одній руці затиснуто батіг — найстрашнішу зброю хлопчачої кари. Але він тепер не страшний, той батіг. Він здіймається

над кавуном свічкою доброти й щедроти людської. Він по-гойдується на пужалні в такт погойдуванням воза на вибоях, часом шершаво лоскотне тебе по щоці, і ти навіть вловиш його запах: пахне він сирицею, кінським потом і пилюкою.

— Гляди під колесо не попади, — кажуть тобі якось інтимно і строго, перехиляються і просто на голову здоровими, засмаглими руками подають круглий, слизький, прохолодний кавун.

Ти приймаєш його, немов з неба, в свої малі долоні. Ти не можеш втримати його, і кавун лягає тобі на обличчя. Але й там тримається недовго — скочується, і ти випинаєш груди і обнімаєш його, мов найбільше щастя, що випало тобі за літо. За палочке, просякнуте сонцем, пилом і запахом трав літо.

І потім все життя, вже дорослим, коли тобі випадає щастя вийти невбитим із бою, або обняти кохану, або зробити добру роботу, або випадає щастя успіху чи просто удачі — ти згадуєш ті кавуни, що привіз їх хтось із немислимого степового далека, з омріяного баштану людського буття і подав тобі добрими сильними руками з високого воза, десь аж з-під самого неба.

Бо щастя завжди таке ж велике, таке ж округле й слизьке, як ті кавуни твого дитинства, подаровані тобі добрими людьми з рипучого воза.

І тут тільки б втримати його.

І не потрапити під колеса.

Баштанка... Вона тобі дорога не тільки тим, що тут починався твій рід, що жив тут дядько Явтух і минула тут батькова юність. І що твій батько зустрів тут твою маму. І що дядько Явтух благословив їх, на диво молодих і на диво красивих. І що ти кінчав тут десятирічку. І тут став солдатом на очах суворого і по-солдатському грубуватого батальйонного комісара Лисенка — баштанського райвоенкома.

Баштанка — це ще й перша радянська республіка в денікінській навалі, і чудернацькі та відчайдушні бої з офіцерською ордою генерала Слащова.

І трагічні постаті братів Турів, які підняли це повстання, загинули в нім і про яких ти ніяк не зберешся написати.

Про все це подумалося і все це згадалося, коли з асфальтової автостради, піднятої над рівниною, стало видно ставок, і греблю, і парк за нею, і гарний Будинок культури в гущавині парку. А там вибоїста дорога все вгору та вгору по тихій вулиці, а потім за селом круто звертаєш ліворуч, і ось

вона – районна лікарня, де так багато відбувається радісного для мовчазних і терпеливих твоїх земляків і багато трагічного для них.

І ти шкодуєш, що дядька Явтуха немає, і старших за тебе нема в вашім роду, і тобі самому наодинці треба стрічатись із тим, що тебе жде. І, може, саме тому батько уявляється страшенно самотнім, просто неприродно самотнім уявляється він зараз, бо немає ні матері його, ні дружини, ні товаришів, а є тільки ти, і тільки ти мусиш щось сказати йому в цю тяжку смертну хвилину і якось захистити, допомгти або хоч втішити його. Але хіба ти один годен на це?

Де ви, мої добрі і милі? Чому покинули мене і батька в таку хвилину? Ваші очі, що дивились на нас із любов'ю, вже закрилися давно, і руки, що все життя піклувались про нас, вже згорнулися навіки.

Тихо, самотньо і страшно тобі одному заїжджати в цей двір.

Але заїжджаєш. На це вибите, мов плац, нещадно випалене сонцем подвір'я. І, вийшовши з машини, відчуваєш себе якимсь дерев'яним. Може, від безсонної ночі. А може, від далекої дороги. А може, від хвилювання.

Люди в синіх байкових халатах і смугастих піжамах, чоловіки й жінки, дивляться на тебе пильно, насторожено і, доки ти йдеш до них, мовчать.

– Добрий день, – кажеш якось так, наче й не чуєш свого голосу.

– Драстуйте, – кивають вони головами і дивитися не перестають.

І ти починаєш їх пізнавати, бо всі вони були й тоді, коли ти приїжджав до батька минулого разу. Тільки тоді й він був серед них, отут сидів на лаві, в холодку під кленом. А тепер його немає. Ножечки, мабуть, не носять. А носили! Скільки вони його носили по світу. І куди тільки не носили.

Зараз все стане зрозуміло. Зараз, бо до тебе підходить той дідок, той дядя Ваня, що так охоче розмовляв з батьком минулого разу, залюбки смалячи городські твої сигарети, а тебе частуючи махрою, однаковою у війну, в лікарні чи й у чисто-му полі. Він поправився, цей дядько Іван з сивими вусами і голубими очима. Він просто герой: рожеві щоки, рожеві вуста, гладко виголений, помолоділий. Дивиться на тебе ласкаво й печально і посміхається якось ніяково і співчутливо.

Подає паперу на цигарку, всипає махри.

– Плохий ваш батько, – каже він тихо й довірливо. – То розмовляв зі мною, а тепер мовчить. Зайду, посиджу, щось

скажу йому, а він мовчить. Не балакає. Мабуть, важко йому. Мабуть, не до балачок. А ви оце прямо з Києва?

Ти мовби й чуєш і не чуєш його, і відповідати несила, бо вже випурхнула з дверей медсестра, вийнула повз тебе білим своїм халатом, встигла тільки сказати на бігу:

— Зараз покличу Олену Микитівну, — і побігла до головного корпусу так, наче боялась, що ти зупиниш її і щось запитаєш.

І всі, хто сидить тут, у холодку, не зводять з тебе очей, і під тими співчутливими поглядами стає важко дихати та й важко стояти.

Зоране поле через дорогу чорніє, пусте й покинуте. Над ним струмує марево, і коли-не-коли війне вітерець, і віялом закружляє пил над засіяною цією нивою. Безрадісний, тоскний пейзаж засушливого літа, що ніяк не перейде в осінь, хоча вже й пора: вересень. Небо тьмяне, засноване безсилим павутинням розвіяних хмар. Трави спалені, дерева пожовкли, а поміж стернею, що починається одразу ж за цією ріллею, не проклонувлось жодне стебельце отави. А тут, в холодку, зранку сидять хворі люди і не зводять з тебе очей.

— Хіба так ждав сина, — каже тихо котрась із жінок. — Кожної суботи до півночі просиджував, думав: над'їде. А сина нема й нема.

— Служба, — відповідає за тебе дядько Іван. — Не вирешеш сплюха.

Мовчите, курите, а ти вже й диму не відчуваєш ні на смак, ні на запах та все поглядаєш туди, на двері. Дерев'яний ганок перед ними шойно вимитий, вологий. В отворі дверей повільно гойдається біла завіса, мов парус. То увігнетесь під напором вітру і відпливе в глибінь коридору, і тоді стає видно прохолодну напівтемряву за порогом, сиру і біласту після миття підлогу. То знову розслабиться і повисне, закривши отвір дверей так, що не лишиться й шпаринки.

Сестри все нема, і ждати тобі несила. Йдеш в ординаторську, хапаєш перший-ліпший халат.

— Ви б не ходили, — зупиняє дядько Іван. — Без сестри воно якось не той...

В палаті напівтемно і прохолодно. Пахне свіжовимитою підлогою і вітамінами. Пахне яблуками й динями. Першою від дверей стоїть дитяча люлька з сітчастими стінками по боках (хвороба не жаліє найменших дитинчат), а за нею залізне ліжко — довге ординарне лікарняне ліжко, на якому однаково і видужують, і вмирають. Батько лежить на цьому ліжку. А

під стіною ще двоє порожніх ліжок – все це біле, незаймане, чисте. І чуже.

Батько лежить на лівому боці. Одна рука під щокою, другою він накрив чоло – жест одвіку розпачливий і сумний. Синенька смугаста піжамка облягає худі маслакуваті плечі, і на обличчі сива щетина – густа, дика, наїжена. І в ній вгадується провал схудлої щоки, гостро випнута скроня – те, чого ти найбільше боявся всю дорогу. З-під руки, що накрила високе жовтаве чоло, виповз кінчик брови – лискучої, густої, мовби відлитої з ворованої сталі. На змученому зарослому обличчі брова здається юною і чужою. Вона пасує тільки до батькового носа – рівного, гладенького і тонкого. Чудесна брова і чудесний ніс – все, що лишилось від красивого твого батька. Та ще – смаглява рука. Смаглява, з довгими пальцями і красивими нігтями. Рука, яка тебе так і не покарала ні разу за все життя. Натруджена батькова ручечка, що робила завжди добро, а тепер так жалібно й тоскно прикриває цю рідну, розумну голову.

Дихає він глибоко, повільно, як дихають у сні, і ти стоїш над ним, дивишся на нього з жалем і ніжністю і будити не наважуєшся.

І тут в палату вбігає сестра – маленька, шустра, веселоока. Дивно бачити тут таку людину. Дивно чути її вільний, нестримний голос і слова, звернені до батька.

– Дідуню, просніться, – гукає вона майже весело. – Погляньте, хто до вас приїхав.

І рухи в неї рішучі, швидкі, якісь мовби надто вже нестримні, і вся вона сповнена енергії, дії. Мабуть, їй не звикати і до таких хворих, і до всього, що тут відбувається і може відбутися.

Батько довго лежить, розплющивши очі і не міняючи пози. Очі розплюшені широко, в них ще, мабуть, блукає сон, а коли він знімає руку з чола і повертається на спину, коли переводить погляд з палатної порожнечі на тебе, очі враз наливаються таким нетутешнім сумом, такою печаллю, що тобі хочеться кричати. Але ти не кричиш. Стоїш, дивишся на нього і відчуваєш раптом нездоланне бажання сісти. Хоча б на підлогу. Бо на ці незаймані, білосніжні ліжка сісти неможливо.

Підходиш ближче, нахилиєшся над ним, а сестра не вгає:

– Ну, ви бачите, хто приїхав? – питає вона батька неприродно гучним голосом, від якого в тебе аж у вухах лящить.

– Не бачу, – кволим, якимсь жалібним голосом каже батько. Повільно і мовби урочисто.

Ти одсовуєш фіранку на вікні і повертаєшся до нього.

— А тепер? — питаєш батька.

— Товаришу лікар, — каже він до тебе так само тихо і так само повільно, мовби по складах читає. — У мене дев'яносто процентів температури...

Одвернув голову до стіни, мовчить батько.

Стоїш над ним ти, дерев'яніючи. Киває тобі для чогось сестра.

Батько швидко повертає голову, дивиться на тебе широко-широко відкритими очима.

— Дев'яносто процентів втрати зору, — каже він спокійніше і опускає погляд на білий халат. — Там десь окуляри, — показує на вікно.

— А по голосу, — кажеш йому тихо, — по голосу не впізнаєте?

— Що ж голос, — каже він роздумливо. — Знайомий голос...

— Ось ваші окуляри. — Сестра спритно і швидко одягає йому окуляри, і батько довго і пильно придивляється до тебе.

— А-я-яй, таке знайоме обличчя, — каже він, не одводячи погляду.

Важко, мов переморена коняка, зітхає і знову:

— Таке знайоме обличчя. Таке близьке і біле. Когось воно мені нагадує. Боюся й казати кого...

І тут ти не витримуєш. Хапаєш себе рукою за обличчя, закриваєш зразу і очі, і рот і несподівано для себе схлипуєш замість того, щоб кричати.

Почувши оте одне-єдине хлипання, батько похмурніє, одвертається. Довго мовчить.

— Важко тобі, я знаю, — каже він довірливо й ніжно... — Ну, нічим не можу допомогти...

Обнімаєш і цілуєш його, а він все ще одвертається, ховає губи і підставляє тобі колючу, іжакувату شوку.

— Така гидота, — каже він, — ще перейде на тебе. Не цілуй. І не плач. У мене нічого не болить. Оце така хвороба Боткіна. Бачиш, пройшло два місяці, а віз і нині там. Бережись. Ні до чого туг не торкайся, бо й ти захворієш.

Сестра, ця весела і жвава дівчина, вибігає в коридор, і чути, як вона схлипує і кашляє там.

— Ждав, ждав та й діждався, — каже батько невідомо про кого: про себе чи про тебе. — Хочу поголитися.

— Раз я піду наберу гарячої води...

— Атож, побрий мене. Може, на нерви воно подіє, та я підведусь?

Мало тобі доводилося голити батька. Може, раз, а може, двічі. Волосся він мав цупке, як дріт. Особливо на підборідді. На крутому впертому підборідді з прекрасною, по-дитячому глибокою ямочкою посередині. І вуса були цупкі. А в лівому куточку над верхньою губою темна велика родинка ніяк не давалась голити. Але ти завжди це робиш делікатно, і батько дуже любить, як ти голиш його.

Поголений і вимитий, він якось одразу змінився і посвіжив, і ви з сестрою вивели його надвір і поклали на зручному ліжку, яке можна регулювати. Тінь від клена лежала на його обличчі, грала й переливалась, і смерть одразу кудись відсунулась, і настрої у батька покращав.

Може, від твого приїзду, а може, від уколу, який йому тут же й зробили.

Він навіть пообідав. З'їв бульйон, що йому принесла все та ж сестра Надя. Добрий шмат кавуна, який ти різав шматочками і давав йому з ножа. Легенький вітерець обдував його обличчя й голову, і сонце не пекло в холодку, а гріло.

— До мене приїздив професор з Києва, — сказав батько. — Ти прислав? — Він навіть посміхнувся.

А ти мовчав, бо професора прислав хтось інший.

Мабуть, хтось із твоїх друзів. З добрих друзів твоїх, і ти навіть не знав хто.

— Дивився мене години дві. Сказав, що лікування правильне і що все буде гаразд, коли мине криза. А вона не минає ніяк, хоч минуло вже два тижні. Страшна хвороба, Шуро. Такої ще не було. Ні голова, ні серце, ні печінка — ніщо не болить. А слабкість просто смертельна. І головне, бісова душа, розум одбирає. Одне слово згадую, а друге забуваю. Одне згадую, а друге забуваю. Якби ти тільки знав, як це страшно.

До вас підходили люди, віталися з батьком, говорили, що він краще виглядає, зітхали: «Що то син приїхав!» І з цього можна було догадатися, що синів у них немає або давно ніхто не приїздить до них. І Надя бігала від батька до ординаторської, наче маятник. Сонце вже звернуло з обіду, а лікарка все не йшла.

— Олена Микитівна на операції, — сказала Надя. — Просила пробачення, що не може прийти.

— Нічого, — заспокоїв її батько. — Мені зараз краще. А вона, бідна, не може ж сидіти вічно біля мене. І так по десять разів на день прибігає. Мало в неї тої роботи. Нехай. До мене ось мій найголовніший лікар приїхав. Ти ж як, — звернувся він до тебе, — машиною? Бо я й забув спитати.

— Та машиною...
— Всю ніч їхав?
— Та не всю. Що ви про це турбуєтесь.
— А-я-я, мало це ти намучився.
— Яка там мука, — кажеш йому, взявши його прохолодну руку в свої. — Тут якби тільки з вами було все гаразд.
— Та тепер мені краще... Нічого б я не хотів, моя дитино, щоб ти оце відпочив та заснув. Шутка сказати, всю ніч у дорозі. Та й тут... Мало ти настраждався, дивлячись на мене. Прошу тебе, їдь, синочку, додому та відпочинь. А на вечір приїдеш, Віру привезеш. Вона вже давно не була в мене. Робота, знаєш, тепер така, що день рік годує... їдь...
— Та ні. Підожду Олену Микитівну.
— Ну, підожди. А я спатиму. Бо щось мене дуже в сон хилить.

Він заснув одразу, а ти довго сидів над ним, дивився на його миле обличчя, спокійне і мудре у сні і справді якість посвіжіле... І чим довше дивився на його соболині брови, на смагляве чоло і щоки, на яких мало було зморщок, тим більша надія росла в тобі. Надія, що все минеться, і батько видужає, і ми ще походимо з ним по степу і по саду, а там і по чарці вип'ємо і заспіваєм, як завжди.

Олена Микитівна прибігла нескоро, стурбована, заклопотана, і одразу ж покликала тебе в ординаторську.

— Ніякої надії, — сказала вона без усякого вступу. І ще говорила щось, чого ти наче й не чув або не хотів чути.

Ти не знав, що їй сказати. Щось би й треба було говорити, але що? Заперечувати лікареві, що понад два місяці лікує твого батька, було б просто смішно. Але ти їй не повірив і тому додому їхав не таким розгубленим і схвильованим, як з Києва в Баштанку.

Так, це твій дім. Що б з тобою не трапилось і куди б не занесла тебе доля, твої успіхи чи невдачі — все одно домом твоїм була і залишається Новоолександрівка. Степове село, в якому ні садів, ні річки, в якому й ставок стояв добрих п'ятнадцять років висохлим, так що його вже й переорали плантажними плугами і, де колись топилися люди і коні, водилися коропи, лини і карасі, вирощувати почали капусту, помідори, сині баклажани і гарбузи.

І все ж воно наймиліше у світі, це непоказне село на великій рівнині. У найбільших столицях Європи, які доводилося брати у війну, ти згадував це село, що випадково носило ім'я

твого батька. Як Аркадію, як заповідну землю щастя твого і радості. Тут жили твої батьки. Тут минуло твоє голодране дитинство. Тут учився ти в школі. Тут привчали тебе до роботи. Тут навчився любити світ, і людей, і музику, і літературу. Небо, і зорі, і місяць, і перші радощі, і перші печалі — все для тебе почалося тут, все увійшло і лишилось в тобі навіки. Все, з чого складається людське життя і сама людина.

Благословенний і щасливий будь, мій рідний дім — моя багатостраждальна Новоолександрівко, голубко моя степова, непоказна і мила. Я тебе люблю великою синівською любов'ю, і почуття цього вистачить мені на весь вік. І скільки я любитиму тебе, стільки я й буду людиною. А інші хай як собі хочуть, хоч ніколи не вартій поваги той, хто забуває землю, яка його породила, і хто нехтує тими людьми і місцями, в яких він виріс.

«Пушки к бою едут задом, — это сказано не зря», давно і не тобою.

А тепер ставок наліто. В широкому вітровому склі машини не вмщається його широке плесо. Воно все сяє, і тріпотить, і міниться, мовби встелене тисячами сонць, бо сонце якраз над ставком, і десь далеко попереду ледве бовваніє низесенька гребля. Вона ледве вгадується, та й то тільки через те, що ти знаєш, що вона там є.

А дорога тепер біжить понад самісінькою водою, її відділяє тільки смуга високої трави. А по другий бік до самісінької дороги припадає свіжий лан озимої пшениці, що зійшла дружно, густо, радісно, і серед цієї посушливої, вкрай гнітючої картини степу вона, здається, звучить, мов зелені фанфари, якщо тільки домовитися, що кольори можуть звучати.

На ставку біліють череди гусей і качок. І темніють табунці чирків і крижнів, а по берегах прудко перебігають голінасті кулики і бекаси. І чаплі, задумливі, поважні, стоять на одній нозі то тут, то там, сірі і довгошиї, як Петро Солоний.

За клинчастим полем озимини починається гряда з важкими валками помідорної огудини, опецькуватою капустою і червоними рядами сердитого перцю. А потім, трохи праворуч, в об'їзд гряди, ще один поворот, і дорога вбігає у вибалок, за яким одразу ж починається село. Перші хати з палісадниками і скляними верандами, а далі провулок, ще ось кілька хат і нарешті — наша хата.

Вона ховається за деревами, і її одразу й не помітиш. Невисока, тиха, під білим шифером, дивиться на вулицю двома вікнами і неначе посміхається тобі материною усмішкою.

Коли ти під'їжджаєш до неї, завжди здається, що хата радіє і посміхається тобі назустріч. Може, тому, що тут беззмінно раділи твоєму приїздові. Раділи до сліз, до розгубленості, до самозабуття.

Так, стрічали тут усіх нас радо, а проводжали з слізьми. Частіше – взагалі не проводжали: не любили цієї процедури. Або, за якоюсь старою і доброю традицією, нехтували зайвим опікуванням та атрибутами розставань.

Закінчив ти сьомий клас, відпрацював літо в колгоспі, а перед першим вересня батько сказав тобі йти в сусіднє село Бармашове у восьмий клас. Ні довідки тобі не поміг добути, ні напучувань не виголосив. А мати:

– Ликсандре, може б, ти одвів хлопця та з директором побалакав?

– Про що? – різко спитав батько. І вже тихше, заспокійливо: – Про що мені з ним говорити?

– Ну, там... про школу. Бо, може, ще й не приймуть. Може, місць немає.

– Не піду. Хай сам привчається все робити. Не буду ж я водити п'ятнадцятилітнього парубка за руку. Вірно? – звернувся він до тебе, всміхаючись. – Все роби сам. Завжди все роби сам, бо нянюк у нас не було й не буде.

І правда – не було. Ти в цьому пересвідчишся потім не раз.

І на війну тебе не проводжали. Навіть мама не вийшла за ворота, бо ти не схотів. І одразу стало легше: мішечок закинув повище, відчув себе вільним, юним – пішов! Як у дим. Великі відстані лежали перед тобою, насичені боями, атаками, маршами і смертями, але ти все це пройшов, відчуваючи себе вільним від сліз, від проводжань, від якоїсь опіки і туги. У вісімнадцять літ це було найголовніше – воля.

Додому ти повернувся зовсім іншою людиною. Став на тих самих воротах і оглянувся. Несходимі дороги лежали за тобою, цілі країни і армії, наступаючі й відступаючі, юрмились на просторах, пройдених тобою. І звільнені люди, і відвойовані міста, і вбиті товариші під тими палаючими містами, і задимлений Берлін, де тебе самого майже уб'ють...

– Владелец, Владелец! – чується й досі тобі захриплий голос смертельного втомленого радисста. – Владелец, Владелец! – викликав він вже третю годину підряд штаб полку, доки ви кирками-мотигами проломлювали стіну якогось універмагу, щоб увірватися через пролом і захопити іншу, наступну кімнату: це був єдиний шлях і єдиний засіб просунутися хоч

трохи вперед, до Александер-плац в центрі Берліна. Бо на вулицю не можна показати носа. На вулиці суцільна повільна пожежа від рейхстагу, гармати тяжкої зенітної і протитанкової артилерії б'ють без угаву, і танки горіли, і асфальт димів і плавився, і навіть удень видно суцільні траси куль і снарядів.

— Владелец, Владелец! Я Холодний — прийом! — повторював радист уперто. Якимось мовби механічно повторював він ці дивні позивні, а відповіді не було, і не зняті порт'єри горіли, мов смолоскипи, і дихати було нічим, а клята стіна була товста і міцна, як кістка, а саперів не вистачало, і кирки-мотики з кизилловим руків'ям, на що вже міцні, розліталися вдрузки.

— Владелец, Владелец... — благав когось радист. — Я Холодний — прийом.

Стіну все-таки проломили, хоч це здавалося неприпустимим, неможливим і немислимим — на війні люди завжди роблять все неможливе й немислиме, і не дивуються, і не хизуються цим ніколи — а радист після того, як отвір розширили і пустили в нього вогнеметний струмінь, щоб спалити фашистів, що могли засісти в сусідньому приміщенні за стіною, радист вслід за нами теж приволік свою рацію, сів з нею тут, у кутку, викинув антену в розбите вікно і знову:

— Владелец, Владелец! Я — Холодний. Прийом...

А в кімнаті повно диму і пилу, і за вікнами, цілими і розбитими, теж дим, і полум'я, і ревище моторів, і гармати стріляють не вгаваючи — світ клекоче й кипить у останній схватці грандіозної війни, тільки радист весь час викликає якогось «Владельца» — на біса він йому здався, коли ми й так проламаємо стіну, а потім ще одну, ще, обов'язково вийдемо на Александер-плац і без «Владельца». А він викликає його. Викликає і каже, що він — холодний. Серед полум'я, диму, кулеметного вогню, бомбардування, серед гарматної стрілянини і снарядних розривів не можна було уявити холодної людини.

— Я — Холодний. Я — Холодний. Прийом, — не вгавав радист. — Я — Холодний, прийом.

Було дивно, що ми — ще живі, а живим треба було йти вперед, ломитися хоч через двометрові стіни непохитної цементно-цегельної кладки. Все вперед, все вперед, в останнім, найстрашнішим зусиллі — в серце, в центр страшної фашистської держави, що боронилася до останнього скону, до останнього дихання, на останній п'яді своєї столиці, коли вже не було, здається, ні держави, ні армії, ні країни. А вона

таки боронилася, мужньо й завзято, знаючи, що нас уже зупинити не зможе ніщо.

Після вогнеметного струменя горіло все, навіть стіни, навіть та стіна, яку ми довбали кирками-мотиками. А ми не горіли. Ми ломилися, хоч би що там було, вперед, виконуючи наказ, якого, здається, ніхто нам і не давав. Ми самі це знали, ми знали, що живемо для того, щоб іти вперед. Для того й жили, щоб іти вперед і вперед, доки не вмеремо, доки не переможемо, а радист все ще викликав «Владельця», казав, що він «Холодний», і благав прийому. А прийому не було, рація мовчала, і ми брали одну за одною палаючі кімнати і в полум'ї схожі були на чортів чи на витязів, які не горять.

І тут приходиться звістка, що штаб полку, якого радист називав «Владельцем», потрапив у безвихідне становище: есе-сівці проникли через парк Тіргартен в будинок, де був штаб, захопили два нижніх поверхи і вели бій на сходах. Атака була незвичайна: знизу вгору, з поверху на поверх, наче вони вибиралися з своєї палаючої столиці в небо.

— Владець! Владець! Я — Холодний. Прийом, — благав молоденький радист стомленим голосом в задимленому кутку, а в штабі полку не було кому відгукнутись, бо й рацію довелося кинути: кожен автомат в руках ще одного солдата був у тому бою дорожчий за сотню рацій.

Боронили прапор, боронили документи. Боронилися самі. Командир полку, начальник штабу та шість його помічників. Закріпившись на третьому поверсі, вони ждали підмоги.

Як про це стало відомо в батальйоні, якщо радіозв'язку не вдавалося встановити? Про це ти тоді не встиг дізнатися. Та, мабуть, і подумати не встиг. Бо капітан Ахмистов, грубуватий і крикливий, що замінив убитого нашого комбата нещодавно, уже в Берліні, прибіг стривожений, закіптюжений і сердитий.

— Командира штурмової групи до мене! — гукнув він, наче на плацу, і карту війняв. Це був план Берліна. — Отут, — показав він тобі на карті.

— На протилежному боці вулиці? — спитав ти. — Так її ж видно й так. Тут вітрина.

Вітрина універмагу серед цього вогненного пекла лишилася ціла. Величезна, на всю стіну, так що в ній вміщалась ціла панорама війни: п'ять чи шість палаючих танків, три дев'ятиповерхових будинки протилежної сторони, що димували, вергали вогонь із своїх вікон і нагадували трьох лінкорів під час бою. В цю панораму влетіла саме ескадрилья «Петлякових»,

що йшли понад темними і світлими димами боїв і пожарищ якось урочисто й плавно. Може, тому, що легіли вони в ясному й чистому небі. Такі, знаєте, стрункі, такі елегантні і бистрі бомбардувальники, їм хоч би що – летять собі.

А ти мусиш із своєю штурмовою групою перейти вулицю, на якій навіть танки горять до одного, скільки б їх не з'явилося.

– Отам штаб полку, – сказав тобі Ахмистов, стоячи перед вітриною, немов перед живим екраном неповторного і ніколи не баченого кіно. – Доведеться повернутися, щоб шлях через вулицю став найкоротшим. Там якраз і танки горять. Прикриття, правда ж?

Танки горіли позаду, майже в кінці кварталу, і вертатись туди довелося б через усі проломлені вами стіни. Але не довелося: з гуркотом і тріском завалився сусідній палаючий будинок і завалив навіть пробоїну в стіні. Так що назад шляху не було. Не було його і вперед, бо стіну все ще не вдавалось пробити. Кімната палахкотіла: горіли підлога, штори, меблі і стійки магазинні, а товстій стіні не було кінця, і хлопці падали від втоми, але довбали, довбали ці найупертіші в світі каменярі берлінського штурму. Тільки це вже тебе не обходило.

– Тоді тут перейдете вулицю, – сказав Ахмистов, ковтаючи дим і закриваючи руками обличчя від вогню. – Вперед! – крикнув він, наче мав підняти батальйон.

Вас було всього семеро. Шинелі ви поскидали і, гарненько згорнувши, склали їх під колоною. Автомати – на груди, клацнули затворами, поправили ремінці касок на підборіддях, підійшли до дверей. Вася Акимов, спокійний, лагідний і невисокий хлопчина з Кам'янки на Дніпрі, підійшов до дверей і штовхнув їх ногою, привалившись до стіни. З дверей полетіли друзки, і вони в одну мить стали рябі від великих пробоїн і колючі від щепок, мов їжаки.

– Розривними, гад, дупить, – сказав Вася, і карі очі його потемніли. – Димову б шашку кинути...

– Вперед! – загорлав на нього Ахмистов, вихопивши пістолет. – Де командир групи?! – крикнув він, хоч ти й стояв у нього перед очима. – Я наказую вперед! – махнув він тобі пістолетом. – Ну!

– Прикрийте нас, – сказав ти.

– Ніяких розмов, вперед!

Ти стрибнув на низеньку лутку вітрини головою вперед і вдарив по склу автоматом, що висів у тебе на грудях, і кас-

кою одночасно. Скло берлінської вітрини луснуло, як ставковий лід в Новоолександрівці, і ти опинився на вулиці. Ти не відчув її під ногами. Ти летів, наче й не торкаючись бруку. Бачив перед собою дев'ять довгих темних рядів, знав, що це вікна дев'яти поверхів, звідки летить в тебе смерть. Тисячі вікон і тисячі смертей! І ти летів, не чуючи себе, і ні разу не оглянувся, бо знав, що твої товариші біжать за тобою.

Вони й справді бігли. Всі до одного. А добігли не всі. Блинников упав одразу, як тільки виплигнув з вітрини, і лежав тепер під стіною нерухомо. Ницьма лежав він, наче в степу, як ото пасеш коней, а тоді ляжеш, покладеш голову на руки і задрімаєш. Посеред широченної вулиці, якраз на білій осьовій лінії, лежав ще хтось, великий і незнайомий. Він підвів голову на якусь мить, і ти пізнав монгольське обличчя Ахмистова.

— А-а-а! — кричав він протяжно.

— Ага, значить, і він пішов за нами, — сказав Вася Акимов, переставши на мить стріляти. — Треба б його витягнути. — Він стріляв по вікнах верхніх поверхів будинку, з якого ми вискочили. — Он вони, гади, звідки били по нас.

— Ми самі не виберемося з цього пекла, — сказав немолодий вже вусатий Манько. — А його як ти витягнеш? Перестріляють, як курчат.

— Не думайте про це, — сказав ти. — Краще ведіть вогонь, бо ще не всі наші перебігли вулицю.

— Ну й Фрідріхштрассе, — сказав Корницький крізь зуби, прилаштувавши до автомата новий диск. — Запам'ятаємо тебе на все життя.

Ахмистов там, посеред вулиці, знову на мить підняв голову і зробив рух, щоб підповзти. Навколо нього асфальт побілів і полушився тієї ж миті, подзьобаний кулями. На тридцятиметрову смугу вулиці полетіли з вікон палаючого будинку гранати і димові шашки — нарешті наші наважувалися це зробити хоч тепер, щоб урятувати Ахмистова, який не подумав про це, посилаючи нас.

Його вніс у під'їзд і поклав на цементну підлогу Юнусов. Став на коліна, почав перев'язувати. А хлопців тепер було тут багато, вогонь підсилили, і під прикриттям цього вогню і димової завіси вулицю перебігли всі, хто був на тій стороні, бо нижній поверх догорав і мав от-от завалитися.

Тепер треба було добути до будинку, заблокованого есеівцями.

— Командир групи, вперед! — кволим голосом наказав Ахмистов. — Там прапор. А-а-а!

Юнусов бинтував йому груди. Корницький підтримував капітана. Ти не став ждати, коли вони закінчать, і сказав усім, уже й не своїм бійцям:

— З вулиці взяти будинок не можна. Будемо брати його з двору. Перебігати групами по три чоловіки. Поранених підбирає наступна група. За мною!

З дверей наскрізного під'їзду ти вискочив першим і круто звернув праворуч. Акимов — ліворуч. Володя Титов — прямо. Ривок в під'їзд сусіднього будинку, звідки по вас хтось все-таки встиг вистрілити. Протитанкову гранату туди — і вже в пилюці й димуванні вибуху вскакуєте в під'їзд, стріляючи на вманя, займаєте позицію і ждете товаришів.

— Вгорі стріляють, ви чуєте? — скрикнув Корницький.

— Правда, стріляють, — сказав спокійно, як завжди, Вася Акимов. — Пішли, — і рушив до сходів.

У цей час у під'їзд влетіло ще троє наших бійців. Потім ще троє. А потім, перебігаючи, упав Манько посеред двору. Його підхопила наступна група, що бігла знову вже в диму — десь розшукали ще одну-єдину шашку і кинули, щоб хоч як-небудь прикрити ці перебіжки по рівному, як плац, заасфальтованому подвір'ю. Манька втягли бігом, попід руки. Ноги його волочились по землі.

— Командир! — крикнув він, як тільки його втягли. — Шуро! — гукнув він, наче вже й не на війні. — Пече мені в грудях. Вогнем пече! Поможіть!

— Санітари тут є? Немає? Юнусов! — гукнув ти.

— Я тут, — сказав башкир Юнусов, ще старіший за Манька чоловік, дивлячись на тебе такими відданими, такими печальними очима, що ти не витримав, одвернувся.

— Перев'яжіть, — сказав ти Юнусову, а Манька поцілував у жовтуватий мокрий лоб. — Потерпіть, дядьку, потерпіть.

— Ой, пече мені в грудях! Пече!

— Не кричи, — сказав йому Юнусов. — Не розстроюй людей. Вони йдуть на діло.

На сходах було тихо. На площадці другого поверху — теж тихо. Стрільянина йшла десь вгорі, і постріли звучали, мов у бочці, приглушено, м'яко і разом з тим могутньо. Особливо кулемети. Вони звучали просто нестерпно, і будинок, здається, мав от-от розвалитись од їхніх несамовитих черг.

Ви бігли по сходах на ту стрільянину, і тільки на третьому поверсі вас обстріляли. В темряві шугнули повз вас світлячки трасуючих куль, диркнув десь в кінці коридору автомат, а потім — фру-у-у! — скажена черга з кулемета. В одсвітах куль і

стрілянини ти помітив двері якоїсь кімнати, переждав, доки скінчиться черга, і стрибнув туди, як доводилося стрибати на м'яч, коли ти стояв воротарем або грав у шкільній волейбольній команді.

Ти в тому відчайдушному стрибку сильно вдарився плечем і скронею об двері. Вони розчинилися з гуркотом і тріском. Це єдине, що ти відчув і запам'ятав на все життя ясно і свідомо. І тут ти мав би стати на ноги, зупинитись нарешті. Але ти не став і не зупинився. Тебе щось рвонуло праворуч, чи тобі здалося, що кімната раптом крутнулася вліво, потім шугнула вгору, цілячись підлогою тобі просто в лице. Брязь!— засвітилися в очах свічки, і щось нестерпно тарабанило у вухо і немилосердно пекло тобі шию. А потім припинилось. І коли припинилось, ти встиг зрозуміти, що лежиш і що автомат твій строчить.

І тільки ти встиг це зрозуміти, як щось неподалік від тебе глухо впало на підлогу, а частина його відлетіла і з дзенькотом покотилася кудись до вікна, трахнулася об батарею центрального опалення і відскочила знову до тебе, кругла, дивно схожа на м'яч.

Це була каска. Німецька каска, що, обертаючись, якомсь конвульсивно, спіралями наближалась до тебе. А з чого вона падала, ти так і не зрозумів. Обернувшись в той куток, де щось упало і звідки каска відлетіла до батареї, ти тепер побачив есесівця, що лежав на спині, незручно підвернувши руку з автоматом. Він лежав головою до тебе, розстеливши по підлозі біле, мов сметана, довге волосся.

У відблисках пожежі, що падали в кімнату з вікна, ти помітив есесівську емблему у нього на комірці і ліве око, що швидко темніло і збільшувалось, наповнюючись кров'ю. Потім вона перелилася і блискучою широкою цівкою залила щоку і потекла по підлозі, повільно наближаючись до тебе. В ній витанцьовували відблиски, що падали з вікна від величезного берлінського пожарища, і ти мусив відсуватись, щоб та кров не торкнулась тебе.

Підвівшись на руках, ти раптом побачив під собою свою власну ногу. Ти лежав на ній плечем. Спочатку майнула думка про те, що чобіт злетів з ноги при тому відчайдушному стрибку. Але чоботи на тобі були припадисті, а підйом у тебе високий— так що ти ледве взув їх іще на Одері і не роззувався й досі, бо то була мука. Тож ця версія одразу ж відпала. Тим більше, що й маскхалат над чоботом, коліно, стегно й все було твоє.

— Поранений? — сказав ти сам собі. — Ногу одбило?

Але тобі ж було не боляче, і нога, коли ти перевернувся на бік, не відділялась від тебе. Ти весь підплив кров'ю і, не гаючи й хвилини, поповз із цієї страшної кімнати. Повз ти довго, весь якийсь порожній і знесилений, і все ще не відчував болю. Тільки щось починало там пекти. Немилосердно пекло воно чимдалі дужче, а в коридорі гриміли постріли і черги, чулася німецька лайка і наш руський мат. Але це тебе не зупинило, і ніяка сила не змусила б тебе лишитися в одній кімнаті з есесівцем, якого ти убив випадково, навіть сам не знаєш як: на війні це робилося майже автоматично.

Через тебе стрибали, спотикалися й падали. А падаючи, матюкались, підхоплювались і бігли далі. Це були наші. Це були твої товариші! Зайняті боєм, тихого твого поклику вони не чули, і тобі хотілося хоч застогнати гучніше, але ти згадав, як кричав Ахмистов і стогнав Манько, тому стримався і поповз далі. Куди? Чорт його знає, аби тільки далі від тієї кімнати.

А потім доповз до якогось вестибюля. Це ти відчув на дотик, бо було темно, як у пеклі. Просто ти відчув, що коридорних стін поблизу немає, вони мовби роздалися або зникли зовсім. А ще — побачив вікна. Багато вікон, що криваво і тріпотливо світилися, наче самі горіли червоним полум'ям. Прислухався. Стрілянина вгорі клекотіла, а тут, у цьому крилі, було тихо. І, доповзши до якогось фотеля чи канапи, обмацав щось м'яке й пружинисте та, вхопившись за нього, хотів підвестися. Адже не раз в кіно ти бачив, як люди з простріленими грудьми підводилися і йшли. Але самому тобі, пораненому в стегно і в таз трьома кулями — про це ти дізнався пізніше, — підвестися не вдалося: ти тільки спробував підтягнутися на руках, як страшний біль пронизав тебе всього, і ти ніби провалився у темну яму.

А потім тебе перев'язували в якомусь підвалі незнайомі офіцери в артилерійських погонах, а Вася Акимов, розшукавши тебе, стояв над тобою мовчки і плакав.

А тоді потягли тебе через берлінські розвалища, через проломи в стінах якісь санітари. Один пролом був тісний.

У ньому ледве-ледве вміщалася протитанкова 76-міліметрова гармата. Обслуга посторонилася, і тебе потягли санітари просто в той невеличкий отвір.

Самі вони мусили пригинатися і повзти по-пластунськи. Тягнути тебе в такий спосіб було незручно, а тут, як на гріх, перебіта нога, на якій ще й досі не було шини, зачепилася за

станину гармати, міцно застряла між станиною і стіною, так що, якби хлопці добре смикнули, а не рачкували самі, може, й одірвали б її зовсім.

А ти не кричав, бо все вже в тобі онімело. Ти тупо дивився на ту гармату, що жевріла у відблисках пожарів, мовби нагріта в своїх непосильних воєнних трудах до червоного, на маленького артилериста, що ніяк не міг вивільнити твою ногу, ліниво перелаюючись з санітарами:

— Ну що ви такі нерозторопні! — лаяв він їх. — Ну, хіба ж так тягнуть пораненого?

— Спробував би сам такого потягнути, та ще по таких розвалищах, знав би тоді.

— На те ви й санітари, — казав артилерист, покректуючи і намагаючись переставити увігнану пострілами в камінь станину. Це йому не вдавалось, і він сердився. — Та здайте ж назад, йолопи!

— А як ти здаси, — відповідав один із санітарів, по вимові чути — з Західної України. — То ти спробуй здати, шляк би ті трафив. Що це тобі, машина? Хлоп розслаблений так, як би його з вати зробили.

— Я тобі дам, з вати. Я тобі дам! Ти в мене попателяй. Як пальну з гармати, що й мокрого місця не лишиться.

— Батька в лоб, дурню, — огризався завзятий гуцул.

Все це чуєш мовби уві сні, так, наче тебе тут і немає, стаєш раптом якимсь байдужим до всього й чужим, а нога залишалась поміж станиною і проваленою стіною, як оця гармата, що лишалася тут до повного падіння Берліна.

Як її вивільнили, твою ногу, не пам'ятаєш, бо знову знепритомнієш. Тільки й устигнеш подумати, що лежати тобі тут, на розвалищах палаючого Берліна, повік. А прокинешся вже в смертельному ознобі, що добрався до самого серця. Під тобою мокра і гола цементна підлога, на якій не простоїш і десяти хвилин, щоб не змерзнути. А ти пролежав тут невідомо скільки, і смерть вже сковувала тебе, пальці на руках не гнулись, і ноги у тебе наче й не було, і голова не підводилась, наче шия закаменіла. Підборіддям ти впирався в цементну підлогу і не міг навіть набік схилити голову.

Спочатку ти почув, що хтось поруч із тобою стогне. Прислухавшись, затримав подих. Стогін припинився. «Це я стогну», — догадався ти з жахом і розплющив очі. Тобі ще ніколи не доводилося стогнати. І ти подумав, що це — кінець.

Розплющені очі твої впиралися, здається, в чорну стіну; що заплющиш їх, що дивишся, все одно нічого не бачиш.

Але щось ледь-ледь примітне ти все-таки помічаєш. Якусь тонесеньку і непевну смужечку вдалині. Ти напружуєш зір і хочеш добре придивитись, але очі самі заплющуються, а з грудей виринається стогін. Ти знову стримуєш його і чуєш якесь приглушене ляскання, наче хтось завзято б'є картами об стіл. Але що за відчайдушні картярі можуть з'явитися в такому пеклі?

— Ей, хто там!— кричиш ти і не чуєш свого поклику.

Набираєш побільше повітря у груди і знову:

— Ей, хто там!

Ніяка сила! Жоден звук не порушує тиші, в якій чуються ритмічні ляскання: то замруть вони, то знову— ляп, ляп. Повільно, а потім прискорено ляпають карти, все швидше та швидше. І раптом:

— Ура! Наша взяла!— і сміх, розкотистий, гучний— сміх здорових молодих людей, яким в цю хвилину ніщо не загрожує.

— Ей!— з усієї сили крикнув ти, відчуваючи, що зараз помереш від болю і особливо від холоду, що вливався в тебе через благесеньку гімнастерку з мокрої цементної підлоги.

— Ей!— крикнув ти так, що, здається, міг потрясти це підземелля. А замість потрясіння вийшов кволий стогін.

Тоненька смужка світла поширшала, і ти помітив отвір— щось на зразок дверей у подовжній стіні, що тяглася неподалік від тебе по праву руку. Це було за десять кроків від тебе: і отвір, і люди, що сиділи за ним, і ще одна стіна, перпендикулярна до цієї, подовжньої, але відстань ця для тебе була нездоланна і здавалася просто космічною. Десять кроків, а ти навіть не можеш крикнути і гукнути, щоб прийшли тобі на поміч.

— Ей, люди!— напружився ти до останку, видобувши все ж якісь звуки з грудей, що дивно якось спорожніли, втративши всі сили. Наче їх там і не було ніколи.

— Ляп, ляп,— чулося звідти. І якісь тихі й короткі перемовляння зайнятих грою людей супроводжували ці тихі шелестючі поляпування карт, які ти зненавидиш потім на все життя і які в найпривітніших і фешенебельних вітальнях завжди нагадують тепер той похмурий берлінський підвал, у якому ти тоді вмирав.

А що смерть близько, ти відчував усім своїм єством і знав, що все вирішиться за кілька хвилин. Ближче до тебе, десь на половині відстані до освітленого отвору, ти помітив кілька наших автоматів з круглими дисками, що мирно стояли собі під стіною рядочком. Такий мирний, вдоволений рядочок, у

якому була смерть і був порятунок для тебе. Якби тільки доповзти до них і здійняти стрілянину. Тоді б ті завязі картярі почули тебе. Будьте певні, якби вони почули і як би вони стривожились! Як би кинулись, перелякавшись, із своїх місць і прибігли до тебе, забувши про свої дурні карти. І вигадують же люди, ви скажіть! На війні у чужій столиці різатись в карти і нічого на світі більше не помічати.

— Ей, хто там! — знову крикнув ти, видобувши з грудей якісь кволі звуки. І якби там, за тими дверима, яких, власне, й не було, а був тільки отвір, подібний до них, якби ті люди прислухались, то вони обов'язково почули б твій поклик і твоє благання. Але вони грали в карти. Вони були, мабуть, завязитими картярами, грали, мабуть, на німецькі годинники або на крихітні пістолети, яких тоді у кожного з нас було чимало, або ще на щось грали вони в цю непевну пору і почути тебе не могли й не хотіли. Люди тому й не чують або не розуміють один одного, що не хочуть чути і розуміти. Тоді, в тому підвалі, ти зробив для себе це відкриття навіки.

«Буду повзти, — вирішив ти. — Буду повзти до тих автоматів, хоч би там що!» І поповз. Яке то було мученицьке просування, важко навіть згадувати. Скільки воно продовжувалось: годину чи дві — ти не знаєш. Ти повз, впираючись в цементну підлогу не тільки руками, а й підборіддям. Ти тільки намагався не рухати ногами, бо біль одразу пронизував тебе ножами і хапав за серце, мов розпеченими обценьками.

Ось уже від твоєї простягнутої руки до ремня найближчого автомата лишається кілька сантиметрів. Здається, витягнутися б ще хоч трішечки, і ти вже вхопишся за нього. Але сил більше нема, а картярі грають собі, перегукують і сміються. Відлежавшись якийсь час, ти ще трохи підтягуєшся і середнім, найдовшим пальцем захоплюєш оте рятівне закруглення ремня і смикаєш його до себе. З брязкотом і гуркотом падає на цемент важкий, мов гірський обвал, автомат, і там, за стіною, все раптом стихає, а через секунду вискакують з отвору, давлячись і ледве протискаючись в нього, якісь чубаті хлопці в маскхалатах, стоять, вражені і розгублені, освітлюючи тебе кишеньковими ліхтарями.

— Що ж ви, таку вашу матю... — кажеш ти їм, відчуваючи, що зараз не втримаєшся і розплачешся від образи, від свого безсилля і безпорадності. А вони мовчать і дивляться, якісь присоромлені і пригнічені, мов діти, захоплені на гарячому.

Хтось уже приволік червону німецьку перину, всі вони зашамоталися навколо тебе, всі хотіли якось допомогти і сто-

яли над тобою, ну, до того рідні, свої хлопці, твої ровесники, що дійшли до Берліна не асфальтами і доїхали не поїздами, – твої загартовані побратими, яким тільки й випало трохи пограти в карти на війні цієї ночі.

Під тебе обережно підклали руки. Рук було багато, і всі вони були однаково теплі, однаково чутливі і обережні. Ці руки підняли тебе, одірвавши від мокрого вбивчого цементу, а інші швидко і вправно підтягли під тебе перину, і ось уже ніжно-ніжно опускають тебе на щось просто божественно м'яке і сухеньке, на щось по-домашньому затишне і зручне, чого наче й на світі ніколи не було. А це була звичайна німецька перина, перенесена з чужої покинутої спальні в підземелля, і вона здалася тобі просто раєм після багатогодинного лежання на каміннях, на цементах і на розвалищах палаючого Берліна, який доводилося брати весною 1945 року.

Ще одною периною тебе накрили зверху. Принесли тобі хліба й консервів. І дволітрову банку законсервованих вишень, яку ти випив одразу, тамуючи страшну спрагу.

– Де ти взявся? – питав тебе білоголовий хлопчина-розвідник.

– Як ти сюди потрапив?

– Санітари підкинули, – сказав вусатий смаглявий старшина з трьома орденами Слави і з автоматом за плечима. Цей, мабуть, і в карти грав, не скидаючи автомата. Ти знав таких хазяйновитих старшин-розвідників, що ніколи й ніде не розлучалися із зброєю, і ніколи й ніде не забували, що вони на війні, і виконували статuti і накази, поки й живуть. З таких потім добрі були бригадири в колгоспах, трактористи і комбайнери. А на заводах токарі і фрезерувальники високих класів. Ці суворі і завжди зосереджені люди, що ніколи не викажуть своїх почуттів. – Не схотіли нести далі, от і підкинули нам, – сказав старшина. – Знають, що розвідники пораненого не залишать. Постріляв би гадів, якби знайшов. Ти їх знаєш, сержант?

– Ні, – сказав ти, втративши всяке бажання когось убивати.

– А де тебе поранили? – спитав той, білявий хлопчина.

– На Фрідріхштрасе...

– Не чіпай людину, – сказав старшина. – Йому зараз не до розмов.

Потім тебе везли на пахучому сніні підводою по немислимо тряских берлінських вулицях, побитих снарядами. Боліти не переставало. Тільки боліло все тіло. Ти весь був – суцільний біль. Десь іще клекотіла війна. Ще стріляли гармати, били

кулеметні черги, а повітря було нерухоме, і світанок був теплий-теплий, і все, що було війною, лишалось для тебе за незримою смугою, прокладеною чергою есесівського автомата між тобою і світом. А тепер починалося щось нове, щось мученицьке і страшне, але це вже була не смерть, ти знав. Це була можливість жити. А війна і смерть вже були не для тебе. Ти не знав тоді ще, що від ран помирають частіше, ніж від сліпої кулі. А рани в тебе були страшні – майже смертельні. Тільки ти тоді теж про це не знав. І не вмер ти тільки тому, що лікували тебе найдосвідченіші люди; вони врятують тобі життя після двох років тяжкої боротьби зі смертю.

А в госпіталі тебе розшукав майор з політуправління дивізії, привіз тобі дивізійну газету, де було описано той бій по визволенню штабу полку. Про тебе писали там як про героя, і ти дуже здивувався з цього. Ти навіть не знав, що першим кинувся у під'їзд будинку, «особистим прикладом запалюючи бійців», що ти першим увірвався на третій поверх, де есесівці зайняли постійну оборону. Ти, виявляється, «скрізь був першим», наче це мало якесь значення, наче нас не однаково вбивали, чи першими, чи другими, чи третіми вривалися ми в якісь оборони.

Той майор привіз тобі медаль «За отвагу» ще за зимові бої на Віслі і виписку з наказу про нагородження тебе орденом Червоної Зірки за участь у штурмі Берліна і за ту «відчайдушну операцію» на Фрідріхштрассе. Але рани твої так боліли, тобі так було кепсько тоді, що, коли майор поїхав, ти одразу ж забув про це.

Потім, видужавши, не раз згадував бої, і друзів своїх, і командирів – особливо коли доводилося в мирних умовах стрічатися з несправедливостями, хитрощами і обманом, ти завжди згадував фронтове побратимство, і відданість, і чесність твоїх однополчан, наче шукав там розради, наче ждав, що вони прийдуть тобі на виручку.

Вони, звичайно, не приходили. Але думати про це завжди приємно. Навіть гордість якусь відчуваєш. Наче певність тобі повертається від тих згадувань, як оце зараз, коли з батьком така біда, а ти йому не можеш нічим допомогти. Хоч допомогти так би хотілось! І, під'їхавши до батьківського двору, ти просто не можеш примиритися з тим, що він помирає. Хоч у нього ніколи й не стріляли есесівські автомати.

Двір тихий, порожній, принишклий. У ньому завжди щось помічаєш нове. Найбільше він міняється через дерева.

Розсаджені батьком по всьому подвір'ю, вони ростуть швидко. Цей ріст непомітний, якщо дерева бачиш щодня. Але ти щоразу приїжджаєш, коли вони міняються значно – не густо, не часто буваєш на батьківському подвір'ї.

От і зараз ти просто не пізнаєш маминої верби – вона росте найшвидше. Розрослася над кабицею, розпустила тонесеньке гілля по вітру. Тонесеньке, тріпотливе, м'яке, мов дівочі коси. З кожним подувом вітру воно гойдається плавно і тихо, ніжно так і так лагідно, мовби хоче прикрити весь двір і захистити ще не зміцнілі черешеньки на жорсткому осонні в затишку хати – тут сонце пече цього літа страшенно. Вся земля потріскалась, там, де поливалися колись дерева, поскручувалась, мов шкуратки старих чобіт, які хтось кинув на вогонь.

А черешні теж підросли, може, саме тому, що верба їх оплакувала в найбільшу спеку, в'януци не лише листками, а й тонкими гіллячками своїми. Нічий добрі зусилля не проходять марно. Як і злі зусилля. Це особливо помітно, коли дивишся на дерева.

Сад побіг до ставка по пологому схилу, і ти чогось там не бачиш, чомусь він став мовби нижчим і коротшим, і, спустившись до ставка, ти знаходиш дві глибокі ями на місці колишніх найвищих черешень: вони глушили інші дерева, і батько їх безжально викорчував, хоч, може, і болів серцем за ними. Правда, третя з цих велетенських черешень розчахнулася натроє, як була сформована її крона з трьох основних гілок, і лежить тепер на землі величезним круглим зеленим кущем. Він листатий, темно-зелений і невмирущий, коли на нього дивитися по краях. А в центрі – розщеплений натроє. Порвана деревина біліє, як кістка, але життя ще буває, ще плине в деревині, і коли налітає вітер і засипає листя землею, воно шумить, струшує з себе пил і зеленіє свіжо, незаймано, гордовито. Але хто вже підніме ці три гілляки з землі, хто дасть можливість їм шуміти листям вгорі, гордо звівшись над садом?

Порожній двір. І порожній сад. І кожна грядочка, кожна гілочка, кожен стовбець в огорожі – все зроблено батьковими руками. Стоїш в кінці саду, над поверженим бурею деревом, сповнений болю і жалю: найгеніальніша музика не виразить того, що звучить зараз в тобі.

Проходиш повз дерева, мов повз батькові пам'ятники. Відчуваєш до них ніжність, якої ще мовби й не знав. Шумлять дерева на пекучому вітрі, шумлять на ставку хвилі, точно так,

як у дитинстві. Це єдина музика, що розповідає тобі тут про мамину смерть, про безжальну хворобу, що нависла над батьком як невідворотна кара. Знаєте, такий густий, потужний вітер, якому немає в степу ніякісіньких перепон, і, знахабнівши, він вас просто валить з ніг, забиває дихання і зриває з губів слова, він замітає землю й несе в небо, і, мабуть, саме від того небо над степом мутніє, а понад землею все шумить, і кожна билинка перетворюється на співучу струну.

Серед шуму і свисту, серед легких, блискавичних кружлянь здійнятого фонтаном пилу йдеш поміж деревами-пам'ятниками на спустіле подвір'я, і сум'яття жалю, розпачу і скорботи перегукується з свистом і шумом вітру, дерев і хвиль – цією одвічною симфонією степового безмежжя, несходимих доріг і мудрого мовчання про все, що тут відбувалося. Про битви і смерті, про перемоги й народження, про радість і відчай – про все це степи мовчать, і тому, може, все, що тут відбувалося, уявляється величним, мудрим, прекрасним. Не таким, яким його хтось розповість, а таким, яким його кожен уявить в міру сил своїх духовних нахилів і здібностей. І тому степ – це найгеніальніша і найлаконічніша книга світу, яку добре було б написати колись і нам, смертним. Про це, мабуть, мріє кожен із нас.

Он лежить, розлігшись на всі боки до обрію, ця улюблена, ця не прочитана ніким книга – степ. Лежить, і мовчить, і, здається, дивиться на тебе в твоєму горі. В цьому мовчанні кам'янієш, і плакати не те що соромно, а просто не можеш, хоч усе в тобі кричить, рве тобі серце на шмаття сумом, незгодою з батьковою смертю, великим жалем і ніжністю до нього.

Кожен клаптик і кожна грудочка тут нагадують його, і просто нестерпно думати, що не пройде він більше по двору, не одягне свого бриля, який висить на кілку, не витягне з басини води і не полле дерева. «Батьку мій милий, сільський чоботарю». Ось стоїть під погрібником лопата, якою із року в рік копав він землю в саду й на городі, саджав і обкопував дерева, викопував вирощену ним картоплю. Стоїть і жде господаря. А він не прийде ніколи.

А ось сокира, якою він рубав дрова. Лежить, покинута в той день, як він захворів, біля викорчуваних дерев. А ножичці-сікатор знаходиш на підвіконні акуратно змащені, схоплені на кінцях ремінцем, щоб не псувалась пружина. Просто нестерпно думати, що він не покрутить більше короба над басиною, взявшись за заласкану його руками і від того блискучу, мовби поліровану, ручку-вирло.

А посеред двору стоїть і розсихається на сонці чорна лакована скриня. Не ота товстелезна, кована залізом, з вигнутим віком селянська скриня, яка асоціюється з жадібністю, з наживою, з скаредним намаганням все накопичити і заховати навіть від себе самого. Ні, це легесенька горіхова чорна лакована скриня з рівним широким і гостинним верхом. На цій скрині спали наші несподівані гості, і ми, діти, всі до одного спали на цій скрині, поки й не повиростали, бо зайвих ліжок у нас не було, а піл батько не схотів навіть будувати. А може, й ні з чого було.

Стояла та лакована скриня проти кабиці, і коли увечері мама затоплювала, щоб приготувати нам їсти, на скрині, мов у дзеркалі, витанцювувало полум'я, бо в хаті світла не світили, щоб зекономити гас. А навіщо й світити, як кабиця світилась, а скриня подвоювала це світіння, і в хаті було видно.

Коли доходило до засмажки, мама підходила до цієї скрині, мружилась, намагаючись влити олії на сковороду якомога менше, щоб було на довше. Якщо їй це не вдавалось і олії вихлюпувалось на покришену цибулю трохи більше, ніж вона могла собі дозволити, тоді мама бідкалась, лялая себе і довго розглядала на світлі пляшку, скрушно хитаючи головою.

— А щоб тобі добра не було, сліпа тетеря, — говорила вона собі. — Треба ж було крапельку влити, а я набурила, наче з свого насіння збила, не вистачить тепер засмажки на місяць.

А батько говорив їй, підкладаючи в кабицю і поблискуючи своїми беззмінними окулярами:

— Не печалься, якось буде. Не їсти ж нам незасмажені галушки.

Тепер ця скриня стоїть чомусь серед двору і розсихається. Може, час їй прийшов, а може, тим, хто лишився і живе в батьковій хаті, вона почала заважати? Хто його знає. Але зараз це сприймається образливо і додає ще більше жалю, бо, відчинивши скриню, бачиш у ній пшеницю. Мабуть, із скрині зручно набирати зерно і сипати його курям. А зсередини на горіховому віку, гладесенькому, мов грифельна шкільна дошка, написи: «Садила баштан 6 квітня». «Підсипала квочку 17 лютого». «Садила кабаки 3 травня». І знову: «Баштан висапала 27 квітня», бо найбільше в своєму житті мама твоя садила і сапала баштани. Скільки й пам'ятаєш її. А ось запис тридцять третього року: «Позичила в Маші муки 1 пу 10 фу». А нижче, в лівому кутку, чудовим батьковим почерком: «Микола народився 6 жовтня 1914 року». «Ганна народилася

8 березня 1917 року». Запис під записом – чималий реєстр, а живих нас тільки троє.

За кожним із цих написів зринають десь із дна пам'яті цілі картини. «Садила баштан», – це найкращий мамин запис. Часто вона брала тебе з собою, коли садила або сапала баштан.

Пусте поле, нестерпно пече сонце, задуха і випита десь до сніданку вода – це здавалося мучеництвом, до якого терпеливо привчала тебе мама.

– Терпи, – казала вона, обливаючись потом, і сапа її шпарко й рішуче занурювалася в зорану землю, перегортала її, як воду, і коріння бур'янів смачно хрумтіло під гострим лезом. Темна пляма висапаної землі розливається по баштану все ширше й ширше.

Зрізані бур'яни в'януть під сонцем одразу, а листаті кавунці і диньки мовби зеленішають.

– Ач, попіднімали вуха, – скаже ласкаво мама, оглянувшись на веселі і дружні рядки. І сапає далі, оспівана жайворонками, обцілована сонцем, обласкана легким вітерцем. А ти вмлїваєш від спеки.

Від безділля спека здається просто нестерпною: ось ще трохи, і ти вмреш. Ще коли б хоч вода була, а то валяється на ріллі порожня пляшка з-під неї, а мама сапає й сапає, не зупиняючись, і пил низенько стелиться над меткою сапою біля самих ніг.

– Збирай, синочку, бур'янець, – скаже вона, не спиняючись, – збирай, та я зроблю тобі холодочок.

Ти збираєш спочатку нехотя, потім все веселіше, тільки води дуже хочеться, та кляте оте марево великою рікою тріпотить, мовби дражниться, манить, обіцяє воду, викликає ще більшу спрагу.

– Не дивись туди, – скаже тобі мама. – Води там все одно немає. Самі пустощі, та й годі.

Холодок в степу не напнеш сплоха: ні з чого. Ні гіллячки, ні билинки навесні в ньому, ні лісосмуги тоді не було, а далеке село втонуло в мареві, немов казкова і недосяжна Атлантида, – до нього, тобі здавалось, не доберешся вже повік. Але мама твоя з чогось таки робила тобі холодочок. Чи палки для цього брала із дому, чи берегла їх на баштані, але холодок, пам'ятаю, у найбільшу спеку був, і ти засинав, розморений і знищений сонцем, і прокидався, коли жара спадала і сонце починало заглядати під намет просто тобі в обличчя.

Пахло нагрітою землею, що була в тебе під шокою, прив'яленим бур'яном, вітерець дихав легкий і ласкавий, і, розплющивши очі, ти зустрічав мамин погляд і мамину усмішку, і все довкола здавалось тобі новим, наче, доки ти спав, його підмінили. І небо було синіше, і сонце не таке сердите, і повітря якесь прозоріше, так що вже й село можна було розглядіти, а баштан лежав чорний, немов мама його не висапала, а покрила свіжою фарбою, і листаті рядочки малесеньких кавунчиків і диньок весело повсідались на чорному тлі зелененькими квіточками, схожими на якісь далекі екзотичні кактуси.

— Ну що? Виспався, роботничку мій? — питала мама, що сиділа поруч у білій кофтині і ще білішій хустці, свіжа, нестомлена, завжди мовби добре виспана. Тільки повіки над очима трохи набрякли в неї від постійного нагинання над тими тендітними кавунцями й диньками, які тільки що посходили і які важко було знаходити в густому плетиві берізки, жирнолістої лободи і колючого осоту.

— Ходімо додому, бо вже скоро батько прийде з роботи, а їсти я ще й не зварила. Гайда.

Вона вела тебе за руку по теплій землі, під високим небом, і ти думав, що вона житиме вічно, як оця земля, як небо над нами, як степ і вітер. Але її вже немає, і кавунів тих і динь давно немає, і лишився тільки запис на поверхні скрині, зроблений її поквалливою рукою в той пам'ятний день, мовби вирізьблений в скелястій печері невідомими людьми, що колись жили в ній інакше, ніж ми живемо тепер.

«З села виїхали 3 березня», — ще один, останній мамин запис, за яким тобі уявляється ранок поспішних і хапливих зборів, якісь вузли й клумаки серед хати і голод, від якого болить голова, і зварений бурячок, розділений натрое. Від його запаху нудить тебе, хочеться лягти, але ти вже одягнений, і мама одягнена, і менша твоя сестра. Всі ви підперезані, хто мотузком, хто налигачем, а мама — якимсь рушником. Вона стоїть посеред хати, хреститься на ікони, що холодно й байдуже поблискують в ранкових сутінках, і кланяється бабусі.

— Прощайте.

— Бог простить, — каже врочисто й суворо темнолика, мов стара ікона, бабуся.

— І вдруге.

— Бог простить.

— І втретє.

— Бог простить.

А потім обоє заплакали, обнялися і довго тремтять у тужливім плачі, припавши одна до одної, а ви з сестрою стоїте, дивитесь і мовчите, готові на все.

А за селом був суцільний лід. Глибокі сніги розтопились, і вода залила ріллю, дороги, тільки бур'яни стирчать з льоду, неприкаяні куці круглого перекотиполя, та тоненька, мов різки, лобода, та палки обчухраної шириці — листя і китиці її з дрібненьким блискучим насіннячком пішли на маторженики вже давно, визбирані по всьому степу твоїми односельчанами.

По тому льоду ви йшли втрьох на станцію. Попереду мама з величезними клунками домашнього скарбу, перекинутими через плече, вела за руку восьмилітню Віру. Поверх клумака, загорнутого в смугасту ряднину, на якій ви спали, височать за маминими плечима залізні оцинковані ночви, які нікому не вдалося продати і яких ви, мабуть, не купите там, в радгоспі, куди ви їдете і де вас жде батько. На кожному маминому кроці, особливо коли лід провалюється, ночви, вгинаючись, гухкають на весь степ, немов литаври селянської біди і відчаю. Це ще може нагадати ходіння по бляшаному даху, якщо ти ходив коли-небудь по ньому і якщо ти, голодний, можеш що-небудь собі уявити в такому становищі і в такому гіркому поході.

А він справді був гіркий, той похід. Лід провалювався, бо був тоненький, а старі бабусині чоботи, в яких ти ходив до школи всю цю зиму, вже порвалися і нестерпно терли тобі п'яти, бо великі були. В них чавкало, і на кожному кроці кризь шпарини вицвіркувалася вода.

Мама оглядалася частіше й частіше, і очі її були незвично гнівні, блискучі, а обличчя бліде.

— Не відставай! — гукала вона тобі. — Бісової душі хлопець, і не несе нічого, а йти не може.

Лід під нею вгинався, від чого вона меншала на очах кожної секунди, підпливаючи водою, яка виступала з-під льоду в дірочки біля кожного стебельця трави, і Віра, мала кирпата дівчина, починала плакати. Мама повільно розверталася знову обличчям до станції і йшла далі, а ти намагався її наздогнати й не міг.

Клята станція виднілася виразно, але не наближалась ніяк. А село, коли ти оглядався, ніби гналося за вами і не хотіло віддалитися, хоч плач.

Цілу вічність ви йшли до тієї станції, хоч до неї було всього сім кілометрів, і ти й досі не розумієш, як мама могла

донести по такій дорозі свої величезні клунки, громохкі цинкові ночви, ще й тягнути при цьому зовсім знесилена Віру.

Всю дорогу вона лаяла тебе, кричала, час від часу оглядаючись і мало не плачучи:

— Ну, ти можеш іти, патики гнила? Ти ж хлопець, у тебе порожні руки — можеш ти не відставати?! Господи, за що тільки я оце так мучуся з вами...

А тут зійшло сонце і, враз освітивши льодову рівнину, зробило її мовби ще більшою, блискучою, як дзеркало. Ніяк було дивитися, бо і вгорі, і у тебе під ногами палало сонце. І куди не повернеш голову, скрізь було воно, звідусіль заглядало тобі в очі. Від нього ти просто п'янієш, зголоднілий і виснажений, і на слизькому гнучкому льоду не можеш встояти на ногах, не те що йти.

Чим далі, тим дужче гріло сонце і тим швидше розтавав лід, так що десь посеред дороги тобі здавалося, що ти вже не зробиш і кроку, бо кожного разу замість твердої опори нога провалювалася в бридке місиво з льоду й води, тільки на секунду затримуючись, доки проломиться лід, щоб потім різко шугонуть під нього і вихлюпати якомога більше води.

Забрехані, змучені, вибрідали ви з степу на станцію, мов після кругосвітньої подорожі, в якій і капітан ваш загинув, і кораблі втонули всі до одного.

Тепер ти ладен був упасти на землю й лежати, лежати до смерті, але навколо була вода, а рейки і шпали лякали, бо по них кожної миті міг промчатися поїзд, якого ти ще в своєму житті не бачив, а тільки чув його поклик у відлигу та розповіді про фатальну безжальність, що в твоєму уявленні перетворювала всі функції поїзда в одну-єдину: відрізати ноги і чавити людей.

Неподалік помічаєш штабель колод і простуєш туди з єдиним і нетерплячим наміром впасти на сухому. Але, підійшовши, не падаєш: на колодах сидить червонопикий, опецькуватий дядько в брезентовім плащі з відлогою і їсть... пряники. Такі, знаєте, рожеві півні і коники, які тобі один раз тільки й привозив батько з Таганрога. Тримаючи коня за задні ноги, червонопикий кровожерливо, мов тигр, одпанавував йому міцними своїми жовтими зубами голову і передні ноги, заодно прихопивши і груди, і повільно, мружачись від сонця чи від задоволення, починав розжовувати, ганяв ті ласі шматки від одної щоки до другої, так що борлак його ходив ходуном і щоки напиналися гулями до блиску, готові ось-ось луснути.

Це було диво — рідкісне і неймовірне в такий час і після такої дороги. Ти не міг одвести від нього очей, забув про втому і про свій намір сісти на цих колодах. Забув і про маму, й про Віру. Стояв, стояв і не зводив очей з такого, сказати б, просто казкового щасливця. Покінчивши з конем, а потім з досить хвостатим півнем, цей тигристій споживач тваринного світу в пряниковому царстві нарешті розплющив очі і побачив тебе. Він перестав жувати. Гуля на щоці завмерла, і щелепа завмерла, і очі мовби оскляніли. Зеленкуваті, вирячені очі на рожевому, мов пряник, обличчі.

— Тобі чого? — спитав він. — Ану геть звідси подалі!

— Я цілий день нічого не їв...

— Ну а я тут при чому?

— І вчора нічого не їв. Крім шматка буряка...

— Ну й що? — байдуже сказав він і знову почав жувати.

— І на станцію йшов цілісінький день по льоду.

— З ким? — зупинив він свою щелепу знову. — Сам?

— Ні, з мамою...

— З магир'ю, кажеш. — Він нагнув голову і, натужившись, проковтнув розжованого пряника. — От у неї й попроси їсти.

З жовтого кулька він вийняв наступну свою жертву, одбатував її до половини з хвоста і, одразу забувши про тебе, знову почав жувати і мружитися від сонця чи від задоволення. Клянусь, ніколи потім не стрічав такого геніального їдока: якби він взявся за колоду з таким самим натхненням, од неї за годину нічого б не зосталось. Схоже було на те, що йому тільки варто було взятися. Він би і тебе з'їв. І телеграфний стовп.

І тут вилітає із-за штабеля мама: хустка збита назад, пальто розстебнута, очі нажахані, а в руках якісь рожеві, мов пряники, папірці. В першу мить вони тобі щось сказали одним-единим кольором, ті ніколи не бачені папірці. На них могли дати пряників або навіть хліба. На них так само успішно можна було доїхати до батька.

— Ось де ти бродиш? — зойкнула мама, зрадівши, що знайшла тебе, і одразу зрозумівши все, що з тобою відбувається.

— Я не брожу. Я стою...

— А я всю станцію оббігала. Поїзд от-от підійде, — говорила вона, квапливо ведучи тебе геть від осоружного штабеля, і все намагалася йти так, щоб заслонити пожирателя півнів і коней в брезентовому плащі. А що вона йшла позаду, то й помітила твої п'яти,

— Боже мій, що в тебе з ногами? — сплеснула вона в долоні.

— Де? — зупинився ти і спершу оглянувся туди, на штабель, а потім подивився на носки своїх чобіт.

— Мамочко моя, що ж це робиться? — мама присіла і почала оглядати твої п'яти. Ти теж оглянувся і побачив у отворах одірваних від задників халяв скривавлені свої кісточки. В чоботях хлюпала кров.

— Мабуть, об лід порізав, — сказав ти, — але мені не боляче, я навіть не відчуваю...

— Не відчуваєш ти?! — гримнула на тебе бліда й змучена мати, шарпонула тебе й поставила під дерево, щоб роззути та обгорнути чимсь ноги. — Бісової душі хлопець, такий здоровий, а взутися не вміє до пуття. Добра б тобі не було з такою роботою, — лаялася вона, готова од гніву проклинати все на світі. І коли ти підвів голову, станційні будинки, дерева і водонапірна башта за колією — все було рожеве-рожеве! Мов пряники в руках того пикатого чоловіка, що сидів на колодах.

А тут скрикнув десь поблизу захеканий паровоз, розігннув докотишню тишу, заглушив мамині прокльони, і рожеві кольори твої стрепенулись від різкого і владного крику, пурхнули кудись у небо — і все стало на свої місця.

Потім, коли поїзд зупинився на графіковій дві-три хвилини, почалася посадка. Ви з Вірою сиділи в куточку тамбура, завалені вузлами, а мама побігла за останнім клунком, до якого прив'язані були ночви, і довго не приходила, бо в тамбур лізли і лізли захекані, розгублені люди, кричали, лаялись. Ви бачили спітнілі обличчя, і розкриті роти, і хапливі рухи, мов на пожежі. І коли вже людей трохи порідшало, бо на порозі став чоловік у похмурому картузі і з жовтою й червоною паличками в руках, коли вже станція гойднулась чомусь і попливла повз вас, мов у казці, тоді з'явився над вагонною підлогою бліде мамине обличчя, змучене і благальне. Воно виднілось вам нарівні з чобітьми отого чоловіка з паличками. Він кричав на маму і, нагинаючись, штовхав її в груди. А будинки й дерева пливли назад все швидше, вагон гойднуло, і колеса стукнули на стиках рейок — ви зрозуміли, що поїзд пішов.

— У мене білети! — гукала мама, але в загальному тлумі її голосу не було чути. — Там мої діти! — благала вона.

Чоловік перестав штовхати її, бо в цей час не своїм голосом крикнула у тебе під самим вухом Віра. На неї й оглянувся той вражений чоловік. А мама важко піднімалася по східцях. Поїзд набрав швидкість, і її вже почало зносити вітром через оті цинкові ночви, що гуділи, мов дзвін, ударяючись в ста-

ліві поручні, і ніяк не вказали в двері, ставши за маминою спиною впоперек.

Якийсь чоловік в засмальцьованій роби поміг мамі перевернути ночви, втягнув її в тамбур.

— Діточки мої, — схлипнула вона, обнімаючи нас і просто падаючи в ридання і знемозі на ті клятві вузли, які довелося тягти по таких бездоріжжі.

Потім все мовби провалилося кудись в шумуючу і теплу темряву чи ти занурився в неї, бо поїзд летів, гойдаючи, заколисуючи, і вже не треба було нікуди йти, а можна було лежати, як вдома, і, як вдома, спати собі скільки захочеш. А більше, здається, нічого й не треба було. Тільки щоб гойдання це і твій відпочинок ніколи не кінчались. Але все скінчилось для тебе одчайдушним торсанням, шепотом і благанням мами:

— Синочок, прокинься, зараз будемо сходити, — благала вона, а тобі здавалось, що це будять когось іншого, і прокинутися не було ніякої сили.

У тамбурі знову почався рух, але вже без лементу, люди вивалювалися з вагона, і ти помітив, як зникли клумаки ваші, і Віра, і мама з гримучими ночвами, і хтось нарешті підвів тебе з холодної підлоги і поніс спочатку прямо, а потім нижче, нижче, і ось ти вже стоїш на шорсткому пероні: під ногами якісь гострі камінці чи шматочки вугілля, і ліхтар один-однісінький свігнеться десь у дальнім кінці, таємничий, і самотній, а ноги твої сіпаються, мовби наривають, і чоловік у замашеній роби, тримаючи тебе на руках, дивується.

— Ну й спиш же ти, хлопче! — каже він з співчуттям і подивом. — В дорозі спати так не можна. Тримайся.

Він опустил тебе на землю, вийняв з кишені шматок черствого, як камінь, хліба, з величезним трудом розломив його і дав тобі невеличку частку. Але ти їсти не міг і не хотів. Ти боявся, що цей чоловік зараз покине вас, і буде знову нескінченна дорога, по якій треба буде йти, ламаючи лід, у цілковитій темряві. І чоловік справді мав намір піти.

— Вам на Кульбакине? — спитала його мама, з'явившись невідомо звідки. — Візьміть його, будь ласка, бо в мене стільки клумаків і дитина, а він десь впаде і засне.

— Ходімо, козаче, — сказав чоловік, беручи тебе за руку.

І ти пішов. Виявляється, ти міг іти. Ноги в тебе не боліли, бо були загорнуті в якісь м'які ганчірки, і осоружні чоботи вже не терли немилосердо і не висли на них гирями.

Ви йшли по шпалах і по піску колії, попереду чулися голоси інших людей, а позаду інколи громохко і лунко озива-

лися мамині ночви і якісь заспокійливі слова, звернені до малої Віри. А по обидва боки від колії чулося хлюпання, там шумувала і кудись текла вода, і вітер струмував назустріч теплий, пахучий. Пахло снігом, кригою і водою. І пахло вологою землею, мазутом – від колії чи від твого попутника, і довго нічого не видно було попереду, наче ця колія йшла у вічність. А потім з туману виринуло жовтувате око ліхтаря, і якісь будівлі, сонні в його сяйві, і напис на одному з них: «Кульбакине».

Ти більше ніколи не бачив того доброго чоловіка, що терпеливо провів тебе через ту голодну і темну ніч. Ти його ніколи більше не зустрічав, але завжди хотів комусь допомогти в скруті, як він поміг вам, і коли бачив потім людей у злигоднях і поневіряннях, коли потім чимсь помагав їм, то найбільше через те, що тебе перевів у ту ніч невідомий, неговіркий і суворий той чоловік, що вломив од свого окрайця черствий шматок хліба для тебе і, поспішаючи на зміну свою машиністську, знайшов сили, і час, і можливість тягнути тебе, знесиленого, добрих п'ять кілометрів по колії.

Потім ти не раз розповідав про нього батькові, і батько тебе запевняв, що добрих людей на світі багато. Більше, ніж злих. І це була правда, з якою ти живеш і понині.

А ще батько розповідав про Андреева. Він розповідав про нього матері ще по дорозі із Кульбакиного в Пузірі, нагодувавши вас, посадовивши на підводу, запряжену добрими кіньми. А день був сліпучо-сонячний, і навколо бушували весняні води, і на пагорках на осонні зеленіла трава, і було якось тепло і затишно з батьком, і страхи й печалі пройшли всі до одного, як тільки ти побачив батька. Тому, мабуть, те, що розповідав він про Андреева, врзалосся в пам'ять навіки.

Він розказував, як цей колишній уповноважений по хлібозаготівлі в Новоолександрівці розшукав і покликав його до себе, як він зустрів його, обнявши і зрадівши, як братові. Як довірив батькові всі гроші радгоспні і бухгалтерію, який він був задоволений і з батькового приїзду, і з батькової роботи. І як вони розмовляють ночами й тепер. І про Новоолександрівку. І про той жажливий тридцять третій рік. І про радгоспні справи. І про те, що він приїздив у Баштанку виручати батька, коли той потрапив у ДПУ, що Андрееву теж влетіло за ту хлібозаготівлю, бо план не виконали – його неможливо було виконати, батько це знав точно. І що Андреев полюбив його за чесність, за принциповість, за сумлінність і тепер готовий іти з батьком хоч би й на смерть.

— Тебе треба було тоді виключити, — говорив він. — Це диктувалося обстановкою, і я нічого не міг вдіяти. Але я знав, з ким маю справу, тому, як тільки мене зняли з роботи і направили сюди організувати радгосп, першим офіційним моїм документом був лист до тебе. Ніколи не можна ставити свої образи вище за державні справи. Держава наша, і всі труднощі, помилки чи образи — теж наші. І я радий, що ми працюємо разом. Я ніякого дідька не петраю у фінансових справах, а ти, я пригадую, працював у банку, вів бухгалтерію в колгоспі. Це просто здорово, що ти приїхав!

Так говорив Андреев, і так розказував про це батько того пам'ятного дня. Він розказував це радісно, схвильовано, мовби трішечки хвалькувато, бо любив Андреева і цінував його дружбу. Він був щасливий. Все життя любив розумних людей, розумних і чесних, і просто молився на них. Але нікого так не любив, як Андреева, котрий врятував його восени 1932 року і з котрим багато років працював потім в радгоспі. А працювати їм доводилося жорстоко. Бо радгосп існував тільки на паперах; ні людей, ні приміщень, ні машин, ні худоби, а фондових земель виділила держава сорок тисяч гектарів. Треба було все починати спочатку. І вони почали. Спочатку вдвох. А потім прийшли тисячі людей. Побудували Центральну. Побудували відділки радгоспу за 25–30 кілометрів один від одного, і батько все життя гордився цим і саме через це вважав, що не дарма прожив на світі.

А тепер він вмирає. І немає нікого: ні мами, ні Андреева, але є ти, син його, і ти мусиш зробити все, щоб врятувати його. Дивно, яку порожнечу й самотність відчуваєш у таку хвилину. І яким жорстоким здається тобі життя. Просто не-ймовірно, що людина, старіючи, стає такою беззахисною. І незмірний жаль огортає тебе від того, що немає в людині матері, яка на смертному одрі така ж необхідна, як і тоді, коли сповиває тебе. Здається, коли б прийшла батькова мама або хоча б твоя мама, а його дружина — і він був би врятований. Це тільки здається, але думати про це просто нестерпно.

Але їх вже немає, і тут нічого не зробиш. Не заходячи в хату — для чого? щоб тільки набратися більшого суму? — сідаєш в машину і їдеш в Миколаїв за професором.

— Вставай, — чуєш квапливий і ніжний шеліт і, розплющивши очі, бачиш над собою ніжне, аквамаринове небо — прозоре й таке тріпотливо легесеньке, що, здається, дмухни

або різко поворухнись – і воно зникне назавжди, мов сон. В першу мить здається, що саме небо шепоче і кличе тебе.

– Вставай, синочку, – обдає тебе знову цей чарівний шепіт, і ти чуєш на обличчі свіжий і найрідніший у світі мамин віддих, стрічаєшся з її ніжним поглядом і ясним усміхом, і одразу небо, повітря, передранкова імла – все виповнюється любов'ю до тебе. Ти наче пливеш і гойдаєшся в ній. Щасливо всміхаєшся, заплюєш очі і знову поринаєш в глибокий дитячий сон, але мамині руки підводять тебе, натягають тобі на голову свіжу пахучу сорочечку, ще трохи вологу і прохолодну від недавнього прання, і ти мусиш піднімати руки догори, щоб всунути їх у вузькі рукава, з яких ти вже встиг вирости. Мовби здаєшся і новому дню, і маминій ласці, і цій необхідності рано вставати і йти «на степ».

– Батько давно вже пішов, – шепоче мама в саме твоє вухо, щоб не збудити твою меншу сестру. – Пора й нам...

Вона залишає тебе і біжить до літньої печі, а ти бачиш під хатою смородину й бузок з блискучим, покропленим росюю листом, жовті грамофони гарбузового цвіту і синенькі, здивовані й чисті квіти крученого панича. І маленькі півники бігають по городу, і щось уже скльовують з листя, сюркочуть, перемовляючись, і вряди-годи, мабуть, несподівано для самих себе, фальшиво й бездарно виспівають своє перше «ку-ку-рі-ку». Все це таке миле, таке зворушливе! Все це – твій дитячий світ, мінливий і строкатий. Тут би тобі жити біля хати, в городі, серед цих курчат і квітів, але тобі треба йти «на степ», бо ти вже не маленький: тобі цілих дванадцять років, ти закінчив четвертий клас, і нічого вже бігати, бити байдидки, треба працювати, привчатися. Так каже мама. Так велить батько. І ти відчуваєш, що так треба, бо ніколи за своє життя не бачив, щоб батьки твої або дорослі люди в селі сиділи склавши руки. Або дули у свищики, як ти досі.

Мама виймає хліб з печі – рум'яні, високо підрізані паляниці з хрумтячими злепками, пироги в жаровнях – і заносить у хату. Вона для цього й прибігала на ніч з далекого топила, щоб спекти хліб, змити десятилітній Вірі, що лишилася на господарстві, голову, випрати нечисленні сорочки, твої й батькові, свої хустки і кофточки. Тепер вона світла, як сонце, у своїй батистовій в рожевий горошок кофтині, в білій-білій хустині. Так що білі паляниці в її руках здаються не такими вже й білими.

Мама біжить у хату нечутно й легко, висока, пряма, з гордо піднятою головою, із красиво поставленими плечима. А

ти вмиваєшся нехотя, з великими зусиллями видряпуєшся зі сну, а він, клятий, ніяк тебе не випускає з солодких своїх обіймів – навіть холодна вода не допомагає.

Ставок стоїть тихо, без жодної хвилики, аж воронуватий у своєму спокої. Ніщо й не шелесне в повітрі, в кушах і в городі, тільки півники перебігають заклопотано й прудко та кручений панич поглядає лукаво на тебе. Обплівєс навіть навколо стовпця, на якому висить умивальник, і ти просто знемагаєш у цьому заціпенінні природи, і очі самі злипаються.

Невтомна й прудка мама, вибігши з хати, наливає ще в кам'яне коритце води курям, поправляє на Вірі чистеньку рядничку, хапає вила на плечі і білесенький вузлик з харчами, бере тебе, невтертого як слід і сонного, за руку, оглядає хазяйновито й стурбовано весь двір і біжить за ворота. Ти плетешся за нею, все ще напівсонний, сповнений сонливої інерції, і мало не плачеш: кляті ноги, збиті стернею, не йдуть, хоч плач.

– Ходімо, ходім, – квапить вона тебе. – Сьогодні починається молотьба. Нам не можна запізнюватись.

Досі ти носив воду в'язальницям. Розтяглися вони на все поле, кожна біля своїх валків. Косарки видзвонюють і стрекочуть. Форкають коні, і нестерпно пече сонце, і вітерець не дмухне, а ти тягнеш важезне відро від табору, в другій руці тримаєш білясту алюмінієву кружку, одну на всіх, і мандруєш від одної в'язальниці до другої.

І, може, ніколи потім не почуватимеш себе так украй необхідним людям, як в ті перші кроки своєї трудової діяльності.

– Води! – волато тоді все у степу під час шпаркої роботи і нестерпної спеки.

– Води! – розпашілі люди кидались до тебе, як до свого щастя, набирали хапливо і нетерпляче повну кружку води, коли ти ще не встигав і відро поставити на землю, і пили нервово. Ти бачив підняті вгору обличчя, і мокрі від поту шиї, і квапливі жадібні ковтання. І не встигнеш усе це побачити, як кружка з дзенькотом летить тобі у відро, а та, що напилася, вже біжить до свіжого ряду валків, на ходу скручуючи перевесло, і вже навально обнімає шелестючий валок пшениці, зводить його, схоплює перевеслом. Раз, два, перекурила, зв'язала вузлом, кинула на стерню і побігла далі.

– Води! – кричать тобі з іншого боку, ще й рукою показують на рота, наче щось виливають туди. І ти біжиш, малий, з облупленим носом, у порваних дужкою штаненятах.

А тут раптом зупиняється й стихає біля тебе косарка, і той, хто скидає, простягає до тебе натруджену руку. Ти набираєш повну кружку й подаєш йому. А він ще встигне зняти бриля на хвилинку, вихилить кружку, немов причаститься, і набирає другу.

— На, — простягає погоничеві, і той теж п'є жадібно, з насолодою. Кидає тобі твою міцну, просто непохитну кружку під ноги і: — Но! — цьвожає батогом на коней, і жатка весело стрекоче, видзвонює, вриваючись у воскову стіну стиглої пшениці. А ти оглядаєшся, куди ж бігти далі.

Тепер усе це скінчилось, і сьогодні починається найкраще, найхвилюючіше — молотьба. Вже кілька днів встановлювали і налагоджували молотарку. Вона червоніла здалеку, висока, красива і самотня на виметеному і политому водою току, і обіцяла іншу роботу, прекрасну завершенням того, що робилося в полі з ранньої весни, згуртованістю людей, і затишком скирт, і ворохами зерна, якого досі ніхто ще й не бачив інакше, як на долоні.

— Будеш коней поганяти у волоці, — каже тобі мама. — Учора я домовилась з бригадиром.

«Коней поганяти!» — думаєш ти. — Коней поганяти — це здорово!» Досі тобі не доручали такої роботи. Досі ти тільки з заздністю дивився на старших своїх товаришів, коли вони гордо вимахували батогами, сидючи на гребці або на жниварці. А тепер, бач, і сам будеш поганяти. Та ще у волоці, де завжди ходять (та не ходять — літають!) молоді лошиці. І не як-небудь, а верхи будеш літати на них від молотарки до скирти.

Можна буде картуз надіти козирком назад, можна буде загнуздати лошиць і пускати порожняком, від скирти, галопом. А сам пригнешся до гриви і уявиш себе героєм, як у кіно.

— А де ж я візьму батіг? — стурбовано питаєш матір. І вже пил на дорозі не здається тобі таким холодним. Він ще й зараз із кожним кроком проливається тобі поміж пальцями, точнісінько як вода, холодить твої збиті ноги, набивається у кожну шпаринку чи виразку, але то дарма. Головне тепер — де взяти батіг.

— Батіг тобі дасть дядько Павло.

Твій дядько Павло був беззмінним конюхом. Працює він на цій посаді й досі. Батіг для нього — це просто скарб. Ти не розумів тоді, що батіг він цінував, як солдати цінують зброю. Але ти твердо знав, що батога він тобі не дасть.

— Дасть, — впевнено каже мама. — І запрягати навчить.

— Запрягати я вмю, — кажеш їй хвалькувато.

— Е, то ти у віз запрягав. А це без дишла, на трійній штельвазі. Важко тобі доведеться попервах. — Вона вже турбувалася про тебе. Вона ніколи не переставала турбуватись про тебе. Ти це знав ще тоді.

— Та й коні молоді. Цього року вперше запряжені.

— Нічого, — кажеш їй. — Заспокойся. На конях їздити я вмю давно.

— То ж тільки напувати водив. А тепер і заїхати треба так, щоб волок не виприскав. І біля скирти зупинитися треба так, щоб зручно було викидати солому на скирту.

— Поближче підвозити і все, — кажеш їй байдуже, мовби тобі не раз вже доводилося це робити.

— Ой, — каже мама, зупиняючись. — Горе мое! — дивиться на тебе з любов'ю, поправляє тобі кошлатого чуба, що вибився з-під картузика, і, наставивши вила у небо, нахилиється й цілує тебе.

А небо там, на вершечку ріжків, уже зовсім прозоре. Воно тріпоче і синіє вгорі. А попереду, де має зійти сонце, вже сліпучо блищить. В степу пахне пилом, перестиглим хлібом у копах і мамою. Твою милою мамою, що будила тебе так рано і заставляла працювати.

Наші мами! Ви навчили нас ходити тими степовими дорогами. Навчили без жодного слова, своїм життям, любити дороги, той степ і тих людей, серед яких ви жили й працювали, яких любили і поважали теж не на словах, а спільною роботою й єдністю з ними. Наші милі, роботящі, найкращі у світі мами! Були ви ніби й суворі, але були ви й добрі, як усі ті люди нашого степового дитинства.

Тільки важко і тоскно було, коли ви і ті люди чогось сердилися.

Ви сердилися, коли щось не ладилось, бо роботи у вас завжди було багато і вам ніколи було панькатися з такими працівниками, як ми. Але ви були терпеливі. Ви хотіли, щоб ми все робили уміло, а значить — хотіли нам добра. Тільки ми того не розуміли...

Коней тобі дали тоді на славу: троє вороних трилітніх лошиць, красивих, як дівчата. Вони хропли, коли загуркотів трактор і коли загула молотарка. Вони здригалися всім тілом, коли ти підводив їх до самого соломотряса, і готові були виплигнути з посторонок і шугонуть в степ до табуна, де так славно і вільно можна було пастися в тиші і просторі. Але всім нам треба було працювати. Тому на них одягли нові шлеї

і нові обротьки з шорами. А щоб лошиці не вискакували з упряжі та не заступали, посторонки дядько Павло підв'язував їм ушивальниками через спину. Батога тобі не дав.

— Цим коням батога не треба,— сказав він.— Ти тільки втримай їх.

Він загнуждав лошиць, вперше завів їх за ворох соломи так, що, коли твій напарник Володя Ушкаренко став на волок, вірвовки самі перекинулись і обхопили солому з обох боків, і ти в руках повів своїх коней підтюпцем до майбутньої скирти. Не було на току ще нічого, крім трактора, молотарки і гарб, що вишикувалися в ряд, повні снопів.

— Давай, давай!— гукав бригадир Тиміш Москаленко, стоячи біля барабана.

— Гу-у-у-у!— гуділа молотарка. І коли Москаленко, розрізавши перевесло, кидав у барабан сніп, вона раптом сердилась.

— Га-а-ав!— басом відгукувалась молотарка і, одразу ж набираючи оберти, знову починала гудіти все вище:— Гу-у-у-у! Г-а-а-а-ав.

А купа соломи біля соломотряса росла на очах, і тобі доводилося бігти назад. Завести коней так спритно і так гарно, як дядько Павло, тобі не вдавалось, і Володька перелітав через солому з своїм волоком, немов катався на санчатах з снігової гори.

— Давай!— кричали на тебе ті, що одкидали солому.

— Давай!— кричав з молотарки Тимоха Москаленко.

А ти як не «давав», нічого з того не виходило.

І тоді звідкись прибіг твій батько.

— Ех ти, латрижник!— гукнув він на тебе сердито і почав сам заводити коней. Лошиці ставали дибки. З молотарки разом з гудінням і хмарами пилу вивергалися гори соломи, і її довелося розділяти. В це діло втрутилися дорослі. Нарешті зачепили величезну купу.

— Сідай верхи! Верхи сідай!— кричав на тебе батько, блискаючи своїми карими гнівними очима.

Ти вискакуєш на напружену спину підручної лошиці і пускаєш коней рясю.

А біля скирти стоїть твоя мама— вона була скиртоправом— і гукає тобі:

— Швидше, швидше!

І обличчя її таке тривожне, налякане і разом з тим сердите, що тобі не хочеться на неї дивитись.

— Давай, давай!— кричить Тимоха Москаленко.

— У-у-у-у!— гуде молотарка, забираючись у найвищі ноти.

Квапливо під'їжджають до неї навантажені гарби, а їй усе мало, і ви з Володькою ледве встигаєте.

— Я тобі дам!— свариться на тебе батько, подаючи снопи на молотарку. — Не бійся! Нічого не бійсь!— кричить він сердито, і ти намагаєшся нічого не боятись.

Ти вже забув, що лошиці у тебе молоді. Ти думаєш тільки про те, як би встигнути одвозити солому, щоб не створилося знову завалу. І це тобі не завжди вдається.

День той, довгий, як вік, доки ви працювали, увечері здався тобі коротким, як мить, коли молотарка зупинилася. Скирта височенна. На току вже чимала купа зерна. І всі сердиті люди здаються тобі добрими.

Пробираючись поміж ними, поміж гарбами й кіньми, ти в'яжеш своїх лошиць до ясел з гордістю і самоповагою переможця.

А тут підходить до тебе мама— легка, бистра, сповнена турботи.

— Ну як, синочку? Важко тобі?

І несподівано для самого себе ти раптом схлипуєш. Схлипування те глибоке, болісне.

— А чого вони всі кричать на мене!?— питаєш стурбовану й добру свою маму, одвернувшись до ясел.

— Ну чого ж плакати, — скаже тобі мама тремтливим голосом, готова й сама заплакати. — Ти вже навчився поганяти коней у волоці. Ти всьому навчишся. Тільки треба слухати людей і не ображатись.

І ти слухаєш їх і досі. Тільки тоді тобі дуже хотілося, щоб люди були добріші і не лаяли тебе. І не кричали на тебе. Ти дав собі слово в ту ніч, що, як виростеш, ніколи не будеш сердитись на дітей і не кричатимеш на них.

А чи вдалося тобі це зробити?

Спитай про це в мого або свого сина.

Бо життя є життя. І добрість людська не завжди буває ласкавою.

Він старий і стомлений, цей сивий чоловік, що все життя боровся з чужими смертями. Він з трудом переставляє ноги, але мовчки й неспішно збирає своє начиння, свій класичний професорський саквояж з інструментами, з білим як сніг халатом, з валідолом для себе і для своїх постійних пацієнтів, сідає в машину і по дорозі розпитує про батькову хворобу.

Терпеливо і довго обстежує і вислуховує батька, а той весь час бідкається:

— А-я-яй, ти так і не відпочив, — каже тобі батько. — Ти не заснув і хвилинки? Що ти собі думаєш, не знаю.

— Дихайте глибше, — просить його професор, і він дихає. Так важко дихає, що тебе самого кидає в піт. Він не може перевернутися сам, і ви перевертаєте його вдвох із сестрою, доки професор вистукує та вислуховує йому спину, і груди, і серце. А він до всього цього ставиться байдуже, тільки зиркає на тебе, коли випадає можливість, і каже:

— Ну як же це так? Ти не відпочив зовсім з такої далекої дороги. І, мабуть, не їв нічого. Га? Не їв? Правду я кажу?

Професор довго і уважно вивчає історію хвороби, хвалить лікаря за правильне лікування і щось призначає батькові, а тобі обіцяє в Миколаєві дістати якісь рідкісні ліки. І ви йдете назад. Приїздите смерком. Заїжджаєте в аптеку, забираєте ліки, і вже дома, прощаючись, професор довго мовчить і думає, мовби дремає в своїм кріслі-гойдалці.

— Що я вам скажу, — дивиться він на тебе чесними старечими очима. — Вони там, у Баштанці, зробили все. У найкращій клініці краще не змогли б лікувати. Але це, безумовно, не хвороба Боткіна. Це — рак. Щоправда, рак не підтверджено ні аналізами, ні пальпацією. Але ця хвороба підступна, ми її не знаємо як слід. Можливо, в якомусь маленькому органі пухлинка, як горошина. А може, й не рак. А тут і серце почало здавати. Я нічим більше не можу допомогти. Спробуємо ще оце впорскування. — Він розводить руками і намагається підвестися з фотеля, немічний, старий, безпорадний.

«Зніми Апіса з позолоченого трону — і божество перетвориться на звичайного вола».

Батько лежав під деревом. Під крилатим кленом лежав він, і від того, що подував легенький нічний вітерець, клен шумів, як у пісні, сумно, стривожено, самотньо. А листя від нестерпної спеки цього літа пожовкло на ньому передчасно і в місячному сяйві біліло, мовби з остраху.

Біле листя шуміло над білим батьковим ліжком, а сестра, теж біла, сиділа на стільці, відкинувшись на його спинку і випроставши натомлені за цілісінський день ноги, спала. І батько спав: одна рука під виголоною щокою, друга на тім'ї, дихає глибоко, так що аж плече то опускається, то підіймається. А прекрасна брова невтомно чорніє і вилискує при місяці, така жива і невилиняла, що й думати не можна про щось погане — людина з такими бровами не може бути смертельно хворою.

Підходиш тихенько і довго стоїш над батьком і над сплячою сестрою. Сюрчать у степу коники, по селу нехотя гавкають собаки, і трактор гуркоче десь далеко у полі – усі ці звуки мовби й не порушують тиші, бо за ними чути батькове дихання, і шелест листя, і тихесеньке рипіння стільця під сестрою: коли вдихає повітря, груди її здіймаються, вона випростовується і тисне на спинку, від чого стілець рипить.

Мовби відчувши твою присутність, сестра в якусь мить перестає дихати і з професійним спокоєм людини, що звикла прокидатися коли завгодно і де завгодно, розплющує очі і дивиться на тебе без подиву і без перестороги.

– Це ви? – шепоче вона ледве чутно.

– Я. Ідіть відпочиньте, а я посиджу.

– Вам теж треба відпочивати, ви ж з дороги.

– Я спати не хочу. Я хочу побути біля батька.

– Гаразд. – Вона підводиться і йде, показавши на двері ординаторської: – Я буду отам. Якщо треба, будіть одразу, не вагайтесь.

Сідаєш на теплий стілець, нахилиєшся над батьком. Від того, що голова схилена наперед і прикрита натрудженою рукою, здається, що й уві сні він думає про щось болісне і нерозгадане за своєю давньою і постійною звичкою думати про світ і про те, що робиться в ньому, – все життя це цікавило і хвилювало його – про хату і сад свій, про сестер і про тебе, про всіх вас, і про вашу роботу, і про Київ, якого він зовсім не знає, бо ніколи в ньому не був і вже, мабуть, не буде.

Ти не втримуєшся. Нагинаєшся і тихо-тихенько цілуєш його руку. Він знімає її з голови, дивиться на тебе великими-великими очима, ледь помітно всміхається.

– Дай, – каже тихо, мовби листя прошелестіло ще раз над вами.

– Що дати, батьку? – питаєш його, бо він довго мовчить і дивиться на тебе невідривно.

– Поцілую, – каже він, не міняючи пози, не рухаючись назустріч своєму бажанню.

Нахилиєшся і чуєш на своїх губах його тверді губи і запах ліків; вітамінами пахне твій батько і глюкозою – всім, що вливали в нього, рятуючи від хвороби.

– Отак, – каже він, зітхнувши. – А тепер спи, бо ти стомився.

І засинає. Стиха шумить листя над нами, десь далеко гавкають собаки, сюрчать у степу коники і гуде трактор. То сильніше, то тихіше гуде він, невтомний, і хтось там завжди

сидить за кермом у пилюці, щоб нагодувати усіх нас, здорових і хворих, хлібом. Хтось близький і водночас далекий, хтось рідний і непоказний, про кого так легко забуваєш, а може, й не забуваєш ніколи в далеких і великих містах.

Оцю ніч, і цей місяць, і небо, і листя над головою, і лукаво підморгуючі хори зірок, це сюрчання коників у степу, і гудіння трактора, і людину, що працює на ньому, — все це любиш, сидячи біля батька, так, як він навчив тебе любити це і цінувати.

Любиш, бо це — вічне, як світ і як життя, бо було воно до нас і буде без нас, а ми в ньому — тільки недовговічні гості.

«Зніми Апіса з позолоченого трону...»

Батько видавав людям зарплату. Грошей часом не вистачало, і він платив у першу чергу робітникам, а що залишалося — службовцям. Особливо затримував центральному управлінню, і директор сердився.

— Олександр Микитовичу, як це можна? — говорив Андреев.

— Можна, можна, — казав йому батько. — У нас вищі ставки, нам легше обійтися. А робітники, ви ж знаєте, скільки заробляють. Особливо на різних польових роботах.

Андреев погоджувався і більше не сперечався з батьком, хоча й сам лишався через те частенько без зарплати. А на батька не сердився, бо любив його.

Батько платив зарплату сам, бо всі його бухгалтери в цей день були в полі, а ти сидів у коридорі голодний і не знав, як приступити до віконця, бо до нього стояла велика й нетерпляча черга робочих людей у засмальцьованих робах. Батько сидів за маленьким віконечком у розстебнутій сорочці, в окулярах, цьвохкав рахівницею, курих і, швидко відраховуючи гроші, подавав тому, хто був першим біля віконця, і сердито гукав «слідуючий», і до нього нелегко було підійти в цю хвилину, навіть якби можна було.

Ти дивився на батька, і тобі здавалося, що він ніколи вже не стане ласкавим, твоїм батьком, а вічно буде таким заклопотаним і сердитим. На роботі він завжди був неприступним і сердитим, він належав тільки їй, роботі, і потім, коли ти став дорослим, завжди говорив тобі, що найголовніше в людському житті — робота, і їй треба служити чесно і віддано, до кінця.

Але, помітивши тебе, він видав гроші черговому робітникові і висунувся у віконце.

— Шуро, — гукнув він так само сердито, — підійди.

І коли ти підійшов, подав тобі два синіх талони.

— На, піді пообідай в їдальні.

— А ви? — спитав ти його.

— Мені ніколи, — сказав він, схилившись знову над відомістю, і робітники обережно, але настійливо відіпхнули тебе від того віконця і знову забрали в тебе батька і можливість сказати йому ще щось, чого ти не знав, але що мав сказати.

Ти не сказав йому «спасибі» тоді, як ніколи не говорив цього слова, хоч скільки він робив тобі добра у житті, бо щось було в ваших стосунках вище за ці слова зовнішньої пристойності і делікатності. Ти з'їв батьків обід у радгоспній їдальні. Ти все життя користувався його працею, не помічаючи цього, і тільки тепер оцінив все, що він зробив для тебе.

Може, саме через це ти любив усе, що любив він, і навчився у нього найкращому, що є в тобі. Може, через це любив його більше за всіх і був відданий йому, як нікому.

Тільки тобі не довелось ні разу сказати йому про це. Все якось ніяково було, все не час. А тепер ти вже нічого йому не скажеш про це, бо не треба про це говорити.

Ти не розповів йому про те, як воював, як хоронив своїх друзів і як ходив в атаку. Як ми робили спочатку артпідготовку, коли в передсвітанковому присмерку моторошно здіймалася земля і хиталися стіни траншей від реву і ударів тисяч гармат, як, напочуючись ззаду, з артилерійських позицій, покривав нас дим, і як клекотіло в суцільній хисткій стіні розривів там, попереду, над німецькими траншеями, і як потім, після команди, вискакуєш з автоматом з траншеї і біжиш через нейтральну смугу, на яку не можна було навіть ступити по кілька місяців. Біжиш і кричиш до хрипоті, і товариші твої біжать праворуч і ліворуч від тебе. Біжать, щоб добігти й зайняти траншеї або впасти на мерзлу землю і не підвестися більше ніколи. І якась сила несе тебе над землею, наче ти й не торкаєшся до неї, все вперед і вперед, і «ура!» з розкритих ротів, і команди, пересипані міцними й солоними словами, а там смуга чужої оборони, ти перескакуєш через неї і мчиш далі, бо треба було обов'язково осідлати якесь шосе, зайняти містечко, село чи висотку. А тоді оглянешся назад і побачиш за спиною рівнину, яку в думках перебігав або гинув на ній щонайменше сотню разів, а всі навколо тебе чужі, з інших батальйонів, і разом з тим найрідніші з усіх рідних.

А чужа артилерія б'є вже прицільно, і офіцери плачуть, мов діти, зробивши своє діло і втративши друзів, з якими

пройшли всю війну. А старшини вже тут з боеприпасами і з задимленими кухнями, гасають під вогнем по брустверах, викрикуючи: «Де тут третій батальйон?», «Де друга рота?» – доки їх не стягають за ноги в траншею. А генерали збилися в ході сполучення, розгорнули карти і курять над ними, мовчазні і зосереджені, як батько твій за віконцем каси, і до них не підступишся без діла, і в них не випросиш синього талона на безсмертя і перемогу, бо всім нам судилася одна доля і один успіх чи смерть, хоча це відчуваєш найкраще під час наступу.

Про це ти вже батькові не розкажеш. І не розкажеш йому про Хуратова. Про некрасивого й малого адигейського татарина Хуратова, у якого було вбито під Сталінградом трьох рідних братів. Про Хуратова, що всі ночі проводив на НП, бо страждав на війні безсонням, ходив не раз у розвідку, хоч був командиром мінометної роти. Про того Хуратова, який називав тебе жартома письменником не знати за що і дуже любив слухати твою гітару, хоча ніколи й не говорив про це, а тільки приходив до тебе в бліндаж і просив загригти що-небудь, байдуже що. Про Хуратова цього треба було б розказати. Ну, хоча б про те, як він перед наступом, прочитавши наказ, в якому заборонялося залишатись з пораненим товаришем – на те, мовляв, є санітари, а всі інші вперед, вперед на траншеї ворога, – як він, прочитавши цей наказ перед строем, згорнув його і сказав: «Не будьте дурнями. Себе я заставляю витягти з бою, якщо мені переб'є ноги. Але хто покине пораненого товариша, буде мати справу зі мною». Він виразно клав руку на кобуру довгоствольного парабелума.

І ми виносили всіх поранених товаришів. Всіх до одного. І всіх завжди вдавалося врятувати. Крім Сухова. Тоненького, підтягнутого, завжди одягненого, мов на парад, в сині бриджі, шкіряну куртку, взутого в манюсінські хромові чобітки. Поривний, ласкавий, він ніколи ні на кого не кричав, крім свого ординарця, і завжди здавалося, що Сухов тільки-но прибув з училища, хоч на фронті був із сорок другого року.

На плацдармі за Одером до біса було садів, і вони цвіли в ту весну просто феноменально. Кожна гілочка на зламаному дереві, і та цвіла. Під розбитими будинками, понад дорогами і в садах. А ми на світанку йдемо по асфальтовій автостраді із запасних позицій, небо ясне, як в дитинстві, і сади цвітуть, аж дух забиває. Ідем по асфальту, якого багатьом з нас і бачити досі не доводилось. Ідемо: цок-цок, цок-цок кованими підборами. А Сухов:

— Корницький!— гукає свого ординарця і сміється.

— Корницький, розкажи про свою любов у Польщі,— а сам сміється.

— Розкажи, як ти в темряві поцілував Терезу в містечку Коло. Ну, розкажи!— а сам сміється.

А асфальт чистий, по ньому ніхто в цій смузі не їздить, тільки припорошений пелюстками вишневого цвіту.

— Ну, розкажи, Корницький, як ти поцілував Терезу,— сміється Сухов, шапка десь на потилиці, чуб вибився буйний, і на ньому нічна роса, а шкірянка розстебнута, і зелена гімнастерка облягає хлопчачу постать, зворушливо-струнку. Так сміється Сухов, що всі ми, нічого не знаючи, а тільки передчуваючи щось смішне, теж сміємось. Всі до одного. А може, ми й не передчували нічого. Може, просто нам було радісно від того, що успішно закінчили нічну роботу, що так тихо у світі. І таке небо ясне над нами, і так буйно цвітуть сади. А нам тільки по дев'ятнадцять. Хто його знає, чого ми сміялися. Мабуть, що не від передчуття, бо зовсім несподівано для нас вилітає раптом, мовби з-за сусіднього дерева, «юнкерс-87», пікіровщик з шасі, яке ніколи не прибиралось— висунулося хижо, незграбно, з захисними щитками над колесами— і просто нам на голови. Р-р-р-р!— з кулемета. Нас так усіх і змело. А Сухов вихопив пістолет і бах-бах-бах!— йому вслід. «Юнкерс» похитав крилами, а тоді раз!— набік, розвернувся і заходить знову. Мабуть, пілот розсердився, що ми йдемо по асфальту серед квітучих садів по його землі, серед війни, серед руїн, і сади мовби цвітуть для нас, а це його сади і його земля. Чорт його знає, що він думав, але розвернувся. Р-р-р-р! У нього, мабуть, не було бомб, всі, мабуть, викинув за Одером, а то б він і бомбу кинув на нас. Ми знову попадали в кювети, немов нас поздувало, а Сухов стоїть посеред асфальту і бах-бах-бах!— в цього нахабу. Бах-бах!— а сам сміється. І ми лежимо і сміємось. І, підводячись, сміємось. Ідемо далі і сміємось, бо з нами Сухов, неушкоджений, з пістолетом в руці, а «юнкерс» віддаляється над самою землею, сердитий, злий, безсилий. Що не кажіть, а весело було нам отак іти по німецькій землі, серед квітучих садів. Весело й радісно було йти і нікого не вбивати.

А потім Сухова вбили. Від Темпельгофського аеродрому, який ми зайняли з ходу, нам треба було повернути ліворуч і входити в Берлін з боку якихось казарм. Орієнтир— біленька вілла, вся в шумовинні садів, а перед нею, перед грома-

дою цегляних похмурих казарм, на які того ранку не хотілося дивитись, лежало рівне зелене поле, покрите такою густою травою, що здавалося м'яким. Може, це був плац, на якому за війну виростили трави. А може, якийсь спортивний майдан. Тепер це здавалося товстим, м'яким килимом.

Так вони і ступили на цей зелений килим – командир батальйону, начальник штабу, п'ять його помічників і Сухов як командир мінометної роти, що має завжди бути при командирів батальйону. А нас усіх залишили під прикриттям залізничного полотна.

Вони йшли, а ми дивилися вслід. Кулемети були розставлені так, щоб прикрити їх, і міномети складені і наведені приблизно на оті похмури казарми на випадок чого: на насипі винахідливі наводчики повстромляли тички і наводили по квадранту свої міномети.

А ті йшли групою, тісно – планшетки погойдуються на тоненьких ремінцях, поблискують козирки офіцерських кашкетів, і поблискують хромові чоботи.

– Куди вони йдуть? – раптом спитав Корницький, якого Сухов теж залишив тут, заборонив йому йти з ним. – Їх перестріляє один паршивий німець. Один якийсь паршивий німець з кулеметом.

І тоді ми всі здивувалися: справді, чого це все командування батальйону пішло вперед, а батальйон залишило?

Що це було? Весна і перемога на всіх подіяли так п'янило чи молодість всіх наших командирів?

– Ей! – крикнув Корницький і кинувся бігти. – Стійте! – кричав він на бігу, закидаючи автомат вище.

А ті йшли і вже не чули його крику, бо одійшли від нас на добрий кілометр.

І раптом: фр-р-р-у-у! – кулемет. І знову: ф-ар-ар-р-р-р! Могутньо, скорострільно, як стріляли тільки ті знамениті «Maschinengewehr-42», найкращі з усіх кулеметів другої світової війни.

А ті, що йшли групою, попадали всі до одного, і не можна зрозуміти, чи їх побили, чи вони просто залягли, бо жодного руху не було помітно на такій відстані. І наші кулемети вдарили по казармах. І вдарили міномети. І по казармах, і по тій біленькій ідилічній віллі. Під прикриттям вогню Корницький побіг уперед, бо був добрим спортсменом і був легко одягнений, в одній гімнастерці. І видно було, як він схилився над кимсь, а потім випростався і поніс когось назад до нас.

І тоді ми побігли теж. Всі, хто не стріляв з кулеметів і мінометів. Ми бігли до тих казарм і до тієї вілли. І, пробігаючи повз Корницького, ти побачив, що він плаче і на руках тримає обважнілого Сухова, маленького й стрункого, мов балерина.

— Мишко, — сказав він, глянувши на тебе. І ти зрозумів, що це кінець, але треба було бігти далі, бо там стріляли і туди бігли всі твої товариші. Всі, хто не стріляв з-за насипу з кулеметів і не бив з мінометів по тих огидних цегляних казармах і по тій біленькій ідилічній віллі, з якої прилетіла смерть для Сухова і тепер летіла для нас.

А потім, вже заглибившись в місто і зайнявши на ніч оборону в якомусь берлінському палаці, ти вийшов на подвір'я, бо тебе покликав, розшукавши, Корницький, і побачив на повозці, на ящиках з мінами, стрункого свого старшого лейтенанта, що вмів так гарно сміятись серед квітучих садів понад Одером. Він лежав суворий, маленький у своїй шкірянці, і на ньому був широкий офіцерський ремінь, і блискучі чобітки, і тонесенька планшетка на вузькому ремінці, а бліде обличчя, звернене до зоряного неба чужої столиці, було суворе, мовби тамувало якусь пересторогу і жаль за чимсь нездійсненим і прекрасним, як квітучі сади вздовж асфальту.

Про це ти вже не розкажеш своєму батькові ніколи.

Батько тут, у Баштанці, поворухнувся і розплющив очі.

— Хочу води, — сказав він повільно, ледве ворущачи пересохлим язиком, і тобі здалося, що губи його шелестять і язик — теж.

Подаєш йому склянку з компотом. Він підводиться з великими зусиллями, і ти мусиш йому допомогти. Вмочивши губи, відводить твою руку.

— Це приготовлена. Хочу простої, натуральної.

Він завжди любив усе натуральне, любив навіть це слово і не терпів штучності ні в чому. Просто не переносив її у найменших дозах.

Нагинаючись, дістаєш з-під ліжка кавун — чорний гладенький «туман» з білими слідами дрібних заячих зубів.

— Ось кавун, — кажеш батькові.

— Що ж кавун. Кавун — краса, — каже він, спираючись спиною об шорсткий стовбур клена. — Буду їсти кавун.

— На ньому сліди заячих зубів.

— Значить, солодкий. Лежав, мабуть, під кушем заячого холодка.

Ти знаєш, що йому зараз уявляється: суцільна біласта огудина, вузьколиста й пружна, і кожен візерунчастий лист, мов квітка на високому черенку. І бур'яни, бур'яни по баштану – зелені, соковиті кураї, лобода і щирія, жовтаві округлі куші перекотиполя, вони завжди встигають нарости після того, як баштан висапають востаннє, і далі – теплий високий курінь з беззмінним сторожем і виводки перепелів випурхують віялами з-під ніг, мов сірі невеличкі м'ячі.

– Кавуни – це золото, – зітхає батько. – Їж побільше кавунів.

Нарізаєш вузьких скибок, зчищаєш з них кору, видлубуєш насіння, щоб не заважало, і подаєш батькові першу скибку просто з ножа, щоб не торкатись до неї руками. Батько їсть довго, з насолодою. Сидить, притулившись спиною до темного стовбура, коліна заслані лікарняним рушником.

Все життя любив дивитися, як батько їсть. Завжди – неспішно, акуратно й красиво. Кожен рух вивірений, кожен жест стриманий і скупий, сповнений достоїнства і значущості. Тепер його руки кволі і якісь беззахисні. Після кожної скибки він довго спочиває, підвівши голову і спершись потилицею об дерево. А губи сухі після кавуна, і на казенному рушнику ні краплини. Місяць світить просто батькові в обличчя, тому видно все, як удень. І його чистеньку смугасту піжаму, і рожеву маечку, що тепер здається білою, і блискучі брови, товсті і могутні, чорні, немов із смоли. І очі. Сумні великі очі з нелюдською безповоротною печаллю за чимсь прекрасним і втраченим назавжди.

– Ой, сні, – каже батько, спочивши, – якби ти тільки знав, що мені сниться. Весь час – море, і я пливу по ньому цілісінський день і не можу виплисти. Все пливу й пливу і знаю, що ти теж пливеш зі мною, але я тебе не бачу. Знаю, що десь попереду, але хвилі котяться мені назустріч, ну, як хата! Як оця лікарня, – обертається він, щоб показати, і мало не втрачає рівновагу, – і коли мене винесе на гребінь такої хвилі, бачу, як попереду щось мелькає. Наче чиясь голова. Але точно не можу розгледіти. А сонце вже сідає. Вже схилилось до самого моря, і я помічаю, що дальні хвилі просвічуються червоно. Знаєш, як ото червоне густе вино проти світла. І ми з тобою пливемо по ньому, хоч я тебе й не бачу. Гукаю, шукаю тебе, а сонце спускається все нижче та нижче, з усіх боків темрява, а море криваве шумить, реве, і хвилі як гори, і я залишаюсь сам і кричу: «Шуро!» І щоразу прокида-

юсь од цього крику. Від таких снів можна померти. Лише від таких снів, їй-бо, правда. — Він схилиє голову і довго сидить мовчки.

Сюрчать у степу коники. І в степу, і в дворі сюрчать якісь дивовижні хори, котяться хвилями над землею. Такі могутні хори, що, здається, ступни набік — і нога втоне в мішанині шестистючих коників. Можна подумати, що вони вкрили цієї ночі всю землю. А в селі гавкають собаки. Гавкають без ентузіазму, ліниво, але без перепочину. І не стомляться ж, ви скажіть! І не замовкнуть хоч на хвилинку. А трактор наблизився і гуркоче десь зовсім поруч, мовби отут, зараз же за лікарняною огорожею. Десь за отою дорогою, що біліє за яких сто метрів од нас. Але трактора самого не видно. Гуркоче, невидимий і безсонний, наче й людей біля нього нема. Бо люди давно вже мали б стомитись.

— Трактор? — підводить батько голову, і я помічаю, що він напівсонний. — Мабуть, пересівають знову цей клин.

Він лягає на спину, натягає ковдру, бо з степу тягне вже прохолодою.

— Охо-хо, — тяжко зітхає батько. — Бідні люди. Стільки працюють, а дощу все немає. Сіють же нещасне зерно в суху землю. Хіба воно зійде?..

І тут ти пригадуєш, що батько все життя вивчав небо, мовби книгу читав, і знав, у яку пору і які саме дують вітри над землею і вгорі, там, де ходять хмари. Тому він знав наперед, яка буде погода. Ще молодим був, а на колгоспнім току, коли заходили грозові хмари, старі люди гукали йому:

— Микитовичу, подивись, що воно там робиться в небі. Може, гарман накривать?

Стоячи на гарбі чи подаючи в барабан, батько поправляє окуляри, задирає голову і пильно вдивляється в хмари — слідкує, куди вони йдуть.

Потім розвертається і оглядає інших півнеба, пильно, допитливо, очі при цьому широко розплющені, рот напіввідкритий, одна рука підтримує окуляри, а друга — картуз.

— Ні, — скаже він твердо, а потім заспокійливо й м'яко, — дощу не буде. На Бармашову потягло, отуди, — ще й рукою махне в той бік, хоч вітер віє саме звідти. І просто неймовірно, як може така набрякла дощем густо-чорна, з біластими закрайками, товстелезна й округло-важка хмара, готова от-от впасти нам на голови, як вона може піти проти вітру. І не пролити й краплини на тік Але вона йде саме в той бік, куди

показав батько, бо в мінливі літні часи вітри високо в небі дують зовсім не так, як над землею.

І от хмара все віддаляється, віддаляється, ось її розпанахала перша синювата й суха блискавка. Якраз посередині. Таким зблиском хлюпнула, і такий могутній, глибоко розкоштистий грім трусонув тією хмарою, що, здається, з неї друзки полетять.

Але вона, ціла й неушкоджена, відпливала все далі й далі, все швидше та швидше і вергала блискавки з усіх своїх бортів, кидала громи і через те нагадувала лінкор, що проривається через застави ворожих кораблів, ведучи вогонь з усіх своїх гармат.

— Дощі в нас ідуть тільки з білих і круглих хмар, — говорив батько тобі. — Запам'ятай: тільки з білих і круглих. Якщо вони навіть з'являються дуже далеко. Все одно прийдуть до нас.

А молотьба продовжувалась, і ніхто не дивувався з того, що чорна хмара одвернула від нас, бо звикли до батькових пророцтв, як звикають в селі до вад людських і достоїнств. Там про кожного скажуть: «Такий їхній рід», бо весь рід у селі як на долоні з діда-прадіда.

Любив батько вітри і ненавидів їх, як живих людей. Дуже любив він південний і особливо західний, що дмуть у нас рідко, але завжди приносять дощ і вологу. А взимку північний любив, бо він приносить сніги. А східний він ненавидів лютою ненавистю. Він проклинав його і, можливо, найгірші в своєму житті і найбрутальніші слова він сказав не людям — з ними він ніколи не лаявся, не тваринам — коням він говорив: «Щоб тебе собаки з'їли», і це була найстрашніша лайка, — а саме східному вітрові, який вже як заходиться дути, то й зупинитись не може. Сухий, пекучий, летючи десь аж із-за Каспію чи навіть Аралу, він за два дні міг спалити прекрасні сходи озимини, вбити баштани, кукурудзу, соняшники.

З цим вітром у батька були такі ж суворі рахунки, як і у нас із фашистами. Він одніс на його сальдо і голод 1921 року, і сорок шостий повоєнний, і всі неврожаї нашого краю. Смерті можна скоритись, а ворогові — ніколи! І мій батько в особі східного вітру мав найлютішого ворога і ненавидів його жагучою ненавистю, яка ще підсилюється й безсиллям.

Зате як він любив м'якесенький західний вітер, що повівав на наше село десь од моря чи скоріше від Аджибейської затоки. А може, прилітав він з тих країв, де Гольфстрім, і, може, аж звідти пригонив дощові хмари. А як не хмари, то якусь прекрасну, ласкаву влітку вологість, і батько твій, сто-

ячи в полі чи на причілку, всміхався трохи ніяково і трохи цнотливо.

— Ач який, — ворухне він смоляними своїми бровами, по-сміхнеться до тебе і кивне в простір: — Як ніжно подуває, мовби шепоче якісь ласкаві слова. От вітер так вітер!

Ти тоді ще мало розумівся на тому, що говорив батько про вітри. Весною вони всі однаково пахли травами, бо прилітали з степу. Взимку однаково різали обличчя, бо були з морозцем і прилітали в село із-за сніжних просторів. А влітку всі однаково приносили прохолоду. Дощі ж, здавалося, йшли самі по собі, а вітри дули теж, як їм хотілось. А пізніше ти починав прислухатись до батькових слів, а потім, щось потроху второпавши, все це сприймав нібито сам, наче й не казав тобі ніколи нічого батько. А він казав! Як гарно і як багато говорив він тобі і про вітри, й про дощі, і про сніги та заметілі. І про кожне дерево. І про кожен лан засіяної землі. І про людей.

— О, оцей від Андреева віє, — казав він про південний вітерець навесні і зітхав, бо любив Андреева і сумував за ним. — От людина була! Та не була, — виправиться він, — а є. Тільки далеко тепер. Мабуть, не доведеться і побачитися.

Андреева заарештували при батькові, в 1937 році. Взяли просто з кабінету саме в той момент, коли він зібрався на випаси. В м'яких чобітках, в галіфе і в кубанці, з револьвером у кишені, бо їхав на ніч, а випас був далеко. Він походжав по кабінету, очікуючи, коли приведуть йому з стайні засідлану Зорку, і давав батькові розпорядження на найближчі дні по бухгалтерії і по банківських операціях. Жартував і сміявся, як завжди в розмові з батьком. І тут приїжджають ті закритою машиною, подають йому ордер на арешт.

— Як? — здивувався Андреев. — Мене? Цього не може бути!

Ті, в плащах, мовчали. Один із них одібрав у Андреева ключі, довго рився в шухлядах столу.

— У вас має бути зброя. Де вона?

Андреев поклав наган на стіл. Батько стояв і ждав, що Андреев ось зараз скаже цим людям одне слово, одне-однісіньке слово, і вони зрозуміють, що помилились. Але слова такого в той рік не було, і Андреева повели до машини. Батько пішов за ним.

— Тоді беріть і мене, — сказав він спокійно і переконливо людині з жовтим обличчям, виряченими очима і великим си-зим носом. — Я з ним стільки працював...

— Ай, навіщо спішити? Нащо так поспішати? — сказав той і криво всміхнувся. — Ще встигнете. Як кажуть у нас в Бердичеві, встигнете з козами на торг.

Більше з Андреевим батько не бачився: Степан Гаврилович довго просидів по тюрмах, потім його реабілітували і послали працювати директором відомого по всій країні радгоспу імені Шевченка. Звідти долітали тільки південні вітри, про які батько говорив ласкаво, що вони — від Андреева.

Стоячи біля машини, коли його заарештували, він сказав батькові:

— Удвох нам там нічого робити, Сашо. Я скоро повернусь, це непорозуміння.

Після його арешту приїхав невдовзі новий директор, сім'ю Андреевих виселили з директорського особняка, і Вацлава Броніславівна з Броником і Славком поселилась у вас, доки не знайшла собі роботу та не переїхала з дітьми у Київ. Ти здружився з тими славними хлопчиками, своїми ровесниками, і часто плакав нишком за ними вночі, накрившись з головою ковдрою.

Ти ніколи більше не стрічався з ними, а любиш їх так само й по цей день. Бо про їхню сім'ю і про їхнього батька у нас говорили тільки хороше. Може, саме тому ти й любиш їх. Хто його знає.

Місяць уже спустився за дах лікарні, і на батька упала тінь. Він спав, важко дихаючи, підклавши під щоку обидві руки. Починало сіріти, а трактор гудів і гудів на чорному полі, і гавкали по селу собаки, вже зовсім тихо й ліниво, а коники стихли, вгомонилися, ти незчувся й коли. Повз тебе пройшли якісь жінки з сумками. Незнайомі квалпіві жінки, що вітаються завжди з усіма. І з тобою вони привітались тихенько і майже беззвучно пройшли, ковзнувши по тобі і по батьковім ліжку розуміючими і співчутливими поглядами. Незабаром застукали ножі у ближчому корпусі, і ти зрозумів, що це прийшли куховарки. А потім і до нашого інфекційного корпусу підбігали одна за одною нянечки й сестри, кивали тобі з порога головами, щоб за кілька хвилин з'явитися звідти зміненими, у білих халатах і ковпаках.

І муляр з дерев'яним коробом в руці пройшов навпростець, шваркаючи задубілими від вапна штанями об пересохлі трави. Пройшов, мовчки зняв на ходу картуз, оголивши лисіючу голову, і попростував до місця роботи, що жовтаво просвічувалось крізь дерева вапняковими стінами. Пройшов

у передсвітанковій імлі, мовчазний і зосереджений, мов привид. Крок повільний і плавний, на губі – сигарета, в руці білий короб з інструментом, а в другій – пакуночок з харчами. Заздриш йому: весь вік би отак ходити на роботу світанком, і щоб ніхто з близьких не хворів на смертельну й страшну хворобу.

Розвиднялося дужче і спішно, а тебе хилити почало в сон, і десь за спиною зійшло сонце, а на селі вже не чути було собак, а співали призивно й радісно півні, і батько поворухнувся і глянув на тебе.

– Так ти й не заснув, – сказав він печально. А потім полежав якийсь час, дивлячись на тебе, і підвів голову: – Слухай, а як же з відпусткою? Я й не питаю.

– Відпустки мені не дали. Але яке це має значення?

– Як яке значення? – він спохмурнів і поправився: – Значення. Треба говорити «значення», правда?

– Правда. Але дуже багато людей говорять неправильно. Навіть освічені люди часом говорять неправильно. Ви й цьому надаєте значення?

– А треба говорити правильно. Завжди треба правильно говорити, поймав? І правильно діяти. А то ти покинув роботу і приїхав до мене. Надумав і приїхав – так же не можна.

– А я не надумав. Я одержав телеграму.

– Про що?

„Казати чи не казати?“ – завагався ти. Од батька ти ні з чим ніколи не крився.

– Про те, що ви в тяжкому стані.

– А хіба це тяжкий стан? Ти вважаєш, що це тяжкий? – допитувався він, перевернувшись на спину.

Ти мовчав і дивився на нього.

– Мабуть, тяжкий, – сказав він самому собі. – Тяжкий, мабуть, раз я не ходжу. Але в мене нічого не болить, – повернув він до тебе обличчя. – Не бо-лить, – сказав переконливо, розтягуючи склади. – Ні-чо-го. Ти мене розумієш?

Ти розумів. Ще й як розумів! І тому опустив голову.

– От зараз же їдь на пошту і замовляй розмову з твоїм директором. Попроси в нього відпустку. Тобі ж належить відпустка?

– Та належить.

– Це ж ти вже другий рік на цій роботі?

– Та другий.

– Ну, то їдь і домовляйся. А як до Києва не додзвонишся, пошли телеграму. Можеш ти послати телеграму?

— Та можу.

— Ну, от. А потім пойдеш додому і виспишся. Ти ж цілу ніч не спав. А минулої ночі їхав. Це ж не жарт. Нічого я так не хочу, синочок, щоб ти тільки послав. А мені ж, ти бачиш, нічого, їдь на пошту, а потім додому. Пойняв? Нічого не жди, їдь зараз же, бо з роботою так не можна. Роботу свою поважай. Весь вік поважай свою роботу. Аякже.

І тут прибігає сестра, що сиділа звечора біля батька. В руці у неї таз, у другій — чайник.

— Будемо вмиватися, — каже вона весело. І веселі в неї очі, карі, з горіховим блиском, і свіже рум'яне обличчя, а тугі вишневі губи складаються в усмішку — тому виглядає вона життєрадісно і привітно і однією своєю присутністю розвіює сум. Батька вона вмиває спритно, це для неї настільки звично, що тобі й помагати нічого.

Зав'язуючи на ходу халат, спішно підходить Олена Микитівна. Стомлена навіть у цю вранішню годину, сувора і зосереджена.

— Ну, як пройшла ніч? — питає вона, звертаючись до батька.

— Нічого. Спав, — каже батько. — А він цілу ніч просидів.

— Про нього не турбуйтеся, — каже лікарка, нащупуючи пульс. — Доведеться батька занести в палату, — звертається вона до тебе.

— Вдень буде спека? — питаєш її.

— І спека, і, головне, треба зробити внутрішнє вливання. Надю, покличте, будь ласка, Дарину Олександрівну і перенесіть хворого в палату. А я буду на прийомі.

Вона побігла, поглянувши на годинник, потім зупинилася, глянула на тебе.

Ти підійшов.

— Йому трохи краще, — сказала вона. — Це ненадовго.

— Розумію, — киваєш головою, хоч краще б ти не розумів.

— В усякому разі ви можете відпочити. Вигляд у вас справді поганий, а вам треба триматися: ми не знаємо, скільки це триватиме.

— Ви, очевидно, помиляєтесь... Цілу ніч батько спав, і я певен, він почне одужувати.

— Не сподівайтесь. Ми тримаємо його з усіх сил уколами. Але надії немає, і тут вже нічого не зробиш. — Вона дивиться на годинник. — Пробачте, мене ждуть люди.

Побігла: шарк, шарк спортивними тапочками по траві, висока, струнка, неблаганна. Ніякої скидки, ніяких потурань

марним надіям — сама чесність і прямота. Таким, мабуть, і треба бути в медицині. Та хіба тільки в медицині?

Батька на ліжку під кленом уже нема. Він в палаті, і біля нього метушаться дві няні і дві сестри: саме час перезмінки. Вони вкладають його, примовляючи щось ласкаве, жартівливе, поправляють подушки, розгладжують простирadlo, а він через їхні голови дивиться на тебе.

— Ти ще тут? — питає тебе суворо. — Їдь на пошту, а потім відпочивай. Ти бачиш, як тут зі мною панькаються? А люди які, — каже він, коли сестри і нянечки одходять від нього і стають коло тебе. — Які тільки люди, красиві і білі, як янголи. А скільки вони, бідні, упадають біля мене. Удень і вночі, — він одвертається до стіни і беззвучно плаче.

Вони теж не втримуються і вибігають. Усі ви — добрі люди, невтомні борці за чуже життя. Усі ви разом з батьком відчуваєте одне — марність надій і сподівань. Він усе розуміє і оплакує людський труд саме тому, що у відданості і доброті своїй він був марним.

— Їдь, синочку, — каже батько, ковтаючи сльози. — Їдь, подзвони на роботу. А потім відпочинь, моє золото. Все це від нас не залежить, і тобі треба жити.

Нагинаєшся, цілуєш його і з великим зусиллям виходиш. Від машини оглядаєшся і бачиш тільки двері, завішані простирadлом, що висне у цей безвітряний ранок, мов білі прапори капітуляції, які тобі довелося бачити раз на віку — під Берліном.

Пил на дорогах, пил на деревах, на спаленій траві. Хмари пилу здіймаються навіть на асфальті. На імпровізованому асфальті, що його побудували баштанці від села до станції Явкіне. Десятикілометровий шмат асфальту на місці колишньої смуги перешкод: у весняну повінь жодна машина, навіть трактор не могли її подолати, і Баштанка лишалася недосяжною серед моря розгаслого чорнозему — так що обласне начальство місяцями зв'язувалося з нею лише телефоном.

А це за літо навозили каменю-вапняка, він ось тут, за горою, — набили, утрамбували його, і тепер не страшно ніяке бездоріжжя. Улітку дорогою не користуються: ребриста вона й труська.

Тепер на ній пил. Багато пилу, як над усім краєм, спаленим сонцем, позбавленим дощу на ціле літо. А вже про звичайні грейдери і степові путівці й говорити нічого: там з машиною просто втопаєш у хмарах пилу — так що й дихати нічим.

Переїжджаєш залізницю біля зруйнованої й покинутої цегляної будки, потім праворуч поміж двома колючими лісосмугами, знову поворот, — і ось вона, найсумніша у світі стовпова дорога в степу. Рівна, пряма, одноманітна. Другий кінець її, розчинений в неоглядній далі і позначений темними ризиками стовпів, зливається з небом або втопає в мареві, якщо немає сильного вітру. Назустріч кушпелять машини, навантажені кукурудзою, тягнуть за собою на півнеба хмару куряви, у якій, розминувшись, доводиться сигналити, щоб не налетіти ще на когось, або спинятись і ждати, доки сплыве або вляжеться пил.

Ліворуч від дороги велетенське кукурудзяне поле. Ще вчора воно було незаймане, а сьогодні вже поділене на клітки, і штук двадцять комбайнів викошують його на очах. За цим полем піде рілля, прорвана гребелька в долині, яку ніяк не вдається розорати, а по праву руку тягнеться лісосмуга. У створі з гребелькою — глибокий вибій, скільки й пам'ятаєш цю дорогу, а за тим вибоєм густі зарості дерези, шипшини і глodu. Це місце зовуть в нас Ставицьким колодязем, хоча колодязя давно вже немає: його накрили и засипали після того, як виявили в ньому порізаних і пограбованих у дорозі людей, і тепер навряд чи й знайшов би хтось із старожилів хоча б те місце, де був колодязь.

А тепер ось звернути з грейдера праворуч, проїхати через тирло, потім полем, полем, через колючки, і тут вже свіжа, не дуже накатана дорога понад ставком і понад єдиним зеленим клином озимини, а потім грядя і вибалок, а за вибалком наше село.

До села ти не доїжджаєш: назустріч їде одвічний колгоспний водовоз Тимоха Москаленко і махає тобі пужалном: зупинись, мовляв, — а сам з'їжджає з дороги набік і жде. Зупиняєшся, але вийти одразу не можеш, бо вас одразу ж накриває хмара густої пилюки, піднятої машиною і принесеної попутним вітром. А серед цього царства пилюки і духоти блищить і голубіє Тимошина бочка. Налита вщерть, вона постійно огорнута тонесеньким шаром води, що лється з ляди і з горішніх щілин, завжди збільшених через те, що там води не буває, а верхню частину бочки сонце пече найдужче. В цьому прошарку води відбивається небо, і тому бочка голубіє. І очі в Тимохи теж голубі, як небо. Світло-голубі очі на брунатному обвітреному обличчі. Завжди він ходить у чистій сорочці, і завжди у нього справні коні і справна упряж, і завжди добрий батіг.

— Ну, що там, Шурко? — питає він, привітавшись. — Як там батько, плохий?

А з гряди поспішає Іван Бобрик, якого в селі чомусь називають Халило і який мовби від народження працює на гряді, вже давно перетворившись на великого майстра: в найзасушливіші роки, навіть без води і без поливки, він вирощує стільки городини, що її вистачає й на план і на все село вдосталь.

— Як там мій кум? — питає він, подаючи тобі широку, міцну і шершаву долоню.

Тобі навіть дивно чути, що батько був чийось кумом, хрестив дітей, але ти ніколи про це не спитав його, а Бобрика питати, та ще в такий час, просто дико.

— Правда, що він не встає? — питає Тимоха.

Ти дивишся на них обох — засмучених ровесників твого батька — і проймаєшся такою вірою в його видужування, що, ні крихти не погіршивши перед внутрішнім своїм переконанням, кажеш:

— Відколи я приїхав, йому все кращає й кращає.

— Звісно, — каже Тимоха повагом. — Настрій — велике діло.

— Ну да, ти приїхав — і йому стало легше. Він і захворів, по-моєму, від суму. Кума як померли, то він почав на очах сохнути. Ну, тане, як віск. А так, може ж, і не той, — задумливо тре підборіддя Іван Бобрик. — Може, й нема в нього нічого сурйозного.

— А лікарі що кажуть? — питає Тимоха Москаленко.

— Погане кажуть.

— А лікарі хіба не помиляються? — Дивиться собі під ноги Бобрик, думає щось своє і зітхає.

— Та правда твоя, Іване. Вони теж люди. А тільки прийшов наш час, та й більш нічого. Ти, Шурко, повинен поінформувати одно: ми не вічні. Ми вже пожили, вивели вас в люди. Нам і померати не страшно. Спитай свого батька, чи страшно йому померати? А в тебе ще діти малі, тобі ще жить, а ти он на що перевівся.

— Да, Олександрович, тобі треба взяти себе в руки.

— А я, дядьку Іване, і так тримаюсь. І батько наче нічого....

— Ага, воно й видно, — сердито зупиняє тебе Тимоха. — На тебе подивився, і то все ясно стає. Ото їдь та засни...

— Ет, ну його к чортовій матері, — махнув рукою Бобрик. Одвернувся і побрів ширицею на грядку, високо підвівши кістляві свої плечі і похиливши голову в легенькім вилинялім картузику.

– Не побивайсь, Шуро, – свариться на тебе бато́гом Тимоха Москаленко, що колись давно, будши бригадиром, привчав тебе до коней і до роботи. – Не побивайсь! – майже крикнув він. А потім цьвохнув бато́гом, чмокнув губами на коней і поїхав.

З ляди вихлюпувалася прозора вода і, стікаючи по бочці, падала в пилюку, що скручувалася там у кульки. Наче гороху хтось сипонув за Тимохою. Чорного, печального гороху.

У дворі знову нікого немає: сестра з чоловіком на роботі, а діти – в школі. Скриня стоїть посеред двору, мовби жде когось. У кам'янім коритці рябіє од вітру налита курям водичка, хвилі на ставку шумлять, і сад шумить, як учора, а в затишку, під погрібником, під басиною і попід вікнами, багато пожухлого листя. Листок до листка, листок до листка, покороблені від спеки, випуклі, темні, мов древня кольчуга. Порожньо й сумно, наче все це покинуто навіки. Хата дивиться на тебе рідними, запитливими вікнами, а тобі нічого їй сказати. Тільки жаль та смуток за всім, що не здійснилось і що не повернеться вже ніколи. Скляна веранда обплетена червонолистим виноградом. Як її будували, батько нахвалявся, що колись посидимо в ній за столом. Що б було посидіти! Не посиділи і по чарці не випили. А тепер вже й не вип'ємо.

Сідаєш на обаполи у порожнім дворі. Не можеш дивитись на хату, на вікна, на цю басину, з якої батько тягав воду у всяку погоду, взимку і влітку. Все це викликає жаль, і ти схилиєш голову. Так довго не всидиш. У лікарні мріяв про те, щоб приїхати сюди і впасти десь та поспати, а приїхав – і вже б знов кудись їхати, вже б робити щось і не думати про все, що впало на тебе, на Віру, на всіх нас разом.

Ідеш у сад і лягаєш під деревом. А дерева шумлять про батька. І хвилі на ставку шумлять – про нього.

А земля під тобою тепла-тепла, суха і пахуча, і ти заплющувеш очі. І уявляється тобі тісна міська вулиця. Перша міська вулиця, яку ти побачив у своєму житті. Вузенька, брукована, вона круто спускається до мосту, і у цій тісняві, спеці поміж ворітьми і будинками повно-повнісінько худоби. Корови ревуть, кладуть одна на одну морди з нажаханими очима, повільно сунуть на міст. З підводи тобі видно кістляві, рухливі спини, високо підняті роги – цілий ліс гострих покручених рогів, а далі, за ними, бачиш людей з гарапниками і на конях. Стоять по боках від крайніх будинків до моста, утворили

коридор, по якому спрямовують худобу на міст. Пил, ревище, запах кізяка і поту, а вітерець і не дихне, і тому здається, що цьому не буде кінця – і тісняві, і ревінню, і цій незвичній після спокійного степового роздолля задусі.

Пастухи, яких у радгоспі зовуть чомусь гуртоправами, стріляють гарапниками, кричать і лаються, вганяючи захекану й ревучу коров'ячу ріку в береги мостових металевих поручнів. Метаються поміж коровами телята, що от-от мають попадати під поручнями у воду всі до одного. А вода йде могутніми колами, нуртує біля опор, піниться і кружляє, глибока і темна, і на неї страшно дивитись.

Тут має статися нещастя, усі це передчувають, худоба і люди, і хоч нічого не сталося, хоч наша підвода вслід за чередою в'їжджає на міст і повільно їде по ньому, відчуття якоїсь страшною небезпеки не покидає ні на хвилину. Скоріше б, скоріше б на той бік. Але рухаємось ми помалу, бо корови йдуть так тісно, що крайні труться боками об поручні. Добре, що вони металеві і витримують цей натиск. А як не витримують та обламаються? Страшно подумати, що буде тоді. І подумати страшно, й на воду страшно дивитись, а батько всміхається. Він сидить верхи на вороному жеребці у самому кінці мосту і дивиться, приклавши руку до очей та закриваючись від сонця, дивиться кудись на той бік, з якого ми ніяк не переїдемо.

На голові в нього широкий бриль з чорним мотузком, накинута на підборіддя, біла легенька сорочка розстебнута, простенькі штанці у сіру смужку заправлені в брезентові чобітки. Помітивши тебе на возі, він перехиляється з сідла.

– Ти бачиш, яке красиве місто! – гукає він тобі серед лементу гуртоправів, серед ревіння худоби і гарапникових пострілів. – Ти поглянь, поглянь, – радить він тобі, всміхаючись. І ти, ні живий і ні мертвий від цієї дикої тісняви, ревища і небезпеки, обертаєшся назад. Бачиш крутий берег, що звідси здається високим-високим і недоступним, а на ньому – білі будинки і темні дерева, заводи й церкви, але все це здається тобі далеким, і непотрібним, і чужим. Скоріше в степ, отуди, де кінчається бруківка і лишається саме небо та простір.

А батько довго стоїть на березі ріки і дивиться на місто з-під руки, на якій погойдується куценька нагайка. Ви все віддаляєтесь від нього, а він стоїть на стременах, і дивиться, і не може надивитись. А потім їде за вами – голова задумливо схилена, а очі, коли під'їжджає до вас і дивиться на тебе,

сумні-сумні. І навіть коли батько всміхається до тебе, очі лишаються задумливими.

— Добре жити в городі, — зітхає він. І питає доярок, з якими ти ото їхав на возі: — Правда, дівчата?

— Може, й правда, — каже одна з них.

— А мабуть, правда, — каже друга.

— Там немає корів, — каже третя, — і нам нічого там робити.

Батько моргає тобі чорними своїми нелинючими бровами і пускає Бистрого під гору розмашистою риссю. А сам плавно і ледве помітно погойдується в сідлі, і крилатий бриль довго підстрибує попереду поміж іншими вершниками, серед яких пізнавав ти Андреева, багатьох гуртоправів і ветлікаря — латиша з чудернацькою, просто казковою люлькою, яку тобі так і не вдалося хоча б потримати, як батькові — пожити в місті.

А то ще згадується, як батько возив тебе в місто. Це було після повернення з випасів, коли він узяв відпустку і повів тебе разом з мамою в Миколаїв купувати перший костюм. І костюм, і черевики тобі тоді купили так: наміряли, поставили отак, одягнутого, на контролі, пішли, заплатили гроші, і ти вийшов з магазину зовсім іншою людиною. Щоправда, в костюмі було незвично, а в черевиках мулько після цілолітнього гасання в степу в одних блаженьких трусах, але ти відчув раптом, що підріс, що справляєш враження пристойної людини, і йшов попереду батьків у натовпі як герой: розмахував руками, трохи підстрибував на кожному кроці і тримався рівно, як на параді, щоб красивішим бути. Це стало приводом для батькових незлобивих, а може, й ніжних глузувань.

— А ти, брат, хвалько, — говорив він тобі потім, коли ви сиділи в якійсь їдальні на бульварі і їли дивовижно смачні котлети, яких ти ніколи не їв, бо мама ніколи їх не готувала. — І в кого ти тільки вдався такий хвастун.

Батько сміявся, а мама боронила тебе від його глузувань.

— Ой, — казала вона, дивлячись на батька ласкаво й усмінено, — хоч би вже мовчав. Краще оглянься на себе.

— А я що? Я людина скромна.

— Балакай. Такий уже придзигльований, весь вік хочеш бути найкращим, щоб на тобі все сіяло. Сорочок тобі не настанчиш та й не напрасуєш. Замучилась просто з тобою.

— Зате я не підплигую в новій сорочці на кожному кроці.

— Ще б чого не було! — обурюється мама. — Їж отам мовчки та не питай, у кого він вдався. Вже ж не в мене. Обоє ви хвастуни.

— Було б чим хвастатись, — каже батько і моргає тобі. — Правда?

— Правда, — сміливо відповідаєш йому, а сам просто вмліваєш від спеки у тому цупкому костюмі і в тих не розтоптанних черевиках.

Потім ви довго стояли з батьком на високім залізничнім мосту, їли білі сливи, солодкі й пахучі, якими вони бувають, мабуть, тільки в дитинстві, і дивились на місто. Воно лежало внизу велике і незбагненне, одчайдушно велика кількість будинків, що закривали собою сади і дерева, а над ними зводилися тільки заводські димарі, кораблі на стапелях та високівольтні вежі, що прийшли у це місто невідомо звідки або пішли невідомо куди, і все це крилося легенькою синюватою імлою, якоюсь таємничою і ніжною, мов напівзабуті згадки. Батько німів від любові до міста і майже не говорив з тобою, а очі в нього були задумливі і сумні, і щось невисловлене блукало в них і на всьому його обличчі.

Ви побували в музеях, де ти бачив ніби живого Пушкіна на березі справдішнього моря, бо хіба ж можна отак змалювати хвилю, що просвічується зеленою і котиться нестримно на берег, мов справдішня. І бачив убитого солдата в червоному мундирі на ледве помітній стежці в якихось забутих заростях. Над ним літали орли і громадились хмари, а він лежав на спині, розкинувши руки, байдужий до всього, і поряд з ним лежала його гвинтівка з примкнутим багнетом. В цьому ж залі лежав і другий солдат у білій полотняній сорочці з синюватим погоном, на якому виразно виднівся номер полку, тільки ти вже забув, який то був номер. А в головах солдата приліг тигр, вхопивши його попід пахви, і гриз йому голову. А в ногах сиділи орли. Багато орлів, наїжених, кровожерних і злих. Вони теж прилетіли терзати убитого, та боялися тигра і тому були злі й рішучі.

Від тих картин ти ходив цілий день, мов п'яний. Куди б не дивився і про що б не думав, вони стояли в тебе перед очима, і ті перші відвідини міста запам'ятались тобі на все життя.

Іще, пам'ятаєш, був вечір у парку. В чудесному парку з дивовижно підстриженими чагарниками, що нагадували загадки в нашій селі, а навколо були дерева і безліч квітів. Просто море квітів, що білили у вечірнім присмерку і задумливо і солодко пахли, политі, і їх було дуже багато. І пахучі були люди, що ходили в алеях парками й поодиноці. А на крутім майданчику зблискував трубами оркестр, і нестерпно ніжна музика лилася звідти на дерева, на квіти і на ліхтарі. На людей, і на

батька, й на маму. А тобі вона просто дихання забивала, і чомусь хотілося плакати за живим Пушкіним, якого ти сьогодні побачив у музеї, і за вбитими солдатами, яких завжди вбивають на картинах і в книгах і які насправді вічно лишаються живими, бо ніколи ще світ не зоставався без солдатів. Були вони й тут: грали на своїх блискучих трубах і танцювали з дівчатами у білих сукнях, тулились до них близько-близько, так, що тобі аж ніяково було і ти соромився глянути на батька.

— Бач, які люди, — казав він тобі, сидячи на лаві перед морем квітів і вогнів. — Ти бачиш, яке буває життя? Ото вчись, тільки добре вчись, та й ти будеш таким.

Але в той вечір ти не вірив, що можеш бути таким, як ті люди, і житимеш в місті, і кожного вечора зможеш приходити в парк, слухати музику і отак танцювати. Ти в це не вірив, бо нічний трамвай віз вас так довго, по таких заплутаних вулицях, що розібратися в цьому міг би тільки геній. Трамвай громохко біг повз якісь будинки, пересікав вулиці й площі, а батько сидів спокійний, задумливий, наче й не помічав, що трамвай везе вас кудись у ніч і в темряву, звідки ви вже ніколи не виберетеся і пропадете, мов руді миші.

На одній із зупинок він взяв тебе за руку, вивів з трамвая, наче це було в нашому дворі, і тут ти побачив вокзал, і міст, на якому стояли ви вдень, і маму, що чекала вас біля входу. І ти був радий і навіть трохи розчарований від того, що все скінчилось так просто і так буденно.

Біля двору зупиняється бідарка. З неї зіскакує Петро Солоний — високий, кучерявий, запилений і гнучкий, як пужално. Йде у двір, озирається. Помітивши тебе, простує в сад, сідає, якимось одразу складаючись, підібгавши неприродно гнучкі ноги, і подає руку, неприродно довгу і ламку. Вхопив твою руку довгими пальцями-щупальцями, раз — вгору, два — вниз.

— Здоров, — трусонув і спитав буденно й інтимно: — Коли прибув?

— Учора.

— А я заїхав сказати тобі, щоб у Баштанку до батька не поспішав. До нього поїхала Віра. І я заїжджав.

— Ну, що там?

— Та нічого. Все в порядку. Та ти ж був тільки що. Ми розминулися. Мабуть, на Явчиній. Бо завезли туди зерно, а ти якраз проскочив повз елеватор.

— Що батько казав?

— Казав, щоб ти відпочивав. Йому стало краще. А взагалі, подався батько. Що не кажи, а тепер наша черга підходить, бо вони вже своє оджили, — він спльовує собі під ноги, витирає губи ламкою своєю рукою, — хрест мене побий, так воно й є.

— Таке ти говориш, Петро. Слухати не охота.

— Та воно, гад, не питає охоти.

— Ну, гаразд, не хочу я чути, як ти Лазаря тут співаєш. Краще розкажи, що в колгоспі робиться. Ти ж тепер бригадир?

— Та бригадир. Колись тут, на нашій стороні, два колгоспи було. Двоє голів не могли управитись, а мені самому доводиться крутитись. І силос, і скиртування, і кукурудза, і корови, і свині, і хлібозаготівлі. Не знаєш, на яку ногу ступити, я тобі точно кажу. Кукурудзу просто від комбайна на станцію возимо: суха, гад, кондиційна — ніяка гайка. А це приїхали уповноважені з обкому, із ЦК. Всі колгоспи району об'їжджають. А тут, як на гріх, машина їхня обламалася: кардан полетів, чи що. Нічим їхати далі. Голова в районі, машина його в районі — то мені треба їх везти в Топило. І далі — в Ново-Павлівку. Може, підкинеш? Все одно ти зараз не заснеш: який сон може бути вдень? Не знаю, як ото люди можуть спати серед білого дня? Просто не уявляю собі таких ледарів. Так підкинеш у Топило гостей?

— Підкину, чого там...

— Ну, то я пішов, скажу їм.

Він іде з двору, твій шкільний друг, товариш дитячих розваг і поневірянь, і, дивлячись йому в спину, починаєш розуміти, що ми вже далеко не молоді, що на наші плечі лягло тепер все, що досі трималось на батьках, на старших за нас людях.

— Навіщо ви орден вписали в анкету, коли немає у вас документів? — питає тебе парторг ЦК на заводі. Той самий парторг, що недавно й з'явився на заводі з підводним човном «Малютко», для ремонту якого тобі довелося з своєю бригадою виготовляти все: і сталеві аркуші обшивки, і шпангаути та стрингери, і транспортні пристосування, за допомогою яких підводний човен можна було б перевезти від Великого Ковша, звідки його підняли стоп'ятдесятитонні крани, у цех. Тоді він був привітніший. Тоді він упадав біля тебе і обцяв хлопцям якісь нечувані премії. Ви не дуже вірили, і справді — премій ніяких не було, а працювати довелося день і ніч добрих два тижні.

То була марудна робота — обшивати заново потріпаний в боях підводний човен, що від часу й морської води перетворився в нижній своїй частині на брухт. Ви зробили його новим за немислимо малий строк, навіть додому по цілому тижню не з'являлись. І за принципом «переможець не одержує нічого» повернулися на свій стапель, а невідомий нікому на заводі інженер Венедиктов став раптом відомим і незабаром несподівано для всіх був обраний парторгом ЦК на заводі.

— Заберіть свою анкету, підіть в первинну парторганізацію і скажіть комуністам, що ви їх обдурили.

«Владелец, Владелец... — застукало тобі у вуха і в серце образою, — Владелец, Владелец», — навернулися сльози на очах, і все в парткомі посиніло, наче він виповнився берлінським димом, де згоріло стільки будинків і наших танків. «Я — Холодний, прийом!» — благов простуджений голос у твоїй уяві, доки ти стояв і ніяк не міг зібратися з думками.

— Я не обманював нікого, — сказав ти і відчув себе точно так, як тоді ви всі відчували себе, коли кирками-мотиками ламали стіну універмагу на Фрідріхштрассе. — Я одержав виписку в госпіталі. Виписку з наказу. Про це легко дізнатися, якщо навести довідки. Запросіть Міністерство оборони.

— Я не довідкове бюро, — сказав тобі Венедиктов, глянувши на мовчазного чоловіка в модному дорогому костюмі, що сидів за його столом. — Ви обманюєте партію...

— Я не обманюю, — сказав ти знову, наче перебігав вулицю під вогнем — так тобі було важко, і прикро, і соромно. Ти її перебігав за всіма правилами уставу: зигзагами, і тому тебе там, на Фрідріхштрассе, не вцілили, хоч стрільці вони були добрі, ті есесівці, що боронили свою столицю.

— Ви прикрашаєте себе і обманюєте партію, — говорив Венедиктов, влучаючи тебе в саме серце.

«Владелец, Владелец»... — стукалось тобі в груди далеким спогадом, і в тебе, як тоді, від безсоння все пливло і крутилося перед очима.

— Я не прикрашаю, — сказав ти. — Виписку з наказу мені вручив у госпіталі майор з політуправління дивізії.

— Це слова, їх не підшиєш до вашої справи. Мені потрібна бумага, — сказав Венедиктов — приземкуватий, кучерявий, міцний чоловік з обличчям, яке ніколи нічого не виражає.

«Я — Холодний, — билосся в тебе над самим вухом. — Я Холодний — прийом!»

— Я про все це написав в автобіографії, — сказав ти, дивлячись у вікно, як дивився там, коли прикривав вогнем то-

варишів, що теж перебігали вулицю в Берліні. – Я про все це написав.

– А мені треба бумагу! – крикнув на тебе Венедиктов, і тобі здалося, що ти вже колись чув цей голос і цей окрик, немов це вже було з тобою колись давно-давно. І відчув себе так, наче треба було стрибати в двері, щоб уникнути кулеметної черги.

– Тоді ви бумажна душа! – крикнув ти теж, наче плигнув на ті осоружні двері і вдарився об них скронєю і плечем. Тільки каски на голові в тебе тепер не було. – Ви бюрократ, а не парторг ЦК, – крикнув ти так, що гарний чоловік у сірому модному костюмі і з сивими скронями підвів голову і здивовано глянув на тебе вперше за весь час.

– Ви будете виключені за злісний обман партії, – сказав Венедиктов.

Ти вибіг тоді з парткому і кинувся до прохідної, бо йшов у другу зміну і запізнявся на роботу, а треба було ще приготувати інструменти для бригади.

– Вам на другу прохідну, – сказав вахтер, повертаючи перепустку.

– Як? – здивувався ти, одразу пригадавши, що вчора перепустки ваші одібрали на прохідній і вернули, коли ви повертались з роботи.

– Тут штамп другої прохідної, – сказав вахтер, – її відкрили, щоб не було стовпотворіння на першій.

– Але ж я не знав. Я спізнююсь. А ця контрольна зараз порожня.

– Це не має значення.

– Вірно, ніякого значення, де пройти: тут чи там. Тим більше, що я запізнююсь, – і ти ступив повз охоронника.

Він ухопив тебе за лацкан шинелі.

– Стій! – крикнув він і рвонув лацкан до себе, наче ти ніколи не ходив в атаку, не штурмував Берлін і не форсував Віслу і Одер. Гудзики відлетіли, з шинелі в тебе випала полив'яна кружка, в якій тобі давала обід дружина: жарена картопля і сто грамів м'яса. Сто із ста п'ятдесяти, які ви тоді могли купити на твою зарплату. Кружка була невеличка, грамів на двісті п'ятдесят чи триста, зелена, з одбитою ручкою. Покотилася вона далеко – до самого парапету бруківки, немов новенька граната РГД, які ти кидав тоді, щоб прикрити товаришів, просто на асфальт.

А за пазухою в тебе були сторінки написаного за ніч оповідання. Першого оповідання «Весна», в якому ти описав вес-

ну, і своїх товаришів, і спуск корабля. Це було оповідання про радість, про молодість, про добру роботу, про широкий лиман і зелені береги за ним. А тут була зима і хуртовина, і аркуші з твоїм оповіданням упали на вищерблений підшвами і виметений вітром асфальт, потім гайнули під прохідну, і ти почув, як хурделиця порощить по них снігом. І ти зрозумів, що не буде ні зелених берегів, ні веселого й червоного від сурику корабля, що летить у весняні води зі стапеля, ні свята не буде, ні вашої робітничої гордості – все це загине разом з тими сторінками, вперше написаними тобою в безсонну ніч, і ти, не тямлячи, що робиш, вирвав руку, крутнувся і штовхнув кремезного й мордатого охоронника плечем під підборіддя. Ти непогано умів це робити в розвідці за Віслою, коли доводилося брати «язика» в обороні есесівської сорок п'ятої дивізії полковника Даніеля, і неповороткий у своєму кожусі охоронник упав на сніг, показавши тобі підшви підшитих валянків.

Ти ще встиг підібрати ті найдорожчі за все аркуші, встиг засунути їх за пазуху, а до кружки ти не добіг: двоє чи троє вахтерів накинулися на тебе, скрутили руки.

– Крутіть, крутіть, – сказав ти їм, відчуваючи радість від того, що весна, і червоний від сурику корабель, і лиман із зеленими берегами знову були у тебе за пазухою. – Крутіть, та не перекручуйте!

А той, кого ти збив з ніг, ударив тебе в тісній і темній прохідній в обличчя, і тебе виштовхнули на вулицю. Ти виплюнув кров на білий летючий сніг і побіг на другу контрольну.

Вона була далеко, за судноремонтним заводом. Довго ти біг до неї. Поранена нога заніміла і не гнулася, а ти все біг, волочив її, немов чужу, і билосся в тебе над вухом забуте і незабуте нагадування: «Владелец, Владелец, я – Холодний – прийом», наче ти був одразу і радистом в палаючому універмазі на Фрідріхштрассе, і рацією, якій ніхто не відповідає, і ні за що виключеним з партії комуністом.

Тебе тоді виключили. Ще й як! Спочатку на засіданні парткому, де голосували, не підводячи на тебе очі. А потім в райкомі, коли секретар, сидячи боком, дивився на тебе з ненавистю і говорив тобі, як тільки ти переступив поріг:

– Що ж ти, так твою розпротак, обманюєш партію! – казав він і не хотів навіть вислухати тебе. І ти вийшов уночі з райкому нікому не потрібний, наче опинився раптом у ворожому стані.

А начальник цеху Олександр Гаврилович Антонов на другий день, дізнавшись про все, дав тобі позачергову відпустку і послав тебе в Москву.

— Їдь у Міністерство і без документів не повертайся, — сказав він. — Це тобі не жарт — виключення з партії.

А в Москву ти приїхав третього березня, і в той день стало відомо, що Сталін захворів. Наступного дня тобі встигли знайти і видати документи на медаль «За відвагу», а п'ятого всі установи були закриті, бо Сталін помер, і ти ходив по Третьяковці, дивився полотна Куїнджі і Левітана, всіх передвижників узнав ти там і хотів був пройти до Колонного залу, але на вулиці Горького тебе затерли і занесли в якийсь завулок — так ти туди й не дійшов. А потім, через кілька днів розшуків, тобі сказали, що документи штабу тридцять п'ятої дивізії восьмої гвардійської армії знаходяться десь у Подольську, книги ще не прошнуровані і не розібрані як слід, і тобі потім вишлють документи на орден. І ти повернувся, реабілітувавши себе тільки наполовину.

Так що і в міськомі тебе виключили, і ти проходив через це, немов заново брав той будинок із заблокованим штабом полку, і нікому нічого не міг довести.

Зате як тобі радісно було на засіданні бюро обкому, вперше в житті на такому високому засіданні, де з тобою розмовляли просто твої батьки, де теплом і увагою війнуло на тебе в першу ж хвилину, як тільки ти зайшов у ту довгу і світлу залу, і до тебе заговорили рідною мовою, ти зразу відчув причетність до Батьківщини — найсвятіше у світі відчуття. І щоб не заплакати там, треба багато було потратити зусиль. Це ти запам'ятав навіки: правда і справедливість з тобою. Це тоді уявилося і побачилося так ясно, наче тобі в ту хвилину дано було другий, якийсь унікальний і неповторний зір.

— Спасибі, — сказав тоді ти сивим, мудрим, стомленим людям. — Спасибі вам за все, — сказав ти тоді, і слова ці здалися до того немічними і бляклими порівняно з тим, що ти хотів сказати. Але тоді ти не міг знайти кращих слів, бо всі зусилля були витрачені на те, щоб не розридатись від подяки, від ніжності до тих людей.

Буркун вигнався в топилі на зріст людини, підступив до самісінької дороги і мелькає у вікнах, аж голова йде обертом. Вибоїн нема, дорога прокладена рівно, і пил на ній білуватий, мілкий, мов борошно. Він вистрілюється з-під задніх ко-

ліс двома туго звитими смерчами, як дим із двох дюз ракети, і здається, «Волга» мчить саме від того.

Вітер і степ пружко летять вам назустріч. І небо плыве-пропливає над вами, мов голубий дах великого прекрасного храму, в якому ми народжуємося, живемо і вмираємо. Шкода тільки, що цю подібність помічаємо рідко за нашими турботами, за земними своїми клопатами і щоденною метушнею. А от вийдеш в степ, та ще в такий глухий та тихий, і світ тобі здається прекрасним, яким він і є насправді.

Тут любиш і небо, і простір, і землю. Навіть потемніла, плямиста від часу й негоди кам'яна баба, поставлена скіфами серед топила (на що вже потворна й важка!), і та здається красивою й вічною. Села десь поховались в просторі, мов посмітюхи в травах. Ні дах не зачервоніє, ні вітрогін не зросте на виднокраї цинковою ромашкою. Тільки бур'яни, та дороги, та скошені лани розіллались на всі боки, уставлені теплими і затишними скиртами. Птахи літають над ними – хижі й добрі. Бистрі, як блискавки, кібці і важкі дрофи. І шуліки, схиливши дзьобаті голови, вдивляються з високості у лісосмуги та забур'янені межі. І безтурботні граки пролітають над нами – чорні, з білими дзьобами і вічно здивованими очима.

І табунці жайворонків перепурхують з місця на місце з рокітливими, ніжними перегуками. І сіють спокій близькі скирти і далекі оселі. І людський труд дихає тут повними грудьми, якщо навіть нікого немає з людей, а лишилися тільки оброблені ниви.

В кінці топила поміж скиртами колгоспний тік. Один з тих глибинних токів, на яких до самої пізньої осені і негоди лежать рожеві бурти пшениці – гладенькі й красиві здаля, немов тістечка з крему. І жовтіють купи ячменю. І золотіють ворохи кукурудзяних качанів, що просто світяться сонцем.

На ці виметені акуратні токи ніхто не їздить цілими тижнями, місяцями, і сторожі на них балакучі, мов бакеншики, бо намовчались за довгі дні і ночі самотності й тиші.

На вас з-під долоні дивиться стара-престара бабуся, зігнута майже вдвоє. Вона жде. Ви підходите ближче і бачите гудзуватий ніс, схожий на картоплину, бачите пильні, вицвілі, мов на старій фотографії, очі. З-під чорної хустки вони дивляться на вас трохи гнівно, трохи запитливо, а найбільше в них мудрого спокою.

– Драстуйте, бабуся, – вітаєтесь з нею.

— Доброго здоров'я, — несподівано твердо й виразно відповідає вона. І по цьому владному голосу ти одразу впізнаєш: та це ж баба Жучка, в якій мовби й не було імені, а була тільки кличка. Та сама баба Жучка, яку ти пам'ятаєш бабою з самого пуп'янка свого, з перших кроків своїх по землі.

— І досі сторожуєте, бабо? — питаєш її, радіючи, і садовиш на ящик, застелений білою, як сніг, соломкою. З цього ящика баба встала, забачивши вас.

— Сторожую, — каже вона і хитає ствердно головою. — А ти ж чий? Не Хведорчин, бува? Він? Лиха година, як ти постарів! А от бачиш, пізнала тебе. Я вас усіх пізнаю. Особливо запам'ятала вас, шибеників, у тридцять третьому. Вам тоді всім було років по десять. Крутитесь було на току, все крутитесь — голодні, сині, худі. А я на вас все гримаю, поки начальство одвернеться. А тоді зерна вам в кишені понасипаю. Що ви вже з ним там робили, не знаю.

— Смажили, — кажеш їй, згадавши одразу все.

— Вірно, жарену пшеничку, дїждавшись, їли тоді ми всі. А багато ж і не дїдалось, — баба Жучка про все це говорить без ніякої інтонації, з одним і тим же заклопотано-спокійним виразом на обличчі — час, мабуть, все це постирав з нього, як стирають ганчіркою крейдяний напис на шкільній дошці.

— Сипала, сипала вам у кишені. Насипала. І придивлялась тоді до вас. І запам'ятала вас усіх. І Тольку Короля пам'ятаю. У нього були дуже мілкі кишені. Де він тепер?

— Убитий на війні.

— Ага. І Васі Юдіну насипала. Цей був чорний, як жук, і худий, мов рогач. Давно-давно його вже не бачу.

— Вася застрілювався в сорок третьому, в окупації.

— Он як, — каже баба Жучка і дивиться на столичного гостя. — А це хто? Не з твоїх годків-односельчан? Може, й ти тоді підставляв мені кишеню? — звертається вона до нього.

— Ні, бабусю, я здалеку, — відповідає уповноважений. — Я з Чернігівщини.

— Ага, здалеку, кажеш. Ну-ну, — зітхає баба Жучка. — У вас в тридцять третьому голод був? Не було, кажеш? Картоплюю, кажеш, рятувались. Добро, в кого тоді була картопля! А машина ж чия? — повернувшись до машини і ткнула в той бік скрюченим пальцем. — Чи не твоя, Шурко?

— Моя.

— Ну, колись і мене покатаєш. Бо я ще й не пробувала, як воно. Кажуть, м'яко?

— Та м'яко.

— Ну-ну. Поїдеш та й забудеш бабу. Усі нас забувають. Навіть рідні діти. Сама все життя. Ага, одинока. Оце сторожую та згадую. Все-все згадую. Як заміж ішла. І яких пісень співали тоді. І які дерева, які баштани були. А були ж, ой, гарні були баштани! І дерева гарні, і люди. Якісь наче рідніші були для мене. Чого воно так? Га?

— То були ваші ровесники, бабо, а тепер всі за вас менші, молодші. А ровесники повмирили.

— Балакай!— сердиться баба.— А Хванасій Лобода який був, такий же і є? Що він, помолодшав? Ні? Ну, от. А який він став? Зовсім інший став. Колись так любив мене, так до рїжку топтав до нашого перелазу, як я дівкою була. А як стала вдовою, скільки під вікнами моїми попостояв. А я молодою овдовіла. Кажуть, красива була. І Хванасія не пускала. І нікого не пускала. Все для дітей жила та честь їхню берегла. А треба було б не так. Бо діти поросли, познаходили собі пару та й живуть. А я вік сторожувала і сторожую й досі. І згадую все-все. Ночами, як вітер шумить та лисиці десь брешуть в топилі, лежу собі в курені і про все-все передумую. Аж голова болить. Вона в мене, проклята, тепер і не перестає боліти. Всячину згадую. І вас усіх згадую. Ганяла вас по-страшному. І бичами кидала, як на телят, і дерезою стьобала вас, піймавши котрогось біля вороха соняшникового насіння. Петрові Кийковому перепадало часто. Вредний був, настирливий, як бацько. Петро цей де?

— Убитий за Дністром.

— А Вітька Митроханів?

— Під Кенігсбергом розстріляний з танка в окопі за кулеметом.

— Та скільки ж вас побито, горенько мое? Чого це вас так багато вбивали?

— Війна така була, бабо, жорстока.

— Жорстока. А я думаю: чого це мені перед дощем ви всі снитесь. А воно он чого: покійники перед дощем сняться. Повбивано вас до лихої години. Та й позаходили ж, ти скажи, від села так далеко, що й не вимовиш і не запам'ятаєш. Ага...

Задумалась баба, примовкла, поплямкала губами і почала куняти, пригріта сонцем.

А ви тихенько встали, і пішли, і од'їхали майже беззвучно. Мовчали і в машині та все оглядались. Баба Жучка дрімала на осонні на тому самому ящику.

«Благословляю вас, бабусі-сторожихи, забуті й покинуті дітьми. Зігнуті роками свого довгого віку, зморшкуваті замолоду від жіночої туги, худі від самотності, горбитесь ви на колгоспних токовищах, суворі, як мудрість, і чесні, мов совість. І якби можна було прихилити небо над вами...» – подумавши якимось отак, ти оглядаєшся.

За машиною б'ється біла пилюка, вистрілюючись з-під задніх коліс, мов дим із двох дюз ракети, і за нею не видно ні току, ні баби Жучки, що насипала нам в кишені зерна.

Всім – живим і загинлим.

Усім, кого вона знала малими.

Ночі засушливим літом такі однакові, що, коли ти стоимся, можеш думати, що дня між ними й не було. Що це та сама ніч, вчорашня, яку ти просидів біля батька. Так само місячно й тихо. Той же клен, і те ж ліжко, і батько лежить на лівому боці, наче він і не вставав, і не рухався. Мовби й не вносили його в палату та не виносили знову під цей клен. І собаки гавкають без угаву, і сюрчать коники по-вчорашньому, і трактор гуде без упину за білою дорогою, поруч з лікарнянською огорожею.

Думається одразу про все. І про Петра Солоного. І про Бобріка-Халила, що, плачучи, побрів від тебе у родючу свою грядку, і про Тимоху у вічно чистій своїй сорочці. А найбільше думається про батька, хоч ти давно вже передумав і перезгадував усе його життя. Все, що ти знав про нього. Все, що знав і бачив, живучи поруч з ним. Отут, мабуть, тільки й відчуваєш себе більш-менш спокійно, коли сидиш біля нього, хоча й не можеш нічим допомогти.

А життя твоє власне, і друзі твої, і недруги, і робота – все здається далеким-далеким і чужим. Наче вже ніколи й не повернешся туди.

– Підметки, – каже батько твердо й виразно, не розплющуючи очей. – Все життя не було підметок.

Підводить голову, озирається. Мовби прислухається.

– Це ти, Шуро? – питає тебе і раптом сідає. – Я винайшов підметки, ти знаєш, – каже він довірливо і таємниче, немов звіряє найзаповітніше.

– Які підметки, тату? – дивуючись, обнімаєш його за плечі.

Дивиться на тебе, мовчить якийсь час і посміхається.

– Та то я так... Приснилось.

Він лягає, полегшено зітхнувши. За давньою звичкою за-
клавши руки за голову, повертається звідкись здалеку, де він
був один, і про це ніхто більше не знає.

— Як там у селі? Кого бачив, що чув?

Розкажуєш йому про Тимоху і про Івана Бобрика.

— Ага, працюють, значить. Ну, ну.

Розповідаєш про пил на дорогах, про засуху і бурти зерна
на току, чистого, сухого і крупного, як дріб. Мовчить, слухає.
Про уповноважених розповідаєш, про їхню привітність. Він
усміхається.

— Тепер виходить, що й страшний недорід не той. Ти ро-
зумієш? Усе тепер інше. Голоду не буде. І насильства не буде.
Цим я й живу. Все змінилось на краще. Ти ж знаєш. Вже й
за хліб було перестали платити, наче він нічого не вартий.
Приходь у їдальню і їж скільки хочеш. Красота! Але хліб за-
вжди хліб. І його не можна давати свиням і ледарям. Його
мусять їсти тільки робочі люди. Він нам ніколи не давався
легко. Легкого хліба взагалі немає, ти знаєш?

— Знаю.

— Ти думаєш, вони їдять легкий хліб? Оті люди, що в одві-
ті за все? Тільки неробам та злодюгам легкий хліб випадає. —
Він знову похопився і сів під місяцем, худий, натхненний,
наче збирався когось проклинати. Так палали його великі очі
на схудлому обличчі з запалими щоками, мов у аскета. Але
він не проклинав. Схилив голову і тихо попросив: — Підклади
мені подушку під спину, хочу трохи посидіти.

Кладеш подушку до шорсткого, порепаного стовбура кле-
нового і спираєш на неї батька.

— Ху-у-у! — важко зітхає він і довго мовчить, повільно і
важко дихає.

Заплющивши очі, сидить батько, смертельно стомлений і
якийсь врочистий у цю ніч, і по ньому тріпотливо перебіга-
ють тіні листатої кленової крони, коли подихне вітер.

— І ще одно, — каже він кволим голосом. — Не знаю, де
беруться в нас люди, що грабують державу. Звідки вони взя-
лися? Гребуть мільйони, купують долари і царські золоті чер-
вінці. Ти розумієш? Долари і червінці! Наче оптом продають
пограбовану ними державу. Гірко, Шуро, думати про це перед
смертю. Воювали ми, голодні, босі й роздягнені. Мучилися й
потім, будуючи. Розкуркулювали і висилали на Соловки цілі
сім'ї. Багато сімей. Може, я й досі плачу за тими дітьми, що
їх вивезли взимку на санях разом з батьками з села хтозна й
куди. Десь аж на Соловки. А тепер ні-ні, та й з'явиться банда

грабіжників. Ні-ні, та й вкрадуть мільйони народних грошей. Гірко! Так що і вмирати не охота, коли згадаєш усе це і подумаєш, що вже не зможеш боротися з цим. Ні мертвий, ні живий, бо давно вже вийшов з гри. Одна надія, що серед людей залишаєшся ти і будеш робити все, як я робив. Кожен з нас думає так про своїх синів...

Він засинає якось одразу: голова никне, падає на груди, і ти мушиш його вкладати і, вкладаючи, відчуваєш непереможну потребу цілувати його, обійняти і не віддати смерті, хоч це, як відомо, ще нікого не рятувало.

Але ти ще на щось сподіваєшся, бо не віриш, щоб людина могла вмерти при такому світлому розумі. При такій, сказати б, юній свідомості. Батько твій ще живий, він дихає поруч з тобою, і доки це є, ніякі лікарі, ні професори не зможуть переконати тебе в правдивості своїх трагічних прогнозів

А коники сюрчать, мовби заколисують, і місяць нерухомо застиг у чистому небі, і собаки сонно погавкують на селі, мовби спеціально охороняють чужий сон. І ти починаєш за-синати. У тому сні пахне травною, полином, гіркуватим цвітом кульбаби і теплою землею — так само, як пахло тоді, коли ми пасли коней. У яких полях? Де це було? Хіба тепер згадаєш? Якщо ти шоліта пас їх, а поля щороку міняються вже чверть століття. Можеш іще пригадати, де був тік і як на ньому стояла молотарка. Червона, ланцівська, дванадцятисильна, що намолочувала за світловий день 18 тонн пшениці. Тоді це було багато. Ще й як багато! Гарби підвозять риссю, коні в милі, і люди, мов кочегари, від поту й пилюки, і вила мелькають в повітрі над гарбами, над молотаркою, біля соломотряса, на скирті і під скиртою. Як у Коліївщину. І ти летиш на молодих бистрих лошицях, наче везеш депешу. Так і є: цей тік з року в рік був під могилою. Під високою могилою, яку насипали колись запорожці над своїм наказним отаманом, що загинув у бою за наші степи.

Вибрідаєш з кукурудзи і ступаєш на тік. Порожньо. Ні молотарки, ні людей, ні коней. Пшениця, просипана тут під час молотьби, поросла густо, як щітка. Ступаєш по тій зеленій щітці, і кроки твої через те м'які, беззвучні, неприродно легкі й податливі. Ідеш, крадучись, і бачиш себе мовби збоку, і дивуєшся: чому ти так насторожено і обережно підкрадаєшся? До чого? І, подумавши отаке, помічаєш на зеленім, порослім пшеницею току довгі-предовгі ясла з великими залізними кільцями, до яких прив'язують коней:

баранчик ланцюжкового поводу пропускаєш через кільце, потім натягаєш повід, знаходиш невелике колечко на ньому і, встромивши в те кільце прихилений вусиками до ланцюжка баранчик, розпрямляєш його. І все. Для вірності ще раз смикнеш за повід і можеш уже не турбуватись – твій кінь нікуди не дінеться.

На протилюжному кінці ясел сидить батько спиною до тебе. Кістявою, згорбленою спиною, у синій вилинялій сорочці з чорними латками на лопатках. Ясла довгі, і батько далеко-далеко. Малий і самотній. Задумано схилив голову. Не рухається. І ти не можеш його покликати: голосу немає. Підходиш до ясел і помічаєш, що по батькові перебігають тіні. «Птахи, – догадуєшся. – Над ним пролітають якісь великі-великі птахи! Але чому не чути шерхоту крил? Такі великі птахи мали б шугати з свистом і шумом».

А голову тобі підвести важко. Тіні шугають над батьком густіше, частіше. Якісь чудернацькі тіні. Нарешті підводиш голову і мало не кричиш: в небі пролітають леви. Ціла зграя левів! Піщано-жовті на блакитному тлі. Передні лапи випростані вперед, як у стрибку. У переднього – розвихрена чорна грива, патлата й страшна, а за ним все левиці, левиці, безшумні й прекрасні в польоті, мов балерини. Пролітають беззвучно, уповільнено, як у сні. Пащі роззявлені, вуха нашорошені, кігті випущені. Летять. І слідом за першим левом зникають за далекою скиртою. Батько не дивиться на них. Мабуть, не чує. Думає про щось, похиливши голову і випнувши худу спину у вилинялій сорочці, і по ньому шугають лев'ячі тіні. «Батьку!» – хочеш крикнути до нього і не кричиш: нема голосу. Підійти б треба – таж не можеш: ноги мов дерев'яні.

А батько разом з яслами все віддаляється й віддаляється, наче пливе по зеленій щетині густого пшеничного руна. Він все меншає й меншає у тебе на очах, стає зовсім малим, а скирти навкруг нього ростуть, ростуть, стають більшими – білі-білі скирти соломи, що рухаються величаво й повільно, мов айсберги, заходять одна за одну, обступають батька все тісніше. І між скиртами соломи з'являються гори золотої пшениці, яку батько насіяв і намолотив за своє життя. Стільки намолотив її, що здається тепер серед цих гір просто дитиною і весь час віддаляється і меншає в тебе на очах.

– Батьку! – кричиш раптом уже не уві сні, здригаєшся, зіскакуєш з стільця і бачиш широко розкриті очі, сповнені туги і чогось нового, що прийшло до батька, доки ти спав.

— Хмари над степом є? — питає він кволим голосом з таким благанням, що тобі моторошно стає. — Ти бачив сьогодні хмари над степом? Є вони, чи їх ніколи й не буде? — з тривогою питає він.

— Є.

Він заспокоюється. Важко дихає відкритим ротом, заплющивши очі. Потім розплющує їх і дивиться на тебе з новою тривогою.

— А вони білі і круглі? — питає він, відриваючи голову від подушки.

— Так. Білі і круглі

— А птахи над лісосмугами літають? — вже зовсім тихо й хапливо питає він тебе, мовби поспішає, мовби квапиться, і дивиться так, наче боїться, що не встигне почути.

— Літають, — кажеш, нахилившись над ним. — Літають! Великі й малі.

Батько тебе вже не чує. Обм'як увесь, голову вронив на груди, рот напіввідкритий.

— Батьку! — кричиш ти. — Таточку!

І тут вибігають з ординаторської нянечки й сестри. Біжить навпростець через бур'яни лікар від центрального корпусу. І ще хтось біжить. Вони вже тебе не помічають. Наступають на ноги, відпихають тебе. Вони беруть батька на руки і несуть в палату.

— Навіщо в палату? — питаєш їх. — Навіщо в палату? Там душно.

— Йому вже не душно, — каже високий, молодий і чорнявий хірург, з яким ти не раз розмовляв. Хірург, який завжди ставав говірким після операції і любив у перерві, перед новою операцією, покурити, послухати анекдоти і посміятись. — Йому вже тепер все одно.

Сказав і теж пішов у палату. А тебе чомусь не пускають, і ти не знаєш, що робити.

Вікно в батьковій палаті світиться. Хтось весь час вибігає кудись і повертається з надутим мішком. «Кисень», — догадуєш ти і хапаєш няню за руку.

— Ну, що там, що?

— Зараз, — каже вона. Виривається і вбігає в палату. А ти зостаєшся.

Вікно світиться.

Виходить хірург, йде повз тебе, мовби не помічає І, одійшовши, каже:

— Операція в мене зараз. Привезли хлопчика з пораненням у живіт. І ноги побиті. Міна. Десь міну знайшли. — Він зникає.

А вікно все ще світиться.

Собаки гавкають, як і досі, ліниво, і коники сюрчать, мовби нічого й не сталось. Доріжка, по якій ти йдеш, нерівна, вимощена цеглою так, що на кожному кроці доводиться спотикатись.

Вікно світиться, і навколо нього рояться метелики і комарі. Вони завжди рояться біля світла. Он і по шибках повзають. Метушаться, кудись поспішають дурні. Ось зараз вікно погасне, і вони осліпнуть, заспокояться. А може, й не заспокояться.

Вікно світиться ще якийсь час і нарешті гасне. Ти кидаєшся до дверей. Нянечки й сестри повільно виходять з них, суворі і неприступні. Білі й холодні в своїх халатах. І якісь раптом чужі, наче й не знають тебе.

— Мужайтесь, — каже тобі Дарина Олександрівна, виступивши наперед, мов командир. За нею товпляться лікарі, нянечки й сестри. Всі мовчать.

— Ваш батько... — продовжує Дарина Олександрівна.

Але ти не слухаєш її. Зриваєшся з місця, вбігаєш в палату, вмикаєш світло. Батькове ліжко застелене свіжим, випрасуваним простирадлом. З кутка дивиться на тебе маленький сіроокий хлопчик.

— Ти все бачив? — питаєш його, вражений

Він мовчки киває. Ти відкочуєш краєчок простирадла і бачиш свого батька назавжди заспокоєним і таким суворим, якими бувають люди перед стрибком з великої висоти. А може, перед ним була яма.

Яма перед ним була глибока, і падати йому довго...

Ти тільки не плач.

Навіть тоді, коли цілуєш холодне батькове чоло і заспокоєні руки, що все життя трудилися, заробляли для тебе хліб.

Коли його опускатимуть в могилу — це буде найтяжча хвилина, — ти й тут не заплач. А краще подумай про те, як він прожив своє життя.

Поклянись нишком у цю хвилину бути таким, як він, чесним, жити, як він, правдиво і невтомно, як він, все життя працювати.

А поплакати? Що ж, поплакати встигнеш. Наплачешся й натужишся ти ночами, мій друже, згадуючи нелегке життя твоїх батьків і вічні турботи про тебе

Ради бога, ти тільки не плач на людях.

Епілог

*Ти, котрий тут пізніше явиш своє лице!
Спитай, хто ми?.. Спитай Зорю. Спитай
Хвилю. Спитай Бурю. Спитай Землю – Землю
любові і Землю страждання – хто ми?*

Ми – земля...

Напис на кам'яних плитах
древнього народу майя.

Сумую тепер за трасами... їх довго не було в нас, цих рівних асфальтових автострад, і ми мріяли про них як про щось недосяжне. І коли вони з'явилися, одразу змінилися степи і села, ніби на великі задумливі рівнини прийшли великі міста, наче простягли свої руки чи свої нерви і шлють по них не тільки машини, а свій відгомін і бурхливість переповнених вулиць, мінливість і строкатість свого життя.

Траси, траси. День і ніч мчать по них машини: великі оцинковані автопоїзди міжміських тисячокілометрових перевозок і потужні автобуси-експреси, що летять, ніби на пожежу, підмітаючи трасу, несучи з собою вітри і ревище сердитих моторів. І безшумні елегантні «волги», ніби крадучись, прослизують повз ліси і повз тихі села. І роботящі вантажні машини, ці пунктуальні виконавиці всіх правил руху – дотримуються правої сторони, терпеливо зносять обгони. Рух, швидкість, заклопотаність. Якась нетерплячість вчувається тут в усьому, і людині, котра стоїть на узбіччі і жде попутної, важко повірити, що якась з цих машин може спинитись, якщо підняти руку.

Однак піднімають, немов семафори в далечинь – до самого моря.

Носило й мене по тих трасах чимало, і запам'ятались не так обігнані машини, як люди: їх багато стоїть на узбіччях в яку завгодно погоду, мовчазних, заклопотаних і терпеливих. Тих, кого ти колись підвозив. І тих, що лишилися там як докір, як смуток. Хтось їх все-таки взяв і підвіз, а тобі вони запам'ятались, щоб згадатися безсонними ночами чи просто коли досягнеш мети в тій далекій поїзді, яка самого тебе дивує своєю далекістю після цілоденної відчайдушної швидкої їзди.

Найбільш мені доводилося їздити до батьків. Бо доки батьки живі, вони стоять на усіх твоїх шляхах, ждуть тебе і виглядають. Терпеливі, мовчазні і печальні. Мов люди на узбіччях усіх автострад, по яких доводилося і не доводилося

їздити. І якось так влаштоване життя, що чим довше ми живемо, тим більші відстані пролягають між нами й батьками. Куди б не закинула нас доля і метушня, завжди на омріяному початку наших шляхів — батьки.

І страшно подумати, що вже там нікого немає, а лишилася тільки рівнина і немислима далечинь світу й життя.

У тій останній поїзді, коли повертався, похоронивши батька, була прозорість холодного осіннього дня, синього неба, свіжість повітря.

Асфальт серед бурого поля, жовтуватих лісів і перестояної кукурудзи здається фіолетовим. Сонце низько висить над ним, і навіть в обідню пору доводиться опускати світлозахисні щитки над вітровим склом. Люди, що стоять на зупинках рейсових автобусів, одягнені по-осінньому тепло, а обличчя їх жевріють ще здалеку, і навіть здалеку видно, що вони мерзнуть.

Зупиняюсь. До машини кидаються всі одразу.

— Ви, ви і ви, — кажу бабусям з клунками. Садовлю їх на задне сидіння, а перед худорлявим, добре виголеним дідком в чистенькій сорочці одчиняю передні дверці. Кладу в багажник їхні мішки, трахкаю кришкою і їду далі.

В машині всі сидять якось напружено, надто рівно і ніяково — і мені якось жаль цих засоромлених людей.

— Довго довелося стояти? — питаю, щоб що-небудь спитати.

— Та майже зранку, — каже дідусь вдоволено й поблажливо, як завжди говорять люди про минулу прикрість чи труднощі.

— Машини не зупиняються, — докидає котрась із бабусь.

— Еге ж, перед празником всі поспішають, — додає друга.

— А ті, що лишилися, теж стоять давно?

— Давно, — каже дід.

— Постоять, — каже перша бабуса. — Молоді!

— Молодим воно, може, ще швидше треба, ніж нам. Та всіх же не забереш...

Розмова на цьому припиняється. Їдемо, мовчимо, розминаємося із зустрічними машинами, обгонимо тих, що йдуть попереду, і дідусь час від часу зиркає на спідометр.

Розвилок. Їм усім, виявляється, треба в Єреміївку, а мені їхати далі по автостраді. Зупиняюся на хвилинку.

— А може б, той... — каже несміливо дідусь. — Тут недалеко, чотири кілометри. А топати з клунками...

— Шофер, ми заплатимо, — каже котрась бабуса.

Звертаю. Бруковані, тісні й покручені вулички, встелені сіном і кінськими кізяками, здаються після автостради нестерпно вибоїстими, дивно заспокоєними. Шлагбауми і залізничні переїзди нагадують про те, що сотні кілометрів, які треба проїхати сьогодні, — це таки відстань, і треба поспішати під цим низьким осіннім сонцем, щоб потрапити додому.

На чепурненькій площі з квітниками зупиняюсь, висаджую моїх пасажирів, віддаю їм їхні блаженські чистенькі мішечки з акуратними латками, а вони простягають мені зморщені спрацьовані руки, які хочеться поцілувати. На долонях спітнілі гривеники — гріли їх всю дорогу, щоб заплатити.

— Нічого не треба, — кажу, не зважаючись глянути людям в обличчя.

Вони здвигують плечима і ніяковіють. А коли вже сідаю за кермо, все ще стоять. Ніби я їх образив. Пригнічені, якісь мовби ошукані.

— Ну, що ж, — кажуть так, мовби прощають тобі якусь вину, — спасибі.

— Ти от що, хлопче, — підходить до мене дід. — Не жени так.

— Треба, діду, дорога далека.

Він мовчить, схиливши голову.

— Мислимо? Сто кілометрів на годину.

— Ах! Їм хоч кажи, хоч не кажи, — гукає котрась бабуся.

— Недовговічні ви, — зітхає дід на прощання.

Їду тепер один, кручусь по завулках, якоюсь вибоїстою дорогою, навпростець, виїжджаю з Єреміївки. А за селом стрічаю дітей, і корів, і широкий простір, в якому вдалині виліскує піднятий над рівниною асфальт. По ньому мчать обігнані нещодавно машини, автобуси. Мені їх знову обганяти, бо їхати далеко-далеко. І я поспішаю.

Не люблю спинятись в дорозі, і хто його знає, може, й справді, коли вже рушив, то треба йти до кінця І, може б, ми більше встигали зробити, якби були в усьому послідовними і не віддавали свій час дрібницям і не розпорозували увагу на щось стороннє. Але життя є життя, і воно нам диктує свої закони. Вирішивши не зупинятись більше, я все-таки гальмую, забачивши чималу групу людей на белебні, просто серед поля. Вони, мабуть, прийшли ген із того села, що бовваніє на осонні у вибалку, біліє хатами і жовтіє деревами — тихе, затишне перед святами.

Люди, як завжди, різні і якісь мовби однакові. Найбільше мене вразила дівчинка років чотирьох. Стоїть, опецькувате,

накушкане, пов'язане білою вовняною хусткою. Якесь надто самостійне у своїй малості, якесь зворушливо незалежне і разом з тим безпорадне. Гальмую, зупиняюсь біля самісінької цієї пасажирки і кидаюсь до неї. Бачу голубі-голубі допитливі і суворі очі, рум'яні пухкі щічки, круглі й лискучі, мов яблука. Беру її на руки і садовлю поруч з собою. А воно мовчить. Воно це сприймає як щось звичайне і конче потрібне. На переднє сидіння поруч із нею сідає сивий чоловік з немовлям.

— Тату, розкутайте Сашка, йому буде жарко, — каже молоденька мати, всівшись позаду.

— Встигнемо, — відповідає з гордістю щасливий дід того невідомого Сашка, хазяйновито зачиняє дверцята, і моя юна пасажирка валиться на мене, мов лялька.

— Оленко, не лізь до дядька, — суворо гукає ззаду її бабуся. — Ти заважаєш.

Олена не може поворухнутись. Я розв'язую хустку на ній, підсаджую дівчинку вище, щоб вона могла спертися на спинку сидіння. Але Оленка вперто зсовується нижче, щоб сидіти рівно і незалежно. Ця маленька сільська красуня. Ця людина, що змалечку привчається все робити сама.

— Тату, розкутайте Сашка, — знову нагадує молода мати. — Ви ж бачите, як тут тепло.

Сашка розкутують. Він діловито ссе червоненьку пустишку з прозорим пластмасовим ковпачком і таким же прозорим кільцем, невдоволено крутить головою і скошує суворе око на матір. Як маленький бичок, якому за крутий норів уже встигли вставити в губу прозоре кільце.

— Олено, подивись, який гарний у нас Сашко, — кажу дівчинці.

Але вона навіть голови не повернула. Сидить рівно, дивиться вперед, злегка погойднується і мовчить.

— А куди ти їдеш, Олено? — питаю її.

— До тьоті Люди, — каже вона повільно, як ото читають по радіо матеріали для районних газет.

— А що, хороша вона, твоя тьотя Люда? — намагаюсь підтримати цю салонно-машинну світську розмову.

— Не знаю, — так само розмірено, по складах, без інтонації відповідає Оленка.

— Як то не знаєш? — дивуюся.

— Вона справді не знає, — втручається бабуся. — Людмила працює і вчиться, їй ніколи приїздити в село. А Марія, Оленчина мати, працювала дояркою. Ну, ви ж знаєте, як пра-

цюють доярки, — від зорі до зорі. Так що теж не наїздишся в гості. Ну, тепер вона вже працює у полі. Так що ж ви думаєте: ланку дали. Виростили гарний врожай цукрових буряків. Виростити то виростили, а зібрати не встигли. Так оце вони зараз і надолужують, доки погода стоїть. Вирішили і на свята працювати. Бо погода зараз яка, ви ж самі розумієте: підуть дощі — пиши пропало. Так оце ми з Оленкою вибралися в гості. Людмила все просить, пише, що приїздіть та привезіть мені Оленку. Пише, що хоч подивлюсь, мовляв, на неї. Ну, от ми й ідемо. Цілісінький день простояли, аж ноги задубіли. Ну, та тепер, як той казав... Оленко! — обірвала вона свою розповідь суворим окриком. — Кажу тобі, не тулилась до дядька, ти заважаєш.

А Оленка, пригріта і заколисана гудінням мотора, заснула. Пригорнулась до мене, обважніла, і я через светр відчуваю її тепло. Моя мила Оленко!

Коли потім, у якомусь містечку, я зупиняю машину і віддаю дівчину бабусі, я віддаю мовби свою власну дитину: мені не хочеться розлучатися з нею, бо розлучалися ми назавжди.

Вони завжди викликають велику ніжність, ці сільські, ці не по-дитячому серйозні і незалежні діти, що змалечку привчаються все робити самі. І потім все життя працюють для інших і мало думають про себе.

Я давно вже не був на трасі. Але я знаю, що вдень і вночі мчать по них машини. По всіх автострадах. А моєї там немає. І мене там немає. Серед людей, що завжди кудись ідуть. А хочеться бути скрізь і завжди серед людей. І стає жаль, що людина водночас може бути тільки десь в одному місці. В той час як життя плине так широко й неосяжно. У селах, у містах, на автострадах, в поїздах. І скрізь ти міг бути, скрізь зустріти цікавих людей, розумних людей, од яких ти завжди набираєшся розуму, заради них і завдяки їм живеш. І твоє щастя, що ти ніколи й ніде не забуваєш про це. От тільки бути скрізь ніяк не вдається.

Тому я сумую за селами, за містами, за дорогами і людьми. За тими, що живуть і працюють в містах і селах. За тими, що кудись ідуть, із кимось прощаються чи зустрічаються в тих поїздах. За тими, що стоять на узбіччях трас і виглядають попутних машин. В дощ, в сніг, в мороз і спеку.

Я сумую за трасою, де завжди можна когось підвезти, бо я міг би там здатися людям кожну хвилину.

1963–1964 рр.

ПОЛОН

1

День був як день: пахло снігом, хоч він вже давно розтав, і пахло зимою, бо березень сорок четвертого був холодний. Дуже холодний. А тоді, після нічної хурделиці, ранок видався тихий і ясний. Сонце пригріло і розтопило сніг, а на солдатах, що повсідалися попід стінами незруйнованих хат, шапки й шинелі диміли, парували, як рілля. А надто чоботи – кирзяки. З них, мабуть, випаровувалася вода ще з Волги і Дону. Бо де могло б взятися стільки пари?

А ти був сухий. Тебе привалило в нічному бою на сцені в Будинку культури, куди влучив снаряд гаубиці, що стріляла по Баштанці з роз'їзду Гаражани. Тільки на ранок ти очуняв, отямився і почав вибиратися з-під уламків.

Спочатку ти обмацав голову. Вона була велика, немов опухла від контузії. І важка. Її нелегко було втримати на плечах. Потім ти помацав гомілки. Вони були худі й довгі, і на них не було чобіт, а були тільки куценькі брезентові краги на дві застібки. Далі – ковані черевики, такі міцні, що за свої ступні і пальці ти міг не турбуватись: ні осколки, ні кулі, здавалось, не могли тих черевиків пробити.

Ти потягнув з-під уламків обсипаний тиньком автомат і хотів уже підвестись, як раптом тиша вдарила тобі у вуха і в серце. Тиша, що тільки тепер, в останню мить, дійшла до свідомості і наче паралізувала тебе. Годі, звечора, коли ви зайняли оборону в Баштанці, а наші почали обстріл, все тут гриміло й здригалося, і кулі свистіли, і десь чулось “ура”. А тепер стало тихо так і сонячно надворі. І тихо в цьому порожньому залі. Ти оглянув сцену, в пробоїні над собою побачив синє небо і зрозумів, що це кінець: ви розбиті, і ти в полоні. “Полон, полон”, – билося у твоїй напівконтуженій голові, і ти заплющив очі. Ти лежав і хотів, щоб все так і лишилося, як було, щоб ти, не отямившись, умер, бо як тепер виходити з цієї руїни? Може, на самім порозі тебе зараз же і вб'ють? Ти знову опустив голову, лежав на порожній сцені. Довго лежав. Цілу ви-

чність. І було тобі гидко, мов у трупарні. Тебе нудило, і голова твоя йшла обертом, а серце мало вискочити з грудей.

Ти лежав і вмирав. І не міг померти. І все, що було навколо тебе, починало давити тебе. В одну мить пролетіло перед твоїми очима багато доріг, які ти пройшов по цій чужій і великій рівнині, багато сіл і міст, які ти тут бачив. І тепер, коли поряд не було товаришів, ти один лежав перед далекістю цих доріг і численністю міст і сіл, і вони вдивлялися в тебе, як дивляться вороги.

Ти не міг більше лежати. Рвонувся з усієї сили, але не зірвався на ноги, а тільки сів. І від того руху занудило дужче, і голова заболіла пекучіше, і в очах потемнішало. Ти пересидів якусь хвилину, при звичаючись до цього нового становища, і встиг згадати, що в безперервних маршах і відступах не їв уже по-людськи і не спочивав по-людськи місяців зо три. Але жалю до себе не відчув. Ти якось ніби одрікся від себе чи здерев'янів. Ти міг цієї миті дивитись на себе збоку і судити себе, мов стороння людина.

Але як би критично ти не ставився до власної особи, ти б здивувався, поглянувши на себе із залу: стояв на порожній сцені вивоюваний-перевивоюваний чужий солдат, що прийшов сюди за тисячі кілометрів з Німеччини, в це степове містечко, щоб у якійсь неіснуючій п'есі стати символом приреченості всіх завойовників.

Ти страшний був у своїй скелетній худорлявості, зчорнілий від голоду, холоду, окопного бруду і відступів. Твої очі і рот твої виказували тільки страждання, а похилена постать — передчасну немічність. За одну ніч ти став примарою, якимось жакливим привидом у цьому напівзруйнованому Будинку культури, де тебе аж ніяк не можна було уявити.

Тому-то й злякався, смертельно зблід і позадкував, наставляючи автомат, молодий кирпатий солдат, нарвавшись на тебе в півмороці сцени. Він, мабуть, заскочив сюди по солдатській нужді, та так і завмер, так і рушив від тебе наступної хвилі з переляканими очима. Він задкував, не одриваючи від тебе погляду і не зводячи з твоїх грудей чорненької цяточки дула, а ти стояв, хитаючись на кволих ногах, і чути було, як тиньк та вапно сиплються з твоєї шинелі.

— Пілен, — змучено вимовив ти.

Та солдат гулькнув за пролом у стіні і моторошним, не своїм голосом крикнув:

— Хлопці, німець ожив!

А потім почулися ще голоси, тупіт, і на сцену увірвалось одразу кілька чоловік з автоматами наперевіс. Ти ступив крок

їм назустріч, відкинув убік автомат і підняв руки. З тебе, мов з розбитої статуї, що неждано-негадано ожила, знову посилався тиньк і вапняний порох.

— Не треба стріляти! — крикнув кирпатий солдат.

— Пілен, — знову сказав ти. І повторив: — Пілен...

На тебе дивилося кілька пар сповнених ненависті очей. Це була звична, задавлена й вистраждана ненависть. Автоматична і тому страшна. Але тиньк і вапняний пил, що сипалися з тебе, і твій напівмертвий вигляд якимось несподівано пригасили ту зненависть. Лишилися подив і цікавість. Навіть у цих очах, які вже звикли до смертей і вогню. Навіть у душах цих людей, що змушені навчитись убивати.

— Ожив фріц, — сказав, сплюнувши, старшина-розвідник.

— Не треба його вбивати, — сказав кирпатий солдат, що знайшов тебе на розбитій сцені.

— А це що тут за жалібник знайшовся? — визвірівся старшина. — Що він тобі: сват чи брат?

— Та не сват, — сказав молодий солдат. — Просто не треба його вбивати. І так все...

— Що там все, — огризнувся старшина. — Я й без тебе, молокососа, бачу. Пойняв? І ти мені не вказуй! — знову підвищив голос.

— Та я не вказую, — погодився солдат.

— Ну й мовчи, — прикрикнув на нього старшина, а сам підійшов до тебе, хазяйновито обтрусив погони. — А-а, танкіст. Перша танкова армія? — спитав гучно, немов німого.

— Я, я, — сказав ти.

— Клейст, — докинув хтось із солдатів.

— Фельдмаршал Клейст, — сказав ти.

— Ну й мотай за своїм фельдмаршалом, — сказав старшина, закидаючи автомат на плече. — Нам ніколи з тобою панькатись. Raus! — крикнув він і пригнувся. — Schneller! Ну?!

Ти вибрався із розвалища і пішов, не оглядаючись. Так, як ото довелось вертатися із розвідки з одного села, де вас несподівано зустріли пострілами. Село лежало далеко від доріг, і від залізниці його відділяв добрий десяток кілометрів розгаслого чорнозему. Вас послав командир батальйону, щоб дізнатися: є там наші війська чи нема. Військ не було, це ви точно встановили, але коли увійшли в перший провулок, вас обстріляли з автоматів якісь хлопчаки.

А потім з-за греблі вдарили по вас із гвинтівок. А через якийсь час застрочив кулемет. Ваш МГ-42 — ви всі визначили це по першій же черзі.

Хапливі постріли й черги свідчили про те, що стріляли люди налякані, не солдати. Тому ви повернулись до греблі спинами, розсипались цепом і пішли балкою туди, звідкілья й з'явилися – на станцію Грейгове, через яку вздовж залізничі день і ніч вже другий тиждень сунули й сунули обози групи армії “Південь”.

Це було в моєму селі, і я пам'ятаю й тепер, як тоді хвилювалися ми всі до одного і як дивувалися з вашого спокою. Розгорнувшись цепом, ви не побігли тим вибалком. Ви знали, що від кулі не втечеш. Знали також, що такі ненавчені стрільці навряд чи й поцілять вас. А найголовніше, ви, мабуть, знали, як психологічно діє отой ваш спокій на тих, хто хапливо й знервовано бив по вас. Може, саме тому ми й не зважились вас оточити. А може, при тій спробі ви й справді б усіх нас перестріляли, бо у вас кулемети були і автомати. Але ви пішли, як у дим. І коли одного з вас хтось таки влучив, двоє взяли його попід руки і повели.

Він ще йшов, хоч видно було, коли влучила куля, як на спині у нього схопився димок. В стереотрубу ми бачили, як ви всі довели його до могили, що темніє і зараз кілометрів за три від нашого села. Як схилились над ним. Мабуть, оглядали рану чи, може, перев'язували його. А потім почали копати могилу і копали її, поки й сонце зайшло.

От і тепер ти почалав не оглядаючись, хоч, може, вперше в житті не знав, куди йти: ні завдання, ні маршруту, ні надії у тебе не було.

Провулком, вузьким і затіненим, по коліна в багнюці, ти вийшов за село і лише тут помітив, що прямуєш на захід. На чорному полі щось потворно, грубо біліло, і, підійшовши ближче, ти побачив трупи своїх товаришів. Поверх усіх лежав на спині молодий майор – спостерігач генерального штабу при вашій армії: очі розплюшені, руки розкинуті, білосніжна сорочка (в яких чемоданах він її беріг?) розстебнута, а на ній – вузьенькі гадючки помочів. По них ти його і впізнав. По цих помочах-підтяжках. Та по виголеному синюватому підборіддю. Та по правій пораненій руці: вона була прибинтована до шини і тепер, піднята догори, ніби застерігала. “Не треба!” – казала тобі та рука. Голубі очі дивилися в небо, на зсинілих вустах береглась ще усмішка. Гірка, розумна й примирлива.

Ти повернувся і почалапав назад, до села. Ти, певне, й побіг би, але де вже тобі було бігати? Набігався й находився ти по чужих землях навіки. Охляв і стомився ти на століття. І якось наче вже і їсти не хотів. А може, не думав про це.

Просто ти хотів швидше пройти цей осоружний, вузький і темний навіть у сонячний день провулок. Ти боявся самотності, ті наче гналися за тобою з поля, і кожен наш солдат, який би зустрів тебе у твоїй формі, мав убити тебе на самоті. Ти квапився швидше вийти до Будинку культури, на площу, до тих солдатів, що, знайшовши, не вбили тебе. І коли ти вихопився з провулка на площу і побачив Будинок культури, то зрадів і здивувався: він був цілий. Чи тільки здавався не ушкодженим з цього боку. Цілий-цілісінський черепичний дах мирно червонів проти сонця, і мирно білили не побиті війною й негодою стіни, і парк навколо нього, беззахисно голий, теж уцілів. Він ще дрімав, але поміж деревами блукав якийсь синій димок, і синіло по-весняному прозоре повітря в просвітах рядів, і ти подумав, що для тебе усе лихе скінчилось, і тепер буде весна, і не буде війни для тебе. Все людське в тобі змучилось, і зболілось, і нездатне було вже знести найменших тягот війни.

Але того дня все тільки починалось.

2

Тих солдатів і суворого того старшину, що знайшли тебе вранці, ти вже не застав. Обійшовши Будинок культури, зупинився біля невеличких свіжовимитих сходів. Всього три дерев'яних приступки. Але як вони вразили тебе своєю чистотою, як вони по-домашньому пахли, вишкрябані ножем і витерті досуха ганчіркою, що тепер, викручена, розстелена була біля нижньої приступки. Мирне життя настійливо входило у війну. І все це було не для тебе, як оці сходи і як ця по-домашньому розстелена ганчірка.

Там, десь у глибині кімнати, чулися голоси й стукіт ножів, і тепер ти відчув запах страви, яку, очевидно, варили, а в коридорчику помігив відро з картопляними лушпайками, і в твоєму животі щось перевернулось і загурчало. Не тямлячи себе, ти кинувся до відра, перехилився через сходи, намагаючись не наступати і не забруднити їх, ті вимиті не для тебе сходи, почав хапати картопляне лушпиння і напихати ним кишені. Ти так важко й похапливо дихав, що твоє вовтузіння почули. Спочатку злякано зойкнула жінка, яку ти не встиг розгледіти, бо сонце тут, надворі, било тобі у вічі, а там, в кімнатах, був затінок. Потім вилетів звідти якийсь старшина — вже не той білочубий, а інший — в кубанці, з-під якої вигонились кучері, в гарній діагоналевій гімнастерці, з португезею через плече і в нових хромових чоботях. Ті блискучі

чоботи, дрібно порахувавши приступочки сходів, спинилися біля твоїх брудних черевиків. Бах! – ударив старшина тебе по руках, в яких було лушпиння. Вибив лушпиння і гидливо відкинув набік своїм блискучим чоботом. Потім величним жестом руки показав на дерева:

– Weg у парк. І щоб я тебе більше не бачив! Ну!

І ти побіг.

Дерева були голі й чужі, як оця земля, і за кожним деревом причаїлася твоя смерть. Але ти пробіг добру частину того невеличкого парку в степовому селі, і ніхто не вистрілив у тебе, а далі, на косогорі, під самим парканом, група румунів – так чоловік з п'ять – сиділа навколо вогнища у високих кудлатих шапках і гріла руки, простягаючи їх і розчепірюючи пальці над полум'ям. І всі щось жували. Коли ти вийшов з алеї, уся ця група, мов по команді, повернула назустріч змарнілі обличчя з палаючими очима, але жувати не перестала.

Коли ти підійшов, румуни не підвелись, не розсунулись і не пустили тебе до вогню, як завжди це робили. Вони сиділи не рухуючись. Рухалися тільки їхні щелепи. І хижо блищали голодні очі. Під їхніми поглядами ти зупинився. Стояв, ледве тримаючись на ногах, а вони жували й невідривно дивились на тебе, всі зарослі, в кудлатих шапках, і роти їхні були чорні від смаженої прілої кукурудзи, а зуби блищали, мов ікла. Жувальники з них були хоч куди! Вони б і тебе зжували. Схоже було на те!

Один з них помітив відстовбурчені кишені твоєї шинелі, підвівся і безцеремонно випотрошив геть-чисто все лушпиння. Потім штовхнув тебе в груди, підніс під саме обличчя розчепірену й смердючу п'ятірню і крикнув:

– Ла каса! Ну, ла каса, намці! – І знову штовхнув тебе в груди. Інші сиділи, жували і мовчки дивились на тебе. Їхні погляди нічого доброго не віщували. І ти пішов.

Сонце пригрівало, в калюжах на дорозі купалися горобці, а в дворах – кури, і солдати спали, попадавши під ожередами соломи, і співали півні, й погавкували собаки. І все це було не твоє, все – вороже тобі, бо ніхто тут тебе не міг прийняти чи простити тобі все те, що зробили на цій землі люди у такій, як ти, формі.

Вибрівши з парку, ти побачив у центрі села біля вцілілої вітрини магазину групу офіцерів. Шинелі порозстібали, картузи збили на потилиці, руки в кишенях. А один, що стояв проти сонця, очі прикрив козирком, насунувши картуз майже на носа, узявся в боки руками, чобітки свої невеличкі вичи-

щає об камінь і щось говорить усім. Ти побачив майорський погон і підійшов ближче.

— Пілен, — сказав ти.

Майор збив картуз вище. Здивовано подивився на тебе і руками розвів.

— Немає штабів! — гукнув він щосили. — Розумієш? Штаб! Штаб нікс! Там! — махнув він рукою кудись на схід. — Так що — гуляй! Шпацірен! — сказав він і засміявся.

— Ну! — визвірився на тебе один з офіцерів. — Чого стовбичиш? Weg!

І ти пішов.

— Ну й опудало, — сказав хтось третій, але цих слів ти не знав, тільки в тоні відчув глузування й презирство, а ненависті наче й не було — ти її вже не здатен був викликати. Цілісінський день проходив ти тоді по Баштанці, і ніхто не хотів тебе взяти в полон, і ні в кого не зводилася рука убити тебе.

З дворів тебе проганяли. В одному нацькували собак, а в другому побили рогачами. Єдине місце, де ти ще міг знайти притулок, був парк, окупований румунами. Але твої вчорашні союзники вже не визнавали тебе. Тому ти непомітно пробрався в найдалший закуток парку і вмовився там на торішньому листі, бо ноги вже тебе не носили й очі самі заплющувались.

3

Будинок культури крутнувся, немов у якомусь дивному калейдоскопі, а парк і волога весняна земля теж гойднулися й стали похилою площиною, що круто йшла вниз, і ти біг по ній, намагаючись хоч як-небудь утриматися на ногах, а під пахвою в тебе витанцьовував з боку на бік і дерся нудно вгору білостінний і червонодахий Будинок культури, і тобі здавалося, що він відлетить кудись у хмари чи в небуття, а земля вже ніколи не стане рівною під твоїми ногами — вічно буде вона стрімко падати вниз, пхатиме з невидимою силою, доки тебе й зовсім не стане на цій землі.

Але це тривало всього-на-всього кілька секунд, доки ти падав. Упав ти м'яко, на руки. І руками ж відчув, яка ця наша земля податлива й ніжна. Ти навіть руки не забив об неї — вона просто зігнулась, твоя квола рука, і ти впав на землю обличчям. Але теж не забився, а може, не відчув удару: весняна рілля подалась під тобою, і земля зупинилась — стала рівною і непорушною.

Неподалік орудував шмалькою лозиною отой старшина в новій гімнастерці і хромових чоботях. Він хльоскав тією ло-

зиною, вибиваючи з кудлатих румунських шапок і шинелей злежалий давнорічний пил, що лишився в них ще з-понад Дону, і гнав вояків Антонеску поперед себе, немов худобу. Ну, як ото женуть на тирло корів...

— Гей, давай! — пригукував він. — Марш звідси, сволото! Генерал має приїхати, а вони тут розсілися в парку, гриються біля багаття.

Він гнав румунів униз, до греблі, туди, де кінчався парк і де починались яри. Про тебе він не забув теж.

— Ей, фріц, — покликав він здалеку і кивнув головою. — Давай сюди! Шпар за своїми сателітами!

І Будинок культури, і парк, і вся земля — все це знову перевернулось у твоїх очах від старшинського запотиличника. Тому ти не став відкладати надовго свого рішення, швидко, як міг, підвівся і побіг від старшини. Але до греблі не дійшов. Біля паркових воріт зупинився віліс, і низенький опецькуватий генерал вийшов з нього на піщану алею. Саме в ту мить, як ти мав перейти її.

— Одну хвилину! — зупинив тебе генерал. — Хлопці, — обернувся він до віліса, — ви бачили отаку чудасію: живий німець розгулює по парку? Старшина! — гукнув він. — Що це в тебе тут за порядки?

— Винуват, товаришу гвардії генерал-майор. Штаби ще не прибули, і полонених нікуди здати.

— Румунів можеш залишити тут, а цього відправ у Привільне, хай допитають. Це ж штабіст, що ти — не бачиш?

— Якийсь писарчук, — зневажливо пхикнув старшина.

— Я тобі дам! — посміхнувся генерал. — Ці штабні писарі часом знають більше за полковників. Зрозумів, Поліщук?

— Так точно, товаришу генерал. Але ні з ким відправити: комендантська рота ще не прибула.

— Пошліть розвідників. Їм все одно поки що нічого робити.

— Єсть, — крутнувся старшина Поліщук на одній нозі. — Гайда, обер-єфрейторе, — сказав він тобі якось примирливо і пішов уперед.

Румуни тим часом знову розклали багаття, бо з глинистого яру в тихім надвечір'ї потягнувся до неба синій димок, і був він такий мирний, яким буває тільки над циганськими таборами, коли й коні пасуться на вільних травах, і діти вже нагодовані, і їжі випрошено ще й на завтра.

А в розвідницькій роті зчинився переполох. Старшина, побачивши тебе, набурмосився, як ніч.

— Ти диви, яке це опудало живуче, — сказав він, чвиркнувши під ноги. — Гляди, ще й до Привільного завтра дотягне.

— Генерал наказав відправити негайно. — Поліщук перебрав генеральські нотки і наказував старшині-розвідникові як старший.

— Штаб чи смерш там? — роздумливо спитав розвідник.

Поліщук змовчав.

— Кого ж послати, — міркував старшина-розвідник. — Ага... Плахуто, до мене! — гукнув він браво, і роздумливість його як рукою зняло.

З хати вискочив той білявий кирпатий хлопчина, що знайшов тебе вранці в Будинку культури. Він теж здивовано звів свої білі брови, побачивши тебе, неухажно вислухав наказ старшини, мляво сказав “єсть” і пішов одягатись.

За хвилину, згадавши щось, він вискочив з хати і, наказавши тобі зачекати, кинувся вслід за старшиною. Вони довго сперечались на вулиці, розмахували руками, а потім вгомнилися, і кирпатого солдата — твого охоронця — не було так довго, що ти вже почав куняти на осонні, бо як не кажи, а ти вже був людиною з визначеним становищем. Тебе вже взяли в полон, найстрашніші тривоги твої минули. Але раптом всі твої поневіряння, втома, болі та муки — все це наблизилось звідкілясь здалеку і охопило тебе.

Весело пострілюючи очима, солдат увірвався в двір без шапки — він ніс її в руках. В тій солдатській, просякнутій потом шапці був цукор, сухарі, масло, загорнуте в папір з додаткового заряду для батальйонного міномета. Під однією рукою в солдата була хлібина, а під другою — кілограмова банка тушонки.

— Ось твій пайок, камраде! — гукнув він зраділо і все це багатство вручив тобі. Висипав просто на коліна, так що ти сидів серед двору на якійсь колоді і не міг ні повірити в те, що сталося, ні подякувати своєму рятівникові. А він вже крутнувся, витрусив шапку.

— Рубай, камраде! — гукнув він. — Доки я збиратимусь, підкріпись перед дорогою та впакуйся добре, бо топати нам дванадцять кілометрів. А ти ж знаєш, що це таке по багнюці.

Той теплий хліб і той чужий солодкий цукор після кількох днів голодування і таких бідувань видалися тобі щастям. Життя верталось до тебе за кожним розжованим шматком, бо ти був молодим, ти був здоровим хлопцем, то тебе так замучила війна, і відступи, і оточення. І коли ти, попоївши, вклав у свій ранець, обшитий телячою шкірою, надламану хлібину,

банку тушонки і висипав білий, як сніг, цукор, то, нарешті, відчув себе добре.

Кирпатий солдат вийшов з хати в туго підперезаній шинелі й з автоматом через плече, ти посміхнувся йому і процитував улюбленого свого поета:

Я їв ваш хліб, я пив вашу воду,
Як же я можу зрадити вас?..

— Гут, — сказав кирпатий солдат, зрозумівши тільки слова “Brot”, “Wasser” (він їх встиг вивчити в школі), і, ляснувши тебе по плечі, повів з двору,

4

Власне, він і не вів тебе, той кирпатий голубоокий солдат, а йшли ви поряд глибокими коліями, прокладеними танком у гливкій багнюці весняного чорнозему, і вітер гудів у порваному дроті зсиротілої телефонної лінії, що бігла по пустій рівнині кудись аж за край неба.

Іноді ви пробували говорити один з одним, але слів було так мало, що вам доводилося зупинятись, щоб доповнити мову свою жестами, і ви зрештою кинули цю затію.

Вже вночі, в густій темряві, ви дійшли до якогось хутора. Він здавався порожнім і німим, тільки свіtilись вікна в одній-єдиній хаті, і, зайшовши, ви побачили людей, що покотом вляглися на встеленій соломою долівці. Вас ніхто не впускав — ви зайшли самі, бо двері були не замкнені. В порозі спинилися, зустрінуті десятками пар насторожених очей.

— Добрий вечір, — сказав кирпатий солдат. — Пустіть, люди добрі, переночувати.

— Та прохосьте ж, прохосьте, — обізвалась, підводячись, якась бабуся, певне, господарка цієї хати. — Прохосьте, та роздягайтесь, та сідайте хоча б отут, на лаві. Звідкіля це ви?

— Та з Баштанки, — нехотя сказав кирпатий солдат, підштовхнувши тебе, і всівся поряд з тобою на лаві. Каганець, зроблений з пивного стаканчика, ледве блимав, і в його непевному світлі видко було жовтаві, переважно зморшкуваті обличчя жінок; поміж ними юрмилися діти. Мов пташенята під крилами, вони спали, нічого не чули й не бачили.

— А ми оце, — сказала бабуся, позіхаючи, — зібralися з усього мутка. В гурті якось і тепліше, і не так страшно.

— А чого ж вам боятися, — здивувався кирпатий солдат. — Тепер вам боятися нічого. Німця ж прогнали...

— Балакай, — сердито перебила його бабуся. — Приїздили солдати з Привільного коней ловити, то всіх чоловіків і хлопців позабирали до ноги. Казали, що німці мають цієї ночі відступати. У нас навіть жінок та дітей мало лишилося. Тільки ті, хто не має де голову прихилити. А решта подалися в Привільне і в Баштанку до родичів. Там є війська, а в нас чортма. Оце ви який фронт тримаєте?

— Та ми не тримаємо. Ми тільки прорвалися.

— Отож прорвалися, — буркнула бабуся з докором. — Тільки шелесту нарobili. А щоб до пуття довести, так нікому. Знову покинули нас напризволяще.

— Нічого вам турбуватися, — сказав кирпатий солдат. — Німці тут і не проходять. Шляхами підуть.

— Які тепер шляхи, — зітхнула бабуся, розв'язала хустку, стрельнула нею, і знову запнула зручніше. — Ох-хо, це ж ти голодний, мабуть? Суп їстимеш?

— Та їстиму.

— А цього бузувіра куди ведеш?

— Та в Привільне. В Баштанці немає штабу, нікуди здати його.

— А що ж це за військо без штабу, — знову сказала бабуся і вийшла в комірчину, покректуючи й стогнучи на кожному кроці. — Іди сюди, — гукнула через хвилину. — Та й того нехриста веди. Пересидите тут до ранку. Може, й заснете.

На низенькому столику стояли дві тарілки з паруючим супом. І ще один такий самий каганець, як у світлиці, блимав від тієї пари, хоч стояв аж на віконці.

— Світло приберіть од вікна, — сказав солдат.

— Світо, — заспокоїла його бабуся, — віконце закрите маткою ще з зими. Їж. Та й того недобитка погодуй. Ач який худий, аж світиться. Як дохле кошеня. А туди йшли вгодовані, як кабани. Тільки масло та яйки їм, бувало, давай. Та молока. — Вона дивилася, як ти, чужинець, їси.

— Хліба вріж йому, — сказала бабуся кирпатовому солдатові, — бо він не насміє, чи що. Робкий якийсь попався.

— Вони всі такі стають, як потрапляють у полон.

— Еге, розкажи, стара, хлопцям, — мовила бабуся, змітаючи крихти собі в долоню. — Вовк вовком і зостанеться. А цей, видно, нічого. Тільки що ж ти, бідний, з ним будеш робити, як нагрнуть німці?

— Не нагрнуть, — сказав кирпатий безпечно. Він був такий безпечний, як усі наші солдати в ту весну.

— Ну, гаразд, — погодилася бабуся. — Я вас на всякий випадок замкну, а двері закрию горстками — у мене в сінях ко-

ноплі стоять. А як непереливки будуть, відчиняй віконце і в яр. Він тут починається прямо біля хати.

— Та що ви, бабусю, — крикнув на неї кирпатий солдат, — ніяких німців не буде.

— А що ж, той, що коней приїздив ловити, старший якийсь, думаєш, брехав?

— Може, й брехав.

— Треба йому брехати старій бабі.

— Ну, може, й не треба. А так, панікер якийсь.

— А ти дуже вже сміливий, як я подивлюсь. Ну, добре. Там видно буде. Спіть. А я при случаї розбуджу вас. Спаси й помилуй... — стара зупинилась в порозі, хотіла, мабуть, за давньою звичкою перехрестити свого солдата, але, поглянувши на тебе, роздумала і вийшла, щільно причинивши за собою двері. Чути було, як вона шелестіла коноплями. Солдат прислухався і сказав:

— Та не здумайте замикати...

— Учи вченого. Сама знаю, як краще. Спіть собі. — І зачовгала через сіни в світлицю.

Коли ви, попоївши, погасили каганець, стало видно маленьке віконце біля комина: воно світилося звідти, де були люди. Зовсім маленьке віконечко, яке одразу нагадало кирпатовому солдатові його рідну хату, і рідну бабусю, і теплу піч, на якій він ховався від зимової стужі та батькового гніву. Від усього цього його рятувала бабуся. І завжди в наших бабусь були комірчини і отакі віконечка, крізь які з печі можна було бачити світлицю.

В темряві кирпатий солдат довго вовтузився і не міг заснути. Щось його тривожило. І ти не знав що. Зупинившись на першій догадці, ти підвівся, намацав автомат і, віднявши від нього диск, подав солдатові.

— На, — сказав ти. — І не бійся. Спи.

— Schlafen, — повторив кирпатий солдат і потиснув тобі руку вище ліктя. — Gut! — і поклав собі диск під подушку, бо маленька й низенька була. А він звик до великих подушок, щоб високо в голови було.

5

— Пауль, Петер, Йоганн... — монотонно звучав чийсь стомлений голос. І знову: — Пауль, Петер, Йоганн...

Під такий голос можна було добре заснути, якби навіть не хотілось. Але кирпатовому солдатові, хоч як кортіло спати, стало не до сну. Він розплющив очі, підвівся. Він побачив те

ж саме тьмяно освітлене віконечко й тебе біля нього і спершу подумав, що ти молишся чи плачеш.

— Пауль, Петер, Йоганн... — знову почулося з хати, і це був не твій голос. Він був чужий, далекий, і кирпатий солдат підійшов до віконця й виглянув.

На довгій лаві, від покуття до дверей, сиділо чоловік з десяти німців. Усі без шапок, усі щось мирно жували, позастелявши коліна хто якоюсь ганчіркою, що була колись носовою хусткою, хто зім'ятою газетою, а хто й просто жував над розкритим на колінах ранцем. Вони були втомлені й зосереджені. Вони всі дивилися перед собою і, здавалось, нічого не бачили, а під іконами на покуті сидів з чорними навушниками на світлочубій голові радист, піднісши мікрофон до губів.

— Пауль, Петер, Йоганн, — викликав тихо, спокійно, і в спокої тому мало було надії, а багато розпачу, наче він давно вже втратив товаришів, і втратив дорогу, і змогу вийти з цієї розлемішеної весняною повинню безмежності й темряви.

— Пауль, Петер, Йоганн, — кликав він когось тихо й інтимно, і можна було подумати, що скликав він усіх своїх загиблих друзів і тебе. Хоч кирпатий солдат розумів, що це позивні якоїсь рації, якогось штабу чи частини, він не міг позбутися думки, що той білявий радист скликав усіх своїх друзів, що вони зйдуться сюди з усього степу, і хата їх не зможе вмістити, і порятунку від них не буде.

— Пауль, Петер, Йоганн, — кликав і кликав білявий радист, а всі інші розвідники методично жували свій солдатський пайок і дивилися кожен поперед себе. Тільки в порозі на низенькому стільчику, на якому доять корів, сидів унтер-офіцер і курих, терпеливо й спокійно. На колінах у нього спочивав шолом, і простягнуті довжелезні ноги в міцних забовтаних чоботях впиралися в стіну — теж спочивали.

— Пауль, Петер, Йоганн, — тихо й методично гукав когось далекого радист, а ніч за вікном мовчала, і в голосі його з кожним разом чулося більше суму. Розвідники стомлено жували свої пайки. На долівці, не підводячись, лежали жінки з дітьми, бабуся примостилася біля припічка, поклавши голову на сухий кулачок, і повільно курих свою сигарету вродливий унтер з блискучим волоссям та міцними плечима.

І радист, не вгаваючи, кликав і кликав:

— Пауль, Петер, Йоганн...

І перед темноликими бабусиними богами погойдувалася гнучка й блискуча антена.

— Also, — тихо, стомлено сказав унтер-офіцер, докуривши сигарету. — Genug, — підвівся він, надів свій шолом і вийшов,

не оглянувшись, з хати. Солдати, хапливо позагортавши свої харчі, теж повставали, побрали автомати і, обережно переступаючи через тіла принишклих жінок та сонних дітей, виходили один за одним у сні, а далі – в ніч, де гудів вітер, і порошив дощ, і темрява здавалася густою, як чорноземна степова багнюка.

Останнім виходив радист. Він акуратно склав рацію, одним рухом кудись сховав антену і, обережно ставлячи брудні чоботи, навшпиньках пішов до дверей. В порозі спинився, оглянув дітей та жінок на долівці, темноликих бабусиних богів на покуті і вийшов слідом за товаришами. Тільки сухо й холодно клямкнула клямка на сінешніх дверях, і нечутним стало порощання дощу й завивання вітру, а у вухах ще довго лунав його голос, що скликав усіх вас і нікого вже не міг скликати: “Пауль, Петер, Йоганн... Пауль, Петер, Йоганн...”

Ти довго стояв не рухаючись, дослухався до їхніх кроків і, здається, вмирав біля того віконця, поруч з кирпатим російським солдатом. Як-не-як – відходили від тебе твої товариші. Відходили все далі й далі. Може, назавжди. Відходили в ніч, у розбурхану невідомість, розлемішені весняні простори чужої землі. Ти уявив їхній шлях, їхній маршрут, виписаний війною на чужині, за тисячі кілометрів від домівки, і в ці хвилини, може, найяскравіше відчув ти їхню і свою власну приреченість. Відчув жорстокість тих, хто послав вас сюди, і безглуздя війни ти відчув, і пекучий жаль до них, до солдатів твоєї армії, що змушені були теліпатися стільки ночей та днів, стільки тисяч кілометрів по чужій землі, яка була ні їм, ні тобі, ні Німеччині зовсім не потрібна. А була потрібна лише оцим людям, що покотом лежали на встеленій соломою долівці, та цьому кирпатову солдатові, що дихав зараз поряд з тобою. Дихав глибоко, тривожно, схвильовано. По-хлопчакому тихо й сторожко. І вся ця земля, й маленька хата, що дала вам у ту ніч притулок, ці жінки й діти, що спали на долівці, і цей молодий солдат – все видалось тобі вічним та мудрим, бо існувало воно і при ваших наступках, і при відступах, було вчора, є сьогодні, буде завтра, хоч, може, всі ви загинете в цих незбагненних просторах.

“Пауль, Петер, Йоганн”, – довго ще звучало в твоїх вухах, мов заклинання, і, здається, той поклик вічно звучатиме в усіх поневір'яннях, які судилися тобі віднині, а може, звучить ще й досі...

– Що ж робити? – зітхнув кирпатий солдат.

Робити не було чого. Виходити в ніч і в невідомість тепер, коли пройшла розвідка, було необачно і небезпечно, тому ви лишилися, послухавши мудрих порад бабусі. Повлягалися знову рядком на соломі, кожен думав своє.

Може б, ви й розповіли один одному, про що думав кожен з вас тієї ночі, але ви не мали спільної мови і не мали спільних думок. Лежачи поряд, ви думали про різні речі й про різних людей. Події, що проходили перед вашою уявою, були такі різні, що дивно навіть було, як усе це вміщається в одній бабусиній комірчині на роздоріжжях війни.

Так і лежали ви поряд, далекі й різні люди, солдати двох ворожих армій, що бились на цих несходимих рівнинах, у містах і селах, на великих ріках і нескінченних дорогах. І спогляди ваші, як і доли, були різні й чужі.

ПРО ЩО ДУМАВ КИРПАТИЙ СОЛДАТ

Земля – не обробляється, врожай – не збирається, дівчата – не беруть шлюбу, жінки – не народжують.

Це – війна.

Батьків немає. Наречених немає. Радості – теж. І діти не радують, а печалять. Є завойовники і безправ'я.

Це – окупація.

Володарюють спогляди про мирне хороше життя з коханими й рідними людьми, і все, що було до війни, здається неперевершеним омріяним щастям.

Але, доки люди живуть, доки ростуть трави і світить сонце, все живе на землі. Чисто все: і щедроти людські, і почуття, і страждання, яких людям ніколи не бракувало. І праця – вічна й найбільша перевага людська над усім сушим, якщо тільки лишається крапля надії. А надія є: світяться попереду праведні сподівання свободи.

1

– Юрка ще немає? – чується з сусідньої кімнати.

– Нема, – каже мати, зітхнувши, і дивиться на зеленаве місячне сяйво за розчиненим вікном. – Ти вже шостий раз питаєш. Щось важливе?

– Та ні. Просто так.

Потім, довга й густа, залягає тиша в квартирі. Й надворі тиша така, що і в мирний час не почувеш. Хіба що зітхне паровоз, немов прокинувшись, на неблизькій станції за рад-

госпним садом. І знову замовкне, протяжно й полегшено випустивши зайву пару. До цього звуку дуже пасує тихе, розсіяне світло станційних ліхтарів, що біліє на піщаному пероні та рожевіє на крутих боках теплушок. Це не треба бачити зараз. Варто тільки почути паровозне зітхання, і все стане перед очима, бо всюди на залізничних станціях все однакове. По всій країні. І фантазія тут не потрібна. І уява теж.

Десь іздалеку хвилями долинає гуркіт літака, він пройшов на великій висоті. Наш чи німецький – вгадати трудно. Полетів кудись. І політ цей, як сама війна, незбагнений і таємничий.

– Мабуть, я його не дждуся. Піду.

Ліжко рипнуло так, наче з нього підвівся не дорослий чоловік, а сплигнула кішка, і в отвір розчинених дверей видно, як Василь Остапович, невеличкий, шуплий, в непідперезаній гімнастерці і без чобіт, зупинився посеред кімнати, схиливши чубату голову, думає щось. Потім чобітки свої хромові – раз, два – надів, наче в кімнатні капці вступив, широким ремнем завчено й швидко підперезався, пілотку – на голову, гімнастерку обсмикав одним скупим рухом, і вже готовий,

В петлицях поблискувала шпала, на лівому рукаві темніла зірочка. Старший політрук Петровський в цю мить перестав бути зятем і вже належав іншим людям, іншій справі, став ще грізнішим, ніж досі.

– Прощайте, – сказав він і пішов швидко, рішуче, щоб уже не повертатись.

– Іди здоровий. Та остерігайся там! – гукнула мати вслід, а він тільки рукою махнув і зник між деревами.

Війна ще тільки починалася – для всіх по-різному.

2

Юрко додому не повернувся на другий і на третій день – матері сказали, що пішов працювати штурвальним до комбайна. А чого було йти? Сидів би дома, раз відпустили з воєнкомату до особливого розпорядження. Кажуть, авіаційне училище, в яке мали його забрати, перебазовувалось із містечка Бельці в Моздок.

А хіба можна було всидіти дома, коли вся країна перебувала в такій тривозі. Тому Юрко приїхав уночі на далекий степовий табір, і його одразу ж потягли до комбайна, що спочивав у високій густій пшениці, весь закіптюжений і освітлений, весь гарячий, просякнутий запахом пального й мастила.

– Змазуй, – сказав Юркові комбайнер Трохименко, подаючи йому шприц, а сам взявся клепати полотно.

По всьому полю гуркочуть трактори й комбайни, а тут тихо, тільки чути, як лається Трохименко в перервах поміж ударами молотка. Потім чується тупіт коня, шваркання копит по стерні й клекіт бідарки.

— Тпру... — зупиняє коня агроном Безпалов. — Якове Івановичу, доки ж ти будеш стояти? — питає він Трохименка.

— Та ось полотно порвалось. Ніяк ради не дам.

— А ти давай, давай, бо ніколи ж нам прохолоджуватись.

— А-а, — шаленіє Трохименко, — бодай би воно все прахом пішло! Щоб у такому радгоспі та полотно не було! Відколи вже прошу, благаю. Ніяка гайка! Не кажи й не говори.

— Та що ж тут говорити, — сказав Безпалов стомлено. — Хліб потрібен, а не розмови! Пшениця, а не полотно твоєму комбайнові.

— Ну, то що ж буде з пшеницею? Лежатиме на бунтах? Скільки її вже зібралось там? Зроду не було стільки хліба в степу. А вивозити й не думають.

— Вивеземо.

— Не до пшениці зараз, — сказав Трохименко, вилазячи з-під хедера. — Поїзди возять танки, снаряди та війська. А пшениця... Просто жаль на неї дивитись.

— Пшениця — наше багатство, Якове Івановичу. Чим її більше, тим краще.

— Не знаю, не знаю, — роздратовано каже Трохименко і починає заводити комбайн. — Зосимов! — гукнув він трактористові. — Давай!

Зосимов підводиться з сидіння, де він устиг уже задрімати, і, встромивши коротенький блискучий ломик в отвір маховика, починає заводити величезний й незграбний свій ЧТЗ. Трактор довго не заводиться, і Юркові Плахуті ніяково стояти отак на площадці комбайна, нічого не роблячи.

Це була вічна турбота механізаторів до війни — заводити мотори. Чогось вони довго не заводились і в тракторах, і в комбайнах — мабуть, через недовершеність їхню. Але вони заводились зрештою, працювали день і ніч, ці безіменні трудівники, яких рахували штуками, але насправді кожен трактор мав свою вдачу і треба було б їх рахувать якось інакше.

3

Цей літак був не схожий на інші. Жителі радгоспу звикли до опецькуватих винищувачів І-16, які вже третій місяць рвали на шмаття небо над аеродромом сердито і так заповзято, що воно мало б падати на землю подертими полотнищами.

Але воно не падало ні над аеродромом удень, ні в синюватих полях надвечір'ям, ні за залізницею вночі.

А це було вдень: сонця повно вщерть, небо голубе й непорушне, і просто з цього синього пишного неба майже зовсім беззвучно падав великий блакитний літак із червоними зорями на крилах, з двома моторами, пропелери яких оберталися так повільно, немов на іграшкових дерев'яних літачках, з прозорою кабіною, в якій видно було людей у шоломах. Тільки вітер просвистів, тільки тінь промайнула по головах — люди саме обідали біля дерев'яної будки-палуби. І не встигли вони підхопитись, як зразу ж за Трохименковим комбайном літак, розпростерши свої крила, м'яко впав на полеглу нескошену пшеницю.

Юрко Плахута, вирвавшись наперед і випередивши всіх, хто в ту ж мить кинувся до літака, побачив прозору опуклу кабіну біля хвоста. Кабіна повернулась йому назустріч, наставивши погрозливі цівки двох спарених кулеметів. Слюдяний щиток відкинувся, і суворий чоловік в окулярах глухо спитав.

— Хто такі?

Він прикипів до своїх кулеметів, готовий знищити їх усіх могутньою чергою, і всі зупинились мов укопані.

— Хто такі, питаю востаннє, — крикнув він нервово й грізно.

— Ми — радгосп, — сказав Трохименко. — Радгосп Баштанський.

— Де це? — спитав кулеметник.

— Баштанський район, Миколаївська область.

— Свої, — сказав той полегшено і, вибравшись із тісної своєї кабіни, впав у пшеницю, тримаючись за груди. На губах у нього запеклася кров. І руки були в крові. Кабіна, коли Юрко перевів на неї погляд, вся була подірвана.

— Там, — сказав стрілець-радист, показавши очима на передню кабіну, і знепритомнів.

Льотчик сидів на своєму місці, впавши грудьми на штурвал і обхопивши його руками. Дихав важко, кругла його голова в чорному шоломі то опускалась, то піднімалась. На крилах та на фюзеляжі чорніли рвані пробоїни, закіптужені по краях. Праворуч від льотчика було видно штурмана. Прив'язаний ремінням, він відкинув голову на спинку сидіння, і яскраво біліла свіжа сорочка з чорним галстуком на засмаглій шиї, і гладенько виголене підборіддя було круто підняте вгору. Ще далі, в глибині кабіни, на низенькому стільчику, при самій підлозі, зігнувся ще один член екіпажу. Голову звисив, руками обхопив коліна і, здавалось, дрімав чи щось думав.

Було тихо-тихо в степу, мов на цвинтарі. Тільки в моторах щось ледве-ледве потріскувало — мабуть, вони вичахали. Та шваркали стебла перезрілої пшениці, якщо хтось із людей переступав з ноги на ногу. На нього всі оглядалися, і він кам'янів на місці.

— Ну що ж, так і будемо стояти й дивитися? — спитав Трохименко.

І тут під'їжджає на своєму білому коні Романенко — керуючий відділком, темнолиций, худорлявий, як завжди, суворий, зосереджений. Зіскочив з сідла, глянув на стрільця-радиста і, не зупиняючись, просто на крило літака — раз! — вискочив, за ручку кабіни ухопився обома руками, хотів відкрити — не відкривається.

— Зосимов! — гукнув трактористові. — Подай ломик! Трохименко! — гукнув комбайнерові. — Принесіть води, змочіть стрільцю-радистові губи, та пити не давайте. Розстебніть йому комбінезон і зніміть шолом. Юрко! — гукнув Плахуті. — Бери Казбека, скачи на аеродром по лікаря.

Варто було йому з'явитися, як усі вже знали, що треба робити, й виконували його накази слухняно й швидко. Бо тут тільки треба знати, що саме робити. Треба тільки, щоб хтось їм сказав про це. Хтось один, розумний, спокійний і впевнений.

4

На аеродромі творилося щось дивне: вже не було тут смугастих машин, обвішаних антенами, не ходили побіля них керівники польотів з радіомікрофонами. Там, де стояли машини, лишилися вибиті місцини в зеленій траві, валялися якісь папери, стояли одноногі столики, наспіх вкопані в землю, і тільки бензозаправники чергували біля зльотної смуги, що чорніла серед зелених трав, потріскана, заметена пропелерами, — омріяне пристановище всіх військових льотчиків, що поверталися з невідомих маршрутів після запеклих боїв.

Наметів, у яких жили пілоти-винищувачі, теж не було. І не було штабу аеродрому, який розміщався в радгоспному клубі. А літаки, що поверталися з польотів один за одним, негайно заправлялися і відлітали кудись на схід, за Дніпро, на нові аеродроми, про які знали поки що тільки ті, хто відправляв льотчиків.

Рудий, весь у ластовинні майор, що порядкував тут, тримаючи поранену руку на перев'язі, глянув, на Юрка Плахуту зеленими своїми очима, немов на якусь надокучливу річ,

здатну тільки заважати і завдавати прикрості, просто відмахнувся зід нього.

— Бачили, знаємо, що літак упав, — сказав він буденно і звичайно. — Самі падали не раз.

— Але там усі побиті...

— Тим більше.

— Але, може, вони поранені?

— Це гірше. Але я нічим не можу допомогти: всі аеродромні служби і санітарна частина вже відправлені. Я зустрічаю і відправляю на нове місце хлопців, що повертаються із завдання. Тут кожної миті може заваритися така каша, що й кісток не зберемо. — І він тривожно оглянув небо.

— Що, фронт близько? — спитав Юрко.

— Німці в Сухому Єланці. Ти знаєш Сухий Єланець?

Сухого Єланця Юрко не знав, тільки чув про нього.

Це був сусідній район Миколаївської області, і війна вже заглядала сюди.

— Мотай звідси, доки не пізно. Скажи всім, щоб евакуювались. — Майор пішов зустрічати літак, що саме приземлився, і Юрко Плахута не знав, що робити. Шваркаючи комбінезоном, майор все віддалявся від нього, і Юрко згадував, як цей майор посадив колись двомоторний винищувач-бомбардувальник “мессершмітт-110”, привівши його від самісінького Миколаєва.

Посадив на цю саму зльотну смугу, потім і сам став заходити на посадку. І коли вже збив своїм шасі перший пілок над аеродромом, німець раптом ревнув моторами, розігнав свою машину і на очах ошелешеної аеродромної обслуги і льотчиків піднявся в небо, взявши курс на захід. Двох наших винищувачів, що стали доганяти його, обстріляв так майстерно, що вони мусили припинити переслідування. Тоді й був поранений цей рудий повітряний вовк, цей майор-льотчик, що вже одержав звання Героя Радянського Союзу за якісь подвиги на далеких своїх бойових маршрутах і був гордістю всього аеродрому та всього радгоспу.

Приземлився молодесенький лейтенант Сашко, смаглявий, карокий, майже ровесник Юрка Плахути і давній його товариш. Разом ходили на танці, поки вони ще були в радгоспі. Частенько пілотів викликали на аеродром, і вони вилітали на завдання. Це були супроводи нічних бомбардувальників або перехвати “хейнкелів” і “юнкерсів”, що прилітали бомбардувати Миколаїв. Зустрівшись із ворогом, льотчики поверталися додому. І віяло від них якимись тайнами, відвагою, чимсь незбагненим, що завжди супроводжує людей,

які живуть інакше, ніж прості смертні, і нікого не пускають у своє життя.

— А-а, — зрадів Сашко, побачивши Юрка, — де це ти пропадав?

— На комбайні працюю.

— Скінчилося ваше комбайнування, — сумовито сказав Сашко. — Все. Німці пруть, як скажені. Нічим їх спинити не можна. Доводиться відступати.

— Не відступати, — поправив його рудий майор, — а міняти дислокацію! Що то в тебе з рукою? — спитав він байдуже. — Штурвал?

— Та штурвал, хай йому грець!

— Із штопора виходив?

— Та із штопора.

— Це завжди так. Конструктивна недовершеність, — сказав рудий.

— Обома руками треба тримати штурвал.

— Слухайте, — обурився Юрко. — Що ж робити з пораненими льотчиками?

— Не знаю! — крикнув на нього рудий. — Я нічого не знаю, і йдїть ви всі к... чорту! — Він махнув рукою й швидко пішов до свого літака.

— Я бачив той літак, — сказав Сашко, розмахуючи розпухлою рукою, що, мабуть, болїла й пекла. — Саме перед моїм вильотом він упав. Ми справді нічим не можемо допомогти. Влаштуїть їх десь у тихому місці, щоб німці не знайшли. Або везїть до Дніпра, на переправу. Ми негайно вилїтаємо на нове завдання, і вже сюди не повернемось. А на бензовозах їх не повезеш.

Йому щось крикнули від літака, і Сашко посміхнувся сумовито й ніяково.

— Ну, — сказав він, — пока. — І пішов.

Високий, стрункий, у сірому цупкому комбїнезонї, в пілотцї на темних кучерях, праву руку несе, мов ляльку, перед грудьми, лїву заклав у кишеню, звїдки стирчить колодочка ТТ. Пішов, як у дим, щоб бїльше ніколи не стрїчатися з Юрком Плахутою, щоб тїльки довго потїм згадуватися йому, як згадується всїм нам і досї літо 1941 року.

5

Не заїжджаючи додому, Юрко Плахута помчав назад в поле. Кабіну літака вдалось якось відкрити, і тепер у високїй пшеницї лежав увесь його екіпаж. Льотчиків поперець'язува-

ли студенти медичного технікуму, що працювали все літо в радгоспі, і свіжі бинти яскраво білили на темних головах та на руках поранених, а вони лежали тихі, покірні, мов діти. Лежали рядочком у високій пшениці, всі в якомусь забутті, і ніжним маковим цвітом просочувалася їхня кров, щоб по-буригі потім на стемнілих бинтах...

Трактори й комбайни виводили із загінок на шлях. Хедери відлучали від комбайнів, ставили на транспортні візки, а Романенко наказав Юркові одвезти поранених до залізничної будки, що була зовсім поруч – якихось два-три кілометри звідси.

Коли їх кляли на безтарку, набиту сіном, командир екіпажу опритомнів і нажаханими, безтямними очима глянув на Юрка.

– Бензин, – сказав він,

– У вашому літаку немає ні краплі бензину, – сказав йому Зосимов.

– У тракторах, – ледь чутно сказав льотчик, непритомніючи та вперто видряпуючись із небуття.

– В тракторах у нас солярка, – сказали йому.

– Облийте соляркою, – сказав він.

– Що?

– Літак облийте... – сказав він і заплакав.

– Але тут пшениця...

– Пшеницю теж... Все одно ворогу дістанеться. А не по-винна... Не має дістатись...

Літак обхлюпали соляркою. Її носили відрами, сточуючи з бака Зосимового трактора, а льотчик дивився на все це, з натугою підводячи перебинтовану голову. Голова падала, і він підводив її знову. А потім, коли вже добре облили літак, він сказав, щоб усі відійшли. З великим зусиллям витягнув з кишені ракетницю, прицілився й вистрелив. Від поштовху, що дала ракетниця, впав знову на сіно і вже не підвівся. А літак спалахнув: сигнальна ракета кривавим смерчем врізалась у нього і розлетілась сліпучим сузір'ям бризок, які одразу перетворилися в зажерливе полум'я.

– Давай! – гукнув Романенко Юркові й пустив свого Казбека чвалом до залізничної будки.

– Коней ми вам залишаємо, – сказав він хазяям, коли Юрко в'їхав у двір. – Пшениці візьміть скільки захочете. А надвечір прийдіть в радгосп, дамо вам якогось кабана, і муки, і грошей. Тільки збережіть цих хлопців. До вас німці прийдуть не скоро.

Хазяї, вже немолоді вродливі люди, стояли мовчки, погоджувалися. А може, просто думали, що ж його робити.

— Немає іншого виходу, — говорив їм Романенко. — Ми теж можемо евакуюватись сьогодні вночі.

— А хто знає про це? — спитав господар.

— Майже ніхто, — сказав Юрко, щоб заспокоїти їх. — Один Зосимов.

— Іван Зосимов? — пожвавівшав господар-будочник. — Це мій шуряк.

— Він все одно поїде в евакуацію, хоч і шуряк ваш, — похмуро сказав Романенко. — Ну, то ви вже все зробіть як слід. Може, роздайте їх по одному на сусідні будки надійним людям, щоб в око не впадали. Бо й справді, як заглянуть німці, то знайдуть у вас цілий госпіталь.

— Та щось зробимо, — сказав будочник.

— Ну, так приїздіть просто до комірника. Я йому скажу. А пшениці навезіть зараз же. Щоб вам на кілька років вистачило. Ми не знаємо, скільки триватиме війна.

— Спасибі, — сказав Романенкові будочник і стояв потім мовчки поруч із своєю тихою дружиною, аж доки Юрко не зник у темряві.

Темрява впала раптово: насунули хмари, і вітер налетів із страшенною пилюкою. Він наче зібрав її з усіх шляхів і ніс над землею суцільною темною запоною.

Романенко поїхав на інші поля виганяти з загінки комбайни, а Юрко прийшов надвечір у радгосп. Прийшов разом з дощем, що стояв суцільною стіною, теплий і прозорий літній дощ після довгої спеки. Небо на півдні вже світилось блакиттю, ще жевріло сонце на заході, а дощ все йшов і йшов з синюватої хмари, й калюжі синіли на дорогах, трави ще зеленіли й виблискували після дощу. Стійкі трави “смуги відчуження” вповдовж залізниці. А баштан, що добігав до самої школи, був висапаний, чистий, огудина на ньому лежала буйна й теж вилискувала під дощем; кавуни й дині, ще не дозрілі, лежали на чорній землі, байдужі до того, хто їх обробляв і хто їстиме їх і за якими столами.

В радгоспі тісно було від комбайнів і тракторів, що зійшлися сюди з усіх полів. Їх виявилось дуже багато. Надто багато для такої невеличкої радгоспної садиби, і вони стояли, мов Батиеве військо, що прийшло сюди з далекої чужини.

По радгоспному виселку палали багаття. Люди смалили кабанів і птицю, збираючись у дорогу.

А через радгосп сунули й сунули дивні колони тракторів та комбайнів до Дніпра, і жителі радгоспу дивились на них, ніби на самих себе: такими й вони мали стати завтра. Так само їх-

тимуть на хедерах комбайнів, посадовивши дітей у роззявлені пащі порожніх приймальних камер, щоб заховати від дощу, і діти, як хліб, молотилися тими дорогами війни, тими поїздами, що звалися диким чужим словом – евакуація.

6

Вже відлетіли до останнього літака всі винищувачі з Степового аеродрому, вже догоріла остання цистерна на нафтобазі, і в радгоспі стало порожньо й тихо.

Ні тракторів, ні комбайнів, ні автомашин – нічого не залишилося на всій садибі, і страшно було повертатися до майстерні, де ремонтували техніку, де навіть уночі не вщухала робота. Верстатів теж не було – лишилися тільки цементні фундаменти, й чорніли на них могутні болти, немов пальці мертвих рук, та валялися погнуті труби, якими виважували устаткування.

А в конюшнях і на тваринницьких фермах гнила в яслах свіжа трава, приготовлена коровам і коням, які тепер у пилюці, спрагли, мандрують десь за Дніпром або розбіглися після бомбардувань і лежать, роздуті, спотворені, по узбіччях курних і печальних шляхів.

Все наче вимерло. Матері здавалося, що вона лишилась на кладовищі. Тільки й зустрівся їй старий Кіндрат, що біг на ферму, обвішаний відрами, лопатами, сокирами. Біжить: піт з нього ллється струмками, обличчя вилискує, мов трава під дощем, острішкуваті вилинялі брови над голубими привітними очима теж зрошені потом, а він біжить підтюпцем, і все його майстрове начиння бряжчить на ньому, мов збруя на коні.

– Куди це ви, дядьку Кіндрате? – спитала Юрина мати.

– На роботу, хай її собаки з'їдять.

– На яку роботу? Схаменіться, дядьку, яка тепер робота!

– Еге, яка робота! Наряд мені видали, гроші наперед взяв, бо треба хату спорядити на зиму, – мушу відробляти. Бо хто ж його знає, надовго наші вакувалися чи завтра, може, й повернуться.

– Та, мабуть, надовго. Бо, чуєте, гримить.

– А гримить, кажеш? Хай собі гримить. Погримить та й перестане. А без роботи сидіти воно якось не того. Не звик я без роботи. Наче калікою тебе зробили. А ти ж чого тут в таку пору?

– Прийшла по глину. Піч треба обмазати.

– Ну, ходім, ходім, дам тобі пунтої штукатурки, бо глиною маж не маж – все одно обвалиться.

– А штукатурка ваша вічна, чи що?

— Моя штукатурка на цементі. Я вмру, а вона довго ще стоятиме.

— Ну, спасибі вам. Дайте, якщо ваша ласка.

— Та дам, дам, — казав старий Кіндрат, біжачи попереду.

— А ви все бігаєте, дядьку Кіндрате?

— Та бігаю, трясця його матері, бо не навчився ходити по-малу. Так і не вдалося з старою ні разу попід ручку пройти. Все, було, біжу та оглядаюсь. А вона й замолоду була огрядна та пишна, як піч. Ходила й дівкою так, наче воду на коромислі несла. Куди б не йшли: чи в церкву, чи на весілля, чи на роботу, — завжди прибіжу і чекаю потім на неї під церквою чи перед хатою. Аж соромно від людей бувало. Ну, а на роботі не той... Нічого. Доки вона дійде в поле, то я наробитись устигну. Вже й снідати час. Тоді я снідаю, а вона там копиці складає чи снопи в'яже. Отож біжу й досі. Просто ноги в мене такі, що не ходити, а тільки бігати вміють. Вже сьомий десяток розміняв, а вони, клятї, несуть мене, мов на пожежу. Ну, ось на тобі штукатурки та йди собі з Богом, бо мені ніколи.

Він поплював у долоні й заходивсь трамбувати долівку бази, по якій, Кіндрат це знав достеменно, все одно ходитимуть корови, бо люди здавна без них не могли прожити.

— І що ви за чоловік, — сказала Юркова мати. — І як ви оце так весело живете?

— Така в мене доля, що без роботи я не проживу. Ну от, занудитися можу.

— Щасливий ви чоловік.

— Та яке там щастя, — махнув рукою Кіндрат і, повернувшись до Юркової матері спиною, підняв трамбовку. — Гех! Гех! — пригехкував він за кожним ударом, і база двигтіла, і земля двигтіла не перестаючи. І мати Юрка Плахути довго ще чула те гехкання.

7

День минав за днем, і за ніччю — ніч, а в радгоспі було порожньо й тихо. Тільки гриміла десь канонада. Поїзди не ходили давно, бо, кажуть, десь під Долинською німці перерізали залізницю й подались далі на схід, до Дніпра, куди попрямували й радгоспні колони. А літаки пролітали чужі, з чорними хрестами і з уривчастим гудінням моторів, що чутнішим ставало вночі.

Німців не було. І людей у радгоспі не було. Мабуть, юрмилися по хатах або по підвалах, і дивно було бачити порожні хати й контори, порожній сад, землю, що зсамотіла раптово.

Потім прийшла якась батарея, стала поблизу, кілометрів за п'ять, і біла вдень та вночі так, що снаряди з шепотом і шкварчанням пролітали через радгосп, падали десь на шляху, на тій довгій, нескінченній стовповій дорозі, що йшла на Херсон, поминаючи другий відділок радгоспу. Там цілими днями стояла курава від машин, і по тих німецьких машинах біла наша відчайдушна батарея.

Мати молилась за неї. Вона молилась за тих невідомих артилеристів, лягаючи спати і встаючи. І молилась, прокидаючись ночами. І бажала їм, тим артилеристам, зостатись живими.

А потім на батарею налітали літаки. Видно було, як вони розгортались над нею, ревучи потужними моторами. Чути було, як рвуться бомби і як стогне земля. І здіймались над тими місцями чорні вихори вибухів. Це було над Мар'янівським лісом. В тому пеклі мали загинути гармати, і люди мали загинути всі до одного. Але коли літаки відлітали, батарея знову починала стріляти. Чулось: бум! бум-бум! А потім шелестіли над виселком снаряди і вибухали вже ледве чутно: крехи! крехи! крехи! Наче там кололи величезні поліняки.

Потім батарея замовкла якось звечора, і стало тихо. Тільки з ближньої бази чулося розмірене гупання – старий Кіндрат все ще трамбував долівку.

Тієї ночі, як замовкла наша батарея, хтось тихенько постукав у вікно, і мати пізнала свого зятя.

– Васильку, – зойкнула вона, відчинивши йому, – що ж це буде?

– Дайте мені щось поїсти, – сказав старший політрук Петровський, що вже встиг стати на фронті батальйонним комісаром. – Поїсти і переодягнутись.

– У мене ж нічого немає. Тільки картопля в кожусі та каша. І все вже холодне.

– Байдуже, – мовив батальйонний комісар. – Ми вже три дні нічого не їли. – Він одчинив вікно, перегнувся через лутку. – Ідіть, – сказав комусь тихо, і в хату зайшло ще двоє.

Зброю поклали на коліна, накинулись мовчки на їжу. Пахло від них порохом і потом.

– Їжте, – сказала мати, – а я вам приготую одяг... Тільки звиняйте, вже що є, те й дам. А тобі, Васю, приготувала той сірий празниковий костюм, що ти залишив перед фронтом.

– Давайце, – сказав Петровський, кинув на підлогу і довго топтався по своєму модному й дорогому вбранні, яке тепер ні на що не годилося.

Переодяглися в якісь старенькі штанці та сорочки його побратими, подякували матері, взяли по хлібині в дорогу й пішли. Не питала, куди йдуть, коли виглядати їх, — тільки на прощання:

— Васю, звістку ж про себе дай.

— Буде видно, — сказав батальйонний комісар. — Юрко де?

— В евакуації. Разом з батьком та Романенком. З тракторами і комбайнерами виїхали дев'ятого числа.

— Пізно виїхали, — сказав батальйонний комісар. — Повернуться. Скажіть Юркові, нехай працює. Щоб не привертати до себе уваги. Прощайте, мамо, нічого вам більше не скажу. Тільки Юрка бережіть, не дайте йому вчинити якоїсь дурниці. Хай розумних людей шукає і жде.

Пішли. Зосталась мати знову сама. І батареї вже більше не чула, бо це, мабуть, вони з неї стріляли.

А потім, раніше від німців, вдерся в радгосп на світанку гуркіт моторів, перегуки й плачі, і, виглянувши у вікно, мати побачила комбайни та трактори, своїх людей. Їх перехопили німці біля радгоспу “Піонер” і завернули додому. Тільки Романенка із сім'єю не було серед них. Батько розповідав, що Олександр Федорович, після того, як їх перейняли німці, прихопив Юрка і втік із колони вночі, подався десь бричкою-тавричанкою на переправу в Нову Воронцовку..

Але через кілька днів повернувся і Юрко з Лідою Тихонівною та із Славиком, привезли на тавричанці пораненого Романенка, знесли його з підводи в хату. А він виривався, лаявся, хотів іти сам. Потім затих і лежав, покірний та мовчазний. Обидві руки його були туго забинтовані. Він тримав їх, наче дітей-близнюків, і все думав щось, втупивши погляд у стелю.

Він, мабуть, бачив там відступи, й смерті, і трагедію, що впала на його країну, і чужинців, що плюндрували рідну землю, яку він колись боронив у молодості. Все це тепер проходило перед його очима, не давало забути про себе ні на хвилину. І не було просвітку, не було надії на завтра. Він думав про льотчиків, яких залишив будочникові, про те, як жити далі, і ніхто не знав, що робилось в його серці, про що він думає і як болять його рани.

ПРО ЩО ДУМАВ ТИ...

1

А ти в цей час думав про Африку. Про далеку Африку думав ти, де ніколи не буває багнюки та холоду, де таке сине-

синє небо й такі фіолетові ночі у жовтих пісках, де немає води і немає потреби тягати за собою тепле вбрання. З сумом думав ти про Африку, де довелося служити тобі в експедиційному корпусі “лиса пустелі” Роммеля. Про цю Африку нагадав тобі стомлений голос радиста. Він мовби кликав і тих, хто поліг в далекій Африці. Він нагадав тобі весь той театр воєнних дій і як все це починалося, і зараз тобі здавалося, що тут, в Росії, все повторюється знову з дивовижною послідовністю, наче у сні. Сон цей був тяжкий, і пробудження не буде. Це ти знав точно.

Ти був учасником першого наступу. Роммель повів його однією-єдиною 5-ю легкою дивізією проти військ англійського генерала Уейвелла, якому здалася в полон 130-тисячна армія італійців. Ви тоді зламали шалений опір англійців і зайняли їхні позиції в солончаках між оазисом Марада і Гаср-Ель-Брега, а через три дні навального наступу з ходу зайняли порт Бенгазі.

У районі Ель-Мекілі, за чотири доби подолавши трьохсоткілометрову пустельну відстань без доріг і поселень, одурманені спекою і втомою, ви розбили англійців удруге, бо з'явилися перед ними несподівано, мов злі духи. Шість бундючних вилощених генералів і дві тисячі солдатів та офіцерів взяли в полон, а через кілька годин, зайняли Дерну, а згодом і Бардію – всього за п'ять днів! А ще через день ви перейшли єгипетський кордон, і англійці втекли із Північної Кіренаїки, боячись оточення. За 12 днів Роммель повернув те, що генералу Уейвеллу вдалося захопити протягом двох місяців, розбивши вдєсятеро численнішу армію італійців.

Ви не взяли тільки Тобрук, бо ні облогової артилерії у вас не було, ні достатньої сили перед цією фортецею, яку англійці зробили неприступною. Тут і починається знаменита тобруцька одиссея, в якій Роммель, незважаючи на свої тактичні помилки, ганяв англійців по пустелі і сам відступав та наступав знову, дивуючи Уейвелла несподіваністю своїх рішень та фантастичністю дій.

Потім перед вами з'явилася тридцятитисячна 8-ма армія генерала Окінлека – 800 танків і 1000 літаків – збройні сили, яких до того ще не бачила пустеля. Вдень над вами висіли ескадрильї бомбардувальників, і в піщаних смерчах від бомбових вибухів можна було похоронити вас всіх до одного. А з настанням темряви влучно біла по вас добре вишколена англійська артилерія, і “тобруцькі пацюки”, як ви називали гарнізон цієї оточеної фортеці, відчайдушно атакували ваші

позиції, щоб прорватися до своїх, а ви, відбиваючи ці жорстокі й настирливі атаки, не знали, де й коли з'являться основні сили, з якого району ворог нанесе вам головний удар. А тут, як на гріх, з осені постачання по морю зовсім припинилося, бо транспорти гинули один за одним, потоплені літаками, що базувались на Мальті, яку ваш фюрер і головне командування не могли взяти.

Спогади про Африку й раніше не покидали тебе, але сьогодні, викликані голосом смертельно втомленого радиста, можливо, вперше здалися тобі майже нереальними і такими ж далекими, як мирне життя. Тепер ти все це згадував хоча й без іронії, але з якимсь щемливим відчуттям ганьби і ошукання: ти знав тепер, що вас там зрадили й покинули. А Роммель що ж? Він добував собі славу й фельдмаршальський жезл, заради цього не щадив ні себе, ні вас, і всі його дії здавалися вам, солдатам, героїчними, а рішення – мудрими, не кажучи вже про те, як ви оцінювали власні подвиги.

Однак все це скінчилося тим, що Роммеля відкликали, а вас всіх покинули. Усіх, хто не був убитий або вивезений санітарними літаками і транспортами. Та й то все те здавалося вам або гнівом Божим, або ж тимчасовою невдачею – тільки не авантюрою, як було воно насправді. Бо день у день вам вбивали в голови, що все це робилося з волі фюрера, а він, як і Бог, всевладний і всезнаючий. Переконувати в цьому солдатів було кому: від унтера до фельдмаршала. Не лише словами, а й своїми діями і вчинками вони постійно доводили віру свою і відданість фюреру. Так легше було вимагати від вас того ж самого.

Так, ти багато згадував і думав про Африку, але тепер, коли ти був у полоні і все, що зв'язувало тебе з твоїми людьми, рвалося назавжди, тебе охопила невимовна туга за товаришами, за матір'ю, за батьківщиною. І всіх ти жалів у цю хвилину, кого міг згадати і уявити, і чомусь найвиразніше з того життя, що, залишилось тепер для тебе за невидимим порогом полону, пригадувалися марші і бої в Африці, відступи і наступи в пустелі, дні і ночі в облозі Тобрука, маневри під Ель-Аламейном і Бенгазі.

Все це зараз проходило перед твоїми очима в темній комірчині української хати в глухому степовому хуторі, немов ти знову був у Африці, серед жовтих пісків, під голубим небом. І знов уявлявся тобі Роммель, схудлий, обвітрений, вимучений боями і маршами. Він тобі пригадувався зараз сумним, мовчазним, яким він був під час наступу, що розпочався

26 травня проти 8-ї армії Окінлека і незабаром закінчився тим, що ви самі опинилися оточеними в тилу супротивника. Становище ваше здавалося безнадійним, але Роммель навідріз відмовився відступати, наказав зайняти кругову оборону. Всім тоді здалося, що Роммель нарешті помилився остаточно і буде розбитий тут вщент. А він днями й ночами не сходив з переднього краю, не давав англійцям спокою, турбував їх розвідками боєм, доки не ослабив їх і доки не дістав можливість взяти Бір-Хашейм, де французька добровольча бригада генерала Кеніга вперто оборонялась до самої середини червня. Шість днів і ночей оточене військо Роммеля билось за цей бастион і нарешті взяло його, відкривши собі дорогу на Тобрук.

І тут Роммель послав вашу бойову групу на схід в напрямку Бардії з наміром наступати на Єгипет і знову лишити Тобрук у себе в тилу. Але як тільки стемніло, він догнав вас на своєму “шторху” і пояснив, що це тільки хитрість, що треба вернутись негайно і непомітно. І ви повернулись, ображені, вимучені, й рушили за ним на Тобрук. О п'ятій годині ваші гармати відкрили ураганний вогонь, не шкодуючи снарядів, бо вогневі позиції ваші розташувалися там, де вони були минулого року, і артилеристи, прийшовши сюди, знайшли велику кількість боєприпасів, що лишилися в цих місцях з того часу.

Через дві години ви прорвали першу й другу лінії оборони, ввели в прорив танки і розширили його. А увечері того ж дня Роммель в головному танку увірвався в район порту. Ви вперше ступили на землю Тобрука, за яку йшли такі довгі й кровопролитні бої, за яку було прийнято стільки мук і страждань у безводній кам'янистій пустелі, де кишіли паразити й немилосердно палило сонце. І що ж? Кілька генералів і тридцять три тисячі солдатів та офіцерів здалися в полон, так само змучені, як і ви. Трофеї, щоправда, були великі, і ви мали тепер достатню кількість їжі та боєприпасів, але нестача бензину відчувалася, й несходимі простори Африки все ще лежали перед вами, здатні поглинути вас назавжди.

Невтомний, неблаганний Роммель вів вас все далі й далі, знову у Єгипет, і зупинився лише в районі Ель-Аламейна, віддалившись від баз постачання на тисячі кілометрів. Пізніше він назвав цю свою зупинку незвичайним щастям, хоч ніхто з вас не зрозумів і понині, в чому саме полягало те примарне щастя. Він і сам тоді відчував, що полишений ставкою Гітлера на власну загибель у самоті, і це відчуття тривожної

самотності не кидало його потім ніколи. Бо Мальта не була взята, і середземноморські комунікації не були забезпечені, і саме перед входом у Тобрук було торпедовано останній танкер з паливом, і надії полишали навіть його.

Дивізії Роммеля втратили здатність рухатись, і протягом семи днів та ночей мов укопані стояли його танки в тилу ворожого фронту, піддані безперервним бомбардуванням англійської авіації, що на той час повністю володарювала в повітрі. Вже й Кессельрінг не міг нічим вам допомогти, і загинув “король африканського неба” Марсель, молодий, безстрашний ас, і наказ Гітлера вже не діяв, хоч у ньому фюрер і намагався вас запевнити, що “сили супротивника теж вичерпані, і ваше завдання полягає в тому, щоб, чіпляючись за кожний метр пустелі, або одержати перемогу на цій позиції, або померти”. Їх було багато, цих наказів померти, але тільки Роммель зважився порвати цей наказ і почати відступ всупереч волі фюрера, бо фронт ваш було прорвано в чотирьох місцях і перевага англійців у техніці вже не викликала сумнівів ні в кого.

Цей відступ сьогодні ти згадував не як минуле. Цей відступ мовби продовжувався тут, на Україні. Тільки реального Роммеля ти так і не міг чомусь пригадати в цій комірчині: поразки й відступи заслонили все, і ти не міг пригадати перемог Роммеля. Не міг пригадати його голосу, він видавався тобі голосом радиста, що кликав когось: “Пауль, Петер, Йоганн”, наче це був голос самого Роммеля, який самовільно вилетів у ставку Гітлера, щоб добитися евакуації корпусу “Африка”. Евакуацію не дозволили. Верховне командування підпорядковувало йому п'яту танкову армію, що була в Тунісі, і назвало всі ці війська групою армій “Африка”, наче після цього могло стати більше пального та більше військ, а самого Роммеля нарекли фельдмаршалом.

Більше ти його не бачив, а тепер і згадати Роммеля не міг, мабуть, тому, що під Ель-Аламейном на твоїх очах загинув його заступник генерал Штумме, і ця смерть змила з твоєї пам'яті уявлення про Роммеля. А можливо, тому, що ти бачив, як на світанку, одягнувши парадний мундир, вийшов на передній край доведений до відчаю танковий генерал Ріттер фон Тома і, в орденях і без зброї, пішов на англійські батареї. Пішов, худорлявий, рівний і незворушливий. Пішов умирати, бо не бачив рятунку і не знав, як зберегти свої оточені війська перед лицем неминучої танкової атаки ворога.

Він ішов по жовтій пустелі, й накинута опашки шинеля маяла полами на ранковому легкому вітерці, а танки, що

саме розпочали наступ, зупинилися півколом і не стріляли. В тиші йшов він назустріч смерті. А смерті не було. І вмерти на очах свого війська йому не вдалося: англійські танкісти не зважилися стріляти в такого дивного генерала. Вони пропустили його через свої порядки, і він зник у сірій передранкової пугелі, наче його й не було ніколи.

І тепер ти лежав поруч з кирпатим російським солдатом, твоїм рятівником і охоронцем, і згадував Ріттера фон Тома і своїх товаришів. Згадував, як був поранений, як потім вернувся в Африку Роммель і, порвавши наказ Гітлера, ще раз вивів із видимої смерті свій корпус і одступав з ним знову. А потім його відкликали з африканського театру, бо Гітлер не хотів втрачати після Паулюса ще одного свого фельдмаршала. І тепер, як уже багато разів, ти думав: для чого все це було? Для чого були ці подвиги в Африці? І для чого були наступи в Україні? І спалені села? І повішані жителі міст і сіл? Для чого були оці марші і наступи? Коли знову треба було відступати і гинути на чужій землі. Для чого оці твої товариші, змучені й стомлені, кинуті напризволяще своїми командирами за тисячі кілометрів від Німеччини в роз'юшених українських степах, пішли в ніч, у холод і голод, в смерть і приреченість. Для чого все це робилося? Ти не знав і не міг знати, й тобі здавалося, що народився і жив ти даремно, що правди й честі не було у твоїх стражданнях і в поневіряннях твоїх товаришів, де б вони не були – в Африці чи в Україні.

А головне: потрапивши в Україну, ти відчув, що всі оті африканські наступи й відступи були просто ніщо в порівнянні з масштабами тутешніх боїв та операцій. Ти одразу переконався, що саме тут, а не в Африці чи будь-де, вирішується доля війни. І хоч ще й тепер знаходяться фальсифікатори, котрі прагнуть возвеличити бої в Африці, ти вже тоді зрозумів, що вся ота кампанія Роммеля у Північній Африці, де усім вам випало стільки страждань, виявилася фарсом – навіть вчинок Ріттера фон Тома здавався звідси опереточним перед лицем великих за масштабами і неймовірно тяжких боїв, випробувань, поразок і відступів тут, на Україні.

Так, все було марне: і подвиги, й кров, і смерті та страждання – ти вже знав тепер достеменно, і тобі хотілось кричати від туги, від болю і розпачу, від жалю за своїми одуреними, покинутими й приреченими товаришами.

Кирпатий солдат дихав поряд з тобою і мовчав. І мовчки думав. І в тому мовчанні, в самому диханні його було відчутно, що солдат цей знає, для чого живе, для чого воює: щоб боро-

нити Батьківщину. Бо він хотів свободи своїй землі. Він мав перемогти ворога, який намагався завоювати його народ і його землю, а земля його мала бути вільною, доки він живий.

А загине— за волю битимуться інші. Він був вдома. Однаково: чи сидів у траншеях, чи брів роз'юшеними дорогами, здійснюючи свій праведний наступ, чи лежав оце тут, у бабусиній хаті, — скрізь він був дома. Бо це все було рідне йому і святе для нього.

А ти лежав поряд, чужий, і далекий, і непрошений гість. Лежав, помилуваний ним та його товаришами, і відчував себе кепсько, думаючи, що через тебе цей кирпатий солдат потрапив у таке скрутне становище. Якесь щемливе співчуття і вдячність до мовчазного кирпатого солдата все більше й більше піднімались у тобі. І билась над вухом фраза поета: “Я їв ваш хліб, я пив вашу воду...” І тобі хотілось плакати за кимсь. А може, й за собою.

За хатою лежали розлемішені дороги, які треба було тобі пройти, і ти не знав, як завжди, де ті дороги кінчаються.

2

Так, тебе тоді не вбили в Африці. Тебе тільки поранили на солончаках під Гаср-Ель-Брегом і везли майже до Бенгазі, але ти не пам'ятаєш цього, бо був непритомний. Не пам'ятаєш, як тебе й вивезли звідти на якомусь транспортному літаку. Такий собі щасливчик! Можливо, один з 140 тисяч, що потрапили в полон, змучені, виснажені, покриті паразитами. Всі вони там і залишилися. Під жорстоким сонцем Африки. В жовтих пісках під синім-синім небом. І ніхто тепер їх не пам'ятає.

І ніхто не знає тепер, для чого вони висаджувались та вмирали в далекій пустелі, ці “доблесні війська фюрера”, ці твої ошукані товариші, про котрих ти й тепер ще згадуєш з жалем, а тоді, в сорок четвертім, думав про них з співчуттям, тому що радист в українській хаті наче викликав і їх із далекої Африки і, звичайно, нікого не міг докликатись. Тієї ночі, як ніколи до цього, ти відчув, що всі ви приречені і ніщо вже вас не врятує від поразки, котра весь час була з тобою тут, в Україні, з першого дня появи на фронті. Ти наче носив її у своєму ранці. І в своїй душі. І тому тобі було тут ще важче й страшніше, ніж в Африці.

Перед відправкою сюди тебе пустили додому, і це була єдина радість за всю війну, коли ти побачив своє обійстя: великий будинок в полях під Черновом, неподалік від Одеру. Він стояв так само непорушно, як і тоді, коли ти вийшов з

нього, щоб опинитись в Африці. Цегляний будинок під червоною черепицею, в якому ти народився. І в якому народився твій батько. І народжувалися діди й прадіди. Він стояв посеред рівнини з підзолистим ґрунтом, і багато треба було перевозити на поле гною та інших всіляких добрив, багато докласти зусиль, щоб заставити цю землю родити. Але вона родила непогано, тому що руки вашого роботяшого роду були невтомні, а праці, найтяжчої й безперервної, ваша сім'я не боялась.

Будинок був міцний, як фортеця. І, як фортеця, міцні були цегляні, на цементному розчині, стайня, корівник, комори. І жили ви не бідно і не дуже багато — жили добре, і, здавалось, вічно будете жити в трудах і достатку, й ніщо не порушить цього раз назавжди усталеного життя вашої древньої фамілії.

Але батька, коли ти повернувся з шпиталю, вже не було вдома — він служив десь у Франції, п'ятдесятишестилітній. Дід твій помер, так і не побачившись з тобою після того, як просто з гімназії забрали тебе до війська й відправили в Африку. Дома залишились самі жінки: зовсім сліпа бабуся, посивіла й дуже постаріла мати та дружина загиблого в Росії старшого брата, пишнотіла красуня Ельза. Вона й зараз була хоч куди: розквітла в свої тридцять літ, і ніякі злигодні не могли пригасити її яскравої до непристойності краси.

Дім без господаря був все ще міцний. Він був, як і колись, чистий і доглянутий, наче й не точилась війна. Коні й корови були ситі, і свиней багато, штук дванадцять, тільки їсти було нічого — все йшло на армію: молоко вранці виставлялось до краплі за ворота в казенних бідонах, яйця просто з-під курки виносили туди ж, за ворота, і свиней вивозили з двору, як тільки вони ставали придатними до забою.

А роботи було до лиха, і на допомогу безногому ще з першої світової війни дядькові Францу місцеві власті прислали російського військовополоненого Андрія — високого, смаглявого, з відчеканеним профілем.

Навіть за ті кілька днів, проведених вдома, ти помітив, що Ельза закохалася в Андрія й ночами потайки бігає до нього на горище, хоч це й не заважало їй плакати за Гансом у день поминання загиблих і ставити свічки “за упокій душі” в древньому храмі в Зонненбурзі, куди родина ваша споконвіку їздила на свята.

Там же, в Зонненбурзі, де ти вчився у гімназії, жила твоя наречена Ерна, кароока, схожа на гречанку товстуха. Але вона плакала й плакала весь час і перед самим твоїм від'їз-

дом зізналась, що вагітна від Еріха-есесівця, з котрим ви колись вчилися разом і котрий приїздив у відпустку після Сталінграда. Було навіть опубліковано звернення до німецьких дівчат, що закликала їх до продовження арійської раси. Цей заклик розв'язав руки гітлерівським воякам, і вважалося для кожної дівчини високим національним обов'язком вдоволення їхніх домагань.

Все це, разом з тобруцьким розгромом і панічним відступом по знаменитій 1500-кілометровій стратегічній дорозі на африканському узбережжі, коли день змішався з ніччю в хмарах куряви та вибухах бомб і свої ж танки й машини давили вас на вузькій смузї асфальту серед сипучих пісків – все це ти приніс із собою в Україну. І тому був ти не схожий на інших солдатів вашої армії, котрі ще не задумувались ні над своїми вчинками, ні над суворою долею, що вже тоді нависла над всіма вашими дивізіями під могутніми ударами радянських військ.

Жорстокість у ставленні до військовополонених тут, в Україні, розправи над мирним населенням були незрозумілі й ненависні тобі. І не раз тебе карали за відмову брати участь у цих “операціях”, глумилися з тебе за співчуття до людей на цій чужій землі, і ти став неблагонадійним, бо не раз заступався за тих, кого намагалися розстріляти одразу ж, взявши в полон.

А потім, вже на Дону, ти взнав, що батька твого вбито при нальоті англійських бомбардувальників, а росіянина Андрія розстріляно і Ельзу відправлено в концтабір за злочинний зв'язок з ним. І ночами, стоячи в траншеї, ти думав про те, що вся ваша сім'я, така міцна й роботяща, пішла прахом і мати лишилась одна, і ти уявляв, як їй там, самотній, в порожньому цегляному домі, з таким великим господарством і такими сумними думками.

3

Ти, звичайно, думав і про інших. Тут, в Україні, ти надивився на чуже горе, і хоча його принесла сюди твоя армія, твої товариші й ти сам, це горе ставало мовби твоїм власним, тому що кожна мати, що втратила дітей на цій землі, нагадувала тобі твою власну матір. І кожна збездечена дівчина нагадувала тобі Ерну. Ти мовби роздвоївся: в траншеях та похідних колонах німецької танкової армії був ніби один ти, а співчував тутешнім людям і жалів їх та цю землю мовби інший.

Бої тут точилися страшні. Такої впертості, сміливості і самовідданості, яку проявляли російські танкісти, в Африці ти не зустрічав. І це тебе по-справжньому лякало.

Катастрофа під Сталінградом, а потім і тут, в цих південних степах, втеча від Моздока до Ростова, бої під час відступу першої танкової армії з Кавказу – все це до твого приїзду на фронт стало вже спогадом, за яким тобі ввижалася втеча з-під Ель-Аламейна.

Але те, що довелося пережити тобі на Північному Дінці, під Таганрогом, незабаром перевершило африканську трагедію, і ти про неї більше не згадував – ніколи було. Бої не припинялися все літо на плоскій рівнині, мовби спеціально створеній для танкових небачених побоїщ.

Тут все було великим: і відстань, і ріки, і мужність звитяжців, і масштаби битв, й розгорнуті танкові бригади в степу, що несподівано з'являлися перед вами з пекучого марева.

Ти давно вже простив у думках і Ельзу, і Ерну, образи твої здавалися незначними, дріб'язковими порівняно з цими боями і горем, яке випадало на долю жителів тутешніх сіл і на вашу солдатську долю. І коли випадало затишшя, ти згадував змучену матір, свій дім. Місячними ночами ти мовби бачив, як довга тінь від стайні, падаючи навскоси, закриває вікно твоєї кімнати. А черепиця блищить від роси. І блищить мокре відро біля водоколонки. І бетонні плити, якими встелено двір, здаються більшими, ніж насправді.

Все це ти пам'ятав навіть тоді, коли не думав про це.

А батька не міг згадати. Як не намагався пригадати його обличчя і очі, нічого не виходило: якісь надто загальні й наче стерті риси. Батько був дуже далеко – сім років безперервної війни розділяли вас – мовби хтось чужий й незнайомий сидить до тебе спиною і відмовляється навіть поглянути на тебе. Мабуть, так завжди згадуються мертві.

Тут, в цих степах, вмерти було ще легше. Тільки ти не хотів думати про це. Про це ніколи не варто думати на війні. І тоді ти починав думати про Ерну. Як тільки згадаєш її, зразу ж виникає в пам'яті заплакане обличчя. Сльози так і ллються із величезних очей, а щоки пухлі й рожеві, мов у дитини, губи сухі, дихання жарке, ну от і зараз відчуваєш його. Тобі було легко уявити це, тому що літні ночі в південних степах жагучі, мов дихання заплаканої Ерни.

Тільки навіщо ж було ображатись на неї? Навіщо ти пішов від неї, дізнавшись про те, що сталося, а потім поїхав на фронт, не попросившись? Тепер ти вже знав, що це було

нешастя і для Ерні, і для її та твоєї матері, і для тебе. І ніхто в цьому нещасті не винен. Ні ти, ні вони. І Ерна не винна. Винне було життя і закони вашої країни, за якими один мусив гинути в Африці і під Сталінградом, а другий, якщо він вищий на зріст на п'ять сантиметрів і служить в СС, може прийти до твоєї нареченої і зажадати від неї, за тими ж законами, продовження арійського племені. І це було не найгірше.

Але чомусь саме про це думав ти, лежачи поряд з кирпатим нашим солдатом і слухаючи його дихання. І дихання багатьох людей долинали сюди, в комірчину, з хати. А коли чується чуже дихання, важко заснути навіть на війні. Навіть якщо ти дуже змучений дорогою, відступом і незвичним полонном, який випав на твою долю в Баштанці.

А кирпатий солдат дихав рівно й довірливо поряд з тобою і згадував далі про долю Романенка, як він це запам'ятав і як уявляв собі сам.

ЗМОВА НАД РОЗСТРІЛЯНИМ

1

Ні тлуму на переправі, ні куряви над розбитими шляхами, ні вибухів бомб і снарядів, ні криків поранених – нічого вже не було для Романенка після двотижневих спроб пробитися до Дніпра. Була тиша. Була порожня, мов комора в голодний рік, квартира. Була Арктика – льодове заморожене царство, і ніч, і далекість людського світу, до якого вже не пройти. І була смерть. Смерть мужньої і великої людини Рауля Амундсена у хисткім наметі, занесенім снігом. І все це вміщалося в невеличкій книжечці з шкільної бібліотеки, яку йому принесла зранку дружина.

Він тримав цю книжечку забинтованою правою рукою, і вона дуже швидко мліла, ця поранена осколком рука, і він нічим не міг зарадити, бо ліва лежала поруч з ним на подушці, закушкана, мов немовля, і нею не можна поворухнути.

Радгосп спорожнів. Всіх людей вигнали в степ косити пшеницю, перед якою були безсилі комбайни й трактори його відділка. Всі машини нездатні були перевезти навіть якоїсь частини намолоченої пшениці, хоч возили її день і ніч, і довжелазні бурти її рожевіли в степу й досі, немов греблі для якихось морів, що мали виникнути і не виникали тут, а тільки з'являлись у найбільшу спеку привидами тріпотливого марева.

А тепер привезли в обозі фашистської армії прекрасні коси з Румунії і послали все доросле населення валити ними перезрілий хліб. Коси везли машинами, а румунські вояки їхали на каруцах. Коси були з синюватої сталі, дзвінки і в наших степах забуті зовсім. На кожній — барвисте тавро, мов печать диявола: жовте із чорним. Такою косою добре вкосити шовковистої вологої трави на леваді, та й то невеличку копицю корові. А валити вручну пшениці, які того року дивували найскептичніших степовиків, — це було схоже на дитячі ви-грашки чи на дивацтво дорослих.

Він був серед снігів, серед торосів і полярної ночі. Він замерзав разом із відважним норвежцем, і полюс був близько, і смерть була поруч, немов його власна, і коли одривався від читання і зводив очі на розчинене вікно, — дивувався: стільки було сонця, неба, тепла за вікном. І тиші. Не вірилось, що війна, понівечивши все, чим жили люди досі, десь палахкотить і несеться на схід, жере села й міста, кладе людей на рівнинах — тисячами! Іде і махає косами, яких ще ніколи на світі не було, і покоси її страхітливі й дики.

Десь далеко чулися дитячі голоси. Не радісні й нестримні, а тихі, приглушені, мовби з-під палиці. Це були не гриша, не захоплені поклики, не дзвінки й радісні дитячі голоси, однакові на всій нашій землі. Це були сумовиті перемовляння, наче діти змовлялися проти світу і не вірили йому. Навіть чистому небу і ясному сонцю. Вони наче всього боялися й нічого вже не хотіли.

Серед тих дітей десь був і його син. П'ятирічний Славко, що боявся дивитися на його забинтовані руки. Мабуть, вони нагадували Славкові рев літаків, і посвісти бомб, і чорні вибухи, і червону кров, яка заливала їхню підводу, і трави понад шляхами, і пересохлу землю. Все, де тільки падали люди. Мовчав, дивився на батька суворо й задумливо, а при першій нагоді дременував надвір, покинувши його самого. І тепер батькові дуже хотілося почути синів голос. Але син мовчав. Його не було чути серед інших дітей. А далі й вони кудись перейшли в інше місце, за хату, і стало зовсім тихо.

Страшенно хотілося курити. Він не курив уже днів зо три. Це була давня звичка — читаючи, курити, але тютюну не було, і дружина пішла десь у сусіднє село виміняти самосаду. Руки сіпались і боліли так, що треба було б кричати. Але він не кричав. Він намагався читати, і коли вчитувався, забував про біль. Ще якби закурити, то й добре було б зовсім. Якщо взагалі тепер кому-небудь могло бути добре.

Радгосп лежав осторонь великих доріг, і німців тут не було. Може, їх не буде ще довго, доки руки в нього загояться, а тоді можна щось придумати. Коли в тебе цілі руки та ноги, то й думається краще. А зараз він нічого не міг вдіяти. Ніяк не уявляв свого життя в майбутньому, не знав, що буде попереду. Знав тільки одне: не буде сидіти згорнувши руки, як зараз. Думати про це було страшно.

Він важко одривався від оцього південного літа і ще важче переносився на засніжені простори Льодовитого океану. Але все ж таки якимось переносився і сидів з Раулем Амундсенем в наметі, продутому наскрізь хугою. І разом з ним грів собі сніг, щоб натопити з нього води, і замерзав разом з ним, а потім ішов по льоду, ризикуючи кожної миті провалитися в щілину поміж торосами, звідки тебе вже не витягнуть ніколи. Бо – нікому. Хоч кричи, хоч плач, хоч божеволій.

– Мені й тут нелегко, – сказав собі Романенко, відклавши книжку й заплющивши очі. – Мене й тут ніхто не врятує, – сказав він знову, і тепла пекуча сльоза залоскотала повіки, викотилася в куточок ока, похолодніла там, впала на подушку.

2

“Туп-туп-туп” – почулося під вікном. Ковані чоботи били в суху землю так, наче намагалися вм’яти її глибше. “Туп-туп-туп” – повз вікно й до самих дверей коридору. Тоді ще підійшло кілька чоловік. Щось тихо сказав один голос по-німецьки. А другий щось відповів роздумливо. І все стихло.

Коридором вони, мабуть, пройшли крадучись, бо двері в цілковитій тиші, від якої дзвеніло у вухах, різко розчинились, і на порозі з’явився високий офіцер в окулярах. Холодні окуляри блиснули на Романенка, мов більма. Застигли в порозі і дивились на нього крижаними просторами, в яких замерзав Рауль Амундсен. І билося в мозку це ім’я, немов позивні якоїсь далекої військової частини. Спливали секунди в абсолютній тиші, від якої ще дужче дзвеніло в вухах, а німець стояв біля дверей, дивився на Романенка мовчки, і можна було подумати, що він німий.

“Рауль, Рауль, Рауль!” – кричало все в Романенкові, але й ця неіснуюча частина великої людської армії була, мабуть, оточена, і рації були розбиті, і відгуку не було. І не було порятунку – він збагнув це до кінця, і одразу відстань до Арктики, де замерзав Амундсен, стала справді далекою. У неї вмістився і час, і тисячі кілометрів такими, як були вони в дійсності.

— Вставайте, — сказав неголосно німець і повільно рушив до нього. Скельця окулярів, погойдуючись на кожному кроці, пускали зайчики й сліпили Романенка, а йому так хотілося побачити очі ворога в цю мить. Але очей не було. Були добре відшліфовані лінзи Цейса. І були плетені срібні погони на добре припасованому френчі, обшиті зеленуватою шкірою штани та чорні блискучі чоботи. — Ну? — сказав німець запитливо й зупинився біля самого ліжка.

— Дайте закурити, — сказав Романенко, бо від німця пахло гарним тютюном.

— Станіслав! — гукнув німець, не одриваючи погляду від Романенка.

Увійшло зразу двоє. Пілотки засунуто за погони, волосся біляве і лица привітні, веселі навіть, бо молоді були й безтурботні.

— Що ви хочете? — спитав Романенка один з них українською мовою.

— Я хочу курити, — сказав Романенко, від якого відплили Амундсен і Арктика дуже далеко.

— Ну, цьому ще якось зарадити можна. Але вам треба встати негайно.

— Я, мабуть, не зможу, — сказав Романенко. — Цілий тиждень не встаю.

— Нічого. Тепер ви встанете.

— Ну, — сказав німець в пенсне і нетерпляче поглянув на годинник, немов поспішав кудись, щоб встигнути до обідньої перерви.

Романенко підвівся, і ті двоє хлопців допомогли йому. Поставили на ноги і одійшли. Стояв Романенко й хитався. І вмирав від болю.

— Ком! — сказав німець і пішов до дверей.

Вони вивели його з темного коридору на сонце, що вдарило Романенкові в груди і в очі, в одну мить обігріло його. І вітер, гарячий, пахучий, обвіяв йому голову і пошерхлі вуста, облоскотав вії та брови. І він мусив спинитись.

— Ходімо, — сказав йому той, білявий і молодий, українською мовою, але закурити не дав.

Усі німці були без зброї, і Романенкові важко була здогадатися, куди вони його ведуть і що з ним збираються робити.

Біля білостінного амбара під червоною черепицею жінки віяли зерно.

“Як в мирний час, — подумав Романенко. — Нашо вони віють його? Хіба тепер до зерна?”

Жінки покидали все, що було в руках, й невідривно дивилися на Романенка, і їхні пози говорили про те, що вони знають набагато більше за нього. Ну, може, на одну хвилину наперед уявляють події і тому стоять такі напружені й налякані.

За рогом стояла відкрита машина, і його вели до неї. Він встиг ще подумати, що не зможе здертися в неї, бо ноги його тремтіли, а голова йшла обертом, і в очах темніло від болю у лівій перебитій та незагіпсованій руці. Високий німець, що дійшов уже до машини, раптом махнув рукою, сказав одне слово і повернув у степ. Романенка повели за ним. Одійшовши від хати кроків з двадцять, німець зупинився.

— Більшовик? — спитав він Романенка і враз крикнув, зриваючись на вереск: — Raus! — І показав у степ.

“Ага, — подумав Романенко. — Значить, он воно що. Значить, он як воно буде тепер. Ну, значить, так воно й буде тепер. Так і повинно було статися...”

— Ну?! — крикнув німець.

— Ні, — сказав Романенко. — Ні. Бігати я не буду. Скажіть йому, — обернувся він до білявого.

Білявий не встиг перекласти. Блискавичним бандитським рухом високий есесівець, від якого пахло гарним тютюном і дорогими парфумами, вихопив парабелум і тицьнув Романенка дулом у скроню.

— Ну, — крикнув він, зціпивши зуби, і натиснув на скроню так, наче збирався її проткнути.

— Ні, — сказав Романенко. — Стріляй!

Німець був сильний, він гнув Романенка до землі, він валив його з ніг, а в очах була твариняча жорстокість, і смерть була там, і ненависть убивці. Скроня боліла тепер дужче за поранену руку, і сили в Романенка не вистачило, щоб встати на ногах, і він мав би впасти на перебиту свою руку, але встиг ступити крок. Один і другий. І тут же почув постріл. А вслід за пострілом крик.

— Тато! — кричав його син від хати. І Романенко обернувся. В поле зору йому знову потрапив білостінний амбар. Жінки все ще стояли серед буртів зерна і дивилися сюди. А сина Романенко не помітив, а побачив німця, що в цей момент вистрілив у нього вдруге: цівка синюватого диму, і пістолет підплигнув, блискучий і чорний, мов мокра жаба. А пострілу не було. Була бура й колюча земля, що з неймовірної височини впала на нього, цілячись в голову.

Брязь!

Земля була тверда і гостра, мов клубок колючого дроту.

А потім стало темно.

Постріли почули в степу: косарі саме зібралися йти додому, і коси вже не дзвеніли, а перестигла пшениця не шелестіла. Хоча ніякий шелест хлібів не здатен заглушити постріли. Це людям відомо здавна. Поставали. Вдивлялись у радгосп з тривогою, і кожен думав про тих, що лишилися вдома. Тому йшли поквалливо й мовчки, іноді зривалися бігти навіть старі, поважні люди. А легконогі дівчата випередили всіх, тільки хустки маяли над їхніми головами. Та просвічений сонцем пил здіймався над дорогою.

— Романенко, — сказав батько Юркові, мовби відганяючи його власні тривоги. — Ти знаєш? — спитав він за постійною звичкою стверджувати свої припущення цим запитанням. — От щоб тобі добра не було, вже хтось доніс.

Очі за товстелезними окулярами були сумні й печальні. І в них світилася жалісливість. І тривога.

На радгоспнім вигоні їх зустрічали діти й жінки, що зоставалися вдома. Вони плакали і дивилися так, наче ці люди з косами могли оборонити та заступитися за них перед усім світом. Але вони були теж беззахисні, покинуті, як їхні жінки й діти, і тому ховали очі.

Юрко Плахута дивився на все це, і все розумів, і про все догадувався. Та й відчував він те саме. Вісімнадцятилітній юнак — а того року юнаки мужніли рано і ставали мужчинами одразу, якось раптово. Як завжди, коли треба захищати Вітчизну.

Серед малечі не було сестри, і він побіг додому, не чуючи ніг під собою. Віра лежала ницьма посеред хати, перев'язавши голову мокрою хусткою — точнісінько як мама, коли хворіли. А на ліжку спав Романенків Славко — п'ятирічний хлопчик, замурзаний і заплаканий. Рученята його теж були брудні.

Коли Юрко нахилився над Вірою й спробував підвести її, вона затремтіла і заплакала голосно, мов доросла, приказуючи: “Вони застрелили Олександра Федоровича. Ой, вони застрелили дядька Сашка!”

— Тихше, Вірочко! — сказав Юрко, підводячи її з підлоги. — Тихше, бо ти розбудиш Славка.

Але Віра так само тремтіла й плакати не переставала. А Славко спав, наплакавшись та намучившись, і на нього дивитись було тяжко.

Увечері світла не світили. Сиділи в темряві і боялися говорити. Прийшла з села Славкова мати, висока, по-дівочому струнка жінка. Вона принесла самосад чоловікові, коли він уже був йому непотрібний. Тепер вона сама смалила невміло

скручені з газети цигарки. Не переставала курити і мовчала. Ніхто не знав, що їх чекає завтра. І що їх чекає наступної хвилини. А в радгоспі було тихо. Навіть собаки не гавкали. І жодне вікно не світилося. І надії, й заступи не було ніякої. Ні в Лідії Тихонівни, ні в кого з них. І Романенка ховати заборонили: лежав сам у степу за радгоспом, покинутий, наче всі відреклись від нього, і думати про це не було ніякої сили.

— Ну, — зітхнув батько, поправляючи окуляри. — Ходімо та поховаємо його.

— Треба старосту попередити, — сказала Лідія Тихонівна.

— Нікого ми не будемо попереджати, — сказав батько.

Юрко нікого в своєму житті не ховав. Уночі це видавалось моторошним. Але він знав свого батька і знав також, що сьогодні йому доведеться хоронити: батько не кидав слів на вітер і рішень своїх не міняв ніколи.

Вони знайшли шип і лопату в сараї, тихо й скрадливо вийшли за виселок, нікого не зустрівши, і Юрко тепер думав про те, що ховати Романенка в степу якимось незвично і чудно: в радгоспі кладовища не було і мерців возили за сім кілометрів у село. До річч, тут мало вмирало людей: за роботою ніколи було.

— Поховаємо його на могилі, — сказав батько. — Ось я тільки погляну на нього, а ти йди на могилу й починай.

Юрко не встиг спитати, де саме і як копати яму, бо назустріч їм хтось підвівся з землі — високий, темніший за темряву.

— Хто тут? — спитав він, описавши дугу цигаркою, затягнувся і сховав її в рукав.

— Це ми, — сказав батько. — Прийшли ховати Олександра Федоровича. А ти що, стережеш тепер мерців, Іване?

— Стережу, — сказав Іван, знову затягуючись, і у відблисках цигарки видно було, як на руці в нього погойдуються нагайка. — Ховати заборонено. Мене спеціально поставили на це діло.

— А ти не стій тут. Иди собі додому, а ми потім скажемо, що не знали. Одкопувати ніхто не буде.

— Ні, — сказав Іван, що охороняв мертвого Романенка вночі. — Ні, так не годиться. З мене спрос буде. Краще сходинь до Безпалова.

— Доведеться піти, — сказав батько, закурюючи. — Не лежати ж йому завтра цілісінський день на сонці.

— Та воно-то так. Але німці заборонили три дні ховати. Хай, кажуть, валяється. Хай, кажуть, усі більшовики дивляться. Усім їм буде те ж саме.

Батько мовчав. Дихав швидко і гучно, наче прибіг сюди здалеку.

— Коли ті німці повернуться, — сказав він по довгій паузі голосом хворої людини. — Вони приїжджали з Баштанки?

— Та з Баштанки ж.

— Хтось, видно, доніс? — спитав батько.

— Та доніс же, — сказав Іван байдуже, — і як поховаємо, теж донесуть. Ви ж знаєте, є такі...

— А що оце ти надумав, Іване? На чорта тобі та поліція. Наші, як повернуться, думаєш, по голівці поглядять?

— Коли там вони повернуться, — сказав Іван, ліниво покурюючи. — Покликали мене в комендатуру, сказали, щоб ішов, служити, я й той... Бо спробуй не піти — розстріляють.

— А чому саме тебе покликали?

— Та Безпалов послав. Звик Козерацькими дірки затикати.

Козерацькі — це була велика роботяща сім'я: батько, три сини, дві дочки. Всі здорові як світ. Вони ремонтували бази влітку, а взимку підвозили пашу худобі. Там, де мало б працювати двадцять чоловік, вони вправлялись утрьох-вчотирьох. Самі возили глину, воду, самі місили чамур, самі й мазали, і трамбували підлогу в базах так, що земля гула. А як привозили в радгосп пиво, то купували собі бочку і випивали її за один день на роботі. Пили, як коні, пітніли, як коні, а працювали ще лютіше.

— А що ж тобі старий твій сказав?

— Та нічого не сказав. Не йому ж у поліції служити. Він і зараз трамбує бази. Йому що?

— Дурний ти, Іване, — сказав батько. — На чорта ти поліз у це діло? Пропадеш ні за цапову душу.

— Там видно буде. Ну, ви йдіть до Безпалова, а ми почнемо копати.

— Починайте. Отам, на могилі. Щоб сухо йому було. Щоб водою його не заливало, біднягу.

Іван узяв лопату. Вона дзенькнула, зачепившись за пістоль на поясі, і дзвін її був схожий на гонг до початку боксерської битви.

— Гайда, — сказав Іван, не обертаючись, і пішов копати могилу, а Юрко з шипом поплентався за ним і на мертвого Романенка намагався не дивитись.

Спав степ, і люди, і хати. Тільки сич на школі не вмовкав ні на хвилину, і його хотілося вбити, як віщуна смерті й розрухи.

Земля на толоці влітку тверда, як кістка. Злежана й про- шита цупким корінням пирію, вона не піддавалась, хоч плач, і лопата жалібно подзвонювала, немов зойкала, коли її, ніби лом, доводилось всаджувати в землю з розмаху, щоб прорубати в'язкий трав'янистий шар. Але Іван був добрим копачем, він виробив у собі ту впертість, якою відзначаються всі люди, що звикли мати справу з землею: терпіння і тривалість зусиль — ці чи не єдині засоби, якими можна підкорити землю. Копав він, як машина, завзято і безупинно. Гатив тією лопатою в не- піддатливе лоно землі, рубав її і одколював цілими брилами, Юрко ледве встигав викидати нарубану землю шипом.

І коли зійшов місяць, яма вже була глибока, в пояс. У місячному сьайві краї ями вилискували, немов відполіровані. Осторонь лежав Іванів піджак, широкий поясний ремінь з пістолетом в кобурі та картуз із блискучим козирком. Іван гехкав, невтомно бив лопатою і копав, навалюючись на неї усім тілом, і втоми в його рухах не було.

Копали мовчки, наче люди різних мов і народів. Вони й справді не знали один одного зовсім і побачились сьогодні в темряві вперше. Їм не було про що говорити. З одного боку лежав у травах розстріляний Романенко, на якого страшно було дивитись. Тільки глянеш у той бік, а він темніє, чорні- ший від землі у своїй чорній сатиновій сорочці чи в піджаці, і вже саме це лежання, схоже на якусь дію, здавалося непри- родним і страшним через свою незрозумілість. Ще вранці, побачивши Юрка, Олександр Федорович суворіше, ніж за- вжди, якось нехотя глянув на нього й осудливо сказав:

— І ти повернувся...

Чи то ствердив, чи то запитав, а тон і вигляд його сказали Юркові інше. “Краще б ти не повертався, — сказали вони йому. — Краще б тобі було не повертатися зовсім”. Цілий день Юркові вчувалися ті слова, уявлявся стомлений, тяжко поранений Романенко.

— Мене сюди непритомного привезли, — сказав він Юркові вслід.

А тепер лежить он, темніє у світлому пирії під місяцем і вже не скаже нічого. Такий же далекий і неприступний, як під час виступів на урочистих переджовтневих вечорах. Він виходив завжди у темному костюмі, спираючись на палицю, похмурий, урочистий. Помовчавши та обвівши зал довгим поглядом, починав:

— Це було в тисяча дев'ятсот...

Бо пройшов він усю революцію і всю громадянську війну. Був політкомісаром, був чекістом, був командиром бронепоезда. Він чомусь не згадував двох перших своїх посад у революцію. Зате завжди розповідав про останню, бо, мабуть, багато було романтики в тому, щоб летіти на бронепоезді по полях, розстрілюючи ворогів революції і Радянської влади. Добре й незвично було командувати ним ще й тому, що екіпаж його весь був з чорноморських матросів, одчайдушних, веселих і молодих. І тобі самому тільки двадцять, і твоїм товаришам двадцять, а вітри революції дмуть над землею, вітри революції роздувають усі знамена світу, поміж ними – те одне-єдине червоне, ленінське, те, що ніколи не опускалось на бронепоезди, яким командував юний Романенко.

І, згадуючи все це напередодні Жовтня, він належав тим рокам, тій боротьбі і тим людям – тому ставав якимсь неприступним.

Лежить он, темніє, кинутий у травах. Наче випущена двадцять років тому в легендарний бронепоезд куля настигла його тільки тепер. Дивитись на нього, вбитого, не було сили.

І на Івана Козерацького дивитись було неохота. Й працювати поруч з першим у твоєму житті поліцаєм було якось дико, хоч поліцай цей виявився таким, як і всі. Звичайнісіньким селянином, що копав тепер могилу розстріляному Романенкові. Це було щось дивне, щось незрозуміле, таке не схоже на все те, що уявляв Юрко з шкільної програми про класову боротьбу і розстановку сил у ній. Від Івана пахло потом, як від усіх тих, з ким Юркові Плахуті доводилось працювати змалечку в полі. І якби не його піджак, що лежав на траві, трохи присипаний землею, і на якому виднілась осоружна пов'язка на рукаві, якби не пістолет на ремені, блискучий і важкий, в шкіряній кобурі, схожий на велетенську жабу, можна було б і забути, що Іван Козерацький – поліцай.

Вони заривалися в землю все швидше та швидше, бо в глибині була вона вогка, і копати ставало легше. Вже по плечі врилися вони, а Іван копати не переставав. Вже тільки-тільки з'являлися, над краями могили їхні голови, коли хтось із них випростався, а батька Юркового все не було.

Нарешті Іван видряпався, сів, спустивши ноги в яму, почав закурювати.

– Викидай те, що накопили, та й будемо шабашити, – сказав він відсапуючись.

– Батька щось довго немає, – забідкався Юрко. – Мабуть, ніяк Безпалова не вловить.

— Чорт з ним, все одно поховаємо. Не стояти ж мені і завтра цілий день над ним. Та ще в таку спеку. Що я, не людина?

Батько з'явився якось несподівано й нечутно.

— А мене Безпалов вилаяв: “Якого чорта, — каже, — ви прийшли? Не могли самі закопати? Треба, щоб обов'язково хтось інший відповідав? Мовляв, Безпалов наказав, а ми й похоронили. Ні, дзуськи. Я вам не наказував, я нічого не знаю”. Поговорили ми з ним. Ой поговорили!..

— Про що? — спитав Юрко. — Про що ж ви могли з ним говорити?

— Думаєш, як старостою поставили, то вже й говорити не можна з чоловіком? — насторожено і роздратовано спитав Козерацький, а батько, мовби й не помічаючи його роздратування, сказав:

— Ну, давайте ховати...

Це був найстрашніший момент. Доторкнутися до Романенка, не те що нести його і опускати в могилу, холодного й закривавленого, було неможливо й моторшно. І Юрко ладен був копати ще хоч до ранку, аби тільки не торкатися до мертвого тіла. Проте він мовчки встав, мовчки пішов за батьком.

— Я візьму під плечі, — говорив тим часом батько, стаючи на коліна в головах Романенка, — а ти, Іване... О, а де ж Іван?

— Та я осьдечки, — сказав поліцей набliжаючись.

— А ти, Іване, бери за ноги.

Іван неквапливо переступив покійника і підсунув руку під його коліна.

— Ти диви, — сказав він, — ноги згинаються.

— Що ти кажеш? — підхопився батько і рвучко опустився знов, майже впав на Романенка, приклав вухо до його грудей.

— Спробуй, чи є роса на обличчі? — наказав він Юркові, але Юрко не зважився доторкнутися. Йому й так видно було проти місяця, що обличчя в Романенка сухе. А трави просто горіли смарагдами роси і спалахували при кожному твоєму русі. Нарешті батько підвів голову. Окуляри його блиснули при місяці якось насторожено й таємниче. Брови підняті високо, може, від хвилювання, а може, від того, що дивився він на Юрка знизу.

— Живий, — прошепотів батько. — Дихає, — сказав він так, наче боявся, що Романенко почує, як вони змовляються проти нього. Бо глянути збоку — справжнісінька змова, схоже було на те. Тепер уже всі сиділи на траві, посхилялися над

Олександром Федоровичем, і Юрко тримав його прохолодну руку в своїй, а Іван Козерацький квапливо розстібав йому сорочку на грудях.

— Що будемо робити, Іване? — батькові окуляри прикипили до Іванового обличчя. Він прихилився близько-близько до поліцая, і той сказав:

— Звісно що: рятувати треба чоловіка.

— Ну, спасибі тобі, Іване...

— Дякувати будете потім. Як повісять нас усіх на одній бантині.

— Чорта пухлого! — сказав батько трохи голосніше, й це одразу розвіяло гнітючий настрій і уявлення про те, що троє людей над розстріляним Романенком змовляються проти нього.

5

Тієї ночі дві підводи вирушили з радгоспу в різні кінці. Одна, запряжена волами, на південь, до станції Грейгове, в сторону Миколаєва. Друга — легесенька бричка на ресорах — неслася чвалом на північ, у напрямі до Знам'янки.

На першій, глибокій та неоковирній балагурі, заповненій домашнім нечисленним скарбом, їхала Лідія Тихонівна з Славком. На другій — везли непритомного Олександра Федоровича Романенка, якому видряпуватися треба високо-високо. Звідти, звідки видряпуються розстріляні. Все одно, що повертатися з того світу.

Поруч з тією могилою, на якій викопали Романенкові яму, був радгоспний баштан. З нього накопили мішків зо два кавунів, склали їх на дні ями, обгорнули плащ-палаткою і зарили. Вийшов височенький горбок, як на кладовищах.

Доки батько та Юрко проробили цю роботу, Іван Козерацький застріг у бричку, що була в нього на подвір'ї, пару трофейних, як він казав, а насправді — покинутих нашими артилеристами коней, постелив на ній сіна і під'їхав за Романенком.

— А ти, сину, зловиш волів отам, за базами, — сказав батько, закінчивши поправляти горбок, — запряжеш їх у що-небудь, навіть у гарбу, і одвезеш Романенчиху в радгосп Дмитрова. Ти знаєш, де він. Їм тут залишатися не можна.

Вони обережно поклали забинтованого Олександра Федоровича на сіно, батько сів у нього в головах. Іван Козерацький — в ногах, розібрав віжки і — но! — поїхали. А Юрко зостався сам. Шип та лопата лишилися в його руках — єдині

свідки незвичних нічних похорон. Він ще раз глянув на фіктивну могилу, не дуже здивувався тому, що зробив цієї ночі разом з батьком, але відчув себе незмірно дорослішим, ніж був насправді. От тільки не давала спокою думка про те, як він буде триматися з Лідією Тихонівною.

— Скажеш їй про все, — порадив батько, — як прийдеш на Грейгове. А зразу нічого не кажи, бо хто його знає, що вона може зробити. Головне — вивезти її з Славком сьогодні ж.

Лідія Тихонівна пішла з ним разом шукати й ловити волів. Вони паслися на аеродромі за радгоспом у високому буркуні. При місяці муругі воли білили в травах, мов розвішані на шворках простирадла. Вони здивовано підводили морди, величаво повертали до Юрка велетенські свої роги, на яких можна було гойдатися, мов на качелях, і, здається, збиралися про щось запитати.

Треба було знайти пару волів — підручного й борозенного, щоб не мати потім мороки в неблизькій дорозі. Вибрати можна, не знаючи пар, тільки по великій подібності, щоб і на зріст, і на масть воли були однакові. Але всі вони схожі, всі однієї породи, і вибирати було важко.

Вони переходили від одного вола до другого, намагалися якось злигати пару, але їм довго це не вдавалося, бо воли вже давно паслись на волі і, мабуть, не дуже хотіли, щоб їх запрягали. На травах була роса, штани та ноги в Юрка нижче колін стали мокрі й холодні, але це його радувало, його взагалі все радувало через те, що Олександр Федорович був живий і що він цій убитій горем жінці має розповісти, як вони врятували його цієї ночі.

Лідія Тихонівна брела за ним мовчки, якась байдужа, розслаблена й нещасна. Здавалось, вона йшла, аби йти, аби щось робити: голова схилена, руки опущені, пелена світлої мокрої сукні забрюхана, і Юркові нестерпно хотілося сказати їй зараз же про все, бо несила було дивитися на людські страждання і не зняти їх негайно. Особливо якщо ти можеш це зробити зараз же.

— А ви знаєте, — почав він, зупинившись і очікуючи, доки Лідія Тихонівна підійде.

Вона підійшла, зупинилася, але голови не підвела. Руки так само звисали вздовж здраглілого тіла, що кричало про втому, про горе, про смертельну байдужість.

— Ну, — сказала вона.

— Олександр Федорович...

— Що? — підвела вона голову.

— ...живий.

Тільки зойкнула молода жінка, втягнувши в себе повітря. Тільки вхопила себе за груди й рвонула на собі сукню, і не встиг Юрко отямитись, як вона, мов підщюкнута косою, впала у заросені трави просто йому під ноги. Обличчя, підняте до неба, було бліде, як у мертвої. Тільки густіше зачорніли на ньому брови, мов шнурочки, і коси важко темніли, розвинувшись і зависнувши на цупкому буркуні, і легенька сукня, зачепившись за бур'ян, оголила округлі й довгі, просто могутні в своїй жіночності ноги. Вони найбільше вразили Юрка; і перший рух, який він зробив після цього, рух майже підсвідомий, імпульсивний і по-дитячому цнотливий — прикрити ці ноги сукнею. А вона, мокра від роси, не піддалася одразу, так що Юркові довелося обома руками натягати сукню на округлі довгі ноги.

Потім почав дмухати в її напіввідкритий рот, як колись дмухав у роззявлений дзьобик ластівки, збитої пастушим багатогом на льоту. Він знав, що Лідії Тихонівні треба було б влити в рот води. Але води не було, і він, наляканий, випростався й оглянувся довкола. Великий муругий віл стояв над ними і, ремигаючи, зажурено дивився на них. Хлопець, схопивши жмут високого буркуна, схилив його над обличчям Лідії Тихонівни і струсив з нього росу. Спалахнувши в місячному сяйві, вона впала на бліде жіноче обличчя. Вона впала також і на Юрка, він здригнувся, обпечений свіжою прохолодою її, і труснув другий пучок, третій. На обличчя і на відкриті груди, що білили в отворі сукні.

— Лідіє Тихонівно, — майже крикнув він. — Лідіє Тихонівно!

Схопивши жінку за плечі, він підвів її і почав тормосити, а голова її, відкинута назад, хиталася безвільно, й заплющені очі під місяцем здавалися темними проваллями.

— Лідіє Тихонівно, — благав Юрко і тормосив її все дужче, відчуваючи страх, і збентеженість, і сором, бо з кожним рухом билися під сукнею поруч з його обличчям великі і прекрасні груди молодої жінки, що пахла цієї трагічної ночі тонше і краще за медовий буркун і зволожену рососою траву.

Щоб не викликати того запаморочливого коливання й не бачити його, Юрко пригорнув Лідію Тихонівну до себе і знову почав дмухати на обличчя й кликати її.

Нарешті вона застогнала й повільно розплющила очі. Зблизька вони здавалися величезними і бездонними.

— Хлопчику мій, — прошепотіла Лідія Тихонівна втомлено, обняла Юрка обома руками і поцілувала в губи. І заплакала,

припавши своїм обличчям до його обличчя, що стало мокре чи від її, чи від його власних сліз, він боявся поворухнутися, аж доки Лідія Тихонівна не заспокоїлась.

Вона перестала плакати. Якийсь час мовчала і дихала майже у вуха йому – так беззахисно і так ніжно дихала, як дитина.

– Яку ти тільки новину мені приніс! Повік не забуду...

Руки її, м'які й теплі, розімкнулися, і Юрко випростався, підвівся. А Лідія Тихонівна неквапливо закрила подертою сукнею груди, наче і не збиралася соромитися його. Сиділа у траві, байдужа до всього, як і до його сорому. Вона поводитися так, наче він був її дитиною. Вона просто не зважала на нього, а він не чув під собою землі і майже не чув її слів.

– Ходімте, – сказав він. – Нам треба зараз же їхати.

– Куди? – спитала Лідія Тихонівна. – Куди тепер мені їхати?

– В радгосп Димитрова.

– Ні, – сказала Лідія Тихонівна. – Я поїду до нього.

– Ні, – сказав Юрко. – Ви погубите Олександра Федоровича. Поки що там обійдуться без вас.

– А коли ж я...

– Ви поїдете до нього пізніше, коли всі впевняться, що ми його поховали. Так сказав батько. Ходімте. Нам треба ввіймати волів і виїхати ще до ранку.

Ранок вже проклюнувся на сході, він уже йшов, і місяць бліднув на очах, і муругі воли вже не здавалися простирадлами, порозвішуваними на цупких бадиллях буркуна.

– Їхати так їхати, – сказала Лідія Тихонівна. – Я згодна на все. Аби тільки йому було добре. Аби тільки він був живий.

– Отак буде краще, – сказав Юрко.

А вона сиділа в зарошених травах в подертій і мокрій сукні, з розпущеними по плечах важкими косами, і Юрко в своєму житті не бачив потім і не зустрічав таких красивих жінок. Бо вони, мабуть, рідко бувають такими щасливими, як була щаслива Лідія Тихонівна тієї ночі: не всім в одну ніч доводиться так страшно втрачати і так несподівано повертати собі коханих чоловіків.

Волів тепер було видно добре і пару підібрати легко.

6

Її визнають здавна, відколи почалося будівництво залізниць. Цю неприступну і сувору державну смугу, що жила своїм розміреним життям. Вона знала одно: охороняти залізницю від усього.

Життя в цих сонних, спокійних смугах якесь інакше, ніж у полях і селах. І люди тут з роками стають якісь відчужені й суворі. Вони відповідають за кожний метр залізниці, за кожну шпалу, за кожну рейку. Вони, як солдати залізничного руху й безпеки, несуть свою службу невпинно, в яку завгодно погоду, обходять колії, поправляючи насип, вистукуючи рейки, вбиваючи костилі, що вихитуються під колесами поквапливих вагонів і захеканих паровозів. А на зиму ставлять щити, щоб затримувати сніг, і відгортають його, якщо він все-таки прорветься і ляже на полотно.

Ці мовчазні люди лишаються непоміченими, створюючи безіменну армію, роботящу й віддану своїй важливій справі.

Смуга відчуження – це щось таємниче через свою автономію, визначену державою, і тому мовби створене навмисне для конспірації.

Не випадково Романенко обрав одну з цих будок, щоб сховати в ній поранених льотчиків. Хто сюди навідається? Хто взнає про те, хто та як тут живе? Німцям і в голову не прийде обходити ці будки і перевіряти. А якщо й спало б таке на думку, то це зробити буде нелегко: будок багато і відстані поміж ними чималі.

Та й будку цю вибрали неспроста: вона стояла якраз посередині перегону між станціями Лоцкіне і Явкіне. До Миколаєва звідси п'ятдесят кілометрів, до Баштанки – тридцять, тому важко помітити її поміж іншими будками, важко звернути на неї увагу. Стоїть собі, огорнута дванадцятирядною лісосмугою, в якій і заблудитися можна: така вона розкішна й густа – не пролізеш. Гарної літньої пори в цій лісосмузі й тримали поранених. В ній інколи ночували й самі господарі. Старий гвардієць – будочник Григорій Ковтун і моложава вродлива Докія Гопачка, що вийшла за нього недавно, перед самою війною, поховавши позаторік чоловіка – зчіплювача поїздів, розчавленого вагонами.

Вони спали в лісосмузі і тієї задушливої серпневої ночі, коли тиха й скрадлива підвода, виїхавши з акацієвих міжрядь, не звернула на переїзд, куди вела дорога, а зупинилася біля будки. На підводі довго радились – про що, не чути: гомоніли майже пошепки. Потім один сплигнув і обережно, мовби нащупавши ногою стежку, пішов до вікон.

– Дуню, – тихо й ласкаво покликав він серед цієї тихої тривожної ночі, в якій дрімала війна і смерть. – Дуню, відчини.

В хаті – тиша, а в лісосмузі – настороженість. Всі попідводили голови, всі ждуть. А Гопачка хустку на голову, хутенько

встала з пахучого сіна і мерщій до будки. Пролопотіла поміж кукурудзинням і гарбузовою огудиною, тільки сорочка біліє.

— Це ви, куме? — спитала зраділо і заспокоєно.

— Я, — сказав Юрків батько. — А ти що, по голосу пізнаєш мене й досі?

— Все життя пізнаватиму, — сказала жінка розчулено і подала йому човником руку, невміло й по-дівочому сором'язливо. — Хіба мало ми з вами попоспівали? Та й чи мало поговорили?

— Було-було, — зітхнув Юрків батько, згадавши молодість і сусідство своє з Гопаками в селі.

— Ну, як же ж там кума, діти? Тепер люди — як переко-типоло.

— Кума ваша, Дуню, жива й здорова, діти теж. Але не про це нам треба поговорити, Дуню. Не про це, — сказав Юрків батько і обернувся на чийсь кроки позаду.

— Хто тут? — спитав, підійшовши, господар. — Ви, Олександр Микитовичу? Здрастуйте.

— Здрастуйте, — сказав Юрків батько.

Поручкалися. Помовчали. В степу й лісосмузі сюрчали коники і так було тихо навколо, як в мирний час. Форкнув кінь, брязнувши вуздечкою, крикнув якийсь птах вдалині, і все знову втонуло в меланхолійному сюрчанні, що здавалося тихішим за всяку тишу.

— Ну, так, — зітхнув Юрків батько. — Ви Романенка знали?

— Олександра Федоровича? — неквапливо спитав Ковтун. — Аякже!

— Убитий? — спитала Гопачка.

— Розстріляний, — сказав Юрків батько.

— Господи! — зойкнула Гопачка, сплеснувши в долоні. — Та невже? Я ж сьогодні бачила Романенчиху. Стрілася з нею на Інгульському шляху. Нічого не казала. Раділа, що дістала йому тютюну.

— Дуню, помовч, — сказав Ковтун.

— Доки вона в Інгулку ходила, — сказав Юрків батько, — Олександра Федоровича й той... Приїхали машиною, стягнули з ліжка і за радгоспом розстріляли. Одразу ж біля двох-етажки.

— Боже мій, — простогнала Гопачка, — що це робиться в світі білому! — Вона схлипнула.

— Дунько, — сказав Ковтун сердито, — помовч. Ну, ну, — звернувся він до Юркового батька. — Там його й поховали?

— Та ні, — сказав Юрків батько. — Привіз ось до вас.

— Як? — зойкнула Гопачка, переставши плакати.

– Нащо? – повагом спитав Ковтун. – Не дозволили ховати?
– Не дозволили.
– Ну?
– Та ти не нукай! – прикрикнула Гопачка на чоловіка.
– Ну-ну? – сказав Ковтун Юрковому батькові.
– Ну, ми його вирішили крадькома поховати. Вже й яму викопали. За нього – а він живий...
– Живий? – спитала Гопачка.
– Як? – здивувався Ковтун.
– Отак. Прострілили йому груди, а він живий. Рятувати треба. Привіз оце до вас, – сказав Юрків батько і зморено, сумно зітхнув. – Нікуди більше.
– Так, – сказав Ковтун і звів голову.

Мовчать люди. Сюрчать коники. Підморгують зорі. Великі серпневі. А поліцей Іван Козерацький тим часом під'їхав ближче і спитав пошепки:

– Ну, чого ж ви тут? Довго ще будете розмовляти? Він он стогнати починає. І в грудях щось булькає. І на дорозі отак стояти не можна. А раптом машина якась?

Говорив він, як усі звичайні люди. І ніхто б не міг подумати, що він поліцей. А Юрків батько подумав. Бо знав. І починав тривожитись за Ковтуна й Гопачку.

– Везти більше нікуди, – сказав він, знову зітхнувши. – Рятувати треба людину. Не відмовте, пожалуста, кума. – Звернувся він до Гопачки.

– Машини тут не їздять, – сказав Ковтун роздумливо, немов сам собі. – Німців, на щастя, ні разу ще й не бачив. Га, стара?

– Давайте, – рішуче сказала Гопачка, відмикаючи двері. – Заносьте й тікайте одразу, наче вас тут і не було.

Так на будці з'явився ще один поранений, – найнебезпечніший і найживучіший на світі.

7

Ці муругі воли завжди здавались Юркові велетнями. Вони й справді були тієї породи, про яку кажуть, що, мовляв, і до рогів не дістанеш. Але тепер, коли вони чалапали споришем обочини, бо назустріч сунули й сунули нескінченні ворожі обози, муругі видавались мало не телятами: ковані німецькі фури були важкі й високі, мов залізничні вагони, а коні, битюги-арденці, здавались просто фантастичними: одне копито більше за волячу голову. Ситі, вгодовані, впряжені в жовту ремінну збрую, вони, здавалося, могли потягти за собою весь

світ. Можна було подумати, що ці коні росли десь в іншій галактиці, де люди, будинки, дерева – все мало бути в кільका разів більшим, ніж на землі.

Але поганяли або, скоріше, правили битюгами звичайні-сінькі собі люди в зелених мундирах і в зелених пілотках. Здебільшого вже немолоді й стомлені, і очі їхні, звернені на Юрка, на Романенчиху та її дитину, були зажурені: може, всі вони в ту хвилину, дивлячись на них, згадували своїх дітей і свої сім'ї. Проте їхали і їхали на схід все далі та й далі від дому. Їхали туди, де їх не ждали, куди їх не кликали. Де їх могли тільки вбивати і ненавидіти, як ненавидять смертельних, найлютіших ворогів.

Їхали вони тепер мирно, позгорблювавшись, тримаючи баготи за плечима, немов поверталися, наробившись, із поля. І тільки коли по обозу передавалась команда, чужомовна, криклива, якась дика й гортанна, тоді ці люди одразу ставали тим, ким вони були насправді: завойовниками. Слова були чужі, незрозумілі і вже через саму цю незрозумілість – ворожі. Вони звучали тут, мов кара не знати за які гріхи, мов прокляття і нещастя, наслане на цю землю та на людей кимось злим, ненависним і мстивим, кого ні земля ця, ні люди не знали й не відали – жили собі своїм життям, будували, вчилися і раділи по-своєму. І сіяли хліб. І співали. Й любилися. А тепер всьому цьому прийшов край: через все це прокотилося з вогнем і крицею вороже війське танками й машинами, і по завойованій землі сунуть і сунуть тепер добрячі, міцно сковані обози, запряжені велетенськими битюгами. Навіть з першого погляду видно, що вибиралися вони в дорогу далеку й тяжку, готувалися до неї довго й серйозно: на цих возах і такими кіньми справді можна було доїхати на край світу і ще далі. Навіть розлемішеною після дощів черноземною дорогою на таких конях їхати можна граючись: муругі українські воли-велетні здавалися поряд з цими обозами бузівками.

СОЛДАТ ВІЛЛИ

1

Африка і Романенко непомітно для вас обох втонули в тяжкому солдатському сні, з якого вас знову вирвала бабуся.

– Вставай, – торсаючи за плече кирпатого солдата, сказала вона. – Німці! – Прошепотіла старенька жінка, що дала вам притулок у цьому глухому селі. Вона прошепотіла це,

схилившись над кирпатим солдатом, мов мати над дитиною. Прошепотіла буденно, без метушні й переляку, наче будила на звичайну роботу. Хоча війна на той час вже давно стала для всіх нас буденною роботою. І солдат за давньою звичкою, за якимось воєнним рефлексом буденно вхопився за зброю, скупили і точним рухом в цілковитій темряві безпомилково вставив диск в автомат — це він зробив, мабуть, раніше, ніж прокинувся остаточно, — дзенькнувши затвором, зарядив автомат. Після цього прислухався, Над селом летів лемент.

— Що це? — спитав він, повернувшись до тебе. — Чого вони так кричать?

— Pferd, — сказав ти і пояснив: — Лошад, кон, обоз. Понімай?

— А-а, — сказав кирпатий солдат. — Ну й що ж? — звернувся він до бабусі. — Нащо ви мене розбудили?

Цей солдат був, ясна річ, жартівником, а бабуся жартівників не любила. Тому вона сказала:

— На пти, щоб не були такі дурні, як...

— На цьому можна спинитися, — перебив солдат. — Кажіть далі про німців.

— Може, вони зупиняться в селі і в моїй хаті, то отам он, в кутку, під діжкою, яма. Залізьте в ту яму. Там є вода, і хліб, і каганець, і шматок сала. Діжку одхилите до стіни, а як залізете — опустіть діжку, і все. Яма куди твоє діло. Мій син зробив цю затичку і яму викопав задалегідь.

— Він там? — спитав кирпатий солдат.

— Він подався в Привільне, як тільки перші солдати вступили туди.

— Гаразд, — сказав кирпатий солдат і поставив автомат на запобіжник. — Як щось там трапиться, скажете. Тримайте нас в курсі...

— Гукатиму через двері, — сказала бабуся й вийшла.

Чути було, як вона замикає комірчину і як шарудить коноплями. Довго шаруділа вона тими сухими горстками конопель, так довго кидала їх одну на одну, що можна було подумати: а вийдеш ти коли-небудь звідси? Поклавши останній сніп, вона, за давньою звичкою старої самотньої людини, сказала собі: "Все!" — зітхнула полегшено і почовгала в хату. Віконечко вже не світилось — каганець, мабуть, погасили, щоб не накликали німців. Але вони йшли самі. Йшли, мабуть, вулицею, бо двигтіла земля і чулось форкання коней, чалапання копит, лайка, крики. І, слухаючи цей лемент у темряві, можна було уявити, що велика кількість людей

котить поперед себе величезну кам'яну брилу, чи перекидає будинок, чи пересуває на котках дерев'яну церкву, як було колись у давнину на Україні. Такі потуги вчувалися у всьому тому невидному русі. Здавалось, що всі люди мають або вмерти від тієї напруги і тих нелюдських зусиль та криків, або, втомившись, попадати, відсапуючись, в багнюку й лежати без жодного руху. Здавалось, що все це довго тривати не може. Але воно тривало довго-довго, і всьому тому не було кінця.

Хата двигтіла так, що от-от мала розвалитися. Та вона стояла собі, ця селянська хата, що звикла, мабуть, до всього за свій вік. І до ударів негоди, і до війни, і до пересувань цілих армій.

Коні билися в посторонках, іржали, і те іржання виборсувалось з-поміж людських криків дзвінкими хвилями й тут же гинуло в них. А крики продовжувались, і було в них багато розпачу, і багато жаху, і намагання втекти від чогось іще страшнішого. То була музика відступу, розпачу й нелюдського напруження, і слухати її не було ніякої сили.

Бабуся, мабуть, не могла цього знести. Вона постукала у віконце і сказала швиденько, так що в загальному лементі кирпатий солдат ледве-ледве розчув її слова:

— Вже світає, — сказала вона. — Вони роз'їжджаються по дворах. Я піду до куми на сусідню вулицю, там наче нема їх. А ви тут сидіть нищечком! Чуєте, сидіть нишком і залазьте в яму.

Далі грюкнули сінешні двері, і чути було, як вона вішає на них замок.

2

— Хазайка! — почулося з сіней приглушене і насторожене. — Мама! Хазайка!

Потім тиша запала в сінях, і дивно було, як можна з ями чути ті чужинські слова і ту тишу в сінях, коли на вулиці не вгавав лемент, чулося іржання коней та просування в багнюці величезної кількості возів.

Надворі, мабуть, давно вже був день, а в ямі — темрява, мов у пеклі. В ямі багато соломи, тому лежати хоч і тісно, зате м'яко. Так ви й лежали поруч, солдати двох ворожих армій, і стали ви пахнути однаково, і дихати однаково, тільки думки ваші були різні, далекі й чужі, як світи, з яких ви прийшли в цю хату і до яких належали, незважаючи ні на яке пересування військ.

Тим часом голосів у снігах і в хаті збільшилось. Було, може, двоє, а може, троє людей. Говорили вони стиха між собою, перемовлялися обережно, і слів їхніх не міг розібрати навіть ти.

Вони нишпорили по хаті. Щось з гуркотом впало на долівку. Може, порожня миска або каструля. Потім гупнуло щось м'яке. Голодні солдати шукали, мабуть, поживи. І не знаходили. Бо бабусі в своїх хатах уміють ховати все так, що стороння людина ніколи не знайде.

Покінчивши обшук в хаті і, очевидно, нічого там не знайшовши, солдати вийшли в сніги, почали ворухити снопи. Вони відставляли їх, перемовляючись, перепитуючи щось один в одного. Потім зупинялися, радились. І можна було подумати, що вони зараз облишать ці марні розшуки й підуть. Але голод – не свій брат. Недаремно так кажуть у народі. Тому пошуки знову відновлювались, аж доки шукачі не добралися до дверей комірчини. Отут вони вже напевне знайдуть щось їстівне! Недаремно ж висить на цих маленьких дверцях такий великий замок.

Вони зірвали його, може, багнетом в металевих піхвах, а може, й чимсь іншим. Рипнули двері, і вгорі, просто над головами, ви побачили тріпотливі відблиски світла. Ховаючись в яму, діжку ви поставили неправильно. В темряві не помітили цього, а тепер видно було скошене дно її і бік, похилений до стіни.

“Все”, – подумав кирпатий солдат і пересунув запобіжник на своєму вивіреному автоматі. Звук був такий, немов десь у кутку шкрябнула миша. Але ти почув цей звук і поклав на солдатів губи пальця.

– Puri, – почувся насторожений і боязкий шеліт. – Kom in. Komm hier, Mensch.

Цей берлінець був такий картавий, що зовсім не вимовляв букву “р”, і замість “Пурі” у нього виходило “Пугі”, а замість “гір” – “гіг”. Він хвилювався: в комірчині можна було чекати всього. В цій темній, заваленій горстками конопель, пропахлій борошном і мишами чужій комірчині в глухому степовому селі. Тому берлінець боявся і потерпав, що в нього хтось вистрілить. Тому-то він кликав за собою товаришів, а ті, мабуть, не квапились. Ті не поспішали, бо в таких мирних хатах їх не раз вже очікували несподіванки. Але вони все ж зайшли. А може, зайшов лише один той Пурі, якого так інтимно й так насторожено кликав товариш. Він зайшов, чіпляючись цупким плащ-наметом за стіни, прошарудів від дверей на середину комірчини і зупинився. І світло затан-

цювало у вас над головою сильніше. Затріпотіло воно так що от-от погасне: Пурі війнув своїм цупким плащем надто необережно. І кирпатий солдат трохи заспокоївся – у німців був не ліhtar, а звичайна окопна площка. Така, знаєте, картонна коробочка з лоєм, що дуже нагадувала коробочку з-під ваки. Гноти в них були невеличкі, а світло – ще менше. При такому світлі помітити щілину під діжкою було не так-то просто.

– Шукай, Пурі, – сказав той, що був попереду і першим зайшов у це загадкове тісне приміщення, схоже на пастку. – Шукай, приятелю, ми тут обов'язково щось маємо знайти.

Серце кирпатого солдата билось так сильно, що він перестав чути лемент з вулиці. Він чув тільки шарудіння чужих ніг і чужого одягу, чув дихання стомлених людей – своїх ворогів, і щосекунди чекав, що вони підійдуть до діжки. Автомат він тримав на грудях, і серце його так гатило йому в ребра, що автомат підскакував і от-от міг забряжчати, якби він не стискав його разом з ременем усією силою своїх рук.

– О-о! – почувся торжествуючий вигук. – О-о, подивися, Пурі! – вигукнув той, що зайшов сюди першим. – Чи не я тобі говорив, що ми тут знайдемо якусь поживу.

Кирпатий солдат до болю в очах вдивлявся в дно діжки, а воно нерухоміло собі далі, і тільки коли почулося жадібне чавкання, коли почало щось хрумтіти під міцними й голодними зубами прищельців, він зрозумів, що німці знайшли якісь бабусині припаси.

Видно, ці солдати давно нічого не їли такого смачного. Вони плямкали й рвали зубами поживу, немов вовки, і вже по самих звуках можна було здогадатися, що вони їли м'ясо.

Їли вони довго й не чули навіть бабусиних кроків, які безпомилково пізнав кирпатий солдат.

– Ах ви ж антихристи! – вигукнула майже зраділо бабуся-рятівниця. – Що ж ви трощите, анахтемські душі. Бичечка ж зарізала, стара дурепа, думала прохарчуватись, доки наші прийдуть, а ви ото так вмаломирюєте ці нещасні ковбаски, що й понюхати не лишиться. Віддай, гаспиде, віддай! Бо ти кошика мого з'їси.

– Карашо, мама, – сказав німець з набитим ротом і крутнувся, мабуть, видираючи з бабусиних рук того кошика.

Світло погасло, і в щілину над головою пробився день.

– Карашо, хазяйка! – знову весело вигукнув німець і шаснув до дверей, чіпляючись за стіни шкарубким своїм одягом.

– Хлеб, мама, – сказав Пурі, який досі мовчав і сидів так близько до діжки, що кінчик плащ-намета звисав у яму. Той

краєчок гойднувся і зник; Пурі випростався на рівні ноги і повторив: – Хлеб, мама, хлеб. Немножко.

– Та беріть ось, беріть, – кинула йому в руки стара хлібину. – Жеріть уже, хай вас порозриває. Тільки ступайте мені звідси. Ач, іроди, замочок зламали. Кільце вирвали.

– Карашо, мама. Будім делайт, – сказав їй Пурі і, зачинивши двері, почав забивати пробой з кілечком, на якому висів замок. Він гатив чимсь важким так, що міг вибити одвірки.

– Буде, – сказала бабуся. – Ще хату мені розвалиш. – І зашаруділа снопами.

Кирпатий солдат зітхнув, зняв автомат з грудей і підвівся, його погляду ти не помітив. Ти просто знав, що він дивиться на тебе, і поклав йому руку на плече.

– Давай і ми перекусимо, – сказав через якийсь час кирпатий солдат, що ніколи не був у такому дурному становищі. Навіть тоді, коли добирався з Романенком через ворожі застави в Чорний ліс під Знам'янкою до партизанів. Він би тобі зараз, мабуть, розказав, як вони йшли двісті кілометрів через поліцейські й жандармські комендатури, як шукали потім у лісі тих партизанів, але ти все одно цього не зрозумів би, та й навряд чи треба було про це розповідати в такій ситуації.

3

Смуга відчуження в окупації не могла бути надійним пристановищем. Та ще тривалий час. Її найпильніше взялися контролювати одразу ж після появи партизанів у Чорному лісі за Знам'янкою, і на будку до Ковтуна теж налетіли солдати зондеркоманди з обшуком. Налетіли, як завжди, несподівано і саме в той час, як Юрко Плахута привіз викрадений в комендатурі “Ausweiss” – коротеньку довідку на звичайнім газетнім папері з круглою печаткою і хижим фашистським орлом на підписі коменданта. Але передати її Романенкові Юрко не встиг. Поранений чоловік без документів одразу ж викликав підозру, а спроби Юрка передати йому “Ausweiss” тільки розізлили фашистів, і вони заарештували їх обох та одвезли в комендатуру. На щастя, коменданта не було: поїхав, у гебітскомісаріат. Там йому перекладач, звичайно, був не потрібен, а тому в комендатурі лишився один Еміль Зоннентаг – перекладач з німців-колоністів.

– Ви знаєте цього чоловіка? – спитав його начальник зондеркоманди, сухорлявий і немолодий лейтенант. Він був хворий на якусь невиліковну хворобу – можливо, на туберкульоз і, як усі хворі люди, – відлюдкуватий та суворий.

— Так, — сказав Еміль не роздумуючи. — Це працівник держмаєтку, поранений під час бомбардування. Ми йому видали документ — хіба це вас не влаштовує?

— Слухайте, — сказав лейтенант, — я хотів би поговорити з вами наодинці.

— Прощу, — сказав Еміль і повів його в кабінет коменданта.

Еміля Зоннентага Юрко Плахута знав давно. Ще взимку вони познайомились на районній призовній комісії. Потім зустрічалися на комсомольській конференції в Баштанці.

Розмова за дверима хвилювала Юрка менше, ніж те, що Олександра Федоровича міг ще хтось побачити, крім Еміля, хоч час був і непевний — ледь-ледь починало сіріти і навряд чи хтось в таку ранню пору прийде до комендатури. Розмова за дверима була довга. Олександр Федорович ледве-ледве тримався на ногах, бо тільки-но почав уставати з ліжка, і рана на грудях у нього ще й досі кров'янилась.

Коли Еміль закликав Юрка до кабінету, лейтенант попивав коньяк з маленької чарки, стоячи біля вікна і майже закриваючи його спиною, а Еміль, перш ніж заговорити, підніс до губів палець і сказав Юркові суворіше, ніж треба було:

— Цей Романенко як комуніст був розстріляний і врятований вами? Це правда?

— Ні, — сказав Юрко. І повторив: — Ні, це неправда. Це брехня.

— Кому ж це потрібно оббрівувати людину? — спитав Еміль, підморгнувши Юркові і заохочуючи його до ще більшої брехні.

— Хтось вислужується, — сказав він. — Може, Іван Козерацький?

Лейтенант різко обернувся, глянув на нього пильно, з подивом. Але, нічого не сказавши, хутко вийшов.

— Погане діло, Юрку, — сказав Еміль. — Дуже погане. Він все знає. Можливо, від Івана. Я з ним тут говорив, але боюсь, що це не вплинуло.

— Ну, що ж, — зітхнув Юрко. — Олександра Федоровича я не покину.

— Зараз він відпустить своїх людей на поїзд, а сам їде машиною в Крим. Він дуже квапиться: одержав призначення в одинадцятю армію. А вас залишає тут, щоб ми розслідували вашу справу самі. Треба тікати, Юрку.

— Якраз утечеш тут, — сказав Юрко. — Та ще з Олександром Федоровичем. Він ось-ось знепритомніє.

— Про мене, Юрку, не думай. Я не скажу комендантові й слова. Але й вам допомогти нічим не можу. Бувай, — Еміль потиснув Юркові руку й повів його з кабінету.

Роз'їзд Лоцкине був поряд, і солдати, мабуть, пішли туди пішки, а біля під'їзду стояв, прогріваючись, “опель-капітан”. Лейтенант сидів поруч з шофером, а Олександр Федорович, блідий як смерть, стояв, зіпершись об дерево, і очі його були заплашені, і руки тримав на грудях, бо боліло, мабуть, нестерпно.

— Хайль, — підвів мляво руку лейтенант, звертаючись до Еміля, машина рвонула від під'їзду і за хвилину була вже за радгоспом.

— Ходімте, — сказав Юрко, взяв Романенка під руку й повів через пустир і через сад, так що жодна людина їх не побачила, всі в цю ранню пору ще спали, і в радгоспі не видно було ні лялечки.

Олександр Федорович жадібно вдивлявся в поле, і в школу, і в свій двоповерховий будинок: не кожному вдається побачити місце, де тебе розстрілювали. А за радгоспом йому стало зовсім кепсько. Він хапав повітря ротом, і з чола струмував піт, і обличчя якимось аж позеленіло.

Біля Ковтунової будки, до якої вони ледве-ледве доплились, Олександр Федорович знепритомнів, і його довелося нести.

Але й цього разу смерть відступила, і за кілька днів Романенка переправили в Знам'янку, а там у Чорний ліс, до партизанів.

4

Тим часом обози йшли через село і йшли. По центральній вулиці, по якій пролягав грейдер, ковані німецькі вози сунули в п'ять рядів. Тут збилися обози штабу групи армій, корпусних і дивізійних штабів.

Вони рушили давно і мали проходити планомірно — спочатку відступав, як водиться, штаб групи армій, потім корпусні, а потім дивізійні штаби, але під натиском наших танків та нашої піхоти фронт відкочувався з Нікопольського плацдарму, з-під Новоукраїнки, Широкого, з-під Кривого Рога так навално, що все почало тікати. Все змішалось, випереджаючи одне одного, і тепер годі було в чомусь розібратися.

В межиріччі Інгулу та Інгульця по одному-єдиному шляху, що з давніх часів лишався незмінним, — тільки грейдери обкопали його кюветами — по цьому одному-єдиному шляху,

що виводив на миколаївські переправи, мали пройти штаби групи армій “А”, першої танкової армії, деякі штаби шостої армії Шьорнера, наспіх створеної ще на початку 1943 року замість загиблої під Сталінградом армії Паулюса. Оскільки машини тонули в чорноземній весняній багнюці і заривались по осі, їх довелося покинути ще біля Дніпра і перекласти поклажу на підводи. Тому штаби непомірно обростили обозами, буквально лізли один на одного. Шлеї різали коней, розчухувалися непристосовані до такої поклажі й такої пекельної дороги колгоспні безтарки, що в свою чергу загачували й без того вузьку вулицю, на якій ледве-ледве вмещалося п’ятеро тих здичавілих рядів. Якщо ж рвалися шлеї чи посторонки чи ламалося колесо в передній підводі, то на неї наїжджали задні, і об’їхати їх не було ніякої змоги.

Лайки, прокльони, цьвохкання батогів, іржання коней, тріск підвод і просто лемент штабістів, які намагалися втекти якнайшвидше, — все це створювало таке дике ревище, такий несусвітний бедлаг, від якого, здається, божеволіло все.

А танки й піхота, відбиваючи атаки радянських стрілецьких і танкових дивізій, буквально тонули в багнюці топил та степових переораних просторів, і єдина надія була на те, щоб не дати себе оточити і якимось вибратися на ті рятівні переправи, яких, може, вже й не існувало в дійсності, але які були на всіх штабних та військових картах і які згадувалися в останньому наказі фельдмаршала Клейста.

Він був наймолодший фельдмаршал. Він був до біса щасливий, цей п’ятдесятилітній сухорлявий Клейст, що повоював Польщу, Францію, Балкани. Він прорвався на Кавказ, до самісінького Грозного, а тепер шов і ніяк не міг подолати ті відстані, які колись перейшов з боями. Він тепер мав вивести своє військо, доки маневрував Манштейн на півночі України і не давав можливості Жукову й Коневу повернути різко на південь у тил фронту. Він маневрував десь там, під Уманню, а війська Жукова й Конєва, прикриваючи свої фланги, вже форсували Південний Буг і вийшли до відрогів Карпат, так що Манштейну доводилось тепер оборонятись не тільки з півночі та сходу, але й по Дністру він бився перевернутим фронтом, відбиваючи атаки з заходу. Цей хитрий і розумний Еріх Манштейн. Цей найкращий німецький тактичний розум, як казали вам. Цей Манштейн, що тепер крутився по всій північній Україні, хоча й очолював групу армій “Південь”. І крутився не так, як сам хотів, а як його заставляли радянські полководці, що не мали ні родовитості, ні потомствених во-

енних династій, ні бучних біографій, ні походів у чужі землі. Вони захищали свою землю, свою державу. Вони мали нездоланних солдатів, бо війна була воістину народна, і вони були синами народу, а не родовитої касты. Тому вони тепер перемагали і Манштейна, і Клейста, і всіх фельдмаршалів разом. Це перемагав народ, перемагала соціалістична система, де свідомість і відданість кожної людини були принесені на олтар Батьківщини, і де кожен стояв за всіх, і за землю свою, і за сім'ю, і за державу. Від молодого кирпатого солдата до сивого маршала.

Клейстові танки спинилися під Березнеговатим на широкій степовій рівнині без пального та без боєприпасів, і транспортні літаки скидали на них сміховинно малі парашути, що в синьому небі здавалися іграшковими. А перед лицем цього відступу і обозної втечі – просто жалюгідними. Фельдмаршал полишив танки на тій рівнині заправлятися манною з неба і на всюдиході поспішив за своїм штабом. Як не дивно, він наздогнав під Баштанкою свої штабні машини: вони не могли проїхати через власні обози, що забили всі шляхи, всі степові дороги. Розіславши офіцерів зв'язку, Клейст наказав повертати до Інгулу, на ті вутлі переправи, які частково було змито весняними ранніми водами, а частково розбомблено нашою авіацією. Фельдмаршал хотів звільнити проїзди для танків і штабних машин, та власні обози йому стали впоперек горла, навіть власний всюдихід йому довелося залишити, і він вибрідав з степової рівнини з своїм штабом, з своїм маршальським жезлом і рицарським хрестом, дивуючи дітлахів та бабусь по селах. Він так схуд і змарнів у безперервних боях і відступах, що жалісливі бабусі, дивлячись на цього п'ятдесятилітнього фельдмаршала, наймолодшого з-поміж німецьких фельдмаршалів, підпирали щоки руками й зітхали:

– Такий старий і чалапає по такій багнуці. І далеко ото він дійде? І воно ото йому потрібне?

5

А Клейст ішов і, здається, нічого й нікого не бачив крізь своє пенсне. Він ішов через села, повз свої лементуючі обози, ніс свій жезл, мав найтяжчу вагу, яку тільки доводилося носити солдатам, і намагався всім своїм виглядом показати незворушність, несхитність, віру в те, що з цих степів їм усім все ж вдасться вибresti.

Так він зайшов і в те село, де ховалися ви. Худорлявий, гладенько виголений, він ішов, рівний, мов докір, і нечут-

ливий до обозного лементування. Він цигато ступав попід хатами своїми лакованими чобітьми, і рицарський хрест з мечами та дубовим листям погойдувався на кожному кроці. Він дивився вперед, туди, за сад, за виноградник, за виднокіл. Він, здається, вже бачив омріяні переправи, сподівався, що танки й машини доженуть його і донесуть на ті переправи. А зараз він ішов і показував приклад іншим, що треба невтомно йти та йти на захід, що в цьому єдиний порятунок, а що буде далі, фельдмаршал не знав і не відав, як і кожен солдат з його розбитої групи армій.

Він не дивився ні на жителів сіл, що, посмілившавши, вийшли тепер і поставали попід хатами, ні на своїх солдатів, що, проклинаючи весь світ, поганяли порізаних збруєю коней. Він дивився поперед себе і, здається, не бачив і не чув нічого. Фельдмаршальський жезл погойдувався в його руці, а рицарський хрест – на шиї, і свита його, поріділа й розгублена, чалапала за ним, ледве встигаючи та вибиваючись з останніх сил.

А кирпатий молодий наш солдат, дивлячись на нього з вікна, щівив кризь зуби:

– Ага, сволого, сипонули тобі жару під хвіст! Навоювався, бандит! Нанаступався! Тут тобі та твоїм воякам і жаба цицьки дасть.

А ти, побачивши Клейста, оторопів. Ти зрозумів, що нічого вже не врятує ні твою армію, ні твою батьківщину.

Ти, може вперше, відчув, як дорого треба платити за всі борги, руїни і розстріли, про які ти знав і про які ще й не знав тоді. Про всі жорстокості і всі завоювання. Для тебе це було ще страшніше за власну смерть – гинуло все: і твоя сім'я, і твоя армія. І вперше ти відчув, до чого вас усіх довів Гітлер та його авантюри. А може, ти відчував і раніше, тільки намагався не задумуватися так глибоко. Бо все одно це б нічого тобі не дало, крім мук і страждань. Людина завжди на щось сподівається. А тепер тобі вже не було на що сподіватись. Тепер ти збагнув усю катастрофу, всю непідвладність і нездоланність того, що відбувалось.

Не втримавшись, ти схлипнув спочатку здавлено, а потім розридався, вперше за всю війну. І кирпатий солдат, мабуть, зрозумівши тебе, одвернувся.

– Ладно, – сказав він кудись у куток. – Ходімо досиджувати своє. Може ж, вони колись перейдуть.

Він зник у ямі, а ти довго ще плакав і ніяк не міг спинитись. А війська і обози все йшли через те невеличке село за

своїм фельдмаршалом, і Клейстові танки стояли в степу, очікуючи манни з неба.

А потім, вночі, стало чути канонаду на сході, і земля почала помалу здригатися, і лемент на вулиці вшух, і десь за селом почали бити гармати. Тепер по роз'юшеній вулиці ревіли машини. І перші снаряди розірвалися десь на городі. І коли випадало так, що одна машина проходила повз хату, а друга десь буксувала ще далеченько позаду, в такі хвилини чути було кулеметні черги та постріли з гвинтівок, і ви обое зрозуміли, що фронт наблизився до села, що німцям вдалося зайняти тут оборону, і важко було вгадати, чи довго вони ще простоять. А стояти їм треба було довго, якщо врахувати, що такі обози і така сила військ переправлятимуться через Південний Буг кілька днів, не менше.

6

Серед ночі навідалась до своєї хати бабуся. Вона замкнула на засув сінешні двері і зайшла до вас у комірчину.

— На нашім краю ще можна ходити, — розповідала вона. — А на тім краю вже й миша не прошмигне: повно війська. В куми на городі вкопали орудію і гатять кудись на Добру, на станцію Явкине. Подумати тільки, яку даль обстрілюють, іроди. А мужиків усіх убивають. Кого знайдуть, тут же на місці й стріляють. Івана Безродного, на що вже безногий каліка, а й то застрелили прямо в хаті, при жінці й при дітях. І Важливця убили в конюшні. І ще якісь пленні у нас тут жили — знайшли на винограднику в ямі і всіх постріляли. А наші вже близько, — перейшла бабуся на шепіт. — От-от мають прийти. Так що вам недовго сидіти зосталось. Я вам ось попоїсти принесла. Ну, побіжу. Там, де нікого немає, хат не займають і не поселяють, бо їсти чортма й не топиться. Ну, я побіжу, — казала вона, а сама все стояла й стояла в порозі, ніяк не могла зважитись вийти на вулицю.

— А в Овсянички отут, через дорогу, якийсь штаб стоїть, чи що. Червоних дротів у вікно понапихали та в телефон, знай, кричать та й кричать. І вдень і вночі. Бідна Марія вже оглухла від них. Ні заснути, ні перепочити. А вони, прокляті, її й за поріг не пускають — все заставляють їсти варити, та смажити, та пекти. А діда заставили чоботи їм латати. Ага. Він же швець. Ну, я піду, — сказала бабуся і нарешті вийшла. Але з сіней повернулась.

— А надворі таке твориться, — сказала вона, — світа божого не видно. Сніг пустився, і дощ, і вітер. А наші ж це, мабуть, в степу, га, солдате?

— Та в степу, — сказав кирпатий солдат і до німця: — Слухай, сходив би ти на вулицю та вияснив обстановку.

І потім довго мовчав. Думав про щось чи прислухався. І ти по-своєму витлумачив те мовчання. Ти теж подумав, що фронт не може бути суцільним. Ти зрозумів, що настав твій час, і підвівся. Ти глибше насунув своє козирчаке кепі, застібнув шинелю і підняв комір.

— Я піду, — сказав ти по-німецькому. — Я піду взнаю пароль. Дізнаюсь, чи село оточене з усіх боків, чи ні.

Кирпатий солдат мовчав. Ти потиснув йому руку і вийшов, зірвавши бабусин замок одним-єдиним зусиллям.

Він клацнув добре, але в шумі хурделиці, що розгулялася тієї ночі над селом, і в гримотінні канонади, що не вгавала ні на хвилину, звук той втонув, як камінчик, кинутий у воду.

В першу хвилину тебе зовсім засліпило снігом. Сипонуло під шапку, за комір, і ти одразу закляк після тепла бабусиної хати. Спочатку ти йшов попід цим рядом і довго нікого не зустрічав. А потім почав переходити вулицю. Колії, полишені возами й машинами, були майже по пояс. В них до біса зібралось води, і ти добре-таки забовтався, доки перейшов ту гаспидську, риту й перериту, вулицю. Десь оддалік горіла машина, підбита снарядом чи, може, підпалена водієм, і у відблисках, які вона відкидала, жевріли хати обабіч вулиці, і видно було, якою суцільною стіною сиплеться сніг. З тої суцільної стіни вийшов тобі назустріч патруль.

— Гальт! — сказав тобі. — Пароль?

— Я одбився від свого штабу ще вчора, — сказав ти. — Відстав. І ледве-ледве доплівся до цього села. І тепер нічого не знаю: ні пароля, ні напрямку, ні маршруту.

— Погані твої справи, — сказав один з патрульних похмуро. — Та й наші не кращі, — він смачно плюнув під ноги і втер мокре від снігу обличчя рукавицею.

В цей час з снігової пелени з'явився ще один солдат. Він ніс каністру, у відставленій руці тримав автомат без ремня.

— Ей, — зупинив його патруль, — А ти знаєш пароль?

— “Солдат Віллі”, — відповів той і з полегшенням кинув каністру на землю. Потім обернувся і довго дивився на свою догору машину. — Сигарета знайдеться? — спитав він з надією.

Але патруль був без тютюну. Обое патрульних у своїх намоклих плащ-наметах промерзли до кісток, але трималися вільно й безпечно, наче й не було канонади та близьких пострілів. Це була відома й тобі безпечність бувалих солдатів. Ти хотів прямувати далі, але вони покликали тебе до штабу—

там можна було в когось закурити. Вони вже йшли змінятися і сказали тобі, що твій штаб – ф'ють! – десь під Миколаєвом, і посміялися з тебе, що ти відбився.

– Але нічого, приятелю, – сказав один з них, – завтра й ми драпонемо туди ж, а тут лишаться тільки солдати зондеркоманди, які зранку мають спалити село. Вони вже перестріляли немало чоловіків, що ховалися тут по норах.

– А де твоя зброя? – спитав раптом другий.

– Та тут ось поряд, – сказав ти байдуже. – Забрів в одну хату...

– Ну то збігай візьми, бо в штабі тебе заарештують за те, що покинув зброю.

– Тебе провести? – запитав перший, мабуть, старший патрульний.

– Та ні, йдіть уже. Ви й так намерзлися.

– Ну, заходь ось сюди, – він показав на стару хату під соломою. – Тут ти визнаєш про все. Якщо взагалі про щось можна тепер дізнатись.

– О! – гукнув ти їм навздогін. – Що то означає “солдат Віллі”?

Патруль помовчав. Потім перший сказав:

– Гаразд, ходімо в штаб. Скажем, що ми тебе знаємо.

– Скажем, що бачили твою зброю, – сказав другий, і тоді тобі нічого не лишилося, як піти разом з ними.

Перший, хто найбільше приголомшив тебе, була бабуся – ваша рятівниця. Вона сиділа на низенькому стільчику перед кабицею і підкладала в неї колючий бур'ян. Через те була в рукавицях і, вся освітлена тріпотливим полум'ям, здавалась хисткою й невловимо далекою: вона просто танцювала перед тобою в тих відблисках, і ти чекав, що вона зарежоче або несамовито закричить – так ошаліло й нажахано дивилась вона на тебе. В її уяві промайнула одразу страшна картина: бабуся, очевидно, подумала, що вас знайшли патрулі і кирпатого солдата розстріляли, а тебе привели сюди.

Тому ти, клацнувши в порозі каблуками і привітавшись з усіма завченим рухом піднятої руки, підійшов просто до неї і поклав їй ту руку на плече:

– Хазяйка, – вигукнув ти удавано весело, – Мама! Карашо!

Але стара так само насторожено продовжувала дивитись на тебе і не йняла віри ні твоєму веселому виглядові, ні твоїм вигукам. Хоча перше оціпеніння, здається, і покинуло її.

– Обер-єфрейтор Цішке з двадцять шостої дивізії, – сказав ти фельдфебелеві, старшому тут.

— Яволь, — буркнув він, не виймаючи сигари. — Який чорт приніс тебе сюди?

— Одбивсь од своїх, — сказав ти. — Не потрапив у Баштанку.

— О-о, — сказав фельдфебель, не відриваючись від карти. — Тепер тобі треба добиватись до Вознесенська. Вони повернули сюди, — ткнув він у карту. — А може, й сюди, — показав він на Первомайськ. — Хіба ти тепер доберешся до них? — Він вперше глянув на тебе й з гримасою одвернувся. — Боже, яка ти свиня, обер-єфрейторе! Хоча б поголився.

— Ніколи й нічим, — сказав ти йому.

— Знайдеш, коли я зараз пошлю тебе на передову. Уявляєш, як їм там солодко, доблесним солдатам фіюера?

— Уявляю, — сказав ти. — І тому не піду.

— Не підеш, якщо я тебе не пошлю.

— Яволь, — стукнув ти каблуками. — З вашого дозволу я доганятиму свій штаб.

— Доганяй, доганяй, — сказав фельдфебель крізь зуби. — З тебе користі, як з козла молока. Сам не знаю, що робити з своїми штабістами. Облінились, каналії, сакрамент... А путніх солдатів чортма. Ей, — обернувся він до кабиці, — нагодуйте цього вікінга і дайте йому під зад, хай доганяє свій штаб. Може, вже хоч на тім світі.

Двері відчинились, і, пригнувшись, щоб не вдаритись об одвірок, в хату ввійшов високий майор у заячій шапці і в шкіряному пальті з таким самим коміром. Шапка й комір були мокрі, набиті снігом, обличчя блищало, як його шкіряний реглан, по щоках текли патьоки, але він, здається, не помічав цього. Струсив з шапки в куток цілу купу снігу, повільно розстебнув задубілими пальцями і з зусиллям стягнув мокрий реглан. Все це він робив мовчки, ні на кого не дивлячись, не помічаючи ні фельдфебеля, що витягся в струну біля столу, ні тебе, не звертаючи уваги на бабусю та на повара, що застиг з ополоником біля кабиці. Стомлено пригладив волосся, витер обличчя сухою, досить свіжою хусткою, добутою з кишені, й одразу ж схилився над картою.

— Ну? — спитав він фельдфебеля. — Ви вже намітили маршрут на завтра?

— Яволь, — сказав фельдфебель, ще більше виструнчуючись і клачнувши каблуками. Майор прикурив, затягнувся і знов повернувся до карти, на якій прокладено було завтрашній маршрут. Він знав, як легко вони прокладаються, ті маршрути, на картах і які тяжкі марші чекають його солдатів

на землі, тому цей майор був злий, мов цепний пес. Він жалів тих, що мокли там, у траншеях, і ненавидів цих, що сиділи тут, біля нього.

— Тилові пацюки, — бурчав він спересердя і кричав на всіх без видимої причини. Йому, зрештою, хотілося все оце кинути к чортовій матері й самому піти в траншеї, стати за кулемет і загинути, ніж прокладати ті осоружні маршрути.

Тут намаршируеш по цій непролазній чорноземній багнуці! Тут дотримаєшся колон! Та ще як висять, вгризаючись у горло, на твоїх плечах сибірські полки Восьмої армії Чуйкова.

Цей майор був справжнім солдатом, дорожив солдатами і цінував солдатський труд, але він давно вже не міг нічого вдіяти перед лицем катастрофи, і єдине, що міг зробити, — це запровадив порядок, за яким на нових рубежах паролем служили імена тих, що їх доводилося залишити для прикриття — як правило, на вірну загибель.

Більшість з них гинули або потрапляли в полон, а кому вдавалося зупинити переслідувачів, а потім під прикриттям темряви й самим утекти, ті вже були гарантовані від усіх несподіванок: треба було лише назвати своє ім'я, як тебе негайно ж пропускали.

Були серед його солдатів щасливці, яким вдавалося по кілька разів виходити з бою, забезпечивши відхід свого полку на одному якомусь напрямку, і, повертаючись у своє розташування, вони чули свої імена-паролі, які вигукували в цих степах, мов перепустки в безпеку.

Таким щасливчиком досі був солдат Віллі — молодий, чувбятий лінотипіст із Лейпціга, що від самого Дніпра залишався в команді прикриття і завжди повертався неушкодженим. Востаннє майор залишив його в ар'єргарді під Кривим Рогом, і солдат Віллі не повернувся. Можна було припустити, що він десь заблукав і прибивсь до чужої частини. Можна було сподіватись на те, що він, зрештою, розшукає свою частину і знову повернеться в полк, назвавши своє ім'я. І тому майор не міняв пароля вже третю ніч, позначивши ним майже сотню кілометрів відступу. Йому дуже хотілось, щоб Віллі повернувся. Але він не повертався, цей білявий лінотипіст Віллі, і майор втратив віру в усі легенди: тут гинули люди, в цих степах, тут гинули й легенди, не добравшись до переправ через холодні чужі ріки. І тому майор нервував, злився. Нервував він ще й тому, що загибель вічно висіла тут над усім полком і над його власною головою, а степам не було кінця, і

не було кінця цим роз'юшеним дорогам, і боям, і відступам, у яких можна було вмерти від розпачу, не те що від кулі.

— Хто йде? — питали вартові.

— Солдат Віллі, — відповідали їм, отримуючи дозвіл на перепустку.

А білявий солдат Віллі не йшов, і сліди його замітала зондеркоманда, спалюючи села, розстрілюючи людей і вкриваючи його ім'я ганьбою, ненавистю. Це ім'я обдуреного й покинутого солдата, який, як і ти, не знав, за що він воює і за що мусить вмирати на цій землі, яка ніколи його не кликала і не підозрювала, що він десь народився і живе у далекому Лейпцігу.

— Хто йде? — спитали тебе через якийсь час за селом дозорні.

— Солдат Віллі, — сказав ти й пройшов у завірюху й степову безвість, провівши за собою кирпатого солдата, що врятував тобі життя і ділив з тобою всі незгоди протягом цих кількох днів і ночей, довгих і мученицьких, мов дорога на Голгофу. Цей солдат, якого ти не міг зрадити тепер, пересвідчившись, що в усьому цьому незбагненному світі він один правий і що вбивати таких, як він, немає за що. Ти просто тепер не здатен вже був воювати, бо ні за що було. Ти, побувши з ним поряд ці дні і ночі, відчув на своїх плечах такий тягар вини за страждання цієї землі, цих людей і своїх власних товаришів, що все в тобі сказало: годі! Ти вивоювався до кінця, а кінець був пустий і безславний, і тепер дорога твоя лежала в полон. В холодне, страшне і чуже якесь слово. Але те слово і все те, що лежало за його значенням, було набагато пристойнішим за все інше, що довелося б тобі робити там, у твоїй розбитій і обезславленій жорстокістю й загарбництвом армії.

ТВОЇ ПЕРЕМОЖЦІ

1

Треба було бабусі тільки побачити тебе в штабі, як у неї не лишилося жодного сумніву щодо твоєї зради. Тому вона при першій же нагоді дременула додому і наказала кирпатові солдатові поміняти дислокацію.

— Перейдеш до моєї куми, — сказала вона йому. — У неї теж є яма.

— Але ж ви самі казали, що там стоїть батарея.

— Нічого, я тебе проведу так, що жоден собака не помітить. Погода он бачиш яка.

— Погода погодою, а вартові не дримають.
— Ти там знаєш.
— Та вже ж знаю, — казав кирпатий солдат, що нікого ще в своєму житті не зрадив і тому не вірив, що хтось може зрадити його.
— Якщо хочете знати, то мені нікуди й не треба йти, бо німця послав я сам,
— Ага-га, послав ти його. Що я, не бачила, як він там пащекував з ними? Чи, думаєш, я нічого не зрозуміла?
— А що ж ви там зрозуміли?
— Як що? Раз карту йому показували, значить, щось він їм та розповів. Та все: “Яфкіно, Баштанка, Александровка”, — джеркотіли по-своєму. Щось же він їм розказував?
— А може, вивідував, звідки вам знати?
— Ой лишенько, вивідував! Та вони тебе не за понюх продадуть, такі бандити,
— І все ж я вірю йому.
— Ну, як собі знаєш, а я тебе мушу переховати хоча б у погріб. Одягайся і лїзь мені зараз же. Ну, швидше, швидше давай, бо вони можуть прийти кожної хвилини. Чуєш, що я тобі кажу?
— Ну, гаразд, — після деяких вагань сказав кирпатий солдат. — Якщо вам так хочеться, я полізу в погріб. Але, як тільки він повернеться, одразу ж погукайте мене.
— А чого ж, погукаю, якщо сам приїде. Хіба мені довго, — казала стара, виштовхуючи солдата з хати. У сінях наказала йому почекаати, виглянула, чи нікого немає, одімкнула погрібник. — Ну, — прошепотіла вона суворо, — гайда, гайда, швиденько.
І не встиг солдат вскочити в погрібник, як він тут же зачинився і бабця миттю накинула на кільце замок.
— Скільки у вас тих замків, — невдоволено буркнув солдат з-за дверей. — Де ви їх тільки берете...
— В Миколаєві накупила. А ти думав, як в окупації жити? Що не замкнеш, поминай як звали. Лоба, гляди, тільки не набий. Та в міну, гляди, не скотися.
— В яку міну? — насторожився солдат. — Яка ще тут міна? Може, й бомба тут у вас, тоді краще випустить мене.
— Яка, яка! — передражнила бабуса. — Дика! Звуть так найглибше місце в погребі. Де східці кінчаються, отам починається міна. Там глечики з молоком стоять і картопля присипана глиною. А вам тільки й на думці те, що вибухає. Бомби він захотів. Мало вам тих бомб, — бурмотіла вона, віддаляючись до хати.

А потім стукнули сінешні двері, і все стихло. Вже й пострілів не стало чути, і артилерія вмовкла – війська вгомонилися, потомлені, змерзлі, засліплені хуртовиною. Оце саме був момент для німців відриватись від супротивника, але обози й штаби ще, мабуть, і досі не вийшли на переправи, фронт треба було тримати за всяку ціну. Хоч ніякого фронту насправді не було, а були тільки пункти опору, які ще якось могли виставляти на основних напрямках нашого наступу пошарпані німецькі полки й дивізії.

Над кожним таким німецьким підрозділом чи частиною висіла загроза на ранок опинитися в оточенні. Але виходу в них не було – треба було виконувати наказ і сподіватися, що по такому бездоріжжю й наші навряд чи зможуть обійти їхні опорні пункти, бо обидві армії діяли піхтурою, і комунікації наші розтягалися в ту весну перемог і наступів неймовірно. Так що оборона могла простояти в цьому селі ще кілька днів, і кирпатому солдатові з кожною, хвилиною нестерпним здавалося його бездіяльне очікування в тилу ворога. Він, можливо, один у цьому навальному наступі всіх українських фронтів потрапив у своєрідне оточення – випадок навесні 1944 року майже безпрецедентний. Тому він вирішив діяти будь-що, і той клятий бабусин замок, що мав його охороняти, з кожною хвилиною перетворювався на ворога.

На щастя, ти не забарився і незабаром прибіг із штабу.

– У-у, бусурман, – зустріла тебе не дуже привітно бабуся. – Повіявся не знати куди, а ти тут потерпай через нього. Чи хоч сам ти прийшов, чи ще якогось бандита приволік?

– Один, один, – піднімав ти пальця перед самим бабусиним лицем, але вона тобі не повірила: вийшла надвір, обійшла довкола хати, чи не стоїть хтось за рогом, і тільки тоді випустила з погрібника кирпатого солдата.

– Прителіпався, – прошепотіла вона йому в саме вухо. – Начебто сам, але ти будь обережний, сину. Від ворога, як від собаки, всього можна сподіватися.

– Гаразд, – сказав кирпатий солдат бабусі, аби що-небудь сказати, а сам підійшов до тебе, тицьнув пальцем у груди: – Ти виведеш мене звідси. Зрозумів? То я тебе вів, а тепер ти мене, ясно? Збирайся. – А сам знову поліз в погріб забрати свої нехитрі пожитки: запасні диски до автомата, порожній речовий мішок та рукавиці – все це він прихопив з собою, коли бабуся спроваджувала його з комірчини.

– Schneller, – гукнув ти йому з сіней, – бістро, – додавав, щоб було зрозуміліше. На плечах уже тримав свій телячий ра-

нець і простягав руку до кирпатого солдата. — Автомат, — показував ти на його зброю.

— Не давай, сину, — грізно сказала бабуся. — Не давай своєї зброї цьому антихристові! — І солдат завагався.

— Там, — показав ти йому за село. — Тільки туди доведи тебе, — говорив ти, але кирпатий солдат не розумів твоїх слів і, можливо, не схотів зрозуміти жестів,

— Патруль, — сказав ти. — Пах-пах!

Але кирпатий солдат мовчав. Йому ніколи не доводилось віддавати свою зброю ворогові, це заборонялось статутом його армії, його присягою і всіма неписаними законами тієї священної народної війни.

Бабуся метнулася до скирти, довго одгортала сніп і повернулася, несучи в руках справжнісіньку німецьку гвинтівку і пояс з підсумками.

— На, — сказала вона тобі. — А його зброю не чіпай.

— О, карашо! — вигукнув ти і підперезався поверх свого ще й тим поясом і перевірив, чи заряджена гвинтівка. Вона була заряджена. Для кого її берегла бабуся, ви тоді не встигли навіть подумати. Ви навіть не подякували їй, бо небезпека була велика і часу гаяти не доводилось: хто знає, чи не заманеться комусь провідати обер-єфрейтора, тим більше, що штаб навпроти і вулицю можна було просто перескочити в самому френчі, не одягаючи шинелю.

Тільки ти вернувся од воріт і сказав їй:

— Мама, тікайт. Завтра зондеркоманда пуф, — і показав на стріху.

— А, — відмахнулася стара. — Хай вони вже повісяться. Нікуди я від них тікати не буду.

— Ну, спасибі, мама, — сказав ти цій старій жінці, що нічим не нагадувала ні твоїх міських бабусь, ні молоді твоєї матері, але щось тепле ворушилося в твоїй простудженій і давно вже загрубілій душі.

— Хай тебе посіпа, — сказала бабуся. — Бач, який уштивий, — здивувалась вона із запізненням. — Ти он хлопця нашого виведи звідси.

— Гут, — сказав ти. — Карашо. Ауфвідерзеен. — І пішов доганяти кирпатого солдата.

Він ждав тебе за ворітьми, весь обліплений снігом, білий, мов привид. Йдучи поряд і грузнучи в снігу та в незамерзлій багнюці, ви прочалали один провулок, другий і вже от-от мали вийти з села, як від останньої хати відділився хтось теж білий і сказав: “Halt” — і спитав пароль. Ти відповів йому:

“Soldat Willi”, а кирпатий солдат пройшов, не зупиняючись, притискуючи свій автомат під пахвою, щоб по контурах патруль не пізнав чужинця. А тебе ще спитали, куди це ви йдете в таку заметіль. І ти відповів, що в саду виставляють штабісти ще один пост, бо росіяни, мовляв, перестали обстрілювати ваші позиції і можуть зайти в тил. То вас перших призначили в той дозор, і ви маєте вибрати місце й просидіти там чотири години. І той, що питав пароль, поспівчував вам, вилаяв погоду і заховався в затишку.

Так ви опинились у порожнім степу і тепер мали самі визначати свої маршрути, а це було нелегко зробити, бо біла пелена снігу була непроглядна і за кілька кроків нічого не було видно.

2

Спочатку вами володіло одне бажання: швидше втекти з села, одірватись від можливих переслідувачів якомога далі, і ви майже не звертали уваги на погоду. Ви брели через біле летюче царство снігів, грузнули по коліна в м'яких податливих заметах, ще більше пом'якшених затужавілою багнукою, і раділи, що шар мокрого снігу був уже товстий, щільно злежаний і нагадував подушку або повсть: нога не провалювалась в ньому. Та через годину-другу ви переконалися в тому, що йти по такому снігу дуже важко. Тим більше, що йти доводилось проти вітру, і летючі сніги замурували вам очі, набивались у рот та не давали дихати, а вітер несамовитів з відкритім степу, валив вас із ніг, зривав одяг, і на боротьбу з ним в отому постійному намаганні якомсь встояти на ногах і просунутись хоч на крок тратились всі зусилля.

Тим часом небезпека, що чатувала на вас у селі, відступила зовсім, і сніги, хуртовина, безмежні степи – все це перетворилося з ваших спільників на ворогів. Ви навіть не помітили цієї метаморфози. Темрява стала надто сильна, сніг – надто густий, вітер – занадто шалений, а простір – занадто безмежний. І ці надмірності, навалившись на вас, перетворили степ, ніч і хурделицю в диких звірів: незабаром обом вам стало ясно, як легко загинути тут, серед поля, без жодного пострілу й жодної ворожої кулі. Вас убити могла ця шаленіюча негода.

Орієнтація вас могла б ще якомсь порятувати, але яка тут могла бути орієнтація, коли в суцільній темряві перед вами стояла суцільна летюча стіна густих снігів і не давала дихати, а вітер валив з ніг. А тут, як на гріх, все змокріло від снігу: шапки ваші, шинелі, чоботи. Сніг набивався під шапки й

за комір, його надувало навіть у халяви чобіт; він перетворювався на воду дивовижно швидко, цей весняний летючий сніг, витрушений Явдохою із зимових комор в перший день весни. Вітер остуджував вас, робив беззахисними, заляклими. Кирпатий солдат все частіше спинявся, щоб повернутись до вітру спиною і переждати найрвучкіший його порив. І ти радів кожній такій нагоді перепочити.

Обоє ви з сумом згадали свої плащ-намети: от для чого даються вони солдатам. Саме для отаких ночей! Проте ви йшли, доки ще могли переставляти ноги, і вже не могли б сказати, скільки це тривало: три чи шість годин. Вам здавалось, що ви йдете вічність через оцей летючий сніговий простір, що він ніколи не скінчиться, і він справді міг не скінчитись тієї ночі для вас. Але ви натрапили перед ранком на скирту, що зачорніла, може, на одну мить праворуч від вас. То була щаслива мить, бо скирту ви помітили.

А наступної миті її вже не стало: новий порив вітру приніс ще гущішу пелену снігу, але ви вже звернули туди навмання й одночасно, і тепер вже нічого б не могло вас спинити, навіть постріли, в тому простуванні до скирти. Ви майже побігли, випереджаючи один одного.

— Стій!— гукнули вам в обличчя, коли ви були вже під скиртою і сховалися в затишку.— Стій! Хто йде!— злякано дзенькнув серед цього содому ламкий хлопчачий голос, і грякнув постріл над вашими головами, освітивши спалахом ваші мокрі постаті, затишну скирту і власника цієї громотливої штуки, що так негостинно зустрів вас.

— Та ти що, здурів!— крикнув на того власника кирпатий солдат.— Свої, ти що, не бачиш? Свої!

— Тут побачиш, свої чи не свої, чорта пухлого!— пробурмотів десь з глибини скирти другий голос.— Ти, Хведько, бабахни ще раз з гвинта, щоб поштивіші були та попросились по-людському.

— Та ми й так просимось по-людському,— сказав кирпатий солдат.— Загибаємо, зовсім з сил вибилися і промокли до нитки.

— Видать, свої. А від кого ж це ти тікаєш, хлопче, від німців чи від наших?

— Та від німців з Григорівки ледве втекли.

— Сьогодні й з Григорівки? Далеченько забрались.

— А скільки тут буде?

— Та верст вісімнадцять. Ну, та ви залазьте, — змилюстивився дядько, доки Федько підшморгував носом у своєму “секреті”.

Він одвернув купу соломи, і на вас війнуло теплом та диханням багатьох сонних людей.

— Скидайте, к лихій годині, свої шинелі. Там тепло, та й дрантя якесь знайдеться укритись, а завтра підсушимось, та й якось воно буде. Ви ж хто — солдати чи громадянські?

— Солдати, — сказав кирпатий солдат, виборсуючись із мокрої як хлющ шинелі і наказавши тобі жестами зробити те ж саме.

— Їсти хочете? — чи то спитав дядько, чи то ствердив.

— Та дуже ж хочемо. Але ще більше хочемо спати.

— Ну, то ось вам хліб, сало, цибуля й часник.

— Красота, — сказав кирпатий солдат.

— А твій товариш не німий часом? Хоча в армію німих не беруть.

— Він хворий, — сказав кирпатий солдат.

— Зуби болять? — не вгавав балакучий доскіпливий чоловік. — Чи ще щось?

— Та й зуби, — нехотя сказав солдат. — Завтра побачимо, що з ним. Втомилися ми страшенно.

— Звісне діло, — погодився дядько. — Попоїжте та й лягайте отут, в кутку, на моєму місці. А я пішов вартувати, бо той капосний Хведько засинає на пні. Хоч свічку йому під носа чіпляй.

— А ви ж хто будете? — наважився ще спитати кирпатий солдат.

— Ми — самооборона. В Привільному наші, в Баштанці наші. А по шляху через Григорівку німці пруть вже третій день. То нас у військо не взяли, а заставили тримати самооборону. А тут ще й під залізницею обоз їхній тягнеться — так що взяли б ви кілометрів на три правіше, в акурат до німців би потрапили.

— Мені треба в Привільне. Чи далеко це?

— Та недалеко. А тільки там теж можуть бути німці, з цієї сторони — весь час бої йдуть, і вже довгенько ніхто не приїжджав із штабу. Треба буде зачекати. Не вік же німець відступатиме, колись же скінчиться його військо. Та й наш основний фронт на підході. Ну, спіть. А завтра, по видному, розберемось.

Ти не спав, слухаючи ту розмову, і хоч не розумів її, тривога не покидала тебе ні на хвилину. Кирпатий солдат влігся поряд з тобою. Він довго й ретельно вкривав тебе соломою, наче хотів, щоб ніхто тебе не побачив, як розвидниться, потім щільно притиснувся спиною до твоєї спини, і, зігріваючи один одного, ви незабаром поринули в тяжкий сон, зморені й змучені такою незвичайною дорогою. Вона ще й тут не

кінчилась, як і хуртовина, що гула десь одразу ж за скиртою, розгойдувала її, заносила снігом, і тоскне завивання хуги ще дужче заколисувало вас.

3

— Ти кого це до нас приволік? — дихав самосадам в обличчя кирпатому солдатові вчорашній балакучий дядько, вхопивши його самого за груди.

Спросоння солдат не зразу второпав, де він і що сталося. Потім, побачивши тебе, зв'язаного, із скрученими за спиною руками, рвонувся з дядькових рук, вхопив свій автомат, став, впершись білявою, закудланою своєю головою в низьку солом'яну стелю кубла.

— Розв'яжіть його, — сказав він примирливо, — це полонений. Веду його з самої Баштанки.

— Документи є? — спитав дядько, наставляючи на солдата куцак якогось іржавого обріза.

Кирпатий солдат наступив на обріз брудним своїм чоботом і, не опускаючи автомат, вийняв з нагрудної кишені папірець, підписаний старшиною розвідувальної роти, й подав його дядькові.

— Хведько, прочитай, — сказав дядько, кинувши той не дуже солідний папір через плече. В кублі з'явився Федько — хлопець років шістнадцяти. Тепер він був з ручним кулеметом. Велика смушева шапка, важка й набита снігом, налазила Федькові на очі, і він весь час поправляв її. З шапки капало йому на руки і на той невеличкий папірець.

— Ось моя солдатська книжка, — сказав кирпатий солдат, подаючи її Федькові.

— Документи в порядку, — сказав Федько і витер рукавом ніс.

— Ну, — стоячи на колінах, звернувся дядько до солдата, — і на чорта він тобі, цей сопливий німець? Не міг його пристрелити десь за селом?

— Не міг. Він працював у якомусь важливому штабі, — сказав кирпатий солдат. — Генерал наказав одвести його в Привільне, а в Григорівку, де ми ночували, нагрянули німці. Він мене вивів звідти. Інакше мені б каюк вийшов.

— Ну, хіба що так, — сказав дядько. — Розв'яжіть хриця, — мовив у глибину кубла. Там, у півтемряві, поблискувало кілька пар очей. Якись люди мовчки розв'язали тебе і знову вернулись на свої місця.

— Доведеться вам іти в село, — сказав доскіпливий дядько. — Хай розберуться, що робити з вами. Там штаб і один офіцер з Привільного. Він скаже, як туди пробратися.

— Дай нам хоч обсушитися трохи, — сказав солдат.

— В селі обсушитесь. Тут недалеко. А я не можу в секреті zostавити німця. Якби ще ти був сам, то той... Хведько, проведи їх в сільраду. Та гляди мені, щоб...

— Гаразд, не турбуйтеся, — хвалькувато сказав Федько і взяв свій кулемет на руку.

— Та кулемет залиш, гаспидський хлопець. Візьми мій обріз.

— Хай візьме німецьку гвинтівку, — сказав кирпатий солдат.

— А в нього гвинтівка є? — жажнувся дядько, — Де ж вона?

— Ось вона, — сказав кирпатий солдат, діставши гвинтівку з-під соломи.

— Гвинтівку ми конфіскуємо, — сказав дядько.

— Ні, — сказав солдат. — Я її добув, з нею я й прийду в штаб у Привільне. І німця з нею ж доставлю. Так в документі написано. Правда, Федоре?

— Правда, — випалив Федь, не пам'ятаючи змісту тієї старшинської саморобної довідки, що починалась зовсім не повоєнному: “Настоящим удостоверяется...”, і читати її за незрозумілістю було майже неможливо.

— Бери гвинтівку, — сказав Федькові солдат.

— Так ти той, — напучував Федора балакучий і, здається, незлобливий дядько. — Одведи їх прямо до майора. Якшо його не буде в сільраді, веди до бабки Марасейки, він там.

— Та знаю, — сказав Федько, закинувши на плече чужу гвинтівку. — Ходімо, — обернувся до кирпатого солдата і сам пішов уперед, ігноруючи всі настанови статутів, про які він зроду ніколи не чув.

— Та позаду ж, позаду йди! — крикнув йому розлючений такою необачністю дядько, що був тут, мабуть, за старшого. — Не лізь уперед, опудало ти горохове. Я кому сказав! — визвірився він.

— Куме, хоч ви не висувайтесь, — гукнули дядькові з кубла. — Обози ж і досі йдуть.

— Зараз, — примирливо сказав дядько й хутко сховався назад у кубло.

Хурделиця вже вгомонилась. На білім снігу далеко було видно село просто під сонцем. А позаду, коли оглянутись, можна було побачити кілометрів за три якусь невеличку степову станцію, стовпи телефонної лінії і темні обози, що повільно рухались понад залізничним насипом. І ні кінця ні

краю в обидва боки тому обозові не було. Чорнів на снігу так виразно, що перший-ліпший наш літак не міг його не помітити.

Але з роз'юшених аеродромів літаки в ту пору піднялись не могли, і тому обоз посувався безперешкодно.

— Вже кілька разів наривалися до нас у село за кіньми, — кивнув Федь на обоз. — Один раз піймали семеро коней і втекли. А потім скільки не натикались, ми їх одбивали. Цілий тиждень тримаємо самооборону.

— А звідки вони заїжджають? — спитав солдат.

— Найбільше з станції, бо тут найближче. А відколи ми сидимо в секреті в оцій скирті, так вони балкою разів три проривались. Але там у нас теж хлопці не дримають. Кількох чоловік підстрелили. А одного в полон взяли.

— Ну й що ж?

— Розстріляли. Виявився якимсь поліцаєм, чи що. Майор вам розкаже, він хороший мужик. А я мало що знаю. Оце дядько Василь мене тільки вчора взяли з собою, а то всі кажуть: малий ще.

Федько в своєму кожусі справді був невеличкий. Такий собі звичайний сільський школяр. А гвинтівку ніс обережно і гордовито. Відчувалося, що робив це залюбки, і, видно було, хотів, щоб його з такою зброєю, та ще поряд із справжнім солдатом і полоненим, побачило більше людей у селі.

Але вулиці були пусті. Люди ховались, мабуть, по хатах і по погребах, тільки біля сільради стояли засідлані й забрюхані коні, та на мурі за німецьким кулеметом засіло кілька чоловік.

— Оце наш штаб, — сказав Федько, витираючи чоботи об кураї. — Заходьте. Товариш майор, здається, тут.

4

Майор перевзувався, сидячи на низенькій залізній касі, що стояла тут, мабуть, ще до війни і берегла в собі нехитрі документи громадянських записів — свідоцтва про шлюб, про народження і про смерть нечисленних громадян цього села. А чоботи в майора були припадисті й мокрі, і стягав він їх одною рукою — друга була поранена, висіла на перев'язі, зробленій з кінського повода. Рука, мабуть, боліла, бо майор кривився і втягував з кожним рухом повітря крізь зуби.

Перевзувшись і намотавши сухі онучі, він, нарешті, підвівся і, тупнувши ногами, спробував, чи не муляють нові онучі, а потім, туго підперізуючись ременем, який відпускав, ма-

буть, щоб зручніше було перевзуватись, глянув на тебе зчервонілими від безсоння очима й крикнув:

— Ну, фріц, відвоювався? Скажи спасибі солдатові, що володиться з тобою. Подумаєш, дорогоцінна птаха!

Потім він пройшов до столу і вже тихіше й спокійніше звернувся до кирпатого солдата:

— Так тобі, кажеш, треба в Привільне? Можна пройти по тій стороні. Тут недалеко. Кілометрів з п'ять. Німці майже всі драпанули. Я тільки що звідти. Ще пострілюють від залізниці. Ти переходи через греблю і, до річі, допоможеш хлопцям вибити кількох власовців. Знову вдерлися в село за кіньми. Гарзд? От зараз посилаю групу на той бік. Федір вас проведе. В бригаду, Федько, підеш через городи. Вони там ловлять коней.

— Та ми й самі знаємо, як пройти, — сказав один з трьох озброєних хлопців, що сиділи на лаві.

— Будьте обережні там, не напоріться здуру, — сказав їм майор на прощання. — А в Привільному, солдате, здаси свого німця в політвідділ дивізії. Там, по-моєму, вже є їх з десяток. Тримайте в приміщенні колишньої міліції. Бувайте, бо мені ніколи. Треба теж лаштувати обоз для наших. Значить, коні й нам потрібні. Та й призовників треба збирати.

Село було невелике, так що ви незабаром перейшли греблю і опинилися на тому боці, ближче до Привільного. Тут ви пішли попід хатами, один за одним, перестрибуючи через калюжі, в яких сніг перетворився на темну кашу. Спочатку попереду йшов Федько, а потім він відстав і першим ішов кирпатий солдат.

— Тут вже близько. Приготуйтеся, — сказав Федько.

Кирпатий солдат зарядив автомат, а всі інші — гвинтівки, і якое воно само собою вийшло так, що Федькова гвинтівка опинилася у тебе в руках, а Федька взагалі не стало: хтось із старших потурич його додому. Так ви йшли якийсь час напружено й мовчки, і коли з провулка вихопився з трьома кіньми на повіді зрадник, то першим бажанням всіх самооборонців було сховатися за стіну — так несподівано й нагло вилетів він просто на вас із провулка на здичавілих, схарапуджених конях.

— Стій! — крикнув йому кирпатий солдат, наставляючи автомат. — Хто такий? — спитав він, бо ніколи ще не бачив такого вояки.

Схарапуджені коні звилися дибки, і десь згори, із-за їхніх голів, запроданець вистрелив з куцою свого карабіна, бо автомат кирпатого солдата мовчав. В автоматі, може, вперше,

перекосився патрон, і солдат лишився беззахисним і самотнім на роз'юшеній вулиці села. Зайда, видно, бував у бувальцях. Він блискавично перезарядив свій карабін і вже поміж головами коней збирався вистрелити в кирпатого солдата вдруге, бо той стояв, схилившись над своїм зіпсованим автоматом, і намагався поправити клятий патрон. Зрадник витанцьовував на схарапуджених конях і хотів влучити напевно, бо від солдатського автомата, якщо вдасться викинути перекошений патрон, порятунку йому не буде – він це знав, цей бувалий в бувальцях вояка.

І тут із-за рогу вилітаєш ти. Падаєш просто в кущі на зігнутих ногах, сунешся по багнюці, намацуючи мушкою шапку, і не встиг солдат підвести голову, а бандит – вистрелити, як гримнув твій постріл. І, вронивши свій куций карабін і падаючи набік, посунувся з сідла запроданець, що знайшов свою смерть аж тут, в глухій українській селі, від німецької кулі, від руки одного з тих, кому він прислужував. А коні рвонулися і понесли його вулицею, і шапка злетіла з кучерявої буйної голови, а чужий сіро-зелений френч закотився на голову, відкривши біле-пребіле тіло, що через дурну ту голову тепер волочиться за конем, мов стерво. І ніхто ніколи не пожаліє зрадника. І закопають його десь на кінському кладовищі, мов собаку, мов шолудивого пса, а потім довго відмиватимуть руки, щоб змити з них останню порохину підлої і чорної зради, яку, кажуть люди в наших краях, і земля не приймає.

А в провулку тим часом з'явилося ще кілька вершників, і в кожного до сідла було прив'язано по парі коней.

Після першої черги кирпатого солдата вони обрубали шаблями повіддя наловлених коней і дременули в степ. І тільки тепер всі, хто йшов за кирпатим солдатом, зчинили гучну і безладну стрілянину, і один кінь, відпущений бандитами, упав від сліпої кулі, забився на розгрозній дорозі.

– По конях не стріляйте, йолопи! – крикнув кирпатий солдат. – Вицілюйте тих, за селом.

Шмагаючи з обох рук коней нагаями, тікали до залізниці зрадники, і летіла з-під коней чорна на білому тлі засніженого степу багнюка.

А кирпатий солдат, заюшений потом і зблідлий від пережитого хвилювання, оглянувся довкола, розшукуючи тебе, і вперше глянув на тебе по-братському тепло, зняв свою шапку, що не встигла просохнути після нічного вашого маршу через заметіль і тепер парувала на сонці, і мовив якомсь ласкаво, зніяковіло:

— Молодець.

— От пальнув, так пальнув, — сказав Федь, що невідомо звідки з'явився.

Кирпатий солдат насунув йому смушеву шапку на самісіньке підборіддя.

5

— Дівайтесь з ним, де хочете, — сказали кирпатовому солдатові, і в штаб дивізії вас не пустили зовсім. — Тих, що були тут, відправили зранку в Новий Буг, а зараз заради одного нікого посилати в таку далечінь не будемо. Ведіть його туди, звідки привели.

І знову ви стояли на розгрузлій степовій дорозі, що й тут, у Привільному, була так само роз'їджена, як у Григорівці. І тобі було ніяково перед кирпатим солдатом, що змушений був стерпіти через тебе стільки лиха. Мабуть, його розвідка, його лайливий старшина і бойові друзі були вже далеко-далеко. Мабуть, вони знову робили все, що треба було робити нашим солдатам в ту переможну весну, а він мусив отак поневірятися з тобою — з полоненим обер-єфрейтором розбитої німецької армії, якого ніхто не хотів брати в полон.

Ві знову стояли на розбитій дорозі, яку полишає за собою війна в негоду у наших степах, і не знали, куди вам податися.

— Ей, солдат! — гукали твоєму конвоїрові із забрьоханих “студебекерів” веселі автоматники. — Де ти доп'яв такого красунчика! Дорого, видать, він тобі дістався. Одійди на три кроки, ми тебе звільнимо від його полону.

— А таки взяв його обер-єфрейтор в полон.

— І доброго солдата, скажіть, взяв.

— Ей, друже, сідай, підвеземо, бо твоя частина вже, мабуть, за Бугом.

Так гукали і сміялися солдати з кирпатового твого конвоїра, а він не міг підвести очей, не міг глянути в твої страдницькі очі і мучився разом з тобою.

— В чому справа, солдате! — почувся суворий голос, і ви побачили на тротуарі біля штабу дивізії високого й хворобливого на вигляд підполковника.

— Товаришу підполковник, Олександрє Федоровичу! — скрикнув кирпатий солдат і, ігноруючи всі закони субординації, кинувся обнімати його. Автомат бовтався на грудях і заважав малому кирпатовому солдатові обійняти високого підполковника, але той сам схилився і обняв його, пригорнувши до грудей, зсунувши набік осоружний автомат.

— Хлопчику мій, — розчулено сказав Олександр Федорович Романенко і поцілував кирпатого солдата в щоку, мов дитину. — Живий.

— Та живий, і ніяка чортяка мене не вхопить, — говорив кирпатий солдат, ховаючи очі, а ти бачив, що в них повно сліз, і сам ледве не розплакався.

Стояв серед дороги й переминався з ноги на ногу, забутий і не потрібний нікому, як ніколи ще досі.

— А це ж що? — спитав Романенко, кивнувши на тебе.

— Мій полонений. Нема кому здати.

— Ну, цьому ми якось зарадимо, — сказав підполковник, суворо дивлячись на тебе. — Він що, звичайний собі солдат? Чи з зондеркоманди? Не вбивав, не вшав? Не палив наших сіл?

— Ні, він служив у штабі фельдмаршала Клейста.

— А-а, це вже цікаво. А ти ж де?

— В тридцять п'ятій дивізії, в розвідці.

— А-а, в генерала Кулагіна? Так ми з тобою в одній дивізії. Ну, як він там? Воює?

— Та воює. Оце він і наказав доставити обер-єфрейтора сюди, в Привільне. А ви ж як? Давно на фронті? Як ваші рани? Це ж ми в Чорному лісі як бачилися, та й досі.

— На фронті я давно. Од самого Сталінграда йду. А це виликають у Новий Буг.

Він повернувся в штаб і за хвилину вийшов звідти з якимсь папером.

— Підеш до коменданта штабу дивізії. Передаси цю бумагу і свого полоненого. Там, до речі, знову привели кількох чоловік. Так що він не буде там самотнім. Ей! — звернувся він до тебе. — Дай мені свої документи.

— А як же комендант дивізії? — спитав кирпатий солдат.

— Я йому все написав. Вистачить йому для початку й моєї цибули. А його документи я передам до штабу армії, може, він там знадобиться. Їх все одно всіх повезуть у Новий Буг. Там пункт збору полонених. Ну, давай обнімемось, бо мені пора. В Новім Бузі чекає на мене високе начальство. Бувай здоровий. Та гляди, не підставляй свого лоба під дурну кулю. Знай, що я буду дуже засмучений. Не завдавай мені горя.

Вони ще раз обнялися на фронтівій дорозі, щоб більше, можливо, не побачитись. Підполковник сів у низенький забрюханий віліс і зник за поворотом.

— Ходімо, — сказав кирпатий солдат, смикнув за руку і ще раз поглянув на тебе ласкаво. Мабуть, в його погляді ще жевріла ніжність до того високого підполковника.

Ти це розумів, але не міг уявити, що тобі так тяжко буде розлучатися з цим кирпатим солдатом, який в комендантському кабінеті потиснув тобі на прощання руку, повернувся й пішов від тебе назавжди. Ти дивився йому вслід. Бачив, як він переходив подвір'я, потім вулицю. Як, поправивши автомат, оглянувся на вікна, де залишив тебе, але нічого, мабуть, у них не побачив. А потім вскочив на якусь машину, що, буксуючи, проходила повз нього, й за хвилину помчав десь до своїх, у рідну частину.

Хоч там чекала його війна, але чекала також перемога. Ти позаздрив тому кирпатову солдатові, відчув раптом себе безмірно віддаленим від дому, та від товаришів, і від цього солдата, з яким зжився за ці нелегкі дні і в якого вірив беззастережно. І чомусь тут, в комендантському кабінеті, знов почувлись тобі позивні “Пауль, Петер, Йоганн” й пригадався знову стомлений голос радиста, і ти пошкодував, що навіть імені кирпатового солдата тобі не довелося взнати, як він не взнав твого.

Ви просто лишилися один для одного безіменними солдатами, як тисячі інших на війні, але потім не раз ви згадували один одного і пам'ятаєте все, що було поміж вами і що довелося вам пережити разом, — пам'ятаєте все це й сьогодні.

Може, тим кирпатим солдатом був я. А може, хтось із моїх товаришів. Це не має ніякого значення. Я тобі розказав це для того, щоб ти знав, що коли ми зустрінёмось знову у вас, в Німеччині, чи у нас, в Україні, нам буде що пригадати. І є на чому будувати наше взаємне довір'я. Хто б ти не був: Пауль, Петер, Йоганн чи, може, солдат Віллі, що не повернувся, прикриваючи відхід своїх обдурених і покинутих у наших степах товаришів, і врятував нас обох своїм ім'ям, мов пророк чи посланець майбутнього...

*Буває, й поле перейти нелегко,
Коли воно прострілюється все.*

Микола Карпенко

Розділ перший

1

Ще затемна вийшовши за село, довго товчемося в глибокому снігу на винограднику, даючи один одному дорогу.

— Ідїть першим, — пропуская непевного й несподіваного попутника. — У вас шинеля тепла, і чоботи добрі, і шапка така, що вітер не здує.

Насторожено зирить на мене. Очі і в напівтемряві палахкотять:

— Тобі так наказано — пустити мене вперед? — запитує грізно й невдоволено. — Чи сам додумався?

Йому десь за тридцять, мені — дев'ятнадцять. Звертається до мене на “ти” має всі підстави.

— Яке це має значення? — знизую плечима. — Ідїть уперед.

Опікає мене злим поглядом і нехотя рушає у засніжений степ, грузнучи начищеними чобітьми по щиколотки, а в замєтах провалюючись по коліна. Рушаю за ним не його слїдами, а ціліною, беручи праворуч, як радив Дем'ян Леонтійович.

Вітер дме в обличчя — потужно, різко, без жодних пауз. Невтомний зимовий вітер! Вичавлює з ока сльозу, видуває тепло з найтеплішого одягу. Але вже не зриває поземки — нагулявся за три дні й три ночі, набавився зав'рюхами, хуртовинами й хурделицями, що переходять у справжній буран, але ж не притихає зовсім.

Відлига розм'якшує сніг — він важчає, тому й не коритьсєя вітрові. Ще не набравшись вологи, стає сипучий, мов пісок пустелі. Захмарене небо низько висне над степом. Час від часу пролітають чорні та сірі ворони. Вітер косить їх з бриючого польоту, валить на крило, давить до землі, задуває пір'я на спинах, і ворони сердито й хрипко каркають над нами. Ніби погрожують, пророкують біду або проклинають не знати за що.

Розвидняється...

Маю змогу пильніше розгледіти свого попутника. Він іде попереду – високий, стрункий, плечистий. У нових офіцерських хромових чоботях. Офіцерська ж і шапка-вушанка, оторочена сірим смушком. Про шинелю ж і говорити нічого: елегантно зшита з тонкого англійського сукна, вона здається парадною. Все на ньому наше, майже нове, а навколо – німці, мадари, калмики: безладно відступають від Дніпра нашими глухими степами, зупиняючись у населених пунктах лише на ночівлю.

А ми попід лісосмугами правимося до залізниці, щоб, оминаючи села й хутори, радгоспні виселки і польові стани, непомітно пересікти колію і вийти на Христофорівку. Я маю привести свого попутника туди завидна. Тому вибираємося з Степівки передсвітом – за короткий зимовий день подолати вісімнадцять кілометрів шойно випалим снігом непросто.

До того ж мене гризе навриплива думка: “Хто він такий? Як опинився тут, за двісті кілометрів від фронту?” Тривога снується на кожному кроці, не дає зосередитись. А підозра – завести з ним розмову. Недовіра витає над нами, вимагає контролювати кожен крок, кожен жест і погляд цього осоружного попутника.

Під ударами вітру він послизається все частіше, насторожено озирається, вдаючи, що ховає обличчя від шмалького сіверця. Але в очах виразно зблискує напруга, а у виразі вродливого обличчя, настъбаного вітром, – навіть острах. Від його настороженості мене кидає в піт.

За ним вихряться тонкий запах парфумів, гарного тютюну, воєнної амуніції. А я знемагаю від тривоги: “Ну як він потрапив сюди? Чому і навіщо? Де він взявся на мою голову?”

Мудрі і завжди спокійні очі Дем’яна Леонтійовича стоять у моїй пам’яті, сірі і добрі, а його тихий голос ніби й зараз, під посвисти вітру, нашіптує: “Весь час тримай його попереду з лівої руки, щоб зручніше стріляти. Сам уперед не виривайся, не підставляй йому спину. Під Христофорівкою вас зустрінуть, – тут Володін роздумливо жує верхню губу. – При найменшій небезпеці стріляй без попередження: це, може, провокатор. Чорт його знає...”

Легко сказати! А спробуй всю дорогу чатувати на кожному кроці, на отакому вітругані, не спускаючи ока з досвідченого, бувалого в бувальцях офіцера, натасканого на всі випадки й ситуації, не те що я.

Обоє тримаємо руки в кишнях, мовби ховаючи їх од вітру. Але я з усієї сили стискаю ребристе, закручене руків’я

нагана, аж воно зігрілося і стало слизьким у моїй спітній долоні, а він, я певен, не випускає з руки пряменьку колодочку “ТТ” з патроном в патроннику. Про “ТТ” мене попередив Дем’ян Леонтійович. Він, здається, дещо знає про цього типа, але чомусь мало мені про нього розповів.

— У нього “ТТ”, а ти візьми наган — абсолютно безвідмовна штука! — тільки й сказав мій командир, виряджаючи в цю небезпечну дорогу.

Залізницю маємо перейти посеред перегону Грейгове — Лоцкине з однієї густої лісосмуги в іншу. Вони обабіч закривають колію замість щитів для снігозатримання. Але то все одно небезпечне місце, бо фашисти цілодобово охороняють цю єдину залізничну магістраль між Знам’янкою та Миколаєвом, щогодини пускаючи по ній дрезину. Та й патрулі шастають від однієї залізничної будки до іншої по всьому перегону.

До залізниці ми, однак, не доходимо: від Пересадівського хутора, що ледь бовваніє під низьким захмареним небом, мчать навперейми нам сани, запряжені парою добрих гнідих. Біжать вони легко, несуть сани, як пір’їнку, розвіваючи чорні гриви та час від часу пофоркуючи.

З ніздрів у них бурхає пара, з-під копит порскає спресований сніг, і чути, як його квалки б’ють в козилок виїзних саней. Мчать вони цілиною, занесеною снігом, явно наміряючись перейняти нас. Наближаються швидко, навально. Я пізнаю їх: це племінні жеребці застреленого під Знам’янкою Безпалова — керуючого держмаєтком “Лоцкине”. Але хто тепер перепиняє нас цими добрими кіньми?

— У лісосмугу! — командую своєму попутникові. — Лягайте за отим кущем над дорогою. А я ляжу за оцим тереном, щоб бачити, хто їде. — Я й тут намагаюся не залишити його у себе за спиною.

Провалюючись по коліна в снігу, шугаємо поміж молодими дубками-нелинями та колючою маслиною в лісосмугу і завмираємо, сподіваючись лишитися непоміченими. Але той, хто править кіньми, розвертається і, не збавляючи швидкості, мчить прямо на нас. Та й дивно не помітити таких гевалів: у засніженому степу видно далеко.

Сани наближаються, а над нами шумить у лісосмузі вітер, шелестять неопалим, мовби бляшаним, листям нелині. Та незабаром і в цьому майже металевому шумі чується кінське форкання, гулкий тупіт копит, зм’якшений снігом, стукіт штельваги об дишло. Звуки наближаються, наростають, напочуються на нас. Виходу немає — лишається чекати й здога-

дуватися: хто ж це нас помітив і тепер збирається перейняти? З лихим чи добрим наміром?

Лежати в куцах, знаючи, що нас помічено, до нудоти противно. Коні тупають вже зовсім близько. А на тому місці, де ми звернули в лісосмугу, й зовсім зупиняються. Стає тихо-тихо! Тільки вітер шумить над нашими головами, та шелестить шкарубке листя дубів-нелинів, та спрагле кінське дихання долинає до нас уже зовсім виразно...

2

Його привела до Дем'яна Леонтійовича у радгосп із Степівки дружина майора Федорюка Олімпіада Петрівна, що приїхала до свекрухи з двома дітьми перед самою війною та так і лишилася в окупації. Дем'ян Леонтійович знається з Федорюками ще з тридцятого року, коли організував і очолив радгосп імені Чубаря. Він і на Липу покладається так само довірливо і навіть зрадів, побачивши з нею ще одного, хоча й незвичного, підпільника в офіцерській шинелі. А коли той, знявши шинелю, сяйнув на всю хату ще небаченими і тому дуже незвичними золотими повсякденними погонями з чотирма зірочками, коли він рипнув новесеньким офіцерським ремнем з портупеею, Володін з подиву сів на залізне солдатське ліжко, застелене старенькою ковдрою. Під цим непоказним ліжком у нього зібрано ручний кулемет Дегтярьова із зарядженим диском: Дем'ян Леонтійович налаштований віддати життя якнайдорожче. А тут цей капітан! Сяє до нього усмішкою та амуніцією, немов у розташуванні Червоної Армії. Бравий капітан — нічого не скажеш!

— Що за маскарад? — запитує вражений Володін. — Кого це ви, Липо, привели до мене?

— Гвардії капітан Садко, — виструнчується і клацає хвацько каблуками прибулець. — Начальник артпостачання шістдесят другої дивізії полковника Мошляка! — суворо й насторожено дивиться на Володіна, “жере” його очима по-статутному, солдафонськи.

— І чому ж це ви нарядилися, мов папуга? Розгулюєте в офіцерській формі Червоної Армії в розташуванні каральних органів ворога?

— Звик! — відповідає бравий капітан.

— А як опинилися аж тут? Так далеко від фронту?

— Довга історія, — зітхає капітан, стоячи серед хати й зиркаючи на стілець, очікуючи запрошення сісти.

Випещене й ретельно виголене обличчя аж пащить від шмального вітру. Франтуваті баки, певність у собі: капітан хоч куди! Хоч стій, хоч падай. Але Дем'ян Леонтійович дивиться на нього презирливо, зневажливо.

— А якщо коротко? — не запрошуючи сидати, питає з відразою, міркуючи: що воно за птах неждано-негадано залетів до нього?

— Це — допит? — усміхається рум'яними щоками та вередливими губами бравий капітан, хоч очі залишаються настороженими, навіть злими.

— Допит, — згоджується Володін. — Ви що ж думаєте, мені щодня водять на квартиру капітанів Червоної Армії? Та ще в повній формі?!

— Ні, я так не думаю. Просто хотів підбадьорити вас своєю формою. А якщо коротко, то артилерійський полк нашої дивізії потрапив на марші під Лозоваткою в розташування танкової дивізії противника. Такий навальний був наступ після форсування Дніпра. Ми були оточені танками, позбавлені можливості розгорнути гармати до бою. Довелося здатися.

— Без жодного пострілу? — дивується Дем'ян Леонтійович.

— Жодної гармати не встигли зняти з передка. Все сталося блискавично.

— І вас за здачу артилерійського полку відпустили?

— Навпаки, взяли в полон. Привезли сюди, в Грейгове. Ви ж знаєте, який великий табір військовополонених у Грейговому.

— Знаю. В полон, значить, взяли, а форму залишили?

— І особисту зброю, — Капітан дістає з кишені “ТТ”.

— Значить, надали особливі умови утримання? Ну, аякже: добровільно здали артилерійський полк з матчастиною й особовим складом! Молодець, капітане Садко!

— Діяли згідно з обстановкою! — знову виструнчується і клацає каблуками бравий капітан. — Зате зберегли весь особовий склад — і рядових, і молодших командирів утримують теж на особливому режимі: підвищене харчування, використання на легких роботах, збереження холодної зброї. А нам, середньому й вищому комскладу, дозволено увільнення з табору, відвідання культурних установ.

— Та вас, капітане Садко, хоч до Героя Радянського Союзу представляй! — не втримується Володін, не міняючи, проте, презирливого виразу обличчя та не зводячи з капітана суворого й допитливого погляду. — Попахує, однак, театром. Скажімо, оперетою. Навіть оперою: Садко, арія Індійського

Гостя! А вирядилися, капітане, мов оперетковий блазень. Ставите під удар не лише себе, а й усіх, з ким спілкуєтеся. Найперше її, — киває на Олімпіаду Петрівну. — Ви б хоч про даму подбали, бравий капітане. А то перший-ліпший патруль, затримавши і розстебнувши шинелю, розстріляв вас на місці. А її... Ну, ви знаєте, що з нею зроблять мадари чи калмики.

— Не зроблять. Нічого не зроблять. Ні з нею. Ні зі мною.

— Маєте документи? Ану, покажіть лишень, з якими документами радянському офіцерові дозволяється шастати по тилах ворожої армії. Та ще у повнім обмундируванні. З відзнаками та особистою зброєю. Вас відпустили, видавши відповідні документи?

— Ніяких документів. Я просто втік. Поки що сам. А потім товариші по зброї приєднаються до мене, коли я влаштуюся і підготую відповідні умови й для них. От я й стараюся. Не так для себе, як для товаришів.

— Ну й капітан! — іронізує Дем'ян Леонтійович. — Не капітан, а бравий Швейк! Наскільки я знаю, з Грейгівського табору втекти дуже непросто. Що, у вас є в керівництві табору свої люди?

— Свої — не свої, але я добре знаю німецьку мову. А це викликає у німців певну довіру.

— Ви єврей? Усі наші євреї добре знають німецьку мову: ідиш — волапюк з німецької.

— Ні, я просто гарно вивчав мову у школі і в училищі.

— Припустім. А на що ви розраховуєте, втікши з табору?

— Сподіваюся, ви мене й моїх товаришів приймете в підпільну організацію. П'ятеро артилерійських офіцерів на дорозі не валяються...

— А ви певні, що така організація існує? — різко обриває його Володін. — Хто вам сказав, що така організація існує і що саме я очолюю її? Працівники абверу? Поліція безпеки і СД?

— Вона, — киває на Липу бравий капітан Садко, потроху оговтавшись.

— А на неї як вийшли?

— У "Новому житті", на Пересадівському хуторі, куди я рвонув з табору, мені сказали, що в Степівці залишилася дружина майора Федорюка. Ну, а раз жінка майора, значить — своя людина.

— Своя людина... — роздумливо повторює Володін, вперше одірвавши пронизливий погляд сірих мудрих очей від капітанового випещеного обличчя. — Сподівається, що, й

здавши ворогові артилерійський полк, лишаєтеся радянською людиною?

— А ви ж вважаєте себе радянським патріотом, відбувши концтабір за Спілку визволення України?

— І це знаєте, — стомлено каже Дем'ян Леонтійович. — Маєте добрих інформаторів...

— Знаю не тільки це, — нахабніше капітан, повертаючись до свого постійного, звичного гонору. — Знаю й те, що одна з ваших підпільних груп увійшла в контакти з ОУН: одна ваша зв'язкова принесла з Берислава націоналістичні листівки. Ви, сподіваюся, про це знаєте...

— Ні, не знаю. А якби й знав? Ви що ж? Беретеся мене шантажувати? Це вже занадто. Навіть для такого бравого капітана, як ви.

— Ніякого шантажу, — усміхається капітан. — Просто попереджаю вас. Небезпека серйозна: смерш не простить вам цих контактів, зважаючи на минулу участь у СВУ.

— І участі ніякої не було, й самої СВУ не було. Хіба ви не знаєте?

— Диму без вогню не буває: раз арешти й процеси по ній були, вироки виносилися, значить, щось та було. І теперішні зв'язки з оунівським підпіллям вам припаяють як рецидив націоналізму.

— Ну, чи не розумник же оцей бравий капітан Садко, Олімпіадо Петрівно? — всміхається до Липи Дем'ян Леонтійович. — А якби я й справді спробував об'єднати зусилля мого підпілля з оунівським? Хіба це гірше, ніж здача ворогові артилерійського полку з усім гамузом? Часи міняються, війна навчила шукати союзників навіть серед ідейних ворогів. Сподіваюся, вона дечому навчила й органи безпеки. Я чув, Москва навіть церкву визнала — сам Сталін звільнив із концтаборів високих церковних ієрархів і навіть мав з ними бесіду в Кремлі. Може, й націоналізм зараз інакше оцінюють. Адже проти нацизму бореться вся Європа, весь світ. І боротьба ведеться під гаслами національної незалежності. Можливо, й нам слід об'єднати свої зусилля з оунівським підпіллям? Адже вони воюють з фашистами по-справжньому — великими загонами УПА.

— Звідки така поінформованість? — в'їдливо запитує капітан Садко. — Чи не з тієї самої листівки?

— Сорока на хвості принесла, — усміхається Володін.

— А про 14 дивізію СС “Галичина” чули? Про каральні батальйони “Нахтігаль” і “Роланд”? Може, й вони воюють проти

фашистів? Ні, вони проти нас воюють! Проти нас! Ви самі собі заготовували пастку – не треба зв'язуватися з націоналістами...

– Я тої листівки навіть не бачив.

– Зате я бачив. Там прямий заклик чинити опір москалям! Смерш на такі речі реагує блискавично.

– Що ви хочете цим сказати? – сердиться Дем'ян Леонтійович.

– Тільки те, що передові загони смершу вас одразу ж заарештують. І вас. І все ваше підпілля. А ми вас прикриємо, якщо об'єднаємося.

– Тобто? – звучує сірі проникливі очі Володін.

– Приймайте нашу офіцерську групу, а там і весь особовий склад нашого полку, якщо вдасться втекти з табору, у свій партизанський загін чи підпільний центр, і ми спростуємо всі чутки про ваші контакти з ОУН, про ті листівки, що опинилися у Степівці не без участі ваших...

– Та ви нахабно торгуєтеся зі мною, бравий капітане Садко! – сердиться Дем'ян Леонтійович, зривається з солдатського ліжка, зачепивши ногою кулеметну сошку, і ручний кулемет Дегтярьова, брязнувши диском об підлогу, вивалюється з-під ковдри.

Капітан Садко аж підскочив:

– Оце то зброя! Що ви собі думаєте? За одне це вас розстріляють!

– Це моє діло, а не ваше, – каже Дем'ян Леонтійович, з натугою засовуючи кулемет на місце. – А думаю я, що ви – великий нахаба! Ви і ваші, як ви кажете, бойові друзі. Хочете примазатися до підпілля, не поворухнувши й пальцем? Здавши німцям артилерійський полк з матчастиною та особовим складом – фактично зрадивши Батьківщину?! Усі ви браві хлопці, як я подивлюся! Але вас смерш справді заарештує! А може, й розстріляє. Як тільки наші прийдуть.

– Вам теж жаба цицьки дасть, як кажуть у Степівці.

– Побачимо... – роздумливо мовить Дем'ян Леонтійович. – А торгувати підпіллям не маю повноважень. А от вас мушу перевірити після цієї провокації й шантажу. Зняти гімнастєрку! – гаркнув Володін, наставляючи на капітана Садка вихоплений з кишені наган. – Знімайте негайно! Стріляю без попередження! Олімпіадо Петрівно, заберіть у капітана “ТТ”.

Садко на очах блідне. Кидає розгублений погляд на Липу.

– Віддайте дамі пістолет, а самі зніміть, будь ласка, гімнастєрку – перевіriamo, яку білизну носять у фашистському

полоні радянські офіцери, яким дозволено і форму, і відзнаки, і особисту зброю. Ще, мабуть, і ордени.

Капітан віддає Липі пістолет, слухняно розстібає комір гімнастерки, з бездоганно підшитим комірцем, стягає її через голову, забувши розстебнути чохла.

Володін блискавично хапає його за зап'ястя, різким рухом правої руки рве гімнастерку донизу, вкутавши нею капітанові руки — так що не треба й наручників:

— Отак і лишайтесь, — спокійно каже йому, пильно розглядаючи штампи на спідній сорочці, поставлені пунктуальними наглядачами й розпорядниками вермахтівських цейхгаузів.

Доки Володін прискіпливо й ретельно вивчає штампи, капітан з мовби зв'язаними гімнастеркою руками принизливо стоїть і жде. Розгублено червоніє, на чолі у нього піт.

— Ваше щастя, — полегшено каже Володін, закінчивши ці дивні оглядини. — На вашій сорочці штамп речових складів вермахту, а не поліції безпеки і СД. Вибачте, що довелося вдатися до такої принизливої процедури. Позавчора під Снігурівкою, над тією дорогою, що виводить з Дніпровських переправ до Інгульця, тамтешні підпільники розстріляли трьох агентів-провокаторів, очевидно, засланих до них. Всі троє лежали в офіцерських чоботях і бриджах, але в натільних сорочках, на яких виразно чорніють штампи гестапо. Точніше — поліції безпеки і СД. Щастя ваше, — повторює Володін, — що на вашій сорочці зовсім інші штампи.

— Ну, то що ж, — запитує капітан Садко, оправляючи гімнастерку під туго затягнутим ременем та портупеею. — Залиште мене в себе?

— Ні в якому разі! Повертайтеся в Степівку. А ми подумаємо й порадимося, що з вами робити далі. У табір до товаришів поки що не повертайтеся. З цим доведеться зачекати, доки вас прилаштуємо, та й для них підходяще місце підшукаємо. А зараз змотуйтеся звідси завидна, доки німці не вислали патрулів та не виставили заслонів. Олімпіадо Петрівно, — звертається до спантеличеної таким видовищем жінки, — ведіть бравого капітана назад. Нехай він побуде у вас, доки ми пришлемо за ним когось із наших хлопців. Він хоч і не Індійський Гість, а Садко, але ви вже, будьте ласкаві, потурбуйтеся про нього — дайте йому надійний притулок. Та будьте обоє обережні. Тепер скрізь шаستاють карателі та їхні агенти: винюхують, вивідуєть перед повальною евакуацією населення. Сподіваюся, сховища, як я з осені радив, підготували? І капітана Садка та його товаришів сховаєте надійно?

— У нас — ніяких сховищ, — каже Липа все ще розгублено. — Мені ніхто нічого не сказав. Хоча... — вона замнеться, потре скроні. — Фандеев, здається, щось натякав ще з осені. Але я не надала цьому значення — який з мене копач? Та жінок при евакуації вони, здається, не чіпають. Їм головне — чоловіків вигнати в Німеччину. По-перше, щоб Червону Армію не поповнили після визволення. А по-друге, дешева робоча сила у военній промисловості. У них же людей не вистачає.

— От до Фандеева й ведіть капітана Садка. Михайло Митрофанович, здається, у старій школі живе, якщо не помиляюся. Ще в земській. Глухе, забур'янене місце, поросло бузком та акацією так, що там, мабуть, вовки виють. Давно я в нього не був... Передавайте вітання.

— Спасибі. Ми до Михайла Митрофановича та Олександри Федорівни як на досвітки ходимо. Ночі ж тепер довгі, а в селі робити нічого.

— З Богом, — каже Володін і, не попрощавшись, випроваджує непрошених гостей.

Бо ж, як відомо, непрошений гість — гірший за татарина.

Там татари ідуть та тебе заріжуть...

Отак нас вчили змалечку співомовок наші добрі й набожні бабусі по селах в колишньому Дикому полі. Дитячі співомовки лишилися, мабуть, з татарських набігів.

А сучасні набіги виявилися ще страшнішими, ще підлішими, ще підступнішими. І Володін, і всі ми впевнилися в цьому досить швидко.

3

Того ж вечора, щойно приплентаюся по хурделиці до батьків із Степівки, Дем'ян Леонтійович нагряне до нас і, не давши мені відігритися й відпочити, покличе із собою, похмурий і помітно стурбований.

— Саме вчасно з'явився, — скаже, коли вийдемо з хати під шмалькі удари хуртовини. — А то я збирався посилати гінця до тебе. Воно й гаразд вийде: знатимемо тільки ти і я. Без ніяких свідків. Зараз же повертайся в Степівку! Там у Фандеева переховується один тип. Видає себе за нашого капітана. Забереш його ось по цій записці і переправиш до наших вірних людей у Христофорівку. Йди негайно, щоб він не встиг покинути село. Завтра вдосвіта рушай з ним і пиль-

нуй, щоб він не випередив тебе пострілом, якщо помітить щось нелевне. Чи злякається. Чи щось запідозрить. Краще за все – тримай його попереду, зліва: найзручніше стріляти! Так ти його завжди випередити на випадок чого...

Дем'ян Леонтьович тисне мені руку біля крайньої бази (так у радгоспі звуться корівники) і щезає у заметілі.

А переді мною застається ніч, розтерзана сніжним бураном, відкритий степ і завдання, схоже на авантюру чи самогубство: мало не силоміць вести якогось капітана, набагато старшого й досвідченішого за мене, аж у Христофорівку! За вісімнадцять кілометрів сурганитися з ним зимовим степом! Та ще й отаким снігом! А як буран не вшухне? То й будемо з ним блукати в отакій круговерті? Тут і без пострілів згинуть можна безслідно за милу душу...

Вітер оскаженіло налітає на мене, як тільки виткнуса з-за бази, де ми стояли з Володіним, рве одяг на мені, обдає могильним холодом з ніг до голови, січе колючим снігом обличчя. З бандитським ревищем та диявольським гоготінням мало не валить на землю. Обома руками хапаюся за шапку, щоб якось втримати її на голові. А вітрові тільки того й треба: миттю навіє під пахви холодного снігу в рукава, аж мною трусить, і жбурляє у бридливу безпорадність.

Щоб якось захиститися, я повертаюся спиною до вітру, тугіше зав'язую під підборіддям навушники моєї кролячої шапки, застібаю верхній гудзик на шинелі та крючок на комірі і, засунувши глибше руки в рукави, оглядаюся востаннє на радгоспний виселок.

Жоден вогник не блимне, ні хата не забовваніє, ні силосні башти не вгадуються, хоч мають бути зовсім близько. Все поглинає марево летючих снігів, і страшно робиться перед зніваснілою стихією та безжальним безмежжям ураганного степу, в нічній безодні та в мороці якого губиться моя рідна Степівка. До неї – п'ять кілометрів. Всього п'ять! Але які ж то кілометри по такій шаленій хуртовині?! І як на неї втрапити, не збившись із дороги?

Та виходу в мене немає, і я рушаю проти вітру, що немилосердно січе мені обличчя летючим снігом, немов піском. Рушаю один проти ночі, що своєю збуреною темрявою накріє простір. У цій глибокій, густій, туго замішаній хмаровищах снігу темряві я пересікаю польовий аеродром і аж радію, почувши бандитські висвисти завірюхи в межевій лісосмузі: по ній я й буду орієнтуватися. До того ж тут трохи затишніше.

По правді кажучи, з мене ще не вивіються дрижаки від подорожі по отакій самій хуртовині із Степівки, як Дем'ян Леонтійович, не давши перегрітися, витурить оце назад, у Степівку. Але тоді я подолав цю відстань за дня, завиграшки, бо вігер дув мені в спину. Та й хуртовина ще тільки розби-ралася.

А зараз вона перетворюється на сніжний буран – забиває дихання, сліпить і валить у сніг. Та я вперто ломлюся вперед колючою лісосмугою під висвисти й гоготіння оскаженілого вітру, будучи певним, що тепер хоч не зіб'юся з дороги та не заблукаю: лісосмуга ж бо виведе прямо до Степівської ферми. Добре отам, біля корів та коней, у теплі конюхам та скотарям! Зараз мені їхнє становище здається раєм. І здаватиметься отак усю війну на далеких фронтах і дорогах, у наступах, на маршах чи й у тривалих оборонах в отаку негоду.

Де-не-де ще блимає світло в хатах, коли я заходжу в село, і нудотне відчуття тривоги й самотності, що супроводжувало всю дорогу, відступає, відпускає мене. Зате аж тепер постає в усій складності завдання розшукати отого приблуду й витягти його із Степівки.

Забігши додому й заспокоївши Галю, беру свій наган, засовую за пояс і йду “на той бік”, “через лід”, як кажуть у нашій селі. У Федорюків ще світяться всі вікна в передній світлиці: отже, Липа вдома і той капітан, якого я маю завтра одвести у Христофорівку, теж тут! Ніби гора в мене з пліч – настрій поліпшується, і холод та завірюха уже не страшні. Однак, Липи вдома не застаю.

– А з радгоспу вона повернулася? – запитую стару Федорючку.

– З якого там радгоспу? – дивується Федорючка. – Зранку як пішла з тим Садком до Фандеєва, то й досі не повернулася. Не знаю, що й думати: чого вона там засиділася?

“Ну, значить, до Фандеєва повела, як порадив їй Дем'ян Леонтійович. То й мені дорога туди стелиться – там я їх і знайду. А старій, очевидно, не довіряють”.

– Ну, то і я туди пішов, – кажу Федорючці, промовчавши про радгосп: все одно вона нічого не знає. То й знати не треба.

– Отак собі: взяв та й пішов? – запитує стара Федорючка, стоячи під піччю та гріючись біля комина. – А я чую: реве, стугонить за вікном – світу Божого не видно! Це вона, думаю собі, у Фандеєва й заночує. Щоб по такому буранові не сурганитися через усе село. А ти ж он аж із радгоспу... Мислимо? По такій негоді...

– З радгоспу, тітко. Ледве ноги приволік.

— Ще б пак! Як ти тільки добився? Як тебе в степу не замело? — хреститься на божницю. — Сумно й страшно слухати, що твориться за вікном! Це ж треба — по такій завірюсі шастати проти ночі. Ох неспроста ж, неспроста ви отак шастаете! Товчетесь, мов Марко по пеклу. Чує моє серце, що неспроста. Я хоч і стара, а все бачу: щось затіваєте! А ти, кому треба все знати, кому належить вас вислідити, думаєш, не помічають вашого вештання? Ваших походеньок не вглядять? Ой, дограєтесь ви, хлопці! Ще й Липу нашу вплугаете. Мислимо, чоловік на фронті, а вона злигалася з якимись приبلудами! Та ні страху, ні совісті!

— Нічого ми не затіваємо, тітко Маланко. Не накличте біди своїми натяками й підозрами! Своїми пророкуваннями та острахом.

— А то б ти з доброго дива присурганився проти ночі в отакій буран аж із радгоспу, коли б не якісь невідкладні справи?! Воно й дурневі видно, що неспроста: щось дуже вже екстрене, раз і бурану не побоявся. Видать, щось таке невідкладне, що і до ранку не терпить, ге?

— Буран, тітко, діло несподіване: тут тобі тихо та благо, а тоді раптом як засвище, як загоготить! Хіба ви не знаєте, які у нас тут бурани зриваються? Виходив з радгоспу, ніби й нічого не було, а до лісосмуги нашої дійшов...

— Та ось ти тільки не бреши, ради Бога! Наче я не знаю, коли буран розпочався: як первістку сіла в обід доїти, вже й вітер розібрався, і сніг почав летіти, лапятий та густий. Доки здоїла, воно вже й той. Иди вже до свого Фандеева, та старшим ніколи не бреши. Бабі не вмієш збрехати! А що вже про поліцію говорити? Теж мені підпільники, трясця його матері! Ходи здоровий. Та Липі перекажи, щоб додому йшла, полуношниця отака-го! — бурчить стара Федорючка, випроводжаючи мене з хати та засуваючи сінешні двері за мною.

4

У Фандеева ще світиться на багатовіконному фасаді старої земської школи одне-єдине вікно. Такі вікна прийнято називати венеціанськими.

У школу я ще й досі входжу з благоговінням. Обсаджена хтозна й коли бузком, смородиною та акаціями, вона ховається в цих буйних заростях улітку. А зараз снігу надуло по самі вікна, понабивало його в усі куші мало не до верхів'я.

За кладовищенським муром школа ховається, як у Бога за пазухою, і здається покинутою навіки й забутою.

У цій школі вчився мій батько і закінчив її 1910 року вже сиротою. Дід мій Микита помер саме того року від ран, одержаних на російсько-японській війні. Цей спогад еднає мене змалечку із земською школою дивними вузлами дитячої уяви: я довго плакав, що довелося йти в нову школу, побудовану на нашому боці. Бо дуже ж хотілося вчитися в тій самій школі, в якій учився “прекрасно” (з такими оцінками) мій батько і був “на обчеський кошт” переведений по її закінченні в “двокласне”, щось на зразок семирічки, в Баштанку. Тому вважається й нині в селі найграмотнішим. А я любив і шанував свого батька більше, ніж будь-кого! Люблю і шаную й понині, бо не помітив за ним ні в слові, ні в жесті, ні в інтонації, ні у вчинках жодної фальші!

Перед високим та широким ґанком – чималий замет. Я вибридаю з нього, немов із сніжного моря на берег затишку і спокою: вітер гототить лише над високим дахом та у вершечках акацій, а тут закручує сніжні спіралі, що лоскочуть брови й обличчя.

Оббивши сніг із чобіт, штовхаю височезні двері і дивуюся, як легко вони відчиняються! На них ні засува, ні гачка. І шкільна безпечність та неприкаяність здаються тепер, в окупації, неправомірними та легковажними. Тим більш, якщо тут хоч на час дали притулок справжньому чи навіть фіктивному командирові Червоної Армії.

У коридорі темно, лунко і затишно. Пахне пилом, картоплею і трохи мишами. А дитячий дух звідси вивіяний давно: школа закрита ще з 1928 року, коли в селі побудували нову. Відтоді тут живуть учителі.

На мій стукіт у двері в дальньому кутку, з-під яких пробивається світло, відчиняє, не питаючи, хто та звідки, дружина Фандеєва Олександра Федорівна – завжди привітна, усмінена й дотепна. На відміну від свого чоловіка – суворого, неговірного, ніби завжди сердитого. Його усі ми не лише любимо й шануємо, а й боїмося.

– Боже! – сплескує в долоні. – Справжнісінький Дід Мороз! Чого так пізно? Щось невідкладне?

– Липи у вас немає?

– Тільки оце вийшли! Ну, на п'ять хвилин раніше, якраз застав би їх. До Будків пішли. І мій посурганився з ними. Дивно, як це ви розминулися? Ти ж ішов повз будківську хату. Може, в заметілі не помітили?

— Що ж тепер гадати... І той з ними? — питаю з надією. — Ну, наш радянський командир?

— Авжеж з ними. А тільки чи справді він наш? Ну, не лежить душа до нього ніяк! Та й ходить же, ти скажи, як павич! Нарядився в парадну форму, наче й німців тут немає. Ніби тут не фашистська окупація, а радянська влада.

— Я прийшов за ним, Олександро Федорівно, щоб переправити в інше місце...

— Не піде! — скрикує завжди врівноважена дружина Фандеева. — Ледве до Будків спровадили. У вас, каже, найспокойніше, найнадійніше...

— Піде як миленький! Тільки як же мені його взяти? Чи тут зачекати? Чи теж до Будків піти? Вони туди надовго?

— Будчиха на свіжину запросила — кабанця заколола. Ну, й самогон добрячий з буряків жене. У неї ж десь чоловік майором воює. То й цього запросила, щоб розпитати: чи не стрічав, бува, десь її Івана?

— Та це ж фантастика! Фронт, знаєте, який?

— Та знаю — від Баренцевого до Чорного моря, — сміється поблажливо. — Але ж... Жінки тих, що воюють, у всякі чудасії вірять. От і Будчиха: “А може?” Тобі туди нічого ходити: самогону ж не п’єш. Молодий ще. А робити там більше нічого. Не відривати ж бравого капітана від свіжини та чарки? Та й господиня там така, що й з хати витуристь. Щоб бесіди не заважав. Це ж ти, мабуть, аж із радгоспу по такому бурану?

— Усе ви знаєте. А ще більше знати хочете.

Олександра Федорівна зміряла мене розумними, трохи лукавими очима, пропустила повз вуха не дуже ввічливе зауваження.

— Наморився ж, мабуть, добряче. То лягай та відпочивай. Я ось тобі поруч із моїми хлопцями постелю. А Галя вже хай побуде сама. А завтра зранку й вирушите...

5

На ранок завірюха вляглася. Настала відлига, і вітер хоча й не вщух, але пом’якшав. І ми ото вирушаємо рано-пораненьку, хоч капітан і мнеться, скаржиться, що голова болить після вчорашнього. Та Олександра Федорівна наливає йому гранчака із своїх запасів. І він враз веселіє і більш не огинається.

Це потім уже, на винограднику, перед тим як вийти з села, коли я пускаю його вперед, не вступаючи в його сліди, знову насторожується.

Чатує й тут, у самій лісосмузі, в якій тепер лежимо, зачаївшись, і спостерігаємо, як до нас наближаються сани.

Вони наближаються й зупиняються саме там, де ми звернули у лісосмугу: той, хто править кіньми, помітив наші сліди. Лежимо, прислухаємося до тиші, а листя нелинів шелестить і заважає — глушить звуки. За кіньми не видно, хто там, у санях.

— Егей, — лунає хрипкуватий голос Дем'яна Леонтійовича, що здається мені небесною музикою. — Довго ще збираєтеся відлежуватися у лісосмузі? Виходьте, я помилуюся бравими мандрівниками.

Ми підводимося. Мокрий сніг майже не пристає до шинелей. Навіть обтрушуватися не доводиться. Стоїмо перед Дем'яном Леонтійовичем. Сидить він у санях, дивиться на нас трохи іронічно, а трохи й поблажливо. І на душі в мене тепліє, тепліє. Хочеться кинутися до Володіна, обняти й поцілувати в неголену щоку за те, що зняв гору з моїх пліч, позбавив необхідності вести цього непевного капітана, пильнуючи кожен його рух, а то й стріляти в нього. Хіба ж це жарт, якщо тобі всього дев'ятнадцять, і на фронті ти ще не був, і вбитих не бачив...

Проте на мене Дем'ян Леонтійович навіть не глянув. Він дивиться на капітана — прискіпливо, аж надто спокійно дивиться він на мого попутника. І ще спокійніше каже йому:

— Провідав я ваших товаришів на Пересадівському хуторі. В “Новому житті”. У Кургана. Дивує не те, що збрехали мені, — дивує, що не побоялися йти до старости, втікши з табору військовополонених, щоб боротися проти фашистів. Чи Курган вам і помагав вибратися звідти? У нього там є знайомі. Адже з “Нового життя” до Грейгового рукою подати.

Капітан мовчить, мовби й не чує запитань. Мовчить і Дем'ян Леонтійович, не виявляючи ні подиву, ні нетерпіння.

— Значить, — каже по довгій паузі, — нічого вам робити в Христофорівці. Вас п'ятеро — ціла група досвідчених офіцерів. Та ще й фронтових. Та гвардійських! Обійдетеся й без нас. Свою власну підпільну групу створите. А то й партизанський загін організуєте з місцевих жителів. А до нас, дилетантів, вам нічого приставати. Хіба що надумали на чужому горбу в рай в'їхати? Але ж це несолідно для таких бравих офіцерів. Так я й майорові сказав. І вам кажу: не вийде, хлопці! Не вийде!

Капітан Садко тільки плечима здвигне. Неговіркий сьогодні капітан. Боїться зайве слово сказати. Лишається й надалі непевним та не зрозумілим для нас.

— Так що повертайтеся до своїх товаришів, — каже йому Володін. — І в Степівку більш не ходіть. Не раджу. Та й накажу не приймати вас там: у Степівці діє група наших підпільників, гуртується партизанський загін. А ви, якщо маєте серйозні наміри, дійте по Інгулу: Богданівка, Інгулка, Михайло-Ларине, Пересадівка — села хоч куди! Треба людей організовувати, щоб не датися в етап, самооборону організувати. А як організуєте підпілля чи партизанську групу, тоді й про спільні дії поміркуємо. А на готовеньке розраховувати з наміром очолити організоване іншими, знаєте, підлістю попахає. Наміри ваші я одразу ж розгадав і в наше підпілля влізти не дозволю! Раджу вам діяти самостійно, щоб до повернення наших хоч що-небудь зробити в тилу противника. Інакше вам не поздоровиться: за здачу арtpолку з матчастиною та особовим складом на милість противникові у штрафбат аж заgrimите! Якщо смерш не припаяє вам чогось гіршого. О-о-н Пересадівський хутір “Нове життя”, — показує Дем’ян Леонтійович пужалном у той бік, де під низьким захмареним небом зводиться оцинкованою ромашкою вітрогін.

Навіть звідси, за три-чотири кілометри, виразно вимальовуються його великі вітрозабірні лопаті.

— Пізнаєте? — питає Володін в’їдливо. Капітан мовчки киває й одвертається.

— Отам вас чекають ваші товариші. А зовсім не в Грейгівському таборі для військовополонених, як ви мені казали. Брехня ніби й невеличка, а суттєва. Тепер ви мовчите і тим самим викликаєте підозру ще тяжчу. І в мене, і в нього, — киває нарешті й у мій бік Володін, ніби тільки оце зараз згадавши про мене. — Якщо ви справді наші командири, а не провокатори, то беріться за діло негайно, бо фронт наближається. Не сьогодні — завтра наші будуть тут. Мусите хоч щось пред’явити на своє виправдання. Якщо ж ви провокатори, заслані сюди поліцією безпеки чи СД, то про вас знаємо не лише ми, але й по всіх навколишніх селах. Ми сповістили своїх людей скрізь. І якщо ви нас видасте фашистам, вас і під землею знайдуть.

— Яке там СД, — зітхає нарешті капітан. — Тут аби наших діждатись.

Володін довго й пильно дивиться йому в обличчя.

— Сідай, — киває мені через плече, не зводячи погляду з капітана.

Коні дружно беруть з місця риссю — добрі виїзні коні.

Капітан довго стоїть і дивиться нам услід.

Розділ другий

1

Фронт наближався...

Коли ми під'їздили до радгоспного виселку, над нами пролетіла ланка винищувачів-бомбардувальників "Мессершмітт-110". На бриючому польоті вони пройшли так низько, ніби проутюжили нас біласто-зеленими, як у жаб, черевами здвоєних фюзеляжів, закіптюжених вихлопами двигунів. Виразно видно було й пілотів у винесених далеко вперед зашкленних кабінах, як вони там вертіли круглими, немов футбольні м'ячі, головами в тугих і лискучих шкіряних шлемофонах. Двомоторні, швидкісні й маневрені літаки нагадували в профіль хижих акул. Вони й самі були хижі. Ще й які хижі — куди тим акулам! І несли нашим військам не лише бомби, а й нищівний вогонь скорострільних гармат і великокаліберних кулеметів.

— Бач, як низько летять, — сказав Дем'ян Леонтійович і кивнув услід літакам, коли вони пролетіли вздовж залізниці на північ і розтанули під низьким захмареним небом. — Видно, фронт уже близько, так що й висоту набирати не треба. Я вдосвіта чув глуху канонаду — ледь-ледь долинає. Мабуть, наші підійшли до Кривого Рога. А може, й до Казанки. Треба й нам лаштуватися, щоб зустріти їх достойно та не датися фашистам у лапи. Треба піднімати загони й бойові групи. Будемо нападати на пошарпані й розпорошені відступаючі підрозділи, на поодиноких відсталих солдат. А головне — з'єднатися з передовими нашими загонами і діяти в їхньому складі як провідники-розвідники. Таке завдання покладається й на вашу групу. Сховища, сподіваюсь, ви підготували? Ми ще восени домовлялися.

— В деяких хатах повикопували ями.

— Просто в хатах? — здивувався Володін.

— Та не в світлицях же, а в бокових комірчинах, стайнях, літніх кухнях. А хто й на городі викопав собі сховище. Деякі — у скиртах на полі. Всім селом готувалися, щоб не потрапити в облогу, уникнути виселення...

— Усім селом не вдасться: каральні загони все сплять і за вітром пустять. Тут хоч би чоловіків та хлопців порятувати від етапу, найперш, звичайно, наших підпільників. А жінки з дітьми їм ні до чого. Навряд щоб їх далеко погнали.

— Я ото після нашої розмови, як ви мене в сад викликали перед Жовтневою, переговорив з хлопцями, розказав що й до чого, як ви й наказували, а старші через синів прознали, що таке діло, та давай і собі... І треба сказати, виявилися мудрішими й вигадливішими за нас: є такі, що й для цілої сім'ї приготували надійні сховища.

— Ну й правильно. В селі не те, що в радгоспі. Там кожна садиба відгороджена з діда-прадіда, можна сказати, автономна. Є де сховатися і в саду, й на городі. І в скиртах, якщо добре пометикувати та з головою попрацювати й замаскуватися. Головне, куди землю з цих підкопів подіти, щоб вона не впадала в око.

— Придумали: хто в яр, якщо недалеко. Хто в покинуту криницю чи силосну яму — вони з початку війни не використовуються. А хто й по городу розсипав. Потрудилися на славу. Ночами копали, аж гуло. Поліція або гав ловила, або й сама щось подібне метикує.

Володін спинив коней:

— Тпру, діточки, — натягнув він віжки. — Отут ми з тобою розстанемось, і я поїду подивлюся, як там солону для ферми беруть у степу. Не їхати ж нам разом у виселок. А ти в батьків перепочинь трохи і сьогодні ж вирушай у Степівку — всіх наших хлопців попередь, щоб приготували зброю і були на чатах. Німці не сьогодні — завтра побіжать, почнуть тікати. А тікаючи, евакуйовані з-за Дніпра розповідають, села палять, чоловіків етапом у тил виганяють. Отут треба виждати, доки основні війська, штаби й обози пройдуть, частини прикриття вже будуть не страшні: їм буде не до евакуації населення, бо за ними по п'ятах наші йтимуть, на хвіст наступатимуть, — Дем'ян Леонтійович дивився на мене добрими сірими очима, що цього ранку якимось особливо повітлішали, пояснили, приязно й ласкаво усміхнувся. — Головне зараз — не прогавити моменту. Так і передай хлопцям: те, чого ждали впродовж всієї окупації, прийшло-таки до нас — наші повертаються. Але час настав вирішальний, найвідповідальніший. Не вступати ні з ким чужим в контакти, бо зараз по селах шастають провокатори поліції безпеки і СД. Та й своїх провокаторів вистачає. Дивіться там, не розвішуйте вуха, будьте пильні та уважні. Тримайтесь купи,

весь час підтримуйте зв'язок і ведіть спостереження, щоб не попасти в облаву. А як пройдуть ейнзацкоманди, що проводять евакуацію, стане легше: ар'єргардним частинам буде вже не до нас.

Висадившись із саней, я вже поривався йти, але Дем'ян Леонтіювич притримав мене за рукав.

— Почекай, — сказав тихо й ласкаво. — Може, вже й не побачимось, — він затримав руку на моїй руці і прислухався. Я теж наставив вухо, скинувши шапку. Між висвистами вітру у кінських гривах та в гілляках лісосмуги до нас обох виразно долинув глухий розкотистий гул, наче хтось далеко-далеко в степу топтався по бляшаній покрівлі.

— Артилерійська канонада, — зрадів я.

— Ні, — заперечливо похитав головою Дем'ян Леонтіювич. — Літаки. Оті, що пролетіли над нами. Це вони десь там скидають бомби. Не дуже й далеко. Ось побачиш, скоро вертатимуться. Можна засікти час і, коли летітимуть назад, визначити відстань. Швидкість у них, здається, п'ятсот шістдесят кілометрів на годину. А відтоді, як пролетіли над нами, минуло хвилин п'ятнадцять-двадцять. От давай засічемо й перевіримо ще раз. — Він глянув на свій кишеньковий годинник, я — на свій ручний, але не запам'ятав, на яких цифрах були стрілки, — так мене вразила несподівана й довгождана новина — наближення фронту.

— Ще хотів сказати тобі наостанку, — промовив спокійно Володін, — є в Степівці два полонених: Хасан і Михайло з групи лейтенанта Дзусова. Зв'яжися з ними негайно. Михайло живе з Полькою Кутовою на винограднику в землянці. Туди можна пробратися балкою понад ставом навіть тоді, коли буде повне село німців. Там ми й зустрінемось, як виникне потреба. Я не хотів тебе виводити на цих хлопців, бо в них статус особливої конспірації і обоє вони тут з важливим завданням поза нашим підпіллям. Отам, на винограднику, хлопці зробили сховище. Трудилися майже рік безперестанку. До них ти можеш прокрастися тільки в разі крайньої потреби або коли тебе покличуть вони самі чи мої посланці. Живуть хлопці в Степівці нелегально, і ти, мабуть, не знав про це.

— Не знав, але здогадувався, що це вони: вночі немало вештається виноградниками, особливо коли виноград дозріє. А взимку лишаються на снігу сліди. Там хоч і стежка проходить через сад на хутір Лоцкине біля самісінької землянки, однак дещо ми примічали. А зустрігись не довелося — видно, биті хлопці. Затаїлись по-справжньому.

— Настане час, зустрінемося. А зараз давай почоломкаємося, бо ніхто не знає, на який час розстаємося та чи й доведеться ще зустрітися, — Дем'ян Леонтіївич підвівся з саней і поцілував мене тричі.

Вперше в житті поцілував, і я сприйняв це як найвищу довіру. А сам поцілувати його чи забув, чи не наважився, чи розгубився. Довго потім шкодував за цим, бо побачитися нам судилося лише по війні. Ніколи не знаємо й не уявляємо, які випробування судилися нам, що доведеться пережити — які муки, які приниження й страждання! Якби знав, то хоч би до батьків навідався, як радив мені Волошин, та попрощався з ними. А то махнув на все рукою, про Галю згадав, що покинув її вже на кілька днів, вагітну на сьомому місяці, одну в нетопленій хаті, товаришів, що чекали не так моїх розпоряджень, як мене самого, і вдарився навпрошки на Степівку: мене підганяла безтурботність юності, бажання швидше попередити хлопців, що фронт наближається, принести їм таку дорогу новину. Хіба ми буваємо по-справжньому уважні до своїх батьків у юності? Та й хіба тільки ми? Гай-гай, скільки води втече і літ промчить, перш ніж зрозуміємо, що й батьки прагнуть нашої ласки й уваги, як ми їхньої.

2

Ланка винишувачів-бомбардувальників “Мессершмітт-110” повернулася, мабуть, іншим маршрутом, а може, й на ближчі аеродроми перелетіла — в усякому разі, ні побачити, ні почути, як вони поверталися, того дня мені не довелося. “А може, їх збили?” — приходило на думку, хоч вдалі за всіма тактико-технічними характеристиками “Мессершмітти-110” гинули найменше з усіх німецьких літаків — про це нам розповідали наші полонені льотчики. Я й сам потім, коли вже воював у Восьмій гвардійській, не раз бачив ці прекрасні літаки в дії, потрапляв під їхні нищівні удари і все ж милувався ними, їхньою досконалою конструкцією, маневреністю й швидкістю, потужністю вогню. “Мессершмітт-110” — найкраща машина другої світової війни: я любив цей літак, якщо можна любити ворожу машину. Люблю й понині і не вірю, що “Яки” і “Лаги” наші були кращі за винишувач “Ме-109”, бо сам бачив, як вони горіли від цих ворожих літаків, як один “Ме-109” ганявся одразу за кількома нашими вже й над Віслою. Певен в тому, що не було на світі кращого кулемета за німецький “МГ-42” і кращих танків за “тигрів” і “пантер”.

Хоч би що мені зараз говорили спеціалісти й публіцисти, писали історики другої світової війни, я їм не повірю, бо сам усе бачив на власні очі, а перемогли ми їх не умінням і досконалістю, а числом. І хвала та слава тим людям, що наробили в тилу стільки танків і літаків для нашої перемоги, недоідаючи, недосипаючи, іноді гинучи за верстатами,

Отож літаків я більше не чув і не бачив, зате коли прийшов у Степівку, канонада стала чутніша — надвечір виразніше долинали постріли гармат і вибухи снарядів. Вітер помітно підсилювався, задуваючи з півночі, і відлига робила своє діло: звуки розлунювалися далеко.

Зайшовши на митрофанівське подвір'я, навіки спустіле після смерті тітки Ялини та страти Дмитра Івановича, я жахнувся його неприкаяності та покинутості. Це спустошення особливо вражало тепер, коли фронт наблизився з немислимої надволзької далечини і викотився на простори нашого степу. Навіки запам'ятався мені знак біди, покладений долею на миле моему серцю, митрофанівське подвір'я.

Віктор, як завжди, зустрів мене стримано. Звістка про наближення фронту, яку він чув і сам, можливо, раніше за нас, як і поради й накази Володіна, здається, не справила на нього жодного враження.

— Цього й треба було чекати, — сказав він спокійно й не по роках розсудливо. — Ми ж давно виглядаємо наших, та щось вони забарилися. Я ще зранку всіх хлопців попередив, що в тебе сьогодні збираємося. Тож ти йди додому, бо там Галя хвилюється, що тебе так довго немає. А їй же не можна... Увечері ми прибудемо всі гуртом, бо поліцаїв щось не видно — порозлазилися по своїх закапелках, мов щурі по норах.

Ми з Галею, вагітною вже на сьомому місяці, жили в нашій хаті над ставом, спустілій після смерті бабусі Гапки, на відшибі, і майже щовечора збиралися у нас хлопці, наші шкільні товариші й ровесники, засиджувалися допізна в балачках, радах та порадах, як його жити далі, як перепустити через село відступаючих німців, а самим лишитися та зустріти наших. Зійшлися й сьогодні: всі збуджені, повеселілі — фронт подавав голос і будив надії. Проте і тривоги росли перед цим вирішальним моментом, що міг принести звільнення від фашистів, але ще швидше й вірогідніше міг принести смерть на самому порозі життя.

Поприходили брати Солоні — Петро й Павло — обидва довготелесі, кучеряві, худі й рукаті, мовчазні брати Старостенки — Микола й Василь, забіякуваті Юдіни — Мишко й Василь, дво-

юридні брати Микола й Олег Пономаренки, зовні похмурий, а насправді добрий душею Петро Кюна – задній бек нашої шкільної, а потім і сільської команди, найсильніший та найсором'язливіший. Ми його ще в початкових класах як прозвали “Петя-Лепетя”, так і приклеїлося до нього на все життя це незлобиве, скоріше приязне прізвисько. Два його старші брати Василь та Михайло саме проходили дійсну службу перед початком війни і десь воювали, якщо живі, а старенька Петрова мати так нагорювалася за старшими, що найменшого весь час тримала при собі – Петро рідко коли й з'являвся серед нас, за що піддавався дошкульним кепкуванням.

Про Олега Пономаренка, смішливого, іронічного й розумного Галиного однокласника, треба сказати окремо: він вже пожив два роки перед війною у дядька в Миколаєві, закінчивши восьмий і дев'ятий класи. Це з ним Дем'ян Леонтійович послав мене цього літа підрізати лісосмугу в глухому закапелку радгоспного поля під самою залізницею, щоб потім приїхати під вечір для таємної і довірливої бесіди без сторонніх очей і вух.

Він розповів нам про грандіозну битву на Курській дузі, яку виграли наші війська, про успішне просування їх після завершення цієї битви в українському напрямку, про визволення Донбасу, Харкова, Полтави та інших східних областей України.

– Є всі підстави сподіватися, що незабаром наші вийдуть до Дніпра і з ходу форсують його, хоч завдання це не з легких, і німці по лінії Дніпра оборонятимуться шалено. Ну, а від Дніпра вже й до нас рукою подати. У зв'язку з цим вашій підпільній групі, – сміливо інструктував нас Дем'ян Леонтійович, хоч Олега вперше бачив, – треба зібрати в одне місце всю зброю, яка у вас є і яка лишилася після Дмитра Івановича й Дзусова. Мабуть, це найкраще зробити в руїнах розкуркуленого лоцкинського хутора, де переховувався Дзусов. Позбирайте де тільки можна патрони до гвинтівок і кулеметів, до автоматів та пістолетів, бо кожен патрон має бути на обліку і може виявитися вирішальним. Можливо, нам доведеться діяти в складі розвідувальних груп передових частин Червоної Армії або в складі партизанського загону, коли будемо пробиватися їм назустріч. Все залежатиме від обстановки – зараз важко все передбачити. Та не такі вже ми й спеці у військовому ділі. Ваша група відповідає за Степівку. Цими днями зв'яжіться з третім та четвертим відділками радгоспу – там теж організовано підпільні групи. Я

їх попередив, вони теж будуть шукати зв'язків із вами, щоб маневрувати поміж цими населеними пунктами. На тижні вас, степівців, — звернувся він до Олега, — відпустимо додому, а тобі, — поклав руку на моє плече, — треба перебиратися з радгоспу в село, щоб перебувати там не наіздами, а постійно, як і належить командиріві групи.

Так ми з Галею опинилися тут, у нашій покинутій після смерті бабусі хаті, а Олег став моїм офіційним заступником. Ми ще в серпні сорок першого разом збирали зброю на місцях боїв, коли перекочувався фронт через наші степи й села, і секретів у нас з Віктором ніколи не було від Олега. Щоправда, про Дем'яна Леонтьйовича ми ні йому, ні будь-кому іншому не розповідали — Володін суворо дотримувався конспірації і ніколи не повідомляв сусідні підпільні групи про їхнє суцідство та існування, а сам все тримав у своїх руках. Його ж бо знали тільки керівники підпільних груп, а він знав майже кожного підпільника. Олегом він зацікавився, коли я йому характеризував усіх учасників нашої групи, тому й повівся так довірливо щодо нього в тій пам'ятній розмові у далекій та глухій радгоспній лісосмузі. Тепер нас більше не розділяла жодна таємниця, і шкільна дружба переросла в єдність та спільність, стосунки набагато серйозніші й відповідальніші, ніж до цього: тепер від кожного з нас залежали життя і доля всіх і кожного. Усвідомлювати це було і приємно, й тривожно, і кожен із нас пішов би на смерть за своїх товаришів, не вагаючись.

— Давай, Галю, чимсь завішаю вікна, — сказав Олег ще від порога, — щоб поліцаїв чорт не припер на світло. Вони хоч і тремтять зараз, мов зайці, наполохані канонадою, але по селу ще нишпорять, ще виконують розпорядження старости й бармашівського коменданта — за порядком стежать, щоб молодь не збиралася та щоб світла не світили по хатах. Береженого й Бог береже.

— А нам поліцаї до лампочки, — грубувато сказав Петро Солоний. — Ми он мандоліну, гітару, балалайку взяли — чим не досвітки, чим не посиденьки? Зібралися на забаву, і квит! Ніяка поліція не причепиться.

В хаті у нас долівка була застелена житньою соломою, в печі топилося, картопля того року на городі вродила нівроку, і перед полум'ям кипів чималий казан, обіцяючи нам нехитру спільну братську вечерю. Олег же, завісивши вікна, ходив по хаті від порога до покуття, незвично схвильований і серйозний, і вголос розмірковував про наше становище.

— Важко нам буде уникнути етапу. Треба заздалегідь приготуватися до всякої несподіванки й виробити тактику: або переховатися, або дати відсіч.

— Яку відсіч? — аж скинувся Петро Солоний. — Що ти мєлєш? Ти хоч подумав своєю дурною головою перш ніж казати? Під удар все село поставиш! Ти один захищаєш або стрільнеш, а вони все село сплять і до ноги винищать старого й малого. Ото тобі вся тактика. Староста Фомін хоч і чужий, а всіх, собака, знає. Та й поліцаї наші сільські при ньому, гади, крутяться. Глянуть: ага, Пономаренка Олега немає. Був-був, а як в етап, то його й не стало. “Ану, де Олег ваш?” — запитають тітку Олену або Івана Власовича. Що дядько Іван або тітка Олена скажуть? Аж загудуть за синочка на шибеницю. Отака твоя тактика.

— Ти не панікуй і не ерепенься, — спокійно заперечив Олег. — Давай разом міркувати й радитися, що і як робити, щоб в етап не потрапити. Я ж не кажу, що знаю, як діяти. Я тільки міркую вголос, а ти одразу ж гопки стрибаєш, в істерику впадаєш. Що ти можеш запропонувати? Давай.

— Дав би, якби було що давати, — сказав Петро, збавивши тон. — Видно по всьому, аж загудемо всі в Німеччину. Що ти зробиш, як село оточать і гвинтівку наставлять в груди...

— Авжеж, якщо сидіти, склавши руки, то поженуть усіх, мов череду, — сказав Михайло Юдін, старший із братів. — Те, що виженуть в етап, усі й без тебе знають. А як його зробити, щоб і село не підвести, і етапу уникнути? От про що треба поміркувати. Про це Олег і говорить. Так я тебе зрозумів? — звернувся він до Пономаренка. — Хто ж тут порадить? Самим треба метикувати, а воно, гад, як не метикуй, на одне виходить.

Надворі загавкав собака, почулося, як біля порога оббивають сніг кілька чоловік. Потім відчинилися сінєшні двері, бо в нашому селі не засуваються, доки й спати не зберуться. Після легенького стуку для годиться хатні двері відчинилися, впустивши двох тепло вдягнених чоловіків. Перший одразу ж, переступивши поріг, скинув шапку й привітався, доки його товариш зачиняв двері та не міг зачинити, не потрапляючи поночі клямкою в проріз утримувача. Довелося мені самому зачинити двері, щоб не вистуджувалося й без того блаженське солом'яне тепло.

3

— Проходьте, — запросив я незнайомих.

Вони топгалися в порозі, здивовано позираючи на несподівано численне товариство, якого тут, очевидно, не сподівалися.

— Ми на хвилинку, — сказав перший, високий і стрункий, чорночубий і смаглявий. — Сьогодні оце прибули з-за Дніпра й зупинилися в баби Макарихи. Мабуть, знаєте ж, на середній вулиці. Коней розпрягли, до ясел поставили та оце й сюди — вона порадила зайти до вас. Мовляв, частенько тут збирається молодь, то, може, взнаємо щось новеньке. Часи зараз тривожні, німцям за Дніпром непереливки, то нас оце силою вигнали...

— А хто ж ви будете? — спитав Петро Солоний. — По вимові чути — здалеку. Так, як ви, й за Дніпром не говорять.

— Мене Сашком Біловим звать. А він — Михайло. Ну, сам-то я з-за Уралу. А Михайло з Берислава. Потрапили в полон ще при відступі. Вдалося викрутитись. Залишилися в Бериславі. Сподівалися там і своїх дідждатися, аж тут ця поголовна евакуація. Добре хоч в етап не загули. Дозволили німці своєю підводою виїхати. А більш вам і знати нічого не треба. Сьогодні ми тут, а завтра, можливо, і вас, і нас поженуть далі. Німцям нічого не лишається, як драпати. Наші їх жмуть вдень і вночі. Проходь, чого стоїш, — звернувся він до товариша, котрий все ще топтався в порозі, наче й не чув нічого.

Невисокий, кремезний, натоптуватий, він здавався аж надто огрядним у брезентовому плащі з відлогою, натягнутому поверх кожуха. Він мовчки почав виборсуватися з товстелезного свого вбрання, і, коли лишився в піджаці, окреслилися бугристі плечі і м'язисті руки, що напинали рукави й ось-ось мали їх порвати. Видно, наділений він був неабиякою дурнуватою силою. Грубе обвітрене обличчя, важкі й неоковирні руки. При невисокому зрості він носив юхтові чоботища сорок п'ятого розміру. Вперто мовчав, і можна було подумати, що він німий: саме такими кремезними й незграбними найчастіше бувають німі. Але німим він не був. Роздягнувшись, він кинув нерозділені плащ і кожух на купу соломи і поліз ближче до печі, мало не наступаючи хлопцям на ноги своїми чоботищами.

— Дайте хоч перегрітися з дороги, — сказав він хрипким, простудженим голосом, — бо й досі дрижаки виходять. Ми ж по хурделиці ломилися вчора з-під Снігурівки аж до Засілля. А потім до вас повернули.

— Чого ж такий гак даєте? — здивувався Солоний. — Треба ж було брати вліво на Миколаїв, а ви вправо взяли.

— А ось тебе поженуть, тоді взнаєш, де ліво, де право, — огризнувся непривітний і, мабуть, грубуватий з натури Михайло.

— Туди стільки людей і підвід посунуло, на Миколаїв, що й коней нічим погодувати, — м'яко й примирливо пояснив Сашко Білов, якого не повертався язик називати Сашком: був старший за нас, якийсь ввічливий, інтелігентний — мимоволі викликав самим виглядом своїм і солідністю осанки й поведінки повагу і навіть деяку несміливість чи сором'язливість. Такі відчуття викликають строгі й справедливі вчителі, а Білов учителем не був, ще нічим наче себе й не проявив, а ніби якесь психологічне силове поле випромінювалося його поглядом, усією статтю й поведінкою.

— Ну, а як же вони виселення організують? — запитав Олег те, що в усіх крутилося на думці. — Чи можна відпроситися, переховатись? Розкажіть нам, поділіться своїм досвідом. Та давайте разом поміркуюємо, як німців одурити. Може, хоч тут і вам, і нам удасться уникнути етапу та якимось переховатися?

Білов довго мовчав, обмірковуючи Олегове запитання чи підбираючи слова, і стало чути, як посапує уві сні Михайло.

— Наморився, — ніби вибачаючись за товарища, сказав Білов і прикрив Михайла його ж кожухом. Той і не зворухнувся, і дихання його не перервалось — заснув, наче у воду пірнув.

— Як вони виганяють із села? — допитувався Олег, стививши голос. — Спочатку оточують спеціальними військами, а потім по дворах ходять чи, навпаки, одразу з хат виганяють. Це дуже важливо передбачити зараз...

— Важко нам буде уникнути й тут етапу, — сказав Білов, закурюючи. — Німці розробили своєрідну тактику евакуації. Може, вони й варіюють її в залежності від обставин та ситуації: ну, скажімо, коли наші прорвуться чи обійдуть їх з флангу. Я не знаю, як вони діятимуть у такій екстремальній обстановці. А в Бериславі і, чув я, в інших населених пунктах, де евакуація провадилася планомірно, спочатку оточують село з усіх боків, перекривають всі дороги й виходи, а потім або й одночасно з оточенням рушають по дворах і виганяють усіх до лялечки: старих, малих, німечин, навіть хворих — всіх виганяють за околицю з коровами, кіньми, у кого є, а хто й свиню із сажа вигонить на потіху солдатні. А тут вони відбирають чоловіків, шикують у колону і конвоюють, оточивши автоматниками. З одного боку, як ти зостанешся вдома, коли виганяють жінку й дітей, старих батьків? Логіка ніби й проста: що ж ти за мужчина, що ж ти за чоловік, що ти за батько, що ти за син, нарешті, коли всіх твоїх рідних

виганяють з хати, щоб гнати невідомо куди, а ти ховаєшся, шкуру свою рятуєш? Проста то вона проста, але безвідмовна та безпомилкова. Тут вони все заздалегідь продумали.

— Ну, а якщо хтось самотній живе у своїй хаті, — допитався далі Олег, прискіпливий змалечку і настирний, мов кліщ, — якщо він сховище собі підготував і заховався? Можна уникнути евакуації?

Білов усміхнувся, струсив попіл з цигарки собі в долоню, щоб солома, на якій сидів, не зайнялася, і глянув на Олега приязно:

— Розумію, як вам хочеться перехитрити німців і діждатися своїх. Але затія ця непевна хоч би й тому, що лишається неясно: скільки тут протримається фронт? І чи не здумають німці спалити село? Все ж може бути. Та й жінок з дітьми можуть перегнати в сусіднє село, і нікому буде подати у схрон навіть води, не кажучи вже про харчі.

— Та що ж то за схрон, якщо в ньому ні води не запасено, ні хліба? — здивувався Петро Солоний. — Тоді й затівать нічого не треба.

— Однак є ще один важливий момент: ейнцакоманда, яка організовує і здійснює евакуацію, взаємодіє із старостою й місцевою поліцією. Єдина надія на ваше розташування: степи, лісосмуги у вас глухі, бездоріжжя феноменальне навіть порівняно з Придніпров'ям. От я й сподіваюся, що німці побіжать по шосе та большаках-грейдерах, минаючи отакі села, що стоять на відшибі, як ваше. Але це можливо тільки за навального наступу наших військ та за повного бездоріжжя у відлигу. В усіх інших випадках німці, по-перше, виконують директиву фюрера “Нахт унд Небель” — “Ніч і туман”, лишаючи по собі зону пустелі, а по-друге, виганяють до Німеччини чоловіків як робочу силу і як майбутнє поповнення частин Радянської Армії. Маємо діло з жорстоким, досвідченим і страшним ворогом. Особливо страшним за поразки і відступу. Тут думать та й думать треба, а готуватися належить капітально, зваживши всі ці обставини. Ховатися треба так, щоб не знайшли. Інакше — розстріл на місці. Це треба пам'ятати.

— Вовка боятися — в ліс не ходити, — сказав Олег.

— Думай — не думай, а етапу не уникнути, — відрубав Михайло Юдін. — Хоч верть-круть, хоч круть-верть, а в черепочку смерть. Для мене ясно. Ходімо, Василю, додому. Послухаєш отакі балачки, то хоч зараз живцем лягай у могилу. Нема в нас надії на спасіння. Може, хоч в етапі не загине-мо та й додому вернемося з Німеччини. Там теж люди.

— Ого-го, звідкіля вертатись надумав! — майже весело сказав Петро Солоний і засміявся. — Краще ж все зробити, щоб і села з батьками не кидати, і своїх діждатися.

— Ти ще не знаєш, що тобі свої заспівають, — злісно сказав Михайло, зачеплений за живе тим веселим сміхом.

— А тобі чого боятися? — не здавався Петро. — Фронт не кидав, бійців фашистам не здавав. Батьківщину не зраджував...

— Михайло має рацію, — докинув своє слово Олег. — Я вже думав над цим, Якщо вціліємо, їй-бо в паспортах у нас буде позначка: “Був в окуп. обл.” У нас органи на це мастаки. Лінії своєї не забули й не змінили, а ще й нового досвіду набули.

Стало тихо в хаті. Всі замовчали, і чутнішим стало дихання заснулого, натомленого в дорозі Михайла. Як і Олег, я чекав заперечень Білова, але він мовчав, і тривога заворушилася в кожного в душі, як непрохана й неждана гостя.

— Спочатку давайте вивернемося з-під німця, — розсудливо мовив наш Віктор, чи не наймолодший з усіх. — Що про те говорити: буде чи не буде графа у паспорті. А як і буде, то й що? Самі ми в ту окупацію полізли чи нас залишили наші мудрі керівники та доблесні війська? То вже наша внутрішня справа у нашій рідній державі. А зараз треба думати, як вирватися з фашистських пазурів — от що головне. І ти, Михайле, не сій паніку. А ти, Олег, не мороч нам голови примарою переслідування. Були ж ми в окупації? Були. Не гріх і графу таку поносити. Що ця графа порівняно з оцим фашистським рабством, де тебе на кожному кроці чекає як не розстріл, то концтабір? А то й просто вивезення до Німеччини на каторжні роботи. Давайте кожен готувати собі таємне сховище, про яке, може, не всім треба й знати. А хтось і гуртом розкопає підземні ходи й погребі на лоцкинському хуторі. Не сидіти ж нам, склавши руки, і чекати, доки поженуть нас, мов череду або отару, в етап? Я на це не згоден. Навіть з вами, — звернувся він до Білова, і той поклав йому руку на плече:

— “Я слышу речь не мальчика, но мужа”, — сказав він трохи іронічно, але й з повагою. — Давайте зберемося тут завтра. Бо я вже й сам ледве-ледве не засинаю з дороги. Ми б отут, якщо не заперечують хазяї, й переночували на солоній, щоб не турбувати бабу Макариху.

4

На ранок наші несподівані гості встали раніше за нас і заходилися поратися по господарству: Білов насмакав ключ-

кою і вніс до хати в'язку соломи, а Михайло приніс із ставка два відра води. Ми ще тоді пили воду зі ставка і варили їсти теж із ставкової води.

— Ви б своїх коней порали, а тут ми й самі б управилися.

— Коней я давно напоїв і всипав їм вівса, щоб набиралися сил з дороги, — сказав грубуватий та неговіркий Михайло, граючись відрами, немов кружками, вправно ставлячи їх на лаві біля порога. — А молодиця ваша носити воду та смикати соломі вже не годна: її о цій порі треба берегти — зовсім молоденька ж. Та який там з тебе чоловік — у самого ще молоко на губах не обсохло. — За цими грубуватими й безцеремонними розмовами вчувалася хоча й поблажлива, але щира селянська турбота, і я на Михайла починав дивитися іншими очима.

— Спасибі вам, — сказала Галя, вносячи з погребка картоплю й бурячки, — зараз зварю нашвидку картоплі та будемо снідати.

— Нас уже баба Макариха на вареники з сиром чекає. Сашко вже пішов, і я оце за ним поспішаю. Тож вибачайте. Може, ще зустрінемося і картоплі вашої попробуємо, — Михайло переступив через поріг своїми чоботищами, аж хата здригнулась. У сінях затримався, обернувся. — А ти, молодий хазяїне, вийди на хвилинку.

Я вийшов за ним, причинив за собою двері.

— Ходімо до баби Макарихи, поснідаємо, — дихнув він мені зранку випитою сивухою. — Та й самогону дьорнемо. Ми привезли з собою хіба ж такого первака! І ще дещо. Думаєш, баба Макариха задурно б варила зранку вареники з сиром? Ми їй і сальця, і медку, і свіжинки підкинули. Мої батьки ой же ж справно живуть! Кабана оце закололи, нас у дорогу ввряджаючи. Іще двоє зосталось. І корова, й теля, і вівці...

— Що ж ваш батько — староста? — здивувався я.

— Старостою був я, а він — добрячий хазяїн. Порішать тепер німаки без мене все наше господарство. Нікуди я, мабуть, не поїду з цим Біловим, а поверну оглоблі назад. Тільки ти йому нічирк, пойняв? А то осьь... — Він відкинув полу кожушка, розстібнув піджак, і я побачив у нього під пахвою дерев'яну поліровану кобуру маузера. — Зараз тільки озброєна людина чогось варта. А всі оті ваші балачки про втечу, схрони, уникнення етапу — то все пусте. Заграбастають вас німці до одного, як курчат. І писнути не дадуть. Та й чи буде ще той наш наступ? Канонада вщухла. Пересілася, як мороз на відлигу. От тобі й увесь наступ. Може, німці тут

ще й місяць протримаються. А в мене документи в порядку, пропустять, аж загуде! Навіть фельджандармерія на мої документи зважає. А чого їздив так далеко від Берислава, то щось збрешу: родичів, мовляв, відвозив в евакуацію, а сам ще й не думаю кидати свій старостат. Якось вибрешуся. А ти увечері заговори Білова, залиш його в себе ночувати. Я тобі за те ось гостинця приніс. — Він вийняв з бокової кишені згорток, розгорнув промаслену ганчірку, і до мене зблиснув сталлю новенький парабелум із запасною обоймою. — Бери та знай мою добрість. Білову ж залишатися в Бериславі не можна було й на день — давно за ним СД полює. На мені він тільки й держався. Чим я їх вже не задобрював, чим тільки не поїв і не пригощав. Видать, не з простих він, цей Білов. По розговору чуть, що з високого начальства. Може, й генерал якийсь. А може, по крайності, полковник. Він мене в сорок першому від красних порятував: мали розстріляти як дезертира, бо я легкопораненим з фронту втік і додому прибився. Ну, а Білов саме вступив до нас із своєю частиною, взяв мене на поруки. А потім і сам на річці Молочній з генералом Смирновим потрапив в оточення, якось вийшов з нього і в нас появився. Я саме-саме старостою був наставлений. “Гут, — каже, — пане старосто. За вашою спиною і я своїх діждуся”. Думали ж ненадовго, а воно, бач, вийшло зовсім інакше. Так що бери тепер ти його на свою підтримку. Я так метикую, що ти тут головний, хоч і зелений ще. Ну, при Білову не пропадеш! Всі ви будете з ним, як у Бога за пазухою. Золота голова. І не теряється ні в якому ділі. Які б не були непереливки, а він виходить чистим з води.

— А були непереливки?

— Ще й які! Шутка сказати: сорок перший, сорок другий, сорок третій, і ось зараз уже два пекельних місяці у вогні та в клекоті, в етапах та відступах. Та все через Дніпро, все через Берислав. Думав, що й кісток не зберу. А він по-німецькому як побалакає з найвищим начальством, ну просто наче їх другим боком поверне. Жаль мені з ним розставатися. Та, бачу, ви хлопці чесні. Поможіть йому чим зможете. Він у боргу не лишиться. А чому б вам не обрати його сьогодні ж командиром? Поміркуйте. А я тим часом рвону додому. повірте, мені є що там ховати й берегти, крім кабанів і всякої живності. Німців я якось перехитрю, а от як буде з нашими, страшно й подумати, а не тільки уявити. Та якщо ви тут збережете Білова, то він мене й перед нашими вичурить. А там, у Бериславі, йому й носа не витикай, одразу

ж заарештують. Кріпко він у них на підозрі. Кажу ж, ледве-ледве вивіз я його по такій хурделиці, що й світу Божого не видно було. Мати просто волосся на собі рвали: куди ти вириваєшся під таку негодую? А батько кажуть: їдь і ні на що не зважай.

— А зброя в Білова є?

— Ніколи не носив із собою. Його б давно розстріляли, якби зброю знайшли. Завжди проявляв повну лояльність до німців, тому й не виходив у них з довіри. Ви теж будьте обережні із зброєю: у них є наказ розстрілювати на місці того, хто носить зброю без документів, без дозволу.

— То ви не мені, а Білову передаєте цей новенький парабелум?

— Можеш йому передати, як обстановка вимагатиме. А так, я ж кажу, при німцях він зброю не візьме. Це в нього залізний закон, котрий його ні разу ще не підвів. Так я на тебе й на твоїх хлопців надіюся: бережіть його. Я таких людей не стрічав ні серед наших, ні серед німців.

Як наші прийдуть, то вам за Білова ще й нагорода якась вийде. Ось побачиш. Не простий він чоловік. Ой, не простий! Чує моя душа. А там побачимо. У нас теж усякого буває: вчора ти таке цабе, що й не підступись, а завтра вже НКВД на тебе лапу наклало — й нема чоловіка. Таке твориться на світі Божому з обох сторін, що й не второпаєш. Зроби ж усе так, як я прошу: і для Білова, і для вас це на краще. Про мене ж говорити нічого: я сам обираю свій шлях — значить, так мені треба. І більше про це говорити нічого. — Михайло, не попрощавшись, пішов з двору. Аж за ворітьми гукнув мені, обернувшись: — Вже, мабуть, і вареники в баби Макарихи вихолонули.

Як і багато інших людей в часи окупації, він вийшов з двору і пропав назавжди. І я ніколи нічого не чув про нього від Білова, який, мабуть, розцінив його вчинок як зраду, а самого ніколи більше не зустрічав, і сліди його завіялися пилом повсякдення, піском днів, ночей і років, тільки й зосталася пам'ять — отой новесенький парбелум в заводсько-му мастилі, один з найкращих пістолетів не тільки у війну, а й понині!

— Якийсь він непевний, цей Михайло, — сказала Галя, коли я зайшов у хату, міркуючи, куди б краще сховати парабелум. — От і води приніс, і соломи насмикав, і ставиться до мене з турботою, а душа до нього не лежить. Так холодом і віє від нього, і якась непевність і тривога огортають душу при

цьому чоловікові. Ніколи б з ним не пустилася я у дорогу на місці Білова. Що їх може єднати?

— На віку, Галю, як на довгій ниві. А життя прожить — не поле перейти, — кажуть в народі. Мало які ситуації виникають, коли й хотів би не знатися з людиною, а мусиш. Так і тут...

— Ти щось знаєш про цих людей?

— Знаємо ми те, що їдять та нам не дають. Що нам, Галю, до цих людей, коли не знаємо, що з нами самими до вечора буде.

— А нічого не буде, — сказала вона майже весело від плити, де чистила картоплю, закушкана в товсту хустку, в стареньку мамку-стьобанку, взута в такі ж стьобані валянци з старої шинелі, — юна моя дружина, улюблениця всієї школи, відмінниця Галя Драгунівська, в котру я був закоханий з шостого класу, писав їй записочки й передавав сестрою Вірою на перервах, але відповіді не одержував, хоч вона, проходячи повз мене, шарілася і очі опускала. Але я бачив у тих опущених очах, карих і милих, якісь спалахи, призначені тільки мені, яких вона ото й соромилася майже до сліз, але нічого з собою не могла зробити. — Нічого не буде, — повторила вона і глянула на мене тими ж самими іскристими очима, які вабили, й кликали мене, і обіцяли все, чого я від неї сподівався, здається, від народження. — Канонада вщухла, фронт, мабуть, зупинився, і тобі б оце сходити знову на грядку та нарубати шулячків, як ти вже приносив на минулому тижні. Пам'ятаєш, яких славних пиріжечків я напекла з капусткою, заправленою помідорами. Піди нарубай, то я ще спечу, доки хлопці увечері поприходять. Та й Білов же з отим Михайлом обіцяли навідатися.

— То ж було, Галю, до хурделиці. А тепер чи й знайду ті шуляки під снігом. Знаєш, скільки його навалило у тому вибалку, де Бобрик садить капусту. Бо з усієї городини капуста найбільше любить вологу. Хоч скільки її поливай, все мало. Тому він і садив її минулого літа біля самої води, та ще й у вибалку, що ото від юдінівського обійстя ріжком таким впадає в ставок, — Михайло все було, як приїде з міста на вихідні, ловив там дзеркальних коропів кілограмів по п'ять. Нікому не вдавалося, а він на перемета з макухою обов'язково вловить. А снігу там зараз намело по пояс. Не знаю, як я доберуся до твоїх шулячків.

— Ти сам мій шулячок, — сказала Галя й поцілувала мене. — Візьмеш лопату або краще щип та й відкидаєш сніг,

де тонший. Аби на один рядок натрапити, а там діло піде. З десяток відкопаєш – і вистачить. Зате ж із свіжою капустою напечу вчиняних пиріжків – ти ж так любиш! А в нас, голубчику, нічого немає в погребі, крім картоплі, буряків та діжечки квашених помідорів. Добре що хоч це запасли, копаючи картоплю та вибираючи помідори. Думали в радгосп перевезти, а воно й тут згодилося. Иди, милий, тут недалечко. Доки шуляків добудеш, я й сніданок зготую. Иди.

Довелось йти, що ж поробиш. Жили ми й до війни, як жили всі по наших селах, на одній картоплі й буряках. Хіба що з Привольної привезуть, бувало, машину капусти та роздадуть на трудодні. А тепер оце Іван Бобрік, мій хрещений, взявся за гряди і почав вирощувати не лише капусту, а й перець, гіркий і салатний, і навіть баклажани. Але свіжу капусту тоді не вміли зберігати, і шуляки, з яких зрізали головки, лишалися єдиними на все село запасами свіжої капусти, що лишалася на їхніх верхах у вигляді цупких і шкарубких листків, які не брали навіть перші заморозки. Снігу намело у той вибалок і справді чимало, але від ставка вітер здував його при самій землі, тож я одразу побачив початок капустаних рядків і швидко нарубав кілька десятків шуляків, знаючи, що Галя кладе в пироги і їхню серцевину, котру, коли січуть капусту, дають дітям як найбільші ласощі у вигляді солодких та хрумкітливих качанів. Але основний продукт на шуляках – молоденькі голівки, що встигають до холодів нарости на місці зрізаних, – ото і є найсмачніші ласощі. Тепер вони були забиті снігом, але свіжі-свіжі, аж зеленуваті зверху, і ледь-ледь примерзлі, бо до тієї віхоли, про яку вже йшлося, морозів справжніх ще не було.

Ми посікли шулячки після того, як вони відтанули, Галя стушила їх на олії з помідорами, вчинила тісто, натопила піч і на жаровнях напекла таких пирогів, що хлопці аж носами водили, зайшовши, та все нахвалювали, доки їх і за стіл не посадили та не почастували тими пирогами.

Особливо Галі хотілося пригостити Білова, але його не було й не було. Вже хлопці й з пирогами розправилися, вже й зіграли не одну з улюблених мелодій, що часто звучали з репродукторів і встигли вже набриднути, а в окупації хвилювали до сліз і будили не лише спогади, а й надії на те, що й армія наша повернеться, і Батьківщина наша знову нам належатиме, і повернеться все те, що нас радувало й робило щасливими, і всі ті, кого ми любили і з ким нас розлучила війна. А Білова все не було й не було, і я вже починав

тривожитися: чи не повернувся й він разом з Михайлом у Берислав.

Але він прийшов-таки десь уже під одинадцяту ночі, не вибачався й нічого не пояснював. Від пирогів, які лишила йому Галя в печі за заслінкою, щоб гарячі були, відмовився: нехай, мовляв, пізніше спробую, покуштую, а сам знову завів розмову про етап та схрони. Проте ніхто з нас нічого не міг запропонувати нового, а я про сховище на винограднику говорити не мав права, бо це була таємниця Володіна і тих двох полонених, яких я не знав, а схрону їхнього не бачив.

Так ми й цього вечора розійшлися ні з чим, і Білов знову лишився у нас. Випроводивши хлопців, він роздягнувся до самої сорочки, став біля печі, підперши комин спиною, і сказав мені:

— А тепер давайте побалакаємо. Ви, Галю, лягайте на теплій печі, якщо треба, гасить світло, а ми погломимо потихеньку, бо завтра може бути вже пізно. А потім я й до ваших пирогів доберуся.

5

— Михайло вчора говорив вам, що збирається мене покинути й повернутися у Берислав? — запитав Білов, пильно й суворо дивлячись мені у вічі. Погляд був пронизливий і важкий, наче аж душу свердловий і мозок. Під таким поглядом збрехати було неможливо.

— Говорив, що так буде краще і для вас, і для нього.

— Для мене, може, й краще, а от для нього... Сумніваюсь. Зброю лишив? Щось просив передати?

— Подарував мені парабелум. А більш нічого не сказав.

— Значить, плакав мій маузер за своїм хазяїном. Сподівався до кінця війни не розлучатися з ним. Або до смерті. Ну, що ж, так і буде тепер.

— А коли ж він рвонув? Оце зараз?

— Та ні, серед дня. Я саме до вашого директора школи пішов, розпитавши про нього бабу Макариху, — вона ним ніяк не нахвалиться. А Михайло й рвонув, як ви кажете. Тільки смуга за ним лягла. Він думає, там його пирогами зустрінуть, як повернеться. Батьки, може, й пирогів напечуть з такої нагоди, а поліція, комендант, якщо він там ще є, і особливо оті карателі з ейнцакоманди будуть дуже здивовані з його повернення і вже відправлять, як вони висловлюються й пишуть у своїй документації, “поза транспортом”, тобто пішо-

драла етапом поженуть. Він думає багатство своє зберегти! Гм, наївна людина. Даром що старостою у них пропрацював стільки років. Вони тепер, при відступі, а простіше сказати – драпаючи, один одного ледве впізнають і готові вчепитися один одному в горлянки. А він же для них – холуй. Вони його розстріляють, не моргнувши. Як тільки з'явиться, так і шльопнуть...

– Та хіба вони й старост, прислужників своїх, отак безжально розстрілюють? Все ж таки правдою й вірою служив їм...

– Старостат у зв'язку з відступом ліквідовано, то нащо ж їм староста, який виконав свої функції та ще й евакуювався, а тепер повернувся? З якою метою повернувся? Щоб перебігти до красних? За це вони найперше й стріляють кого завгодно, першого-ліпшого. А тим більше старосту.

Мені тепер тут ні хвилини не можна залишатися без зброї: можуть з ним приїхати за мною – давно вже полюють, та я все викручувався. Несіть мій парабелум. У вас же, сподіваюся, своя зброя є. Треба бути на чатах.

Я приніс і віддав йому парабелум. Білов, не дивлячись і не розгортаючи, поклав його в кишеню, тільки й спитав:

– Обойма на місці?

– І патрон в патроннику.

– Спасибі. Сподіваюся, заводське мастило ви зняли?

– Безумовно. Привів у повний бойовий стан, як і належить.

– Михайла нам не повернути, як і мій маузер, але Бог з ними. Поговоримо про вас. Мені дуже не подобається група офіцерів, що з'явилася саме цими днями в “Новому житті” і в Степівці.

– Тут був один капітан Садко.

– Ви помиляєтеся. Від вас і від Володіна Липа і капітан приховали, що вся група з п'яти чоловік, включаючи майора Орлова – колишнього командира артилерійського полку, замполіта капітана Копейкіна, уповноваженого смерша капітана Шипова і начальника полкової розвідки старшого лейтенанта Куликова, вже побувала в Степівці і налагодила тут зв'язки з деякими солдатками, що свідчить про певні високі інтереси цих офіцерів. Але й із колишніми оточеннями, полоненими, молоддю вони зустрічалися теж, і ваша підпільна група нічого про це не знає. Як же ви працюєте? Вузкою купкою? На одному кутку села? Обмежуєтеся складом шкільної футбольної команди? Це ж несерйозно. Ядро може складатися з близьких друзів – це нормально. Але підпілля пови-

нно контролювати все село, якщо хоче впливати на настрої людей, організувати їхній опір окупантам чи хоча готувати до того, щоб не датися при евакуації в етап. А ви дієте ніби якась секта. А сектантство до добра не приводить. Та ще в такій складній обстановці, як зараз. Ви на кого надієтесь? На Володіна? Чи на Фандеева? Володін далеко і сподівається, що ви тут його вуха і очі, а ваш директор школи – чисте дитя: так захопився цими офіцерами, так повірив у їхню справжність, що навіть показав записку, по якій передав вам капітана Садка: “Подавцеві сеї записки передайте мій годинник. Дзигар”. Ви хоча б читали цю записку? Ні? От бачте, а вони читали і знають, що в разі чого ви мали застрелити капітана. А такі речі не прощають.

– Так це ж тільки в тому випадку, якби він виявився провокатором і спробував убити мене! – гаряче вигукнув я, не припускаючи навіть думки про помсту, якби ми помінялися з капітаном місцями.

– Оце ж вони такі конспіратори, – спокійно озвалася з печі Галя, про яку ми й забули, будучи певними, що вона спить вже давно. – Скільки я їх застерігала, скільки просила поменше базікати з малознайомими людьми, не носитися з пістолетами! Як до стінки. Все наче у війну в наших акаціях граються.

– Ну, ви їх вже так не принижуйте, Галю. Хлопці вони гарні й серйозні, а вишколу ніякого. Сказано, рядові-необучені. А діло тут назріває вельми серйозне. І не так з боку німців, – це всім зрозуміло, – як з появою цих підозрілих офіцерів: чи то німецьких посібників, чи авантюристів, чи шкурників, котрі готові на все, тільки б виправдати здачу артилерійського полку ворогові. Тут гра піде серйозна. Від привласнення собі організації всього підпілля до повної компрометації Володіна і всього керівництва цим підпіллям. Для цього годяться провокації, підсиджування, доноси про неіснуючі гріхи, відсутність яких у даній обстановці довести буде дуже важко, особливо передовим, фронтовим органам смершу. Так що, мій юний друже, потрапили ви в дуже складне становище. На Фандеева надії ніякої – він готовий молитися на цих офіцерів, побачивши на них нашу форму, та ще й погони на плечах. А Володін – їхня основна мішень. Вдасться його скомпрометувати – вся багаторічна праця Дем’яна Леонтійовича по організації широкомасштабного, досить розгалуженого підпілля буде привласнена цією ватагою зрадників, запроданців, що в нагороду за здачу артилерійського полку одержали від німців

усі можливі привілеї, аж до носіння особистої зброї, права носити форму та збереження звань.

— І що ж тепер робити? — запитав я, коли Білов замовк і мовчав досить довго. Мені навіть здалося, що він задрімав, пригрівшись біля печі.

Але він повільно повернув до мене обличчя і глянув у очі ще тяжчим і майже спопеляючим поглядом. У світлі лампи цей погляд був страшний, якась нелюдська сила відчувалася в ньому і ненависть. Було таке враження, що Білов повернувся цієї миті з якоїсь немислимої далечини, де його допитували люті вороги з погрозами і тортурами або він сам збирався когось із них допитувати, а я його вирвав з того мовчання й ув'язнення так недоречно і так несподівано.

— Треба думати, — знехотя відповів він. — Є така сумна пісня: “Сяду я за стол да подумаю, как мне дальше жить, одинокому”. У Чехова в ялтинському будиночку висить над столом чи над каміном, забув уже, фотографія молодого офіцера в білому кітелі з отаким написом. Мене цей напис різонув по серцю, мов ножем. Не знаю чого. Врізалося в пам'ять навіки. — Він знову схилив голову і замовчав. Цього разу й повіки прикрив. — Давай спати, — стрепенувся він, мов зі сну. — Завтра подумаємо, що його робити.

Розділ третій

1

Вони з'явилися у Степівці того ж дня, як Володін дав одкоша Садкові та відправив його на Пересадівський хутір. Ще не протореною дорогою, по-вовчому, слід в слід, вони витяглися довгою вервечкою з п'яти чоловік по білій безмежності степу, доки дотягли до першої повздовжньої лісосмуги, що вела від межі пересадівського поля до степівських виноградників. Лісосмуга прикрила їх і ніби стерла з білої пустелі степу, а тут вже й вечір зайшов, і сутінки почали снуватися, і захмарене небо ще нижче придавило землю, черкаючи низькими хмарами за її нерівності й пагорби, чіпляючись за дерева і хрести на церквах, де вони ще лишилися, за села й хутори, за вітрогони й тригонометричні вишки на козацьких і сарматських курганах. П'ятеро чужинців вписувалися в простори й історію нашого степу — нерозгадану, мовчазну, завжди таємничу, а то й незнану, та через те не менш трагіч-

ну й печальну: трагедія й печаль крилися в приреченості на забуття. Найстрашніше ж вмирати, знаючи, що ніхто нікому не розкаже про твою смерть чи й про твій подвиг і світ забуде й одвернеться від тебе, наче тебе й не було ніколи.

Невідомо, чи приходили такі печальні роздуми п'ятьом кадрам радянським офіцерам, що вовчою вервечкою простували понад лісосмугою до Степівки, немов збиралися забратися в кошару й порізати овець або в якійсь оборі поцупити корову. Таке припущення виявилось б геть неправомірним, якби вдалося підслухати їхні розмови.

Дорогу проторював сніжною цілиною майор Орлов – командир полку, зданого німцям під Лозоваткою, двадцятичотирирічний здоровань і безумовний лідер цієї групи. Вище щиколоток вгрузаючи добрими армійськими чоботами в розсипчасту виснажливу мішанину ще не злежалого снігу, він невпинно місив його, немов глину в чамурі, навално просуваючись вперед, і встигати за ним усім іншим було важко. Особливо капітанові Копейкіну, сухорлявому, на вигляд туберкульозному замполітові з невизначеною посадою: чи він був лектором, чи партторгом полку, чи редактором полкової багатотиражки. Справжнього замполіта командира полку майора Афанасьєва відстояти не вдалося – його тут же розстріляли як комісара й більшовика. А на Копейкіна якось ніби й не звернули уваги, в усякому разі, поставилися, як і до всіх, майже прихильно. Від швидкої й тяжкої ходи він все частіше починав глухо кашляти, аж йому щось у грудях наче відривалося, але не просив Орлова йти повільніше. Він затулявся рукавицею, ховав у ній рота й носа, гукав майорові:

– Та перестань же ти псувати повітря, проклятий хаме! Весь степ запаскуджуєш – дихати нічим!

Орлов, ломлячись проти вітру і лишаючи Копейкіну та іншим своїм товаришам усі свої запахи, сміявся дурнуватим, здоровим сміхом циніка:

– Багато хрону вчора з'їв до холодцю за випивкою, а сьогодні глечик кисляку впоров замість опохмільки. От воно й виходить з мене. Єстество! Йолки-моталки. А вам, інтелігентному єврею, в носі крутить? То йдіть уперед, пробивайте лижню.

– Видать, пропащий ви чоловік, Орлов. Війна й висока посада не вибили з вас хамства, не виб'є й мирний час.

– Хреновий з вас пророк, капітан Копейкін, – огризнувся Орлов, беручи попід саму лісосмугу, де сніг був ще глибший. – Дослужусь до полковника, а то й до генерала,

доведеться по паркетах розшаркуватися, дамам ручки цілувати. Отоді й стану таким самим інтелігентом, як ви. Тож не все ще для мене втрачено, капітане. Ось тільки б війну закінчити та не сковирнутися у якійсь смердючій канаві. А там ми ще покажемо лоск і респектабельність — це діло наживне. Ви ж, мабуть, підете по партійній лінії та станете в якомусь обкомі чи райкомі ще більшою занудою, ніж на фронті.

Отак пікіруючись, вони в сутінках вийшли на край лісосмуги й зупинилися. В селі було тихо. Півні вже всілися на сідала, а собаки вгомонилися, виконавши денну норму гавкання. У жодній хаті не світилося, мабуть дотримувалися світломаскування, з чого можна було зробити висновок, що поліцаї й староста виконували свої обов'язки й стежили за порядком. Ліворуч біліла в темряві висока багатовіконна школа, навіть на вигляд покинута й забута.

— Нова школа, побудована Фандеевим у двадцять восьмому році, — сказав Садко.

Праворуч чорніли виноградники, за якими вгадувався широкий ставок і височіла присадкувата, мов рептух, гребля.

— Давай, Садко, йди першим, — приглушено сказав Орлов, вийняв з кишені “ТТ”, пересмикнув його, досилаючи патрон в патронник, і поклав за пазуху. — Веди нас. Ти ж тут всі ходи й виходи знаєш. Не бійсь, нашастався у такому великому селі по молоденьких солдатках, не поділившись з товаришами. Відробляй тепер.

Франтуватий Садко мовчки рушив уперед, беручи напрям на центр винограднику, але Орлов зупинив його:

— Ти що, здурів? Ціликом правитися в село! Та нас по цих слідах паршивий поліцай засіче і знайде за милу душу. Давай вибиратися на дорогу — там обов'язково мають бути сліди саней і підвід, та й люди вже з села і в село ходили. От ми й прощмигнемо по чужих слідах.

Садко круто повернув праворуч попід виноградником і повів їх все вниз та вниз, до самого ставка, тільки вже по той бік греблі, яка знизу видалася досить високою. Тут було продовження ставка, і полога його балка виводила на хутір Лоцькине і далі, на Бармашову. Вони перейшли ставок по льоду, де-не-де прикритому снігом, і мало не напорилися на промоїну. Їх зупинило в цілковитій темряві хлюпання чи, скоріше, плескіт води в закрайки криги. Вони обійшли промоїну, тримаючись подалі від села, бо з греблі їх було добре видно на білому тлі пустельної ставкової площини, і вийшли

знову за виноградник, який мав тут продовження, тільки й того, що був перетнутий ставком. Снігу намело тут, поза виноградником, ще більше, ніж на тій стороні, і вони провалювалися майже по коліна.

— Ти нас ведеш до чорта в зуби, — вилаявся Орлов у спину Садкові, котрий ломився через сніги, мов лось, ніби й не відчував втоми. — Знову лишаємо сліди, наче тут пройшов батальйон або рота.

— Зараз буде дорога з хутора на Степівку, — відсапуючись, мовив Садко. — По ній ми вийдемо на центральну вулицю.

— Прямо на поліцаїв? — лютився Орлов.

— Не турбуйся, вони так рано не виходять на патрулювання. До того ж майже всі поліцаї мене тут знають.

— Так то ж тебе. А нас ціла ватага. Обмундированих і озброєних радянських офіцерів у гітлерівському тилу.

— Це ще не гітлерівський. Це наш тил, бо живуть тут наші люди. Німців же й на сто кілометрів в окрузі не знайдеш. Але, щоб ти не турбувався, в першому ж провулку ми повернемо до кладовища. А там до старої школи вже рукою подати. Фандеєв чекає на нас і буде дуже радий.

— Чого йому, дурневі, радіти? — озвався вперше за всю дорогу Шипов. — Ми ще придивимося, що це за тип. Ми ще запитаємо його, як він фацько передав тебе по записочці в руки націоналістів.

— Та які там вони націоналісти, — зупинившись і зачекавши, доки підійде Шипов, сказав йому Садко.

— Сопливі дітлахи. Що їм дали, те і взяти, аби проти фашистів спрямоване, — додав Копейкін.

Але слово вже було мовлено — страшне слово! І, сам оглушений ним, Шипов Садка вже не почув. Ступив на втрамбований сніг провулка й пройшов повз нього, наче його й не було або вже не існувало для смершівця. Так воно й було тоді: варто комусь тільки назвати когось ворогом, як усе вже само робилося майже автоматично — за довгі роки репресій і богування каральних органів навіть окупація нічого не міняла і не могла змінити. Слово чекіста від часів воєнного комунізму й червоного терору було вище від закону. Це відчув одразу ж хворобливий і добрий Копейкін. Відсапуючись, він пробігся накоченою дорогою провулка, догнав і взяв Шипова за рукав:

— Кинь ці свої енкаведистські замашки хоч тут, доки виберемося з цього гівна, у яке ми вступили під Лозоваткою та ніяк не виберемося.

— А ти мені лекцій не читай. Я свою службу знаю, — злісно сказав Шипов, висмикнув з вуглих рук Копейкіна рукав і пішов уперед.

Глухою верхньою вулицею, понад кладовищем, вони, обігнувши церкву та не зустрівши ні лялечки, підійшли до приземкуватої цегляної земської школи, через розчинену навстіж хвіртку зайшли на подвір'я, трохи потоптались на ганку і ввалялися в коридор. Лункий, високий і просторий, він наповнився ними ущерть, як в добрі часи наповнювався школярами, і в дальньому його кінці прочинилися двері, впустивши в темряву широку смугу світла. З дверей вийшов, розкриливші руки, мов для обіймів, стрункий, худорлявий Фандеев:

— Ласкаво просимо! Милости просим, — перейшов він одразу на російську, а за ним з лампою в руках вийшла й Олександра Федорівна із своєю стриманою, завжди іронічною усмішкою.

— Зустрічаємо, немов якусь заморську делегацію, — тут же й підштрикнула вона, збиваючи патетичний тон свого чоловіка. — Ось тут віник, обмітайте ноги, щоб менше снігу нанести в квартиру, бо, може ж, і спати доведеться всім покотом на підлозі.

П'ятеро великих чоловіків у шапках та шинелях якось несподівано тісно заповнили цей лункий коридор — навіть у його просторі їх здавалося надто багато. Проте, поскидавши шапки й шинелі, вони якось поменшали і благополучно вмістилися у просторій кімнаті з такою ж самою високою стелею. А коли сіли за наготовлений Олександрою Федорівною стіл, то й зовсім все стало на місце. Дванадцятилінійна лампа, що невідомо яким дивом збереглася, можливо, ще з дореволюційних часів, підвішена над столом, яскраво й потужно освітлювала молоді, гарно виголені обличчя прибульців, високі зачіски, рипучі портупеї і особливо золоті погони, що просто вражали своєю несподіваністю й відгомном чогось далекого, майже доісторичного, що доводилося бачити лише в кінохроніці та кінофільмах про громадянську війну.

Поставивши до холодців, кров'янки й домашньої ковбаси ще й гарячої печені, Олександра Федорівна глянула на довгенький-таки стіл під лампою, за яким, крім прибулих офіцерів, сиділи Липа, тілиста Будчиха, вчительки-сусідки по проживанню в старій школі — всі молоді в соку; чоловіки на фронті, а тут ціла група радянських офіцерів чи, як тоді казали, красних командирів. То хоч подивитися на них, хоч поговорити чи тільки послухати, та й то легше буде. Гуртом

оце й стіл такий накрили для дорогих та несподіваних гостей. Доки Михайло Митрофанович у чорному святковому костюмі, купленому перед самою війною в Миколаєві, у білій сорочці та в галстуці розливав первак, знесений чи не з усього кутка, в старовинні чарки, Олександра Федорівна з властивою їй іронією дивилась-дивилась на це просто-таки фантастичне застілля у власному домі, а тоді підійшла до самого столу й сказала: “Якби не оці баби, то, їй-бо, хоч картину пиши, як оту, що в Москві, в Третьяковці, “Совет в Филях”.

Всі засміялися: і офіцери, котрі ту картину бачили, і солдатики, які про неї й не чули, а розпашіла після першої чарки Будчиха, навалюючись тугою груддю на плече Орлова, гукнула:

— Ця Сашка завжди щось вигадась смішне. А я пропоную налити по другій та випити за перемогу над Гітлерякою, щоб наші хлопці швидше додому повернулися, бо ми вже по них і слізьми, і ще дечим стеклися. Забули вже, як то сплять з чоловіками, за потом за їхнім скучили. — Вона хлюпнула собі в гранчак, гранчак же подала й Орлову, цокнулася з ним і підморгнула: — Доганяй, майор, та не перечепися! — і кинула самогон мов за себе.

— А поліції не боїтеся? — запитав Орлов, вихиливши гранчак, аж йому тая сивуха-шпагатівка дух забила, та він, хлопець — не промах, закусив свинячим холодцем і міцно взявся спраглими руками за туге, мов налите, стегно дорідної Будчихи, погладив його з протягом, розсуваючи їй ноги під столом.

— Та не тут же, горенько моє, — вдарила його по руках Будчиха, а сама розшарілася, хустку скинула, і на повні плечі її важкими хвилями сипонули золотисті пухнасті коси, розсипалися по спині. Вона стала звабливою, красивою і ще зовсім молодюю, бо їй і справді добиралося ще тільки до двадцяти п’яти, як і Орлову. Зупиняла вона наврипливого майора шепотом, а вголос сказала: — Що нам та поліція вошива! Що я Певки Шкета чи Альошки Торовця боюся? Обох соплякою перешибу. Та й до Михайла Митрофановича вони не ходоки: у школі їм нічого робити. Хай ганяють дівок та парубків по досвітках. А як і прийдуть, то що ж. Чарки не пожаліємо, наллємо і їм різдвяної. Сьогодні ж Святий вечір! “Гей, наливаймо повнії чари, щоб через вінця лилося, щоб наша доля нас не цуралась, щоб краще в світі жилося”. Та чого ж не підспівуєте, га?

— Рано ще, рано, — сказала котрась із солдаток. — І не роззнайомилися як слід, та й випили ще мало. Як його, в

біса, співати? Прийде час – заспівається само. Гульня покаже. А поки що підносьте гостям нашим дорогим, хай з дороги одігріються та настрою набираються.

Фандеев не встигав наливати, то йому взявся допомагати Василь Лісник, рідний брат Олександри Федорівни, ще дотепніший за неї і великий мастак вигадувати вуличні прізвиська. Чи не половина їх у селі пішло від нього: як приліпить, уже не одірвеш. Він пішов з вихиласами навколо столу, приспівуючи й припрошуючи, тож товариство раптом ожило, ніяковість як рукою зняло. Орлов тим часом почав перебирати ініціативу, м'яв Будчисі пухкі та здобні боки, гладив коліна, аж вона почала потихеньку розтуляти їх, і незабаром під загальний гамір вони вивалилися в коридор ніким не помічені, і вже там, у якійсь темній комірчині, згоднілий у таборі та на хуторі на жіночу ласку, майор допався до неї по-справжньому. Війна їх звела несподівано легко й просто для цієї запопадливої жаги й любові, може, ще легше й невимушеніше посилала саме цієї миті комусь молодому й нецілованому наглу смерть на своїх велетенських, немірняних просторах. Коли вони повернулися, розпашілі й потомлено-зняковілі, Василь Лісник одразу ж прийшов їм на поміч: ніби й не помітивши їхньої відсутності, він вхопив їх обох за руки, обвів у затінку абажура навколо столу і зупинив перед Фандеевим. Михайло Митрофанович не вмів пити самогону – п'янів від перших двох чарок – і зараз, погойдуючись з боку в бік, боровся зі сном, заледве розліплюючи повіки. Господарю це зовсім не личило, але Лісник давно перебрав на себе його обов'язки і тепер незлобиво сказав:

– Генералісимум Суворов долає Альпи. Давайте, майоре, допоможемо йому. – Вони взяли Фандеева під руки і тихенько вивели в сусідню кімнату, що правила за спальню, і там вклали його на ліжку з допомогою Олександри Федорівни, котра встигла не тільки зняти з чоловіка піджак і розв'язати галстук, а й стягла з нього модні празникові черевики.

Гульня, як кажуть у Степівці, продовжувалася без господаря.

2

Ранок видався тихий, ясний і погожий. Приморожувало. З димарів вставали вертикально й підносилися високо в небо

дими. Коли Михайло Митрофанович за давньою багатолітньою звичкою встав раніше за всіх, він виявив у себе тільки капітана Шипова, що спав на дивані в тій самій кімнаті, де стояв і зараз наготовлений до сніданку стіл: Олександра Федорівна спорядила його ще з ночі. Голова в Михайла Митрофановича, як завжди, тріщала. Немилосердно ломило скроні, нудило, і серце билосся, як овечий або козячий хвіст. Він рвався надвір, на свіже повітря — це був єдиний рятунок для нього, бо за все життя беззмінний директор школи, незважаючи на досить часті застілля, так і не навчився пом'якшуватися.

Проходячи повз Шипова, якого не запам'ятав і вчора якось ніби й не примітив, він звівся навшпиньки, щоб не розбудити гостя, але той зиркнув на нього з-під чорної масивної брови і одразу ж заплющився, вдаючи, що спить. Хоч повіки його тремтіли і брова теж тремтіла, похмура й важка, погляд вразив Фандеева твердістю, наче Шипов вицілював його з-під шорсткої своєї шинелі, накинutoї поверх ковдри, ще шорсткішими, можна сказати, жорстокими очима, в яких ніби з глибин сну зорила на нього сама ненависть. Тихенько прочиняючи двері своєї давньої й звичної квартири, Фандеев чув той сповнений настороженості й ненависті погляд спиною, і холод страху піднявся раптом з низу живота і поповз, судомлячи нутрощі, до самого горла. Тож, причинивши за собою хатні двері, Михайло Митрофанович підбігцем вискочив з коридору на заросле живоплотом з жовтої акації подвір'я і в мученицьких корчах виблював усе, що з'їв і випив вчора.

Стояв між кушами живоплоту, озираючись на всі боки, чи не бачив хто, але сонце ще тільки піднімалося за кладовищем і на вулиці не було ні лялечки. Важко дихаючи й витираючи сльози, відчув якусь полегкість у животі, в шлунку, а не в серці — серце його стислося від тривоги і жаху, ніби той погляд вже гіпнотизував його колись у найтяжчі дні життя і тепер обіцяв повернення чогось страшнішого за фашистську окупацію. Здається, давно вивітрився з пам'яті й забувся погляд начальника райвідділу ГПУ Зарувинського, коли той допитував його в справі СВУ і домагався зізнання в неіснуючих злочинах. Він допитував Фандеева в підвалі за високими мурами, схрестивши під стільцем криві й товсті ноги, так що аж халяви хромових чобіт сповзали з литок. Косуючи одним сірим, а другим карим оком, він ніби попеременно стріляв ними йому в душу:

— З ким підтримували зв'язки у Харкові? Кого знали близько з проводу СВУ, крім Скрипника, у якого були на прийомі? Ми все знаємо: ваші часті як для скромного сільського вчителя поїздки аж у Харків давно насторожили нас. Називайте прізвища, адреси — я готовий записувати, — тримав він олівець над розкритим зошитом.

— Я їздив до родичів, а більше ні з ким не стрічався.

— Ви привезли звідти партитуру сюїти Давидовського “Б'ють пороги” і розучували її з сільським хором. Хіба не знаєте, що сюїта ця визнана націоналістичною і заборонена до виконання?

— Вперше чую від вас. Адже написана вона на слова Шевченка. А його ж не вилучили з шкільних програм, не заборонили ще й “Кобзаря”. Та й що було б з нашою літературою, коли б вилучили з неї Шевченка?

— Не шийте Радянській владі такого варварства, — різко сказав Зарувинський. — Ніхто Шевченка вилучати з програм і не збирається, бо він революціонер-демократ. Але є в нього, ну як вам сказати, небажані вірші! Наприклад: “Раби, підніжки, грязь Москви...” Хіба це вам не ріже вухо? Є й натяки: “Б'ють пороги, місяць сходить, як і перше сходить” — тут не лише натяк, а й погроза, мовляв, які б не були революції, що б не робилося в світі, Україна як була козачою вольницею, так і буде вільною і самостійною. От чому заборонено сюїту Давидовського, а вірш цей вилучено з останнього видання “Кобзаря”. Ви як директор семилітньої трудової школи маєте знати це.

— Не поділяю ваших міркувань, — сказав тоді Фандеев і тут же й пошкодував, бо Зарувинський зірвався з місця, аж стілець перекинувся, й дав йому ляпаса. Хоч і пухка була рука нероби, але важка: в очах спалахнули блискавки, а у вухах ударили дзвони.

— Посидь тут іще, сволого, — сказав, застібаючи шинелю, Зарувинський і пішов до дверей, біля яких стояв червоноармієць з примкнутим багнетом і “їв начальство очима”. — Може, поміркуєш над тим, що я сказав, та й що-небудь пригадаєш із своїх відвідин Харкова.

Тоді його потримали в підвалі тижнів зо два і випустили, знявши з посади директора школи. Його переслідували дуалістичні, але прикипілі погляди Зарувинського майже до самої війни. Перед війною забулися, а це ніби знову вигулькнули з-під офіцерської шинелі прибульця, наче передані в спадок. Пригадалася напружена мовчазність цього капіта-

на, що сидів поряд з ним і майже не пив самогону, дудлячи узвар. “Вигадаю, — сказав сам собі Фандеев. — Це мені, мабуть, з перепою здався підозрілим погляд малознайої людини, та й Зарувинський, цур йому, не знати чого пригадався”. Він відчув, що змерз, і швиденько повернувся в кімнату.

Гість уже встав, устиг умитися, розчесатися й сидів за його робочим столом, за яким він майже двадцять років перевіряв зошити своїх учнів.

— Доброго ранку, — сказав він Фандееву майже привітно, і Михайло Митрофанович відчув себе ніби на прийомі, якого довго сподівався, ще довше добивався, а тепер не знає, за чим прийшов.

— Доброго, доброго, — розгубився він і став у порозі ні в сих ні в тих, наче вже й не в своїй хаті, а в якомусь недоступному кабінеті, де володарював цей невдатний, невеличкий на зріст капітан. — Коли це ви встигли? Як виходив, ви спали, а прийшов...

— Я встиг у вашій шухляді знайти навіть записку, яка мене дуже цікавить. Ось вона. — Капітан показав зім’ятий папірець і, розгладивши його, прочитав: “Подавцеві цього передайте мій годинник”. “Годинник” — це капітан Садко? — Шипов знову втупив у Фандеева свій важкий, приліпливий погляд, від якого рибилось моторошно.

— Так, — видавив із себе Фандеев, і його знову занудило, і голова заболіла знову. — Що ж ви чините обшук і допит у моєї власній квартирі? — з докором мовив він, борючись із нудотою. — Я ось візьму та вижену вас к чортовій матері! — крикнув він.

— Тихо-тихо, — вийшов капітан з-за столу і підійшов до нього впритул.

— Не командуйте тут! — гаркнув на нього Фандеев, як кричав колись на своїх учнів, і найнеслухняніші боялися його гніву.

— Та я не команду, — вмовляв його Шипов. — І допиту ніякого немає. Адже ми друзі, боремося проти фашистів — який може бути допит? Просто мене зацікавила вся ця історія з нашим товаришем, з передачею його комусь невідомому і намагання переправити в Христофорівку. Для чого, хотілося б знати? І хто такий Володін? Ви можете мені розповісти про нього?

— Не хочу вести розмову в такому тоні, — відрубав Фандеев. — Що б ви тут не говорили, а це допит. По якому праву ви влаштуєте його мені в моєї хаті? Це чортзна-що!

— По праву контррозвідника Червоної Армії, — холодно сказав капітан Шипов, — і ваша відвертість і чесність можуть виправдати вас.

— А в чому ж це я провинився? — здивовано розвів руками Фандеев.

— У тому, що злигалися з репресованим елементом націоналістичного штибу. Що у вашу групу доставлено з Берислава оунівську листівку. Може, скажете, хто її приніс, де вона і чи можна її почитати?

— Це знову допит, — трагічним тоном вимовив Фандеев. — Мабуть, інакше ви не вмієте розмовляти. Як прийдуть наші, тоді я все розповім справжній контррозвідці, а не збіглому полоненому, яким ви є зараз.

— Тоді буде пізно, — пригрозив Шипов і пройшовся по кімнаті, тримаючи руки в кишенях бриджів.

У цей час в лункий коридор, чути було, ввалилася ватага чоловіків з гучними й охриплими на похмілля голосами, двері кімнати різко розчинилися, і майор Орлов, зайшовши першим, гукнув від порога:

— О, вже бачу: смерш за роботою! — А підійшовши ближче, шепнув Шипову: — Кінчай свої вибрики, ідіоте, хоча б до приходу наших. Бо я швидко приведу тебе до тям. — Він взяв Фандеева під руку, одвів до вікна. — Пробачте, Михайле Митрофановичу. Він і нам всі печінки проїв із своїми присікуваннями. А в самого ж рило в пуху ще дужче, ніж у всіх нас: контррозвідник не має права в полон потрапляти. Ми його прикривали від німців, врятували, можна сказати, а він знову за своє. Така вже порода...

— Така професія, — сказав Фандеев. — Роздягайтеся, та будемо снідати.

— Не бачу хазяйки, — знявши шинелю й потираючи руки, сказав Орлов.

— Побігла до Будків за підкріпленням, бо цього, що на столі, — кивнув Фандеев на осиротілий графин, — мабуть, не вистачить. Знаю з досвіду. Однак як це ви примудрилися розминутися з нею? Адже ви звідти?

— Ого-го, ви теж взяли мене допитувати, — засміявся Орлов. — Адже у вас на Україні кажуть: на козаку немає знаку! Давайте похмелятися, бо й у мене башка тріщить. Добрячий самогон!

— Хоч самі й не женемо, але поганого не тримаємо, — усміхнувся й собі Михайло Митрофанович. — Сідайте, дорогі

гості. Доки всядемося, то й хазяйка надійде. Та, мабуть, і не одна, — зиркнув він на Орлова. — Василю, наливай. Та вдаримо лихом об землю, щоб дома не журилися!

3

Першою побачила німців Будчиха. Вона трохи прилізнілася, пораючись по господарству у себе на обійсті, і коли підходила до старої школи, уздріла в просвіті вулиці патруль, що наближався із степу й прямував до центру села. За селом, на білій засніженій рівнині, виразно темніли парні патрулі, поодинокі солдати в касках і з гвинтівками за плечима — розтягнувшись довгою вервечкою, вони охоплювали село з двох боків, оточуючи його, немов облавою. Будчиха глянула на нижню вулицю від ставка — і побачила на ній патрулів. По середній вулиці теж сунули повагом чорні силуети з примкнутими багнетами. А за кладовищем, обтікаючи село, сніжною цілиною простувала до виноградників взводна колона, поперед якої на доброму коні їхав офіцер у високому кашкеті. У яскравому ранковому промінні вилискував кінь, вилискували кавалерійська портупея й широкий пояс на офіцерові, спалахували на сонці багнети, куці й широкі, за плечима у фашистських вояків.

Серце в Будчихи обірвалося й закотилося десь у п'яти. “Ой, Боже ж мій, — подумала вона, — це ж усіх нас виганятимуть на белебень із села, а хати, мабуть, палитимуть. Де ж ми подінемося серед зими?”

Доки добігла до школи, почула лемент на тім кінці села, звідки вступали німці. Кричали й плакали жінки, ревіли корови. “Мамо!” — кричала якась дівчинка злякано й розпачливо, і в Будчихи аж в очах потемніло. Вона вбігла в лункий коридор як навіжена. Перебігла його й рвонула високі двері на себе:

— Німці! — крикнула несамовито. — Оточують село! Всіх виганяють з хат. Рятуймося, доки не дійшли сюди.

— Звідки вони йдуть? — спокійно запитав Фандеєв.

— З вершини, від Доброї.

— Далеко від нас?

— Були проти Загорочая. Йдуть повільно, у двори не заходять. А край села чути лемент. Мабуть, вже виганяють, хоч село біля греблі ще й не оточено. Туди прямує головна колона на чолі з офіцером.

— Всі, хто у формі, за мною, — сказав Фандеєв. — Решта лишайтесь за столом — будемо зустрічати гостей.

У дальнім кутку лункого й напівтемного коридору Михайло Митрофанович почав відсовувати рундук із зерном. Орлов, Садко, Копейкін кинулися допомагати йому. Тільки Шипов стояв, засунувши руки в кишені.

— Що? В штани напудив? — кепкував з нього Орлов.

— Негайно принесіть сюди шапки й шинелі й нічого там не забувайте, — наказав Фандеев, і Шипов побіг виконувати його наказ, смішно втягнувши голову в плечі і для чогось присідаючи, ніби він біг під кулеметним вогнем і його могли помітити спостерігачі.

Під рундуком був люк, що вів у просторий підвал, де зберігалася квашенина, картопля, буряки, присипані землею. Широченькою й зручною драбиною всі спустилися в досить сухий і чистий підвал, виритий ще тоді, як будувалася ця земська школа, тобто на початку нашого століття.

Шипов приніс і кинув жужмом шинелі й шапки і сам спритно шугонув униз, зацікавлено оглянувся.

— Добрячий схрон, — сказав він. — Тут нам і жаба цицьки дасть, якщо всіх виженуть, а школу підпалять.

— Не виключено, — підтвердив Орлов. — А що замість цього сховища запропонуєте ви, ушлий наш контррозвіднику?

— Село німці не палитимуть, — сказав Фандеев. — Воно перед ними не проштрафилось. Який же їм резон палити? А вилізти ви завжди встигнете й без сторонньої допомоги: невже вчотирьох не подолаєте рундука? Відіпхнете його й вилізете.

— Фашистам у лапи? — запитав Шипов.

— А хіба ви там не були? — усміхнувся Фандеев. — Якось викрутись. Хоч вилазити доведеться тільки в разі підпалу. А так сидіть тут тихо, не паліть, не розмовляйте голосно й не кашляйте...

— Можна тільки чхати, — пожартував Орлов.

— В усякому разі, ми вас не залишимо, — пообіцяв Михайло Митрофанович і поліз нагору. Він зачинив люк, з допомогою Лісника пересунув на місце рундук, що надійно затулив його, і повернувся до столу.

Ой горе-е-е тій чайці,
Горе ті-і-ій небо-о-зі... —

почав було Михайло Митрофанович свою улюблену пісню, але ніхто його не підтримав.

Усі були вкрай стривожені і рвалися додому — до дітей, до своїх рідних і затишних хат, що стали беззахиснішими за дітей, до корів і курей, яких треба було кидати на поталу окупантам, і Фандеев не став їх затримувати. Коли жінки, сяк-так понакидавши на себе куфайки, саки і пальта та накрившись темними хустками, дременули по домівках, Михайло Митрофанович налив по півсклянки синюватого самогону, подав Василю Ліснику, стукнув своїм гранчаком об йогого:

— Давай, Василю, хоч похмелимося, будь воно неладне, бо мене нудить і голова розвалюється. А там будь-що-будь!

— Бенкет під час чуми? — запитав завжди усміхнений і готовий до жартів Лісник і дуже серйозно й повільно вихилив смердючу рідину, взявся закуштувати. — Невідомо, коли тепер доведеться ще випити й закусити.

У цей час прогупали кроки попід вікнами і в шибках зблиснули каски. Потім заскрипів ганок. Чути було, як розчинилися двері.

— Нун, льос-льос! — владно прозвучав простуджений голос, і Олександра Федорівна схопилася було, щоб вибігти назустріч.

— Сиди, — взяв її за руку Фандеев. — Хай самі увійдуть і застануть нас за столом.

Кроки наблизилися й зупинилися біля дверей.

— Геррайн! — гукнув Фандеев. — Бітте, бітте!

Двері відчинилися, і на порозі виріс приземкуватий і рудий унтер-офіцер з кобурою парабелума на поясі. За ним маячили вищі за нього два солдати з гвинтівками за плечима. До гвинтівок були примкнуті широкі й короткі багнети, схожі на ті ножі, якими колії колють кабанів.

Фандеев підхопився з місця майже зраділо і широко повів рукою, запрошуючи:

— Бітте шьон. Трінкен шнапс унд ессен брот...

— Сальо, сальо, — зрадів унтер-офіцер. — Сальо карашьо! Зер гут! — Він швидко перейшов кімнату, схопив графин, хлопнув у найближчі склянки грамів по сто самогону. — Ганс! — гаркнув одному солдатові, і той, клацнувши кованими підборами, виструнчився, стройовим кроком підійшов до столу і взяв склянку. — Еріх! — гукнув унтер другому, і той зробив те саме. — Прозіт! — гукнув унтер-офіцер, вхопивши свою склянку й піднявши її над головою. — Пузамен, — додав він. — Разом! — і хвацько перекинув самогон у рот. — Ах! — видихнув він, вирячивши очі, і сльози навернулися, і дихання йому перехопило.

Всі дружно випили й кинулися закушувати. Солдати не зняли гвинтівки з пліч, не розстебнули шинелей, швидко й жадібно почали набивати роти хлібом, салом, картоплею.

— Та пороздягайтеся ж, антихристи, — гукнула Олександра Федорівна, — чи хоч шапки поскидайте!

— Юде! — сказав унтер-офіцер і зірвав довгокозиркового кашкета з першого солдата. — Юде! — зірвав кепі й з другого, а свою пілотку засунув за погон. — Нох айнамал, — глянув він на Фандеєва.

Михайло Митрофанович налив усім трьом, і Лісникові, й собі.

— Ессен, ессен, — показав він на холодець, вінегрет і кров'янку,

— Данке, абер цу шпет, — показав унтер на годинник. — Пізно, пізно. Пора, — квапив він своїх підлеглих. — І ви теж збирайтеся. Аллес вег! Нах Ніколаев. — Вони ще раз випили й закусили, поклали дещо і в кишені, загорнувши в брудні носовички по шматку хліба й сала.

Розібравшись, хто тут господарі, унтер почав випихати Лісника:

— Додому! Додому! Бери свою фрау і вег! Евакуація! Шнеллер, шнеллер!

— А кури, а гуси? — заломила руки Олександра Федорівна. — А корова?

— Блайбе, блайбе! — кричав на неї унтер-офіцер. — Вермахт! Германия! Ми! — бив себе в груди. — Все тепер наше...

— Що ж робити? — ні в сих ні в тих стояла посеред хати Фандеїха...

— Нічого не зробиш, — сказав Фандеєв. — Ходімо, Сашо. Що людям, те й нам. Сказано, окупація.

— Окупаціон! — гукнув від порога унтер-офіцер, вихопив з-за погана пілотку, для чогось, вже по-п'яному, змахнув нею: — Льос, льос! Давай, давай! Шнеллер! Бістго, — картавив він. Потім хвацько, одним рухом кинув пілотку на довге нечесане волосся, приклав до неї руку: — Ауфвідерзее! Цайт мінутен, — показав він на свій ручний годинник. — Абе бістго! Виноградник, — махнув він рукою на південну околицю села і пішов доганяти своїх підлеглих, що гатили кованими чобітьми в лунку підлогу, добиваючи її біля порога. Потім гاخнули вхідні двері, і все стихло.

А з вулиці долинав лемент: перегукувалися жінки, кричали діти, ревіли корови, бо деякі хазяйки здумали вести за собою в евакуацію корів. Німці виривали у них з рук налігачі,

штовхали в спину, і неприкаяні корови незвично і моторошно блукали засніженим селом, деякі поверталися в розчинені стайні й ревли над порожніми яслами, лякаючись спорожнілих обійсть. Вигнані з дворів гуси мерзли, посідавши на сніг, а гусаки, високо звівши голови на довгих шиях, погрозово й трубно кричали, не знати на кого й для чого. Все це видно було з венеціанського вікна Олександрі Федорівні, і велика туга і страх оповивали її душу.

Михайло ж Митрофанович прокрався до рундука і, не відсовуючи його, постукав каблуком об підлогу:

— Ви чуєте мене?

— Чуємо, — глухо відгукнувся простуджений голос Копейкіна.

— Сидіть там і не рипайтеся. Я все там приготував для вас: і хліб, і до хліба, кілька плошок на діжці з капустою. Капусту, до речі, теж можна їсти. Як проголодаєтеся, буде вам за гостинця. Побачимо, що буде далі. Навряд чи німці поженуть все населення, жінок і особливо дітей. Думаю, що це своєрідна тактика: вигнати всіх підряд, щоб не було надії зостатися чоловікам. В усякому разі, орієнтуйтеся по обстановці.

— Так ви теж спускайтеся до нас, — пробубонів, здається, Орлов.

— Ні, мене вони засікли. Особливо унтер-офіцер. Спohватиться, що мене нема, почне шукати, то й вас знайде. Мушу йти. А там побачимо. Може, відпрошуся. А може, з Бармашової втечу.

Вони одяглися і вийшли, бо повз вікна все густіше та густіше йшли люди з клумаками, тягли за собою дітей, а ті впиралися і плакали, відчуваючи своїми дитячими серцями біду й поневіряння серед зими вдалині від рідної й теплої домівки. Тепер німці заходили в кожне обійстя й буквально викидали з хат усіх тих, хто забарився. Солдати, що стояли за селом в оточенні, повалили у вулиці і прочісували кожну садибу, повітку, клуню, стайню, щоб, бува, хтось не сховався. Тісною шеренгою вони сунули вслід за лементуючим натовпом вигнаних з хат жінок і дітей, мовчазні й темні, захоплюючи засніжені вулиці на всю ширину, ніби вигортали із села всі залишки життя. Худоба ревла по хлівах, відчуваючи, що її покинули хазяї, гавкали безперестанно по всіх вулицях собаки. Тільки співали на відлигу дурнуватої півні. Моторошно було дивитися на покинуте село, на осиротілі хати, на спорожнілі двори, у яких товклися вже добрих сто років безугавно.

З усіх трьох вулиць до винограднику на вигін плавом плвли люди в супроводі солдатів та унтер-офіцерів, а під гледичією біля огорожі сидів верхи на доброму коні офіцер у шкіряному реглані, майже такого ж зеленого кольору, як німецькі шинелі, з плетеними погонами і в кавалерійській портупей, перекинутій через одне й друге плече. Він курив сигарету, не знімаючи рукавичок, і дивився, як вигін напо-внюється людьми. Кінь під ним стояв мов уколаний, і сам він сидів без жодного руху, покурюючи й поклавши руки на луку сідла.

Фандеєв, побачивши мене й Галю, її брата й матір, підійшов і одразу ж почав обурюватися:

— Це чортзна-що — виганяти з хати вагітну жінку на останньому місяці! Куди ж вона дійде? До Бармашової? А там? Зараз я знайду унтер-офіцера, який заходив нас виганяти, але не відмовився від чарки. Ага, он і він. — Михайло Митрофанович угледів рудуватого унтера, що саме підходить до натовпу з двома своїми солдатами. Всі троє розчервонілися, одразу видно, що під мухою. Фандеєв підійшов до нього й почав щось швидко говорити йому німецькою мовою, весь час показуючи на Галю. Він навіть тягнув унтера до неї, щоб той пересвідчився сам у її вагітності, але унтер-офіцер владно вивільнив руку і кивнув підборіддям на офіцера. Той одразу ж помітив їхнє вовтузіння — він, мабуть, помічав кожен рух у натовпі — і виразно змахнув рукою, показуючи, що Галя може йти.

— Ідїть, мамо, й ви, — підштовхнув я Соломію Мусїївну, пильно стежачи за офіцером, ніби питаючи в нього дозволу, і він ствердно захитав головою, докурив сигарету і, кинувши недопалок через плече, торкнув коня й підїхав до натовпу.

— Всі жінки й діти, а також старі діди, — сказав він чистою українською мовою, — можуть повертатися додому. Чоловікам вишикуватися по чотири і рухатися на Бармашову. Ви директор школи? — запитав він Фандеєва.

— Яволь! — гаркнув унтер-офіцер за спиною у Михайла Митрофановича, не встиг той і рота розкрити.

— Забирайте дружину і йдїть додому. Ми до вас заїдемо пообїдати.

Фандеєв здивовано глянув на мене, на Віктора, на Олега, здвигнув плечима й пішов у село, дивуючись ще більше за нас.

— Унтере! — гукнув офіцер. — Ведїть їх колоною по чотири. Охорону вишикуйте по боках і доведїть їх засвітло. Ясно?

— Яволь! — виструнчився унтер і пішов у голову колони.

Ми всі з сидорами за плечима вишикувалися на мокрому снігу, що під промінням яскравого сонця почав інтенсивно розтавати, і рушили, ступаючи невлад, грейдером на Бармашову.

Офіцер так само непорушно сидів у сідлі і невідривно дивився, як ми виходимо з вигону на грейдер, долаючи глибоченські кювети. І коли весь стрій вибрався на дорогу і взяв сякий-такий темп просування, офіцер пустив коня учвал, обскакав нашу колону по цілині, і я чув, як він сказав унтеру по-німецьки:

— Я вас наздожену на півдорозі, а зараз поїду і вип'ю та закушу за вашим прикладом. Ведіть у темпі, щоб темрява не застала вас у дорозі.

4

Оскільки ставок ділить Степівку на східну й західну частини, то й етапи формувалися роздільно: спочатку на Бармашову погнали чоловіків із східної частини, бо вона була ближче до Бармашової, а потім — із західної. Так ці два етапи, оточені з боків солдатами з гвинтівками напереваги, з примкнутими багнетами, але без собак, і правилися по сліпучо освітленій сонцем рівнині один за другим з чималим інтервалом. У всякому разі, за сім кілометрів дороги я, скільки не оглядався, не міг помітити тогобіцького етапу, в якому мали йти Олег, Вітька, брати Солоні та брати Юдіни, Коля Пономаренко і Толя Король — тобто основна наша степівська підпільна група. Хоч скільки наказував нам Дем'ян Леонтійович, скільки попереджав, щоб заздалегідь готували схрони та ні в якому разі не далися запроторити себе в етап, уникнути цього не вдалося. Похватали всіх нас, як курчат. Тільки в етапі й оглянулися, та вже було пізно. Я не знав напевне, чи потрапили мої товариші в етап, але й сумнівів у цьому не лишалося, оскільки вчора пізно увечері ми всі зібралися востаннє у нас у батьківській хаті над ставом, довго гомоніли й радилися, як нам тепер бути, оскільки Галі вже треба було перебиратися до матері: наближалися пологи.

У кожного з нас було приготовлено з осені схрони в хатах, у клунях, в коморах і засіках, але ж ніхто не міг передбачити, що німці виганятимуть усіх поголовно, від старого до малого, та ще й за участю місцевих, наших степівських, по-

ліцаїв, котрі знали склад кожної сім'ї. Тому я був певен, що всі мої хлопці теж сурганяться по снігу в оточенні німців на Миколаїв. Вириватися з етапу треба було за всяку ціну саме з Бармашової: тут понад ставковою балкою, порослою очеретом і кугою і зовсім пустельною, легко пройти непоміченим назад до Степівки. Завтрашній же перегін буде набагато довший, в олюднених місцях, і пробратися в Степівку навіть після вдалої втечі буде не так-то просто, а може, й неможливо: кожен мужчина в евакуйованих селах викликає підозру і буде заарештований негайно.

Поруч зі мною місив сніг Сашко – сімнадцятилітній Галин брат, мовчазний і геть пригнічений. Його вже забирали разом з Віктором та іншими нашими степівськими хлопцями до Німеччини, але їм якось удалося втекти з німецько-єврейської колонії Доброї, де був збірний пункт, бо охорона там була кепська, а в паркані, за яким їх тримали після комісії, виявилися дірки. Тепер же ніякого паркана не було, а був тільки білий сніг на рівному полі, і ні деревця, ні кущика вздовж рейдера – тож видно все як на долоні. Навіть якби миша пробігла, й ту було б видно. А солдати йшли по боках з гвинтівками напереваги, а позаду чвалав підпилий унтер, замикаючи цей печальний стрій, і вузькою смужкою попід самим обрієм бовваніла Бармашова.

Сонце вже звернуло з обіду, і короткий зимовий день починав меркнути. Всі йшли мовчки, мов приречені, похиливши голови, однаковісінько дивлячись собі під ноги. Ні сміху, ні жарту не спалахувало у чималій колонії, бо гнали всіх у рабство, в невідомість саме тоді, коли наші ось-ось мали визволити село. Саме ця близькість визволення, так нагло й несподівано втрачена, спустошила людські душі, кинула кожного у безодню відчаю, безвиході, повної прострації. Все сталося так несподівано, так вбивчо просто, що лишалось тільки дивуватися: як можна було не передбачити такої простої й невідоротної акції? І як додумалися до цього геніального й безвідмовного заходу німці?

Ні мовчазний Михайло, ні Білов-Годенко і натяку не зробили про можливість такого варіанту евакуації, розповідаючи про те, як їх виганяли з Берислава. Там, мабуть, було інакше: німці вміли враховувати всі обставини, як уміло й майстерно використовували вони в бойовій обстановці всі природні перешкоди при обороні та всі особливості місцевості при наступі. То що їм було захопити у свої тенета таких непередбачених і незугарних суб'єктів, як ми? Їх усього

десятеро, ну, дванадцятро, а нас чоловік сто двадцять, а то й півтора ста набереться. Але в них гвинтівки, а у нас сидори. Їхня воля і влада над нами були повними й непорушними, і нам лишалося тільки місити сніг, похнюпивши голови, дивлячись собі під ноги. Похнюплена приреченість витала над колоною, над усіма нами і над кожним зокрема. Похилені голови, білі сидори з мішків за плечима справляли гнітюче враження: всі ми схожі були на волів, яких женуть на бойню. Навіть співчуття не викликало це ганебне видовище, а лише смертельну тривогу, моторошний жах перед далекістю й неблаганністю цього вигнання. Від чужої волі, а точніше — ворожого свавілля, віяло холодом і невідворотністю смерті, загибелі на далекій чужині, де й самим німцям, ми чули, не було вже життя від постійних бомбардувань. А що ж чекало там нас?!

Відігнавши нас від села на кілометр, німці зовсім розслабилися, позакидали гвинтівки за спину і на ходу підобідували: розгорнули носовички, у які загорнуто було нехитрий солдатський сухий пайок — галети, сир, кава у фляжках. Видно було з усього, що Степівку виселяли вони не першою. Всі їхні дії й поведінка кожного носили характер упевненості, спокою, врівноваженості. Тактика виселення й супроводу етапів цією зондеркомандою була давно вивірена, опанована в усіх деталях, і ця спокійна впевненість не лишала нам жодного шансу на втечу з колони. Хіба що у Бармашовій під час ночівлі. Я був певен, що з Бармашової я втечу неодмінно. Була якась внутрішня переконаність у тому, якимось радісним передчуттям, наче це мені самою долею було передбачено. І ця переконаність, раз з'явившись у серці, вже не покидала мене всю дорогу.

Я вивільнився з оціпеніння. Відчуття приреченості покинуло мене, і захотілося негайно, ще в дорозі, завести знайомство з унтер-офіцером, з яким так довірливо спілкувався Михайло Митрофанович Фандеев. Я почав відставати, пропускаючи своїх товаришів по нещастю, і опинився в останньому ряду. Тут я оглянувся і побачив, що рудий унтер вмаламурює явно не солдатські харчі: на весь степ запахло кров'яною, часником, свіжим домашнім хлібом і гарно смаленим салом.

— Ihr sind in Shule? — запитав я, йдучи бокаса й оглядаючись на унтера. — Dort lebe main lieber Direr...

— O, schprechen sie deutsch? — пожвавішав рудий унтер і зареготав. — Javol! Карашьо. Dort trinken wir Schnaps und es-

sen Sallo, Sallo! Brot und Schpek. — Він провів долонею по животу, заплющив очі й посміхнувся блаженно, зображаючи насолоду.

— Meine Frau, — сказав я, пригадуючи німецькі слова і проклинаючи свої лінощі й недолугість у вивченні іноземної мови, — meine Frau ist sehr junge, — мимрив я, вже зовсім йдучи поруч з унтером.

— Ich weiße, — швидко сказав він і підштовхнув мене в спину. — Leus, leus, forwerts. In Barmaschov schprechen. Versteht?

Радість стріпнулася в грудях: це була майже обіцянка відпустити мене, і я побіг доганяти Сашка, котрий весь час, доки ми розмовляли з німцем, оглядався й оглядався, зляканий і стривожений: чи, бува, не покину його, домовившись із німцем.

Якийсь час я йшов мовчки під безперервне чалапання ніг. На мене передні оглядалися, а ті, що йшли поруч, наставляли вуха, зазирали у вічі з надією, але що я міг сказати моїм нещасним односельцям? А діяти треба було рішуче, навальне, не відкладаючи: Бармашова — це єдина реальна надія. Тільки звідси ще можна було втекти, а далі прости-прощавай, воля, надія і Степівка. Вороття вже не буде: Німеччина, неволя, рабська праця на ворога. Чавкали ноги в розгаслім снігу, гойдалися білі сидори за плечима, гойдалися в такт тяжким, приреченим крокам похилені голови, і над етапом ширяли відчай і безнадія.

У моему сидорі була темна квартова пляшка самогону, заткнута кукурудзяним качаном, біла хлібина і засмажена курка — все це Соломія Мусіївна встигла приготувати й покласти нам у дорогу з моменту об'яви евакуації. Я вирішив запропонувати це унтерові на першому ж привалі. Але привалу не було й не могло бути, бо який може бути привал на семикілометровому відрізьку? Та й як його пропонувати щось на привалі при всіх? Так ми й дійшли до Бармашової, коли вже снувалися сутінки і в хатах почало світитися. Тут ще було спокійно, і німці нікого не підпускали з місцевих жителів до нашого етапу, а швиденько повели нас у двір лікарні над ставом і загнали, мов худобу, всередину. Це була, власне, не лікарня, а поліклініка. Досить пристойна будівля — кам'яна, під цинком. Але за німців лікарню було закрито. Тому тут не топилося і холод був собачий! Набилося нас у це пропахле йодом приміщення, як оселедців у бочку. Хто де стояв, той там і сидір кинув до ніг, таким чином визначаючи місце для

ночівлі. Розташувалися й ми з Сашком під єдиною тут чотирьохкутною колоною, отинькованою й побіленою так само, як і стіни. Угрівшись на важкій дорозі та під ще важчими сидорами, степівці почали роздягатися.

— Не роздягайтеся, — радили старші. — Тут такий холод, що хоч собак ганяй. Не зберете потім дрижаків до самого ранку.

— Нічого, — відповідали молодші й безпечніші. — Надихаємо — потеплішає. Грітимемо один одного спинами. Печі та лежанки забувати треба.

Скинув і я свою шинелю, довгу, кавалерійську, що дісталася мені від мого зятя-політрука. Скинув і зараз же попрямував до унтера, що розмістився біля дверей разом із кількома солдатами. Солдати збирали котелки, щоб іти по вечерю. Коли вони вийшли, я сказав як міг про свій сидір, про самогон і курку, про хлібину. Рудий унтер уважно вислухав мою скалічену, спалплену мову, але, мабуть, зрозумів мене: пильно подивився туди, під колону, де лежав наш сидір і стояв Сашко.

— Wer ist das? — запитав він.

— Das ist Bruder meine Frau. Siebzehn Jaren.

Рудий унтер нічого не сказав. Він вийняв портмоне, дістав з нього фотографії. З першої на мене глянула білява розкішна німкеня в купальнику, з тугими грудьми і стегнами, з втягнутим животом і хтивою усмішкою на повних губах великого, пожадливого рота.

— Meine Frau, — сказав німець і поцілував фото.

На другому ця ж фрау стояла в легкій сукні на високому ганку цегляного котеджу в оточенні трьох дітей молодшого шкільного віку.

— Meine Kinder, — сказав рудий унтер і сам довго дивився на них, а потім зітхнув, склав фотографії в портмоне, поклав його у внутрішню кишеню френча і сказав мені, виразно змахнувши рукою: — Geht nach Hause. Ich lasse dich Frei*.

Я готовий був підстрибнути від радості й поцілувати унтера, але стримався і хотів повернутися за шинелею.

— Момент! — різко сказав мені унтер, вхопивши за рукав. — Mantel blaibe hir. — І тут же, не відпускаючи мене, гукнув Сашкові: — Ком-ком, — поманив його пальцем. І коли той підійшов, відчинив перед нами сінешні двері: — Raus! — майже крикнув.

А Сашко злякано зупинився на порозі, глянув на мене через плече:

---

* Иди до дому. Я відпускаю тебе.

— Я б тобі не велів, — сказав він злякано. — Він же нас відпустить і сам же й постріляє.

— Weg! — розсердився німець.

А цієї миті Іван Білогруд, що був найближче до нас, кинувся до унтера, впав перед ним на коліна і навіть руку встиг йому поцілувати:

— І мене! І мене! Я ж ледве з полону втік, а тепер знову в Німеччину женуть. Візьміть і мене з собою...

— Ferfluchte! — вилаявся унтер, взяв Івана за комір, поставив на ноги і дав йому під зад, так що той опинився аж надворі. Потім і нас випхнув і зачинив двері. Чудний був унтер. Майже незрозумілий. Видно, поміняв нас усіх на сидори, зачудований тим, що я заговорив до нього його рідною мовою. А може, згадав дружину, дітей, далекий рідний дім у Німеччині, хто його знає.

Не роздумуючи ні хвилини, ми рвонули униз до ставка, скотилися урвищем до самої води. Тут, попід урвищем, росла дереза й шипшина, а при березі верби й верболози, ми кинулися бігти поміж цими темними кущами, темні й самі, а пробігши з кілометр, зупинилися й перевели дух, бо перед нами була висока гребля, що відділяла один бармашівський ставок од другого, і почали прислухатися.

— На греблі можуть бути патрулі, — сказав Білогруд, важко дихаючи. — Треба добре придивлятися й прислухатися, щоб не потрапити в халепу.

— Дивись — не дивись, прислухайся — не прислухайся, а греблю треба переходити, щоб вибратися в поле.

— Переходити? — жахнувся Іван Білогруд. — Ти що, здурів? Треба вужом переповзти. Прислухаймося, придивляймося, щоб бува на патруль не нарватися. — Він навіть вухо до землі приклав, а ми з Сашком так вдивлялися в темряву, аж очі боліли, і так прислухалися, аж дзвони у вухах дзвеніли.

Та й темно ж було, хоч в око стрель. Навіть сніг не білів, а лише невиразно сірів на крутому схилі греблі.

— Як греблю переповземо, — шепотів нам Білогруд, — треба йти обережно, бо земля підмерзла і просто гуркоче під ногами. А ми бігли як оглашенні. Аж луна, мабуть, над ставом ішла. Я пішов першим, — шипів він, — все-таки побував у бувальцях, не те, що ви, салажата. А ви по одному за мною. Та обережно, з усієї сили обережно, бо не дай Бог. — Він поповз на животі до греблі, потім по крутому її схилу, затемнівши на

білім снігу. На вершині затримався прислухаючись. — Ідїть за мною, — погукав він і щез за гребенем греблі.

Ми кинулися бігти разом із Сашком, ставлячи ноги впоперек схилу, грузли в глибоченькому снігу, але досить легко подолали доволі крутий таки схил греблі і вже перебігли на другий бік її, коли з далекого провулка почулося гортанне: “Halt!” і вдарив гвинтівочний постріл.

Куля була трасуюча, з дивним шипінням вона миготнула над нами й пропала в немислимій і темній далечині. Та ми вже перемахнули через греблю, скотилися вниз, майже стрибнули з підмитого хвилею протилежного боку й кинулися навтьоки по величезних грудомохах наїждженої попід греблею дороги. Щоб не бігти по грудках, Сашко зіскочив на лід.

— Та куди ж ти лізеш, щоб тобі повилазило, — зовсім побабськи вилаяв його Білогруд, і тієї ж миті з провулка вистрілили вдруге.

— Halt! — долинуло вже глухіше й віддаленіше.

— Біжімо, вони гнатися не будуть, я вже знаю, — хекав попереду Білогруд. — Німець ночі боїться. Тільки на лід не вискакуйте — одразу ж вцілять. А тут, попід греблею... — він не договорив, бо по нас вистрілили й з протилежного кінця греблі, куди ми оце й бігли.

На наше щастя, лід закінчився, і ми, не змовляючись, повернули праворуч на схід, в напрямі на Степівку. Перед нами було поле, зоране на зяб, і ми побігли по ньому, далі від ставка, бо рілля чорніла, а на льоду було біло і далеко видно. Першим упав на ріллю Білогруд, старший за нас. Він ніяк не міг відсапатися, дихав відкритим ротом, ловив повітря й не міг вловити. На спині в нього ходором ходив сидір — хазяйновитий Білогруд не покинув добра, і тепер воно мало не dokonало його.

— Ви собі як хочете, а я побіг, бо замерзну. Чекатиму вас на винограднику біля комори, — сказав я, відчуваючи, як дрижаки охоплюють все тіло.

— На наших боці? — все ще сапаючи, перепитав Білогруд. — Та там же Полька Кутовівська живе з полоненим Хасаном. Постукаєш, вони тобі відчинять. У теплі й діждешся нас. А ми тепер помаленьку підемо. Тепер ми врятовані. Спасибі тобі за те, що по-німецькому вшкварив із тим рудим унтером. Вік тобі цього не забуду. — Білогруд раптом поцілував мене і заплакав, схлипуючи, мов дитина.

— Як я там ушкварив, — виправдовувався я, розгублений цими несподіваними для мужчини сльозами, — майже всі

слова позабував, які знав у школі. Так я, значить, побіг, бо простуджуся.

– Давай, – сказав, сякаючись, Білогруд. – Може, шматок хліба й сала дати, бо ми ж цілий день нічого не їли. А я саме кабанця вчора заколов.

– Пошвидше, – погодився я, тільки тепер відчувши страшений голод. Білогруд скинув свій сидір, розв'язав його, одламав добрячий окраєць від хлібини, подав мені добрячий шмат кров'янки.

– На та їж, бо ніколи тут з ножом возитися. Та й поночі ж дуже. А Хасан, бач, у етап не пішов. Видать, приготував собі добрячий схрон на винограднику, а може, й на розваленому хуторі, ге?

Приморожувало. Мені ставало все холодніше. Добре, хоч під піджаком у мене був светр. Та двоє штанів надів у дорогу. Особливо теплі були верхні – справжні флотські, з гарного товстого сукна. Але, остуджуючись після бігу, я чув зі спини шмалький вітер, що дув з-за греблі, обіцяючи відлигу, а приносив мороз.

5

На винограднику було тихо й порожньо, тільки шумів вітер у високій та густій гледичії, якою з усіх чотирьох сторін було обсаджено цю благословенну територію, у розлогих яблунях та абрикосах, у високих пірамідальних грушах. Але повіи вітру лише підкреслювали покинутість і пустку, що панує тут з того дня, як закриють на зиму зрізані кущі винограду жовтавою, глинистою землею. Степівський виноградник – це дивнее диво, залишене нам у спадок мудрими хазяями – заможними й культурними господарями, яких на перших порах радянської влади опікував земвідділ, укомплектований кадрами ще дореволюційних земських агрономів та землемірів, учасників Столипінських реформ. Тоді були сільськогосподарські товариства і банки, кам'яні будинки яких і досі зберігаються по деяких селах, криті непідвладним часові цинком. І хоч на цих примітних будівлях у Степівці і Бармашовій красуються цифри “1912”, закладалися вони, ясна річ, ще за Столипіна, до його наглого вбивства в Київському оперному театрі студентом-євреєм, підкупленим концесіонерами-сіоністами, а можливо, й самим Лейбою Троцьким, що напередодні замаху сидів із майбутнім убивцею півдня

за маленьким столиком у кутку ресторану, котрий донедавна називався “Театральним”.

Я став у затишку під низенькою землянкою, критою червоною черепицею, яка правила за комору: в ній лежав реманент, сюди зносили знятий на зиму оцинкований дрiт з виноградних шпалер, тут же стояли й великі лозові кошки під виноград, коли його починали рiзати й не встигали вивозити до колгоспної комори. Зараз навколо лежав снiг, майже незайманий, тiльки вузесенька стежечка в кiлька слiдiв вела вiд ворiт саду до порога землянки. Слiди були давнi, припорошенi пiзнiшим снiгом, i мало було надiї, що тут хтось живе. Була вже глупа нiч, жодне вiкно у селi не свiтилося. Навiть собаки, й тi посули по конурах, будках i попiд теплими й затишними скиртами. Але йти в село було небезпечно: чи не вступила ночувати якась нiмецька частина? А якщо й сiльські полiцаї трапляться, то як виплутатись, коли всiх чоловiкiв i юнакiв учора було виселено, вигнано з села в етап, а ти раптом з’явився тут, утiкши? Нi, в село менi потикатися нiяк не можна: одразу ж схоплять i поженуть без перепочинку, щоб здати мене в той самий етап ще до його виступу. Така перспектива не радувала, бо за день я добре вхоркався, пробовтавшись у снiгу чотирнадцять кiлометрiв, нахвилювавшись та нанервувавшись, i мене тепер тут, у затишку, непереможно хилило в сон.

Виноградник — це було Ельдорадо нашого дитинства. Огороджений колючим дротом, обсаджений гледичiєю з неймовiрно довгими й гострими колючками, з довжелезними стручками, наповненими солодким молодим насiнням, вiн ретельно охоронявся i був неприступним до самих скопок, тобто до завершення збирання винограду, коли нам, школярам, дозволено було вiльний вхiд, щоб ми пiдiбрали одну-двi ягоди на кушi, пропущенi збирачами, або знайшли в опалому криваво-червоному листi вже прив’ялi, перезрiлi, але такi солодкi, майже казковi грона, що нагадували нам вiднайденi скарби. Оце й називалося “пiти на скопки”, i я й досi не знаю нi семантики, нi гносеологiї, нi хоч приблизного значення цього дивного слова.

Було приємно думати й усвiдомлювати те, що “призводителем”, як казали в Степiвцi, оцього виноградику й закладки його з лози французьких сортiв був наш дядько Митрофан — начитаний i мудрий хазяїн, що знався з районними i навiть обласними агрономами. Це вiн завiв першим у селi породистих коней, корiв i свиней. Навiть велетенських курей-гала-

ганів завів першим і сорти кавунів, динь, кукурудзи і проса добував то в Херсоні, то в Одесі, то аж у Криму. Тому й кавуни в нього звалися “Кримкою” – такі великі й солодкі, неймовірно соковиті, з дрібненьким коричнево-покрапленим насіннячком, якого було дивовижно мало, а м’якоть аж палякотіла вогнем і на смак здавалася райською.

Під виноградник степівчани, що пристали на пропозицію дядька Митрофана (а це були переважно статечні й заможні дядьки, всі як один гвардійці, що вдалися і вродою, й зростом, і силою), копали перевал на відведених під виноградник ділянках під самим селом, по обидва боки ставка. Рилася одна траншея метр на метр, тобто метр вширшки та метр вглибину, а поряд із нею така ж сама. Весь сенс цього перевалу в тому, що земля перевалювалась: в попередню траншею наспід клалася верхня частина ґрунту, тобто чорнозем, а зверху – глина. Тож коріння нововисаджених чубуків, завезених аж із Марселя, мало добру природну поживу у вигляді майже незайманого чорнозему Дикого поля, що почало розорюватися чи просто оратися лише в кінці XVIII століття. Такого Піно-ґрі, Мускату Гамбурзького, Каберне і Шасли, як у рідній Степівці, я не зустрівач потім навіть у Вірменії, Грузії та Азербайджані.

Отож, присівши навпочіпки у глибокій ніші низеньких дверей, я під посвисти вітру почав навіть дрімати, доки з мене не вивітрилось тепло від тривалого переходу по сніговій цілині. По саду й винограднику бігали зайці й лисиці, шаруділи під снігом миші, а я собі дрімав, і мені снилося літо з нашим галалаканням та безперервним купанням у ставку, школа і товариші на футбольній площадці і прозорі дні ранньої осені, коли ми з нетерпінням дивилися з високих та широких вікон школи на близький та манливий виноградник, з сьогоднішнього дня покинутий сторожами мовби спеціально для нас, щоб ми після уроків побігли на скопки...

– Ой, Боже ж мій, хто це? – пролунало над самою моєю головою, і від мене сахнулась якась перелякана жінка.

– Це я, – дурнувато сказав спросоння. – Я до Михайла...

– Ніякого тут Михайла нема, – набурмосилася жінка, збираючись іти.

– Подождіть, – взяв я її за рукав. – Ви, мабуть, Кутова?

Вона мовчала, дивилася на мене ніби крадькома, впізнаючи.

– Я сьогодні втік з етапу. З Бармашової. Я мав ще з осені прийти до Михайла саме сюди, на виноградник.

— Від Дем'яна Леонтіївича? — запитала вона, і я зрозумів, що й вона нікудишній конспіратор. — Я вас впізнала: ви племінник Митрофана Івановича.

— Внучатий, — сказав я. — Справжній племінник його — мій батько.

— Ну, це по-вченому, — всміхнулася вона. — Ви ж десятирічку закінчили. А по-нашому, по-сільському, так усі Сизоненки — Митрофанові племінники. Золотий був чоловік, царство йому небесне, — перехрестилася вона й почала відмикати навісний замок на низеньких дверях приземкуватої землянки. Відімкнувши, хутенько поправила завішане чимсь темним вікно, потім роздумала, зірвала запинало: — Не будемо світла запалювати, щоб якась чортяка не приперлася. Поліцаї так і шниряють, та й німці з невеличким обозом зупинилися отут, на горі, у Курчевої. Проб'ється світло через шпарину чи крізь якусь дірку у цій старій хустині, можуть помітити — там у них вартовий з гвинтівкою нипає по дворі та Марфіну скирту підпирає. А од снігу тут і так видно буде, — говорила вона майже пошепки, швиденько скидаючи товсту хустку, плюшевий “сак”, як у нас називали дуже розповсюджені тоді жіночі напівпальта, що водилися в селі хтозна з якої пори і невідомо де бралися.

— А де ж Михайло? — дивувався я, розглядаючи тісну й низеньку комірчину, в якій у правому кутку стовбичили акуратно складені од підлоги до самої стелі кружала скрученого дроту з виноградних шпалер, а в лівому — високе металеве ліжко з нікельованими кулями, досить широке, акуратно застелене, з купою високо підбитих подушок посередині.

— Хазяїн у своєму кабінеті, — не без гордоців, та й не без кепкування сказала Кутова, ставши навшпиньки, від чого вся помітно підтяглася, так що живіт у неї запав, а груди неймовірно випнулися і тугі сідниці теж випнулися й округлилися, побільшали і ніби аж роздвоїлися під рясною й просторою спідницею. — Помагайте ж, чого стоїте! — грубувато сказала вона мені, не обертаючись.

Бурти скрученого дроту були важелезні — близько двох пудів кожен, і треба було добре напружитися, щоб зрушити його з місця, підняти й опустити, а не кинути на долівку, що навіть у темряві світилася, свіжо й гарно помазана глиною з кінським кізяком. У тому стовпці, який ми розбирали, було дванадцять бургтів. У сусідніх по стільки ж. Коли ми повністю розібрали цей металевий стовп, то під ним я побачив гарно припасований люк, теж помазаний глиною з кізяком, і

тільки металеве кільце посередині допомогло вирізнути його в притемненому куточку щілини. Я взявся за кільце й хотів відчинити люк, але Кутова швидко й спритно відтрутила мене, обома руками вхопивши за попереk, й прошипіла майже люто, а може, тільки стурбовано:

— Він же не знає, хто відкриває люк. Ще здуру вистрелить. Він у мене бідувий, — додала з гордістю і, ставши на коліна, тихенько стукнула тричі по люку й ласкаво промовила, майже проспівала: — Мишо, це я, відчиняй. До тебе гість від Дем'яна Леонтійовича.

Внизу почулося шарудіння, шось там скрипнуло й дзенькнуло: чи то гак зняли, чи то засув відсунули, кришка сама відкинулася до стіни, і в отворі з'явилася розкудлана чуприна, сухорляве татарське обличчя під нею, зблиснули очі, а потім і зуби в широкій усмішці.

— Чому ж так довго не приходили? — спитав він мене. — Все розпалося, так? Все розлетілося вдрузки, як тільки об'явили евакуацію? Всіх захопили зненацька? От що значить рядові та ненавчені. Та не нюхали пороху. Дем'ян Леонтійович де? — нетерпляче й з тривогою спитав, та сам же й відповів: — Мабуть, теж в етап потрапив, га?

Мені нічого було відповісти, і я відчув несподівану й тяжку провину перед цим малознайомим, чужим у селі чоловіком. Він з'явився восени сорок першого, втікши з полону разом з осетином Хасаном і Дзусовим, але з усіх трьох примудрився лишитися найнепомітнішим. Я його бачив кілька разів у селі, зустрічався з ним на вулиці і навіть вітався. Ходили чутки серед хлопців, що у Хасана є автомат, а в Мишка навіть кулемет Дегтярьова. Жили вони з солдатками мирно, щодня ходили на роботу, справно доглядали коней, корів, свиней — все, що лишилося й при німцях у семи степівських колгоспах, перейменованих на сільгоспобщини бармашівським комendanтом, якому найголовніше було, щоб люди працювали, справно платили податки, зносили щодня до контори молоко у відрах, сметану в глечиках, яйця в кошиках, а восени з колгоспних комор вигрібалось все до зернини й вивозилося в рейх. Лишали на їдока по одинадцять кілограмів ячменю на місяць. Пшеницю ж підмітали начисто.

— Ти чого мовчиш? — спитав Мишко, вилізши на поверхню й спустивши ноги у відкритий люк. — Дем'яна Леонтійовича давно бачив?

— Давно, — видавив я із себе. — Ще до появи тут групи офіцерів з Грейгового табору.

— Чув, що Садка доручав тобі спровадити до Христофорівки...

— Звідки знаєте? — стрепенувся я.

— Про це всі знають, — усміхнувся Мишко і почав скручувати цигарку з самосаду, довго шелестів газетою, одриваючи для закрутки, поволі виймав кисет, ніби насолоджувався моєю тривогою й розгубленістю.

— Вся Степівка? — не повірив я.

— Ну навіщо ж уся Степівка? Яке діло старим людям до того, хто та кого хотів одвести. Головне, щоб офіцери про це не пронюхали. Я маю на увазі мету, з якою тобі було доручено одвести його, того бравого капітана, у Христофорівку. — Михайло викресав вогонь кресалом, помахав джгутом і довго прикурював. Запахло солодко й задушливо тютюном, у якому озвався й аромат буркуну, що одразу нагадав літо й метеликів над його жовтими китичками

— А вам хто про це сказав?

— Чого ти панікуєш? — спокійно і майже ласкаво спитав мене Мишко. — Стрілять же ти його не стріляв? Не стріляв. І не думав стріляти, авжеж? — засміявся він. — Хай доведуть, що в тебе був такий намір чи таке завдання давав тобі Дем'ян Леонтійович. Тож нічого панікувати. А сказав мені про це Фандеев. Михайло Митрофанович. Сказав як керівнику моєї підпільної групи. У нас секретів нема. До того ж він твій улюблений учитель і в обідку тебе нікому й ніколи не дасть. — Михайло затягнувся, випустив дим через ніздрі і злегенька взяв мене за руку. — Я — теж, — сказав він рішуче й переконливо. — Я теж. Знаю тебе. Ти справжній, наш хлопець. Наш! — повторив він і потиснув мені руку міцно-міцно. — Молодець, що прийшов. Тепер нас уже двоє...

— А Хасан?

— Хасан до них переметнувся. Ти ж, мабуть, знаєш: він живе поряд з Липою, з її двоюрідною сестрою. Весь час при Липиній нозі, мов мисливський собака. З перших днів і понині. Береже її як дружину нашого майора, пойняв? У нас, в осетинів, таких, що тримаються за бабський поділ та лягають самі під жіночий каблук, зневажають. Та я його не засуджую: війна є війна, окупація є окупація, і захистити дружину нашого воюючого майора хоча б і ціною власного життя — це достойно джигіта! Але він там дуже вже насолить своїм правом захисту й контролю капітанові Садку — цьому бравому бабникові. А Хасан такий! Голову одірве й не помітить. З ним все гаразд, товаришів він своїх не зраджує

й не кидає... Просто схрон у нього на протилежнім боці села, біля Липи. Полю, — гукнув Мишко дружині, — приготуй нам сніданок, бо вже світає. Та й винця налий хоч би й літрову баночку.

— Оце б я тільки й чекала, коли ти нагадаєш. Сніданок давно на столі, але я думаю, що краще було б вам забрати його отуди-го, у яму, а я б вас закрила та на село побігла узнати, що воно там?

— Давай, Полю, так і зробимо. У нас там теж стіл не гірший. Тільки вина трохи добав, бо, може, покинеш нас надовго.

— Хай там що, а прибіжу. На ось тобі сало, ковбасу, яйця круті, а вина я налила цілий графин. Решту в погребі сховала — грабарками, граблями, вилами й лопатами прикидала так, що жоден німець не знайде.

— Це ти бідон так заховала? — перепитав Михайло, висунувшись із ляди. — А бочки? Бочки ж ти гарненько присипала? Бо те, що ми втоптували на тому тижні, мабуть, уже й просіло? Підсип глини та втрамбуй, щоб і сліду, й знаку не лишилося...

— Не вчи вченого їсти хліба печеного, — сказала майже ласкаво Поля, і я відчув тут себе зайвим так само, як ото десь той невловимий Хасан.

— Пішли в нашу першу схованку, — покликав мене Михайло, допаливши цигарку, — і хай нас береже Аллах, святий дух і моя дружина. — Він ляснув Полю по тугій сідниці й поцілував свою долоню. Вона гепнула його по широкій спині, прикрила люк і вкотила на нього перший моток дроту.

Розділ четвертий

1

Коли ми зачинили люк зсередини на міцний засув, викуваний, мабуть, у кузні Федькою Бенем, і Поля накрила нас бухтами скрученого дроту з виноградних шпалер, Михайло спустився з виступу, на якому ми стояли, униз. За ним спустився і я, зачудовано оглянувся: переді мною була досить простора квадратна кімната-бункер, обшита по стелі і стінах дошками, затишна й суха. Попід стінами на приземкуватих тапчанах досить чисті й акуратно застелені байковими старенькими, але чистими ковдрами постелі з високо підбитими подушками, а під дальньою стіною — стіл з перехрещеними

ніжками. Такі стоять на степових таборах і по тракторних будках: легенькі й остійливі, зручні для сніданків, обідів та особливо для нехитрих бесідвань по вечері, коли руки самі зручно влягаються на гладеньку поверхню столу й відпочивають після цілоденної праці. На тракторних бригадах такі столи бувають чорні від мастил з трактористських сорочок, піджаків, а то й мамок-стьобанок, і, хоч би скільки їх шкребли куховарки, вони лишаються темними, бо мастило, гас та солярка проникають у дерево дуже глибоко. Цей стіл, як і три-чотири табуретки біля нього з боку приміщення і легенька лава попід стіною — все було біле й свіжоостругане, як і дошки на стелі та стінах.

— Сам усе робив? — запитав я, роздивившись, з немалим подивом.

— Удвох із Хасаном, — сказав Михайло і поправив гніт на п'ятилінійній лампі, знявши скло. Лампа коптила й пострілювала — очевидно, заправлена була не гасом, а бензином із сіллю, а може, й соляркою. — Ми ж обидва теслі за професією, хоч пропрацювали весь час тут, на винограднику. Теж знаємось на цьому ділі, бо родом з Північного Кавказу, а там... Там виноград цінується коли б не нарівні з хлібом. А для справжніх, потомствених виноградарів ще й вище. Тонке це діло — вирощувати виноград, доглядати його, формувати шпалери й куші. А виготовлення вина — то ціла наука, надзвичайно складна технологія, яка дається не всім. В усякому разі, далеко не кожному. Це наше щастя, що потрапили ми в Степівку, та ще й потрапили на виноградник. Прожили тут дві зими й три літа, як у раю. А що тепер буде, один Аллах знає...

— Ви теж осетин, як і Хасан? — запитав я, при світлі лампи побачивши, як густо всіяне ластовинням все обличчя Михайла. Навіть лоб і ніс.

— Так, — усміхнувся Михайло. — Я осетин. Під Брянськом у полон потрапив. Ви ж знаєте, яке там було оточення в сорок першому.

— Читав.

— У німецьких газетах?

— І в німецьких — я ж трохи знаю мову: з третього по десятий клас вивчав. Газети інколи привозили з Миколаєва ті, хто влітку на заробітки приїздив. Та й з комендатури виносили. То перекладачі, то куховарка, що там і жила, в комендатурі. Німкеня з Доброї — дружина нашого льотчика, Женя, — вродлива й розкішна. З дитинкою приїхала з

Ленінграда до матері, та тут її окупація прихватила. Добра до всіх, привітна.

— А до коменданта чого ж пішла? В утриманки? В коханки? — звужив рисячі зеленкуваті очі Михайло, можливо думаючи в цей час про дружину, від якої, напевне, давно вистей нема. — Мабуть, жила з комендантом, раз прислугувувала йому? Комендант же, мабуть, шикарний мужчина, га?

— Шикарний. Під два метри зростом...

— Бачив я його. З нашим старостою на виноградник приїздив. Здається, й Женя ця була з ним — ласий шматочок! У бідного нашого льотчика роги, мабуть, такі повиростали, що й шлемофон не натягне. Як він там, бідолаха, літає?

Я промовчав. Мені йшов двадцять перший рік, і на такі теми розводитися я ще не навчився. До того ж навіть подумати погано про Женю не хотілося, тим паче судачити про неї по-бабському було навіть неприємно...

— Ми про оточення заговорили з вами, — нагадав я. — Так воно було ж не лише під Брянськом, а й під Вязьмою одночасно. Здається, у жовтні.

— Нас оточили сьомого жовтня. А що там було під Вязьмою, ми не знали. Майже місяць виривалися, скількох людей втратили! Деякі командири навіть стрілялися. А потім боеприпаси й продовольство скінчилися...

— Про ці оточення детально розповідалося в газеті “Українська думка”. “З Головної квартири фюрера” — такі були офіційні повідомлення Головного командування вермахту. Ми просто німіли з розпачу: 640 тисяч оточено під Брянськом, 680 — під Вязьмою! “Що ж це діється?” — думали ми собі.

Та вже вишукували всяку можливість хоч що-небудь почути про ті страшні бої під Москвою. Хтось тихенько радіоприймачі вмикав, у кого вони залишилися. Ну, а в нас у радгоспі радіовузол працював для коменданта, і для нас часто передавали з Букурешті всілякі вісті російською мовою. Тими днями “Українська думка” стала найпопулярнішою газетою. Кажуть, і в Миколаєві йшла нарозхват. Вже промайнули на її сторінках Новозибков, Можайськ, Тула — до Москви дориваються фашисти. Ось-ось візьмуть столицю. Чекали з нетерпінням подальших повідомлень. І раптом — бац! Закрили “Українську думку”. Як виявилось потім, за те, що написала про контрудар Західного фронту, ще щось і від себе додала. А по радіо — ні гу-гу. Тільки Женя шепнула комусь, що німців погнали від Москви.

А потім уже й газету показала — “Фелькіше беобахтер”. Головний орган фашистської партії. Там на першій сторінці під портретом молодого й суворого генерала був підпис “Jukow” — “Жуков”, значить, і три колонки про контрудар наших військ. Навіть фотографії були вміщені: покинута й побита ворожа техніка — танки, гармати, а найбільше автомобілів.

— Та невже самі німці й давали такі фотознімки? — здивувався Михайло.

— Ну, не знаю, не певен, що саме у “Фолькішер беобахтер”. А може, то вже наші літаки скидали такі спецвипуски. Вже забулося. А що Жукова на першій сторінці дали, то це пам’ятаю точно. А як вам вдалося з тієї катавасії видряпатися?

— Нас серед зими, при тріскучих морозах розвозили в теплушках по всіх таборах військовополонених. Відкривали й нові: по стайнях, по корівниках, бо все було порожнє. Скільки нашого брата тієї зими загинуло, ніхто ніколи не взнає й не підрахує. А нас привезли під Умань, в “Уманську яму”. Її ще “Зеленою брамою” прозивали. То звідти вдалося втекти за допомогою ваших жінок-українок. Ох і бідові ж у вас жінки! Мало не на автомати перли грудьми: “Он мій хазяїн! Он мій пан!” — а самі німцєві в руки тицяють смажену курку або сулію самогону, ще й приказують, заламуючи руки: “Ой мій нещасний, мій любий муже! Що ж з тобою зробила ця проклятуща війна!” Бувало, аж заплачєш, слухаючи отакє. І не повірити було неможливо: народні артистки, та й годі. А вдома нагодують, обігріють, переодягнуть, випроводять до родичів чи кумів у Синюшин чи Кам’яний Брід, а нас із Хасаном так аж у Первомайськ відправили, добувши довідку в місцевого старости. Ну а ми вже й звідти п’ятами накивали куди очі бачать та й прибилися аж сюди, у Степівку. Глухе, скажу вам, ваше село! Хоч і від залізничі недалеко, але ж у такому глухому куті, що жодного шляху поблизу не проходить: ні на Херсон, ні на Миколаїв. Це нас і врятувало. Та ще й те, що люди у вас хороші, привітні, щедрі. І донощиків серед них нема. А вже на очі жандармам, комендантам, поліції не попасти — це наш клопіт. Я кажу про поліцію безпеки й про фельджандармерію, яка сюди, щоправда, й носа не потикала. А з місцевими поліцаями — пхе! З ними ми й самогонку пили, й до баб ходили, доки жили при колгоспному інтернаті. А вже як познаходили собі хазячєк, то й зовсім тут прижилися. Ну, давай перекусимо,

що Бог та моя Поля послали, та будемо спати, бо ти вже куняєш, я бачу. Нахвилювався, намерзся за день і за ніч, сурганячись у тому етапі та тікаючи з нього. Давай хильнемо по гранчаку винця, закусимо салом та ковбасою — і на боково. Бо вже й ранок недалеко.

Вино, до якого тоді я ще не був привчений, спочатку остудило мої палаючі нутрощі, порожні з самісінького досвітку, а потім охопило жаром, приском, сколихнуло мій невситимий молодий апетит. Вино було як золото. А хліб Поля, мабуть, спекла надвечір, бо ще й теплий був. Свіжі були і кров'янка, давлуча й добре-таки начасничена, і зарум'янена на жаровні м'ясна ковбаса з м'якесенького й ніжного ошийка — таких ласощів за всю окупацію я й не куштував.

Добре-таки поповівши, та й випивши ще по одній склянці темно-червоного, аж густого, вина, ми вляглися на шелестючих сіном чи соломкою тапчанах, вкрилися ватними стьобаними ковдрами, але довго ще не могли заснути. Мені тривожно було на серці за вагітну Галю. Сашко, звичайно, вже вдома, але ж він не знає, де я. А значить, не знає й Галя. Не знає й переживає. Я поділився своїми тривогами й пожалкував, що не попросив Полю зайти й тихенько сповістити.

— Не турбуйся, — сказав Михайло. — Моїй Полі нічого не треба загадувати. Сама все знає, що треба зробити і як краще зробити. Золота людина! Прекрасна жінка! Все на льоту схоплює. Не встигнеш не те що сказати, а й подумати, як уже все готове. Вік би прожив із нею щасливо, та, мабуть, скінчилось наше спільне життя і невідомо, що кожного з нас жде завтра.

Я слухав його спокійну й зажурену мову і уявляв собі, як нишпорить по саду лисиця, винюхуючи придрімалого зайця, як вітер шумить у деревах. Сюди ж, до цього підземелля, не долинали жодного звуку, аж у вухах починало дзвеніти від неймовірної тиші. Вже поринаючи в сон, я хотів тільки подумати, але несподівано для себе запитав уголос:

— А у вас на Кавказі дружина є? — Запитав і сам злякався своєї неввічливості, нетактовності й дурнуватості цього запитання, на яке ніхто не давав мені права.

Михайло довго мовчав, і я вже тішився з того, що він заснув і не почув мого нахабства. Але він згодом уже, через кілька хвилин, зітхнув:

— На віку, кажуть, як на довгій ниві. А ще тут у вас, у Степівці, я почув прекрасне прислів'я: життя прожить — не поле перейти. Оце тобі й увесь мій сказ. Давай будемо спа-

ти, бо завтра може видатися дуже важкий день. Тепер взагалі нашому братові легких днів не світить. Війна, полон, окупація, а далі наступи, відступи, поранення... — Він довго дихав якось тривожно і часто, а тоді дихання вирівнялося, поглибшало — почав, мабуть, засинати. І вже уві сні додав, ніби щось згадавши: — А когось із нас уб'ють... — ще глибше зітхнув і додав, наче виправдався: — Можливо.

— Все може бути, — сказав я зовсім байдуже, перебуваючи в літеплі жаданого сну.

“Спати, спати, а там хай хоч і вб'ють”, — подумалося мені, і я пірнув на саме денце молодечого, здорового сну, не відаючи, що отак засинаю, в теплі та в добрі, востаннє на довгі місяці і навіть роки: з цієї ночі для мене починалася війна вже по-справжньому, і я переживатиму всі її злигодні й перипетії не стороннім глядачем, як досі, а безпосередньо, майже інтимно, з небаченими приниженнями “чорнорубашечника”, як прозвали з чистієсь злої й невблаганної руки всіх тих, хто був покинутий на окупованій території при відступі Червоної Армії, що тепер ніби відторгала нас неофіційно, своїх довоєнних допризовників, покинувши їх напризволяще.

Але тоді я ще цього не знав, з усією силою молодих своїх поривань прагнув якомога швидше діждатися своїх і одягнути нарешті форму своєї рідної армії, але це була, як виявиться потім, майже недосяжна мрія, за яку багатьом із моїх ровесників та односельців доведеться заплатити життям у своїх домашніх, виношених за окупацію лахах, лишившись за міжнародним правом незаконними учасниками війни, мотлохом на її невблаганних та немилосердних полях і дорогах. Про це я довідаюся потім, як кажуть, на власній шкурі все знесу: і наругу, й недовіру, й знущання сержантів-шкурників запасного полку, про що й збираюся розповісти в цьому романі. Не як автор, не як письменник, а як один із мільйонів тих “необмундированих”, більшість яких загинуло на плацдармах та в “долинах смерті” ще до підходу основних сил: мені ж бо судилося серед небагатьох уціліти й розповісти про них, живих і мертвих, хоч тепер, майже через шістьдесят років, коли вже й уцілілі на війні повмирали і мало хто з них прочитає ці рядки...

“Що найстрашніше і найтрагічніше для вас у цьому світі?” — запитали прискіпливі й розв'язні журналісти геніального італійського режисера Федеріко Фелліні. “Мої глядачі повмирали”, — сказав маестро і заплакав.

Разом з ним плачу і я, бо не глядачі, ой, не глядачі, а мої ровесники й друзі погинули на полях битв, на роз'юшених дорогах війни, помирали від ран, від хвороб, від тяжких трудів і труднощів після війни, а деякі вже й від старості, і я вже не докличусь і не докричуся до них зі своїх сторінок, жаліючи, що не написав про все раніше. А про все, як відомо, написати неможливо, тож благаю милосердну долю, щоб послала мені сил і часу, достатніх для звершення цієї святої й нелегкої місії. Заради тих, кого вже немає...

2

Хасан не прийшов ні за першим нашим пробудженням, ні за другим, а потім ми почули над собою легкі жіночі кроки, і Михайло сказав, що це прийшла Поля.

— Зараз роздягнеться в нашій келії і почне надривати пупа, вергаючи ці двопудові мотки дроту. А той бугай десь уже застряв. — Михайло все це сказав хрипливатим голосом добре виспаної людини, а докір на адресу Хасана звучав скоріше як туга за товаришем, без якого важко прожити хоча б день.

Поля й справді почала квапливо перекладати дротяні бухти, кидаючи їх на долівку, бо притримувати не ставало сили, а може й часу. Навіть я відчув, що вона квапиться. Мишко ж зразу виїняв з-під подушки й кинув мені ватянку-мамку, досить-таки поношену, але цілу.

— Одягайся, — сказав він, влязачи у свій теплий льотний комбінезон, з якого навдивовиж легко вислизнув, коли ми лягали спати. — Одягайся швиденько, бо щось трапилося таке, що нам треба драпати звідси на цирлах. — І, тривожачись, не чекаючи, доки Поля випустить нас та сама все розкаже, допитувався через люк: — Ну що там, Полю? Що трапилося? Кажі вже, щоб ми знали, що брати з собою звідси.

— Німців повне село. Якийсь штаб, мабуть, бо багато машин і грузових, і легкових, і навіть автобусів, — відсапуючись, вергала вона неподатливі кружала дроту і нарешті дісталася до люка. — Вилазьте та тікайте на хутір, бо з того боку, від села, вже почали машини ставити під гледичією та сітками маскують від нашої авіації, якої ми не бачили з сорок першого. А тепер, мабуть, скоро вже побачимо, раз вони так маскуються.

Ми одяглися тепліше — для мене теж знайшовся добряче-таки поношений армійський бушлат з Михайловиного плеча — і подалися второваною стежкою між виноградником та садом униз до ставка, перелізли через огорожу з колючого дроту,

що збереглася тут ще з довоєнних часів, перечовгали ніздрюватою кригою на той бік і попрямували, на великий мій подив, до порослого терновищем ярка, в якому був отой завалений землею хід до кам'яного мурування підвалу Ляшенків, куди ми з Віктором та Олегом зносили зброю, зібрану на полі бою одразу ж після відступу Червоної Армії. Якщо Михайло приведе мене саме туди, то я не знаю, що й думати про моїх родичів та друзів дитинства: вони вступили в контакт з полоненими, відкрили найбільшу нашу таємницю, нічого мені про це не сказавши?!

Та найболючіші сумніви й тривоги мої вляглися, коли Михайло, продершись крізь тернові колючі зарості, зупинився над горловиною покинутої й забутої з часів розкуркулення басиною. Цементована цямрина її була зруйнована й зрівняна з землею, і в нас під ногами чорніла досить вузька, схожа на трубу дірка, чорний отвір якої навіть у нічній темряві лякав глибиною. Звідти пахло сирістю, цвіллю і свіжоскопаною землею.

Михайло склав долоні човникам до рота й моторошно прокричав сичем.

Ніхто не відгукнувся ні за першим, ні за другим разом. І тільки після третього “пу-гу!” почувся шеліт.

— Це ви, Михайле? — Голос мені здався знайомим, хоча й чужим.

— Я, я! Давайте драбину, бо вже починає сиріти. Ще помітить хтось із хутора чи з села.

— У цих нетрях ніхто нічого не помітить. Якби тільки слідів поменше лишати. — З цими словами в отворі з'явився вершечок драбини, піднятої “на попа” з dna глибокої басини, де вона стояла, притулена саме в місці розширення, і тому лишалася невидимою.

Михайло поліз першим, легко й звично ступивши на верхній щабель, і ще легше й звичніше пірнув у вузьку горловину, чіпляючись одягом за її обламані цементні краї. З його спритних рухів стало зрозуміло, що він тут уже бував раніше й користувався цією драбиною не вперше. Незабаром він гукнув, щоб спускався і я.

З великими труднощами, туго підбираючи поли бушлата, втиснувся в цю подобу труби, з шурхотом проповз униз, намацуючи ногами перетинки драбини, і через два-три метри опинився у просторому вакуумі, утвореному раптовим і крутим розширенням басини. Саме в цьому місці, не помітному згори, світилася пройма. Там горіла німецька окопна плішка

на глиняному виступі, і в її непевному миготливому освітленні металися страхітливі тіні кількох людей, що лопатами й кирками-мотигами довбали міцну й неподатливу глину, розширюючи й без того вже чимале приміщення. Михайло подав мені руку, і я з драбини протиснувся у той не вельми широкий отвір. Тут було сиро й вогко, але набагато тепліше, ніж нагорі і навіть у басині: надихали працюючи. Серед тих, хто копав, упала в око зграбна й підібрана постать капітана Садка в куценькій фуфайці захисного кольору, у офіцерській шапці-вущанці, в якій я його вперше побачив кілька днів тому.

— А-а-а! — вигукнув він, обернувшись і помітивши мене. — Ось хто хотів відправити мене на той світ! Привіт, привіт, — подав мені руку, перекинувши кирку-мотику в іншу. — Не думав, що доведеться зустрітися, та ще так швидко. — Він затримав мою руку в своїй і пильно дивився мені у вічі. — Невже стріляв би, якби Володін не відмінив свого наказу?

Я мовчав. Мене кинуло в жар, вперше в житті відчув, як під шапкою заворушилося волосся від жаху: хто йому міг сказати про це? Хто видав наш давній, відмінений Дем'яном Леонтійовичем намір? Адже, крім нас двох, про це нікому не було відомо.

— А ви що? Бачилися після того з Володіним? — не втримався я від наївного, майже дитячого запитання.

— Ні, — знизав він плечима. — Володіна тепер знайти не просто. А про наміри ваші мені сорока на хвості принесла. — Він випустив мою руку і, звузивши очі, насторожено й злісно вдивлявся в моє обличчя. — Так не в несправді стріляв би в радянського офіцера?

— В радянського — ні. В провокатора стріляв би. Але ж ви не провокатор? Чому ж так хвилюватися?

— О-о-о, тобі пальця в рот не клади-и-и, — протягнув він, схилившись до мого обличчя, і в сирому глиняному підземеллі запахло від нього парфумами й гарними сигаретами. — Значить, оцінили мене як годинник? Дешево! “Подавцеві цього передайте мій годинник”.

— Це не оцінка, а пароль, — бовкнув я, видаючи себе з головою, і тут же пожалкував. Та було вже пізно.

Ще двоє його товаришів у таких самих стьобанках захисного кольору припинили довбати стіну й прислухалися до нашої розмови. Михайло також.

— Що не кажіть, — звернувся до них капітан Садко, — а дивно бачити свого потенційного вбивцю. Дивно і не зовсім приємно.

— Я тут ні при чому. Вам теж можуть наказати ліквідувати провокатора. Але моє завдання було — доставити вас у Христофорівку. Добре, що й воно було скасоване. І про це можна забути як про непорозуміння.

— Однак щось воно не забувається. Відтоді, як дізнався про це, дуже кортіло ще раз побачитися з тобою, і я боявся, що тебе поженуть етапом в Німеччину. На щастя чи на нещастя, ти втік. І ми маємо приємність так мило бесідувати.

Я дивився на його випещене, гарно виголене обличчя, пригнічений невідступною думкою: хто ж мене видав? Липа? Вона до цього не мала відношення. Привела його до Володіна і вийшла з гри. Тоді ж хто? Фандеев? Така страшна підозра не могла й не мала права навіть з'явитися в моїй голові стосовно улюбленого вчителя мого, вихователя й директора школи, якого ми всі безмежно любили, поважали і навіть боялися. І я з огидою відкинув цю підозру, немов слизьку й холодну гадину з-за пазухи. Але згодом залишився і каменем осів на душі.

Один із його товаришів кинув кайло, обтрусив руки для чогось і підійшов до нас. Обличчя в нього лоснилось від поту, смагляве, побите віспою та вуграми. Спітніло й волосся, що вибивалося з-під шапки мокрими кільцями. Він подав мені руку, а скоріше, вхопив мою й відрекомендувався:

— Капітан Шипов, уповноважений контррозвідки смерш в артполку 62-ї дивізії полковника Мошляка. Мушу вас попередити: якщо капітан Садко забуде й простить вам отой намір ліквідувати його, то моя служба вам цього не пробачить. Ми це розслідуємо до кінця.

— Не бери хлопця на понт, — спокійно сказав йому Михайло. — Треба ще дожити й діждатися приходу наших. А ви вже тут влаштуєте справжній допит з погрозами. Смішно і нерозумно. Ще невідомо, як складеться доля кожного з нас. Але ми цього хлопця скривдити не дамо.

— Хто це “ми”? — роздратовано запитав Шипов, звузивши очі.

— Ти на мене не визвірайся, — ще спокійніше відповів йому Михайло. — Тут тобі не смерш, а окупація, і сидимо всі ми у цій ямі, мов пацюки. А ти й тут пазурі показуєш. Тепер я й справді повірю чуткам про заградзагони: такі, як ти, готові стріляти в спину своїм товаришам.

— Киньте гризтися, — стомлено проказав літній єврей, якому геть не пасувало військове вбрання. — Ніхто не знає, скільки нам сидіти разом у цій сирій глиняній ямі, а ви вже

на самім початку готові вчепитися в горлянку один одному. Тихо будьте. Спокійні будьте й толерантні. Правду цей чоловік каже: нам усім треба діждатися наших, а тоді вже кожен відповідатиме за себе і свої вчинки. Ви, Шипов, теж. Бо кому-кому, а особістам та смершівцям перебування в полоні прощається найменше. А може, й не прощається зовсім. Не кажучи про все інше. — Він закашлявся і кашляв довго й натужно, аж піт зросив йому обличчя. А великі, трохи вибалушені очі стали ще печальніші. — Будь воно прокляте, отаке життя. Ніяких сил нема длубати цю злежалу глину. Та й дихати мені, туберкульозному, тут нічим. — Він загорнувся тугіше в шинелю й ліг у дальнім кутку, насунувши шапку глибше й піднявши шорсткий комір вище. Усі затихли й мовчки дивилися на нього.

— Капітан Копейкін провів політбесіду, — в'їдливо прокоментував Шипов, але ніхто не відгукнувся на його дотеп.

Стало чути, як шумить вітер у галуззях чіпкого й колючого терну і як далеко гавкає, мабуть, з нудьги собака. Всі ніби прокинулися й глянули на себе збоку, тільки зараз збагнувши своє гидотне становище. Довго просиділи отак, мовчки, слухаючи шум вітру нагорі, втративши всякий інтерес до розмови, що мала б закінчитися сваркою, а можливо, й стріляниною. Стало зрозуміло кожному: незавидна доля звела нас сюди і треба буде зносити її гуртом. Долю, як відомо, не вибирають — вона вибирає нас сама.

3

Так ми прожили в підземеллі тижнів зо два, приймаючи майже щоночі нових постояльців, і кожен, хто приходив, мав розширити приміщення для того, щоб вільно сидіти й лежати. Глина була тверда й суха, предковична, якась материкова. Багато потім доведеться мені перекопати траншей та окопів на плацдармах за своїми й чужими ріками, але такої твердої й могутньої глини не зустрічав ніде — ні за Віслою в Польщі, ні за Одером в Німеччині. Залазячи в невеликий (1х1 м) отвір в цементному муруванні, покладеному просто на глину багато років тому, ми викопали в глинищі цілий ангар заввишки в людський зріст і площею з добру кімнату. Нас набилося вже чоловік дванадцять, а люди все прибували, і розширення простору тривало, хоч на глинисту стелю іноді моторошно було дивитися: а раптом обвалиться? Не обвалилася, витримала. Можливо, стоїть там і зараз цей дивовижний схрон, бо за

шістдесят років, що минули відтоді, якось так і не зібрався розшукати ту дивовижну басину, в цементному муруванні якої не було жодної щілинки, аніякісінького ганджу. Отакі цементи виробляли на початку століття і отак уміло мурували!

А через розкуркулений та зруйнований під час колективізації хутір після війни ганяли колгоспні череди, коли їх пасли і не переходили на безприв'язне та прив'язне утримання. Ну а череда, звісно ж, затопче будь-які залишки будівель – вона ратицями стерла з лиця землі навіть натяк на те, що тут був колись такий гарний, багатовіконний, біло-причільковий хутір, що явився мені, мов у сні, в ранньому дитинстві, коли я побачив його з греблі сонячним ранком над тихим ставом: білокамінний, під червоною гончарною черепицею, він відбивався у воронуватому ставковому плесі, мов у велетенському дзеркалі, і, подвоєний, справляв незабутнє й величаве враження. Багатий, чистий, він витягся кам'яно-черепичними будівлями в один строгий та рівнесенький ряд понад самим ставом і заглядав у нього з глинистого, досить високого берегового урвища причільковими вікнами, у яких відбивалося сонце. Те видиво супроводжує мене все життя. І коли “рік великого перелому” зруйнував, як запевняють нині, весь уклад сільського життя, то для мене він, найперше і найголовніше, зруйнував цей багатий хутір Андрієвських та Ляшенків, побудований під час Столипінських реформ як зразкове “відрубне” багате господарство. Таких хуторів і таких господарств я не зустріну навіть у Німеччині, коли ми вступимо туди в кінці війни.

Цей хутір вистояв усі найбільші потрясіння першої світової війни, революції, всі перипетії громадянської війни, але не витримав колективізації і особливо – розкуркулення. Все моє дитинство минуло в легендах про Баштанську республіку в тилу Денікіна та про цей лоцкинський хутір. Коли його розкуркулили і зруйнували, мені було всього шість років і я всього не розумів. Але коли підріс, легенди про нього й оте вранішнє видиво, що згадується все життя як дитячий солодкий і барвистий сон, огорнули мою душу великою тугою, ностальгією за тим, чого ніби й не було, а тільки снилося.

Нам розповідали старші і зовсім старі люди, що на хутір налітали глухими осінніми ночами банди, але він, обнесений кам'яним муром, забезпечений підземними ходами поміж будинками й погребами, витримував які завгодно осади, відстрілювався, втрачав убитими в колісках бандитськими кулями немовлят, молодих їхніх матерів, однак жодній банді так і не

вдалося взяти й пограбувати його. Це зробили уповноважені з району, що приходили без зброї, а лише з бланками “План до двору”, та працівники гепеу в шкірянках та з наганами при боці в застебнутій кобурі. Як ми пересвідчилися останнім часом, немає в світі більшого бандита, як держава, і державний бандитизм не йде в порівняння ні з яким іншим. Руїни хутірські заростали терном і дерезою, вивітрювалися й вимокали під дощами, а підземні ходи, колодязі, басини і підвали, викладені пиляним, мовби відполірованим вапняком, залишалися нам для розваг не лише як свідки минувшини, але найперше як підтвердження переказів і легенд. Давно-давно те було, але серце й зараз завмирає, коли згадується раптом рання весна, південний вітер із-за греблі, далекі й неміряні степові обрії, запах молодесенької рогачки й лободи і наші мандрі порослими травою горбами на місці колишніх будинків, стаєнь, клунь та амбарів.

Ми знали, що камінь звідси пішов на будівництво нової школи, в якій училися. Але школа — великовіконна, біла-біла, під блакитним цинком, з лункими, гарно фарбованими світло-жовтими підлогами — подобалася нам теж, і ми не гнівалися на неї. Бо школи ніколи не бувають винними перед своїми вихованцями. Скоріше — навпаки.

Далеке моє степове дитинство, обвіяне леготом перших весняних вітрів! Ти й зараз приходиш до мене в сні, а тепер частіше вже — в безсонні ночі, і першим спогадом стає перед моїм внутрішнім зором, перед пам'яттю моєю той казковий хутір, побачений з греблі в ранньому дитинстві, в усій своїй первозданній красі. І той, руїнами якого ми стільки пополазили й попоходили. Все наше дитинство було пов'язане з тобою, хуторе-мученику. Вся юність наша. Ми знали кожен твій погріб, кожну басину, а підземні ходи все обвалювалися й обвалювалися, бо з них наші односельці весь час брали пиляний камінь на свої потреби.

Тепер же, у війну, ти став нам останнім притулком. І не тільки нам, а й людям чужим і далеким. А то й просто зайдам, котрі мало чим відрізнялися від отих банд, що налітали на тебе з безмежного степу, та від отих гепеушників у шкірянках та з наганами при боці. Бо таке нам випало життя — розшарпане війною з юності, скалічене окупацією, державним свавіллям. Та хоч би яке те життя було, воно — наше. І ні на яке інше я б його не проміняв.

Здається, ми все там обнишпорили, знали кожен вибалок, кожну заглибку, кожен горбик і камінь. А от одного не-

дільного дня послав мене бригадир наш Омелян Москаленко чи його син Тимоха загребти скошений напередодні пшеничний лан, заставлений полукіпками і копами нав'язаних нашими молодими матерями снопів. Розвертаючись кінною гребкою на самім краю поля від хутора, я відчув, як сталеві зуби зачепилися за щось тверде й важке. Я зупинив коня і, не випускаючи віжки із рук, зліз із високого сидіння гребки й пішов подивитися, що там. “Чи не кулемет тут закопано часом?” – подумав собі, все ще перебуваючи в атмосфері ілюзій, нав'язаних легендами й переказами про незвичайну долю цього хутора. Ні, це був довгий чорний камінь, відполірований до дзеркального блиску, і коли я згорнув з нього не дуже товстий шар сухої землі, моїм очам відкрився висічений на полірованій гранітній поверхні православний хрест, а під ним прізвище “Андрієвський”, ініціали, які я, звичайно, давно забув, роки народження й смерті. Це був надгробок з багатієї могили – вірніше, з могили багатого чоловіка. Хазяїна нашого омріяного хутора-легенди.

Не знаю, чим він зачарував мене. Але я довго сидів, а потім стояв над ним. Тоді загорнув землю, як і було. Теж не знаю нащо. Та й поїхав на бригадний польовий стан, завершивши роботу. Але ніколи потім не навідався на те місце. Ніби й забув про нього. А оце згадалося...

Чи ж від нас хоч камінь залишиться? Навряд. Бо де ж взяти в такій глушині полірований граніт чи лабрадорит? Хто його нам виготує та поставить? І хто його заховає, як настане скрута і прийдуть лихі часи й лихі люди? Оглядаюся назад з висоти своїх років і дивуюся непослідовності, що супроводжувала мене все життя через мою розхристану та легковажну натуру. А може, й через те, що життя так крутило й носило мене по своїх полях та перелогах?

4

Одного вечора з'явився в нашій катакомбі майор Орлов – одразу ж зробилося гамірно, весело, навіть тісно. Є такі люди, що, здається, прийшли на цей світ, щоб заповнити його собою, своєю енергією, метушнею, гучним голосом, рвучкими руками, напористістю, навіть нахабством. І все їм сходить з рук, все вибачається, сприймається як належне. Саме такою людиною був майор Орлов – командир того печального артилерійського полку, який він здав у повному складі, з особовим складом і матчастиною, німцям і, наскільки мені відомо,

не поніс за це відповідного покарання, а тільки відбув потім якийсь час у штрафбаті. За законами воєнного часу та ще за тих строгостей, що панували в Червоній Армії, його мали б розстріляти. А от не розстріляли. Така доля? Така вдача? Чи вже тоді, у війну, закладалося підґрунтя мафії, подвійних стандартів, кумівства й приятелізму, що зруйнують нездоланну перед фашистською навалою армію і непохитну державу всього через півстоліття?

Я не знав і не знаю його ім'я й по батькові. Не знаю, звідки він родом, чи є у нього батьки й дружина та де вони мешкають: в окупації чи десь в глибині Росії? Нічого цього я не знаю й ніколи не знав, а для нашої розповіді в романі це зовсім не потрібно, бо невідомість та відсутність подробиць сприяє узагальненню. Єдине, що я знав достеменно, рік народження. А народився він 1918 року. Саме отакі молоді офіцери під кінець війни, після її всепоглинаючих втрат, виходили на високі посади командирів полків, начальників штабів дивізії, очолювали оперативні відділи ще вищих штабів і навіть армійську розвідку. Саме таких майорів узнав я на фронті. Саме під їхнім командуванням довелося воювати в заключній фазі війни, і в мене на все життя залишилися любов і шана до цих людей, бо я їх бачив у бойовій обстановці, милувався ними на плацдармах під час контратак ворога – запеклих і кривавих, особливо за Віслою й Одером, на Зееловських висотах та на вулицях палаючого Берліна. Деякі з них гинули на моїх очах – молоді, розумні, вродливі. Деякі залишалися живими, бо потрапляли з фронту в академії або їх щадила й берегла доля, як зберегла вона до мого тяжкого поранення комбатів нашого полку Агафонова й Кисельова, командира Сотого полку майора Воейкова, як вирвала з пазурів смерті перед самісіньким проривом оборони німців за Віслою загального улюбленця, начальника штабу дивізії майора Підрубенка й відправила його просто з переднього краю в аудиторії Академії Генерального штабу.

Серед тих офіцерів, яких я побачив, опритомнівши під час першої перев'язки в якомусь підвалі поблизу Фрідріхштрассе, теж було кілька майорів-загальновійськовиків, артилеристів та льотчиків. Вони підкладали під мене руки й піднімали мене, щоб їхнім товаришам легко й зручно було бинтувати страшні мої рани. Вони ніби плавали перед моїм затуманеним болями й стражданнями зором в синій імлі, нереальні й далекі, мов уві сні.

Та навіть у найглибшому сні я не міг і не можу досі уявити собі, щоб мене або будь-кого перев'язав майор Орлов – такий він був цинічний, невстріливий і осоружний. Говорив найгучніше та найзневажливіше. Так що навіть у звичайні-сіньких словах чулася зверхність, нахрапистість, солдафонська зневага і навіть презирство. Він міг гучно й розкотисто зіпсувати повітря серед розмови і ще розкотистіше зареготати, так що хворий та сумний капітан Копейкін жалісливим і кволім голосом озивався до нього: “Ну и свинья же вы, майор Орлов! Жизнь прожил, а такого свинства не встречал. Тут почти дети – что они подумают о советском офицере?” На що нахабний Орлов відповідав: “А мне плевать на то, что они подумают, эти оккупационные немецкие прихвостни. Вы же знаете меня давно, и другим я уже не буду. Лучший человек – это естественный человек, без всякого жеманства и желания показаться лучше, чем он есть на самом деле”. – “Скотина вы, майор Орлов, а не человек. Да, видно, никто уж вам этого не докажет. Позорите своим поведением не только офицерский корпус, а всю армию. Нет вам и не будет прощения”.

Але прощення було-таки. І саме в ньому, як я тепер думаю, закладено найнезбагненнішу таємницю тієї дивної офіцерської групи: за суворими й неблаганними законами воєнного часу й того режиму, що панував у всій країні, а особливо в армії, під недремним оком каральних органів, Берії і Сталіна, їх мали б негайно заарештувати після вступу наших військ за зданий артилерійський полк, за ті умови, в яких вони утримувалися в полоні при збереженні форми, особистої зброї, як легко їм вдалося вислизнути з Грейгівського табору й опинитися в Степівці. Але нічого цього не сталося: вони так само розгулювали в повній формі й після вступу наших військ, і страшний та всюдисущий смерш ніби й не помічав їх. Навпаки – прийняли як своїх і, як мені відомо, нікого з них навіть не допитували.

Узявся смерш, хоч як це дивно, за нас – за тих, що були в окупації, збирали зброю на місцях боїв ще в 1941-му, створювали підпільні групи. От і перевіряли саме ці групи, що виникали по селах стихійно, без підпільних райкомів та обкомів. Саме такі групи й стали предметом найпильнішої уваги смершівців, що нас дивувало й обурювало найдужче: ніби краще було сидіти склавши руки, підкоряючись в усьому окупантам. Отже, всі ми стали підозрілими, і саме серед нас, молодих підпільників, вишукувалися завербовані абвером чи гестапо

зрадники й шпигуни, з якими й мав боротися смерш, що розшифровувався як “смерть шпигунам”. Але про це пізніше.

Наші війська прорвалися з-над Дніпра, десь з-під Апостолового, спочатку як Четвертий кавалерійський корпус Кириченка. Кажуть, що командир на той час вже загинув у бою, а сам кавалерійський корпус швидше нагадував козачий, та таким, мабуть, і був, бо всі його бійці та командири ходили в лампасах, у нетипових для діючої армії кубанках – на Кубані він, здається, й формувався. А що нашого сукна на шинелі, гімнастерки й галіфе не вистачало, то для обмундирування було використано трофейне зелено-сіре сукно, з якого шилися замість галіфе шаровари, замість гімнастерок – кітелі чи френчі, а замість шинелей – куці куртки чи кожушки, зручні для верхової їзди. Корпус прорвався через Снігурівку на Бармашову за сім кілометрів від нашого села, і, коли його перші роз’їзди з’явилися у Степівці, всі наші люди, і ми в тому числі, не зрозуміли, хто прийшов: наші чи німецькі частини, бо німці в той час теж сформували на Дону і Кубані кілька козачих полків, що відступали через наше село разом з німецькими частинами і були обмундировані й екіпіровані так само: в німецьке сіро-зелене сукно, скроєне й пошите так само, як і в кириченківців. Все це трохи дивувало, а більше відлякувало: своєї армії ми не впізнавали, була вона така ж обношена й вивоювана і тоді, коли Степівку після нічного бою з німецькими ар’єргардами звільнили піхотні частини, що рвалися до нас аж з-під Сталінграда. Замурзані, миршаві, вивоювані й стомлені до краю, вони, вибивши німців із села, падали під скирти соломи, на призьби попід хатами й засинали, мов мертві, бо ніч же була страшна: зі снігом і дощем, з поривистим вітром, від якого здригалися блаженські глиняні хати під соломою. А що діялося вночі у степу в таку хурделицю, важко й уявити. А як наші вступили, вітер стих, хурделиця вляглася, виглянуло сонечко й зігріло змучених маршами по непролазній чорноземній багнюці й негодою бійців, і вони спали, скоцюрбившись чи розметавшись, мов діти. Здається, на війні їм найбільше бракувало сну й відпочинку.

Зі вступом основних фронтових частин, що повністю вигнали фашистів, настала справжня визначеність, у яку мало вірилося: адже ми були нарешті визволені після майже трирічної окупації! Та радіти якось нам не довелося: такими змученими й вивоюваними до краю ми побачили наших визволителів у куцях, виношених, пропалених біля багать бла-

геньких шинельках і пожмаканих шапках-вушанках, що годилися тільки на смітник чи в куряче гніздо. Та й самі вони були майже непритомні, виснажені нелюдськими зусиллями на маршах і в боях. Це вже потім, як вони трохи відпочили й виспалися під ширтами й під хатами, почалося братання, поцілунки й обійми. Жінки різали курей, яких врятували від окупантів, несли солдатам молоко в глечиках, хліб, який він не був — ячний з остюками, але ж хліб, святий та домашній, сметану в тарілках, а хто із запасливих та спритних — навіть шматочки сала, і солдати, як зголоднілі вовки, накидалися на їжу, не дякуючи, й споживали її блискавично та жадібно, і видно було, що їжі їм на фронті теж не вистачало. І хоч деякі з них, попоївши та вгамувавши кількадекільній голод, жалілися, що кухні, мовляв, давно відстали, ми зрозуміли, коли кухні нарешті з'явилися, що радості в них було мало: кашовари насипали в котелки солдатам виключно перловку або ж напівзіпрілу кукурудзу, с'як-так змелену вочевидь на армійських крупорушках, а може, й поцуплену з напівпорожніх амбарів визволених сіл.

А все ж стало якось спокійніше на душі за нашими військами, бо кириченківці частенько навідувалися в Степівку з Бармашової ловити коней, які ще залишилися в колгоспі й блукали без прив'язі, не гребували й домаганням їжі, без прошення всідаючись за столи, і тоді важко було зрозуміти: свої це чи чужі? Тепер же у військах панував лад, по хатах розташувалися штаби, облугавши село різнокольоровими телефонними проводами, офіцерам солдати віддавали честь, козиряючи, лунали команди, годувалися просто з військових повозів розпряжені коні, ще й досі паруючи від неймовірно тяжкої дороги. Наші прийшли!

Але радість для мене була передчасною: вночі, хоч у нас і стояв штаб аж із двома підполковниками й кількома майорами, різко постукали у вікно, прогупали до порога, чавкаючи багнукою, і, перш ніж незамкнені двері відчинилися, один із підполковників, який зранку був невиспаним, червонооким, а вдень трохи здрімнув і зараз ще не спав, сказав мені:

— Вставай, парень, одевайся. За тобою смершевцы явились. Только они так громко топают, даже по грязи.

У хаті горіла окопна плішка, зроблена з гільзи, і видно було, як поріг переступив кремезний білобрисий здоровань із старшинськими погонами і, не привітавшись, одразу ж викрикнув моє прізвище:

— Есть такой или сбежал? — сердито запитав він.

Оскільки людей була повна хата і спали всі покотом на долівці, на печі й на лежанці, я ліг, не роздягаючись, і тепер стояв перед старшиною лише без шапки й пальта.

Вагітна моя дружина встигла вхопити мене за руку, коли старшина підійшов упритул і, незважаючи на поснулих офіцерів, навіть на підполковника, що не спав, поклавши темну й кучеряву свою голову на зігнуту руку, гаркнув:

— Ану собирайся! Да побыстрее!

— Я вже готовий, тільки пальто й шапку накину, — сказав з готовністю, вириваючи руку з Галиної тремтячої руки.

— Не бійся, — заспокоїв її. — Це ж свої.

— Свої коней воруять, — сказав раптом підполковник — і до старшини: — А потише можно? Вы ж видите, люди спят после марша, после боя.

— Это не мое дело — спят или не спят. Приказано привести, значит приведу, живого или мертвого.

— Ну, ты даешь, старшина, — майже весело мовив підполковник, — хотя бы беременную жену пожалел да не упоминал о смерти.

— Это не мое дело, — твердив те ж саме старшина. — Беременная — не беременная. Разженились и расплодились тут под немцем.

— Да парень-то наш, комсомолец. Ни в чем не замешан. Я разговаривал с ним...

— То, что вы разговаривали, это одно. А в смерше с ним поговорят иначе. Даром не позовут, не пошлют среди ночи невыспавшегося старшину. Ну, давай, пошевеливайся! — знову підвищив голос на мене, хоч я вже стояв одягнений і чекав, коли він мене поведе.

— Не попались вы мне в полк, старшина, — сказав підполковник. — Я хоть научил бы вас уважать старших по званию, да и товарищей по войне.

— Где приказано, там и служу. А когда вы лежите, устав не действует. Вот и весь мой сказ. Пошли! — підштовхнув мене до дверей, і я вийшов у темну, хоч око стрель, ніч, покинувши мою юну й беззахисну дружину, уявляючи, як вона тривожиться і боліє душею за мною.

— Вперед! — скомандував старшина, ступивши з порога. — И не вздумай бежать. Патрон у меня в патроннике. Сразу положу на месте.

Не думав і не гадав я про таку зустріч з нашими — все виявилось, всупереч нашим сподіванням, чужим, мов оті погони, ворожим, дихало смертю, мов при фашистах, бо за словами

й діями старшини стояла інструкція чи, скоріше, атмосфера визначеної наперед підозрливості в запродавстві й зраді ворогові, окупантові, на поталу якого ми всі були покинуті, хоча вини нашої й не було ні в чому. Гірко це відчувати, ще гірше бачити й чути отакі слова з вуст старшини нашої армії, в якій воювали всі наші родичі, весь рід наш, а тепер передбачалася й моя участь у війні проти фашистів. Та хіба ж так вона мала починатися? З отакої брутальної й принизливої підозри, з отакого ненависного ставлення? Бо в усьому – як поведився старшина, як він говорив, яким тоном розпоряджався, погрожував і наказував – звучала й нуртувала сама ненависть і відроза.

Понад нашим рядом по непролазній багнюці він привів мене у двір до якихось далеких родичів Галиної матері, старих Ткачуків, завжди тихих, ласкавих і гостинних. Дід Ткачук усе життя конюхував у колгоспі, конюхував і при німцях – все було “діжурив” ночами на конюшні, а вдень щось возив тими кіньми, які доглядав, і ніколи й нікому не відмовляв щось там привезти: соломи чи кураю на паливо взимку, зорати город чи одвезти на станцію. Проте ні Ткачука, ні Ткачучки ніде не було видно, ніби їх виселили з рідної хати, що стояла собі під соломою не так, як усі хати, а вздовж вулиці, відгородившись від неї глухою задньою стіною. Дітей у них не було, і рідко хто навідувався в їхню затишну хату. Я ж у ній не був ні разу і вперше переступив поріг, не встигнувши навіть витерти ноги об настелений для цього курай біля широкого й височенького каменя, що правив за ганок. Старшина все ще злився чомусь, може, й через те, що замість сну мав іти й приводити мене, все квапив та квапив, підштовхуючи мене в спину дулом тупорилого автомата, немов арештанта чи військовополоненого.

– Привел, – вштовхнув він мене в передню світлицю, у якій яскраво світила п’ятилінійна лампа на столі, а за столом сидів молодий, чорнявий, дуже кучерявий і носатий старший лейтенант в гімнастерці гарного, як я потім дізнався – англійського, матеріалу, який носило майже все наше офіцерство по ленд-лізу. Саме в отому матеріалі на офіцерських гімнастерках та бриджах, а також у сукні на їхніх шинелях та знаменитій тушонці, до якої мені ще було дуже далеко, й проявлялася допомога союзників, а не в танках чи літаках. Хоч ніде правди діти, “дугласи”, важкі й неоковирні бомбардувальники, іноді й пролітатимуть над нами вже аж за Віслою, як я увіллюсь рівноправним, обмундированим у омріяне х/б, спочатку бійцем, курсантом школи молодших командирів, а потім вже й сержантом, в лави знаменитого 101-го полку

35-ї дивізії 8-ї гвардійської армії Чуйкова. Але яких же при-
нижень довелося зазнати до того мені, необмундированому
“чорнорубашечникові”, як називали всіх нас, взятих у попо-
внення після окупації.

— Можете йти, — сказав старший лейтенант старшині. —
Да помогите караулить тех, что в сенцах.

Коли ми заходили, темні сіни були повні мовчазних дядь-
ків, що чекали своєї черги, а мене, бачте, привели й поста-
вили просто перед банькуваті очі цього старшого лейтенанта,
немов якусь важну персону або тяжкого злочинця, — це мало
визначитися зараз.

Не запросивши мене сісти, хоч стілець і стояв біля столу
навпроти нього, навіть не глянувши на мене, старший лейте-
нант запитав стомленим голосом, у якому не чулося аніякого
інтересу до мене й до самого запитання:

— Фамилия, имя, отчество и год рождения. — Все це він
записав на купці паперу, що лежав перед ним, і вже тоді по-
вернувся до мене: — Лисниченко Анну знаєте?

Я розгубився: у Лісників було душ п'ятеро дівчат, старших
і молодших від мене, всі вони були сестри Фандєєвої дружи-
ни, але я ніколи у них не бував, знав тільки Женю, що вчи-
лася з митрофанівським Петром та моєю старшою сестрою в
одному класі, а також свою ровесницю-однокласницю, яку
за худорлявість дражили “Нюнька безпуза”. Ганни ж я не
знав, вона могла бути старшою за мене заміжною жінкою і
навіть жити не в Степівці, а в Баштанці чи ще деінде. Про те,
що Нюня і Ганна — це те саме, й гадки не мав, тому твердо
відповів, що такої не знаю.

— Как?! — аж підскочив на своєму стільці й неймовірно
пожвавішав старший лейтенант, мов мисливський собака,
що винюхав у траві перепела чи куріпку. — Учились в одном
классе и не знаете Анны Лисниченко? А ведь она принесла
вам из Берислава от родственницы оуновскую листовку. Или
вы и это будете отрицать?

— Ніякої Ганни Лисниченко не знаю і жодної листівки з
Берислава не отримував.

— Отпираетесь, — тихо й погрозово мовив старший лей-
тенант. — Значит, виноваты. Значит, сами были завербованы
оуновским подпольем. Псевдо! — гаркнув він. — Какую клич-
ку вам присвоили?

— Дай ему, дай, — почув я в себе за спиною і, озирнув-
шись, побачив на затіненій паперовим абажуром немудрій
сільській постелі Орлова.

Він сидів на засланому ліжку, поруч з горою подушок, як у нас водиться чи, мабуть, водилося донедавна, грався своїм ТТ, підкидаючи й ловлячи пістолет, мов школяр або якийсь недоросток. “Чому він грається пістолетом? Як опинився тут при допиті? Щоб залякати мене? І що це все означає?” — блискавично пронеслося в моїй голові. Я оторопів і знітився. На мене ніби впала хмара й паралізувала мою волю. “Допитайте краще його, як він здав німцям артилерійський полк з матчастиною”, — хотілося сказати, але я не сказав: якась єдність вже існувала між Орловим і смершівцем, і вони легко й просто можуть знищити мене: скажуть тільки слово отому старшині, він мене виведе у двір і розстріляє за милу душу. Таку атмосферу відчув я спиною, а не лише розумом і очима, дивлячись на сердитого старшого лейтенанта, кучерявість і носатість якого робила його ще чужішим і жорстокішим.

— Ніхто мене не вербував, — сказав я, мов у воду опущений. — Ні з якими оунівцями не зустрічався. А Ганну Лісниченка не знаю зовсім: у них повна хата дівчат — всіх не запам’ятаеш. А я й не бував у них ніколи...

— Но с Анной Лисниченко вы учились в одном классе. Как же можно утверждать, что вы не знаете ее? Значит, врете? И ни единого слова правды не говорите? С первых слов вы губите себя. Отвечайте, какой псевдоним присвоили вам оуновцы и какие задания ставили перед вами. Только чистосердечное признание может спасти вас, если вы не боролись против партизан і подпольщиков и не принесли вреда Красной Армии.

— Я сам був у нашому підпіллі, очолював підпільну групу за завданням Володіна Дем’яна Леонтійовича...

— Ваш Володин, кстати, был функционером СВУ. Знаете, что это? “Спілка визволення України”. Был арестован органами в тридцатых годах и отбыл свой срок. Сейчас мы разыскиваем его. Кстати, вы не знаете, куда он исчез из совхоза?

— Я з ним не бачився з січня місяця і нічого сказати про його перебування не можу. Він — чесна радянська людина, ось що я можу сказати про Дем’яна Леонтійовича.

— Напрасно вы берете на себя такую ответственность. — Старший лейтенант відкинув олівець, повернувся до мене всім корпусом разом із стільцем. — Назовите свое псевдо, друже Сашко, и мы с вами разойдемся мирно. Иначе буду держать здесь до утра, а утром передам вышестоящим орга-

нам. Итак, назовите псевдо і доложите о возложеном на вас ОУН заданиі. Сообщите также, кому предназначалась листовка і где она сейчас. – Він запалив від лампи “Біломор” і вдихнув дим мені в обличчя.

Мене раптом охопили гнів і лють, я підскочив до нього і вдарив кулаком по столу:

– Я в своєму селі. Мене тут знають старе й мале. Запитайте, кого хочете, і вам скажуть. А ви заладили одне й те ж, мов папуга: “псевдо”, “листівка”, “ОУН” “Ганна Лісниченко”! Все це вигадки! Наклеп!

– Ну, а с Ньюней Лісниченко учился в одном класі? – озвався Орлов.

– Так. Але Ганну Лісниченко не знаю, – майже викрикнув я.

Це було, мабуть, дуже наївно, бо Орлов зареготав на всю хату, а старший летенант спохмурнів ще дужче, докурив цигарку і, розминаючи її в Ткачуччинім блюдці замість попільниці, сказав:

– Ладно. Вы тут все равно ни хрена не сделали. Пошлем тебя на передовую, как всех, хоть десятиклассников мы забираем в училища. Там ты кровью смоешь все свои грехи и провины перед советской властью. А сейчас можешь возвращаться домой без конвоя. И впредь знай, что Ньюня и Анна – это одно и то же. Какой дурак выдумывает такие уменьшительные имена, просто диву даешься. Ну, а Ньюня приносила тебе листовку из Берислава? Ты видел ее?

– Жодного разу в окупації з Ньюнею не зустрічався, бо жив у радгоспі. Хай он майор Орлов скаже, він знає. І жодної листівки у вічі не бачив.

– А женился ведь на здешней. Значит, бывал здесь часто.

– З Галею ми з шкільних років дружили. А крім того, вся моя підпільна група – мої шкільні товариші – була тут. Ньюню ж зустріти не довелося.

– Так і запишем, – ніби й примирливо, але з погрозою сказав старший лейтенант і відпустив мене.

Хоч як мені гірко й тяжко було на душі від оцих безпідставних підозр, гнітило найбільше те, що при допиті був присутній Орлов. На якій підставі? Чому був допущений? Чому їх усіх не заарештували як зрадників за здачу артилерійського полку, за перебування в Грейгівському таборі у привілейованому становищі? І чи не він вигадав оцю оунівську листівку, почувши про неї, можливо, від Фандеева, а приписавши мені? Що він ще вигадє й наклепає на мене до ранку?

Навіть зараз, через шістдесят років, я не можу зрозуміти, що то було? Чи тільки просте задобрення смершу знайомими солдатками, підсунутими в ліжко старшому лейтенантові й подібним йому, самогоном та доброю закускою? Тобто могоричем. Чи вже тоді розпочався непомітний, але невблаганний розвал нашої армії і нашої системи? Хоч би як там було, а додому я повертався сам не свій і знав, що пощади мені не буде.

5

Зранку другого дня мене викликали до сільради з “ложкою, котелком, запасом білизни й харчами на кілька днів” для відправки в запасний полк, а далі й на фронт. З усього переліченого розсильним була тільки ложка: за роки окупації ми всі так обносилися й зубожіли, що люди не гребували знятим з убитих німців обмундируванням, взуттям і білизною. Я до цього не дійшов, не міг перебороти відразу до самого роздягання загиблих, і той підсвідомий протест проти мародерства скочував мою душу не лише в рідному селі, де у мене ні нагоди, ні часу не виявилось для цього, але й під час перебування на фронті; я просто боявся доторкнутися до вбитих фашистів, бо, загинувши, люди, як мовиться, “страму не мають”, а мертві лишаються за межами осуджень – про них або нічого, або лише гарно здавна водиться говорити. Навіть якщо йдеться й про солдатів найнесправедливіших армій. Бо, загинувши, вони повертаються до своєї людської суті й перестають бути солдатами.

Ще раніше за сільрадівського посланця до нас у повну хату солдатів та офіцерів, що спали ще покотом на долівці, застеленій соломою, вломився вчорашній старшина, який мене забирав з ліжка і вів до Ткачуків. Цього разу він виявився привітним, навіть добродушним, зовсім по-дружньому назвав мене “Сашею”, наче ми встигли з ним заприятелювати, але повідомив, що прийшов забрати корову, яка прибилася до нас під час відступу німців і про яку він довідався не знати від кого. Отож спочатку забрали з хліва корову, а потім вже вийшов за ворота я сам, щоб повернутися хтозна й з якої далечини. А міг і не повернутися й зовсім.

Оскільки шинелю я залишив у Бармашовій, а іншої одяжини не було, то одягнув я в ту тяжку й трагічну дорогу на війну скинуту й залишену під скиртою якимсь утікаючим німцем камуфляжну куртку. Це була безвихідь: я не віддавав ні найменшого звіту ні собі, ні людям, що з цим фашистським

обмундируванням надягаю на себе весь глум і всю ненависть до завойовників та окупантів, до фашистських убивць. Це була нічим не обгрунтована і не зрозуміла з точки здорового глузду легковажність: адже мене знали тільки в рідному селі, а вже в запасному полку запідозрять у приналежності до фашистської армії чи в пособництві фашистам. По молодості я навіть не думав про це — одягнув заношену й добре-таки замазюрену багнюкою теплу й непромокальну куртку, сподіваючись, що у першому ж підрозділі мені видадуть нашу форму. Гай-гай, як я помилявся! Адже нас усіх, взятих на фронт після окупації, прозвали “чорнорубашечниками” і тримали необмундированими до загибелі чи поранення в перших боях. І тільки після госпіталю щасливчикам судилося одягти заношене, штопане й перештопане “хабе-беу”, тобто “хлопчатобумажное — бывшее в употреблении”. Але до того було ще ой як далеко! Тільки я того не знав і не міг знати: вийшов за ворота в оганьбленій та брудній чужій уніформі, а на вулиці — багнюка по кісточки й вище, і різкий, пронизливий вітер далекої дороги на війну, на фронт, у невідомість обвіяв мене й пройняв до кісток. Серце моє обірвалось і ніби впало під ноги, в оту твань.

А переді мною стояла тільки моя молодесенька Галя, дев’ятнадцятилітня, в тяжі (вона народить нашу першу дитину через вісім діб після мого відходу!), у виношеній “осінці”, як називають у нас коротенькі пальтечка. Та осінка ледве сходилася на її животі. Вона дивилася на мене мовчки і мовчки плакала, а я не міг сказати їй і слова, щоб не розридатися й самому. Мати її не вийшла проваджати мене в ту страшну дорогу, бо подумала, що я сам віддав корову старшині перед самим народженням дитини. В її очах це був найстрашніший гріх, бо без корови й після визволення залишатися в селі було страшно, безвихідно, моторошно, особливо коли очікується немовля...

І досі стоїть перед моїм внутрішнім зором і нестаріючою пам’яттю та картина нашого розставання, можливо, й назавжди. Вітер біснувався не лише на вулиці, при самій землі, а й у холодному і чомусь зовсім чужому небі, по якому він гнав покошлані хмари і проймав до кісток нас обох на порожній ранковій вулиці, теж ніби почужілій і ворожій, на якій зросла Галя і по якій ми з нею стільки попоходили!

— Іди вже в хату, бо простудишся, — ледве вимовив я зовсім не ті слова, які хотів і мусив сказати їй у цю хвилину.

Вони й самому мені видалися пустими й непотрібними, але потрібних наче й не було за нестерпним душевним болем

і жалем до молоденької моєї Галічки, моєї дружини, яку я покидав, зробивши такою нещасною!

— Яке це має значення, — сказала вона і заридала раптом голосно, кинулася до мене, обняла за шию й залилася слізьми ще дужче, а в погляді у неї було стільки муки й страждання, що винести його було несила. — Що ти оце тільки надів на себе! — ледве вимовила вона крізь ридання. — Яка це ганьба, яка наруга! Що ж буде з тобою, голубчику мій!

— Яюсь буде, — сказав я. — Яюсь доберуся до своєї час-тини, а там...

Я не знав і не міг знати, що буде там, бо там на мене чекала війна і люди, невідомі й далекі, і, поцілувавши Галю, я одірвався й пішов від неї, відчуваючи на губах її солоні сльози. І хай Бог милує інших людей, моїх дітей і онуків від таких розставань та від такої долі.

Коли я дійшов до першого провулка й оглянувся, Галя все ще стояла й дивилася мені вслід і плакала, витираючи сльози кінцями хустки, накинутої на голову. Я пожалів, що не одвів її до хати, але не вернувся — було ніколи, може, мене вже чекають біля сільради з маршовою ротою й визнають дезертиром?! Я помахав їй рукою на прощання, щоб не стояла на белебні та йшла швидше до хати, й пішов, уже не оглядаючись.

Біля сільради вже шикувалися такі, як я, “чорнорубашечники” — мої ровесники й товариші по школі і старші дядьки, яких я не знав, бо наїхало в село за окупації чимало розкуркулених, висланих, заарештованих і полонених. Зараз ми всі мали вирушити в Баштанку по такій багнуці і там пройти підготовку “одиначного бійця”, як нам пояснив худий, жовтолиций лейтенант. Йому винесли списки, він усіх нас швиденько перерахував, сказав: “Шагом марш!” — і пішов у голову колони, не оглядаючись.

Саме в цей час на ганок сільради вийшов Садко в бравій капітанській формі й гукнув мені:

— Сашо, може б, лишився? Ми не встигли виписати партизанських посвідчень. А без них тобі буде важко.

Це було схоже на глум: ну хіба ж я мав право залишитися? Я так нічого й не відповів йому і пішов, щоб більше ніколи не бачити.

Дорога до Баштанки була жажливою — тридцять кілометрів суцільної грязюки, липкої й важкої, мов замазка. Ми досурганилися туди вже під вечір. Нас ніхто не зустрів, ніхто й не збирався годувати. Ніде було й ночувати, бо все село

забите військами й “чорнорубашечниками” з навколишніх сіл, і лейтенант на свій страх і ризик розпустив нас по родичах, щоб завтра зранку ми всі були біля військкомату “як штик”! Так він сказав на прощання. Я переночував у дядька Харитона, попоївши за цілісінький день холодної картоплі, бо все у них було з’їдено постояльцями. А вранці коло військкомату нас чекав той самий лейтенант. Цього разу він сказав, що поведе нас у Піски — за дванадцять, а не за тридцять кілометрів, як було від Новоолександрівки до Баштанки, і що нам поталанило, бо підготовку проходитимемо у 149-му запасному полку 8-ї гвардійської армії і воюватимемо у її складі. У тій самій доблесній армії, що не пропустила німців до Волги й фактично відстояла і врятувала Сталінград. Це трохи підбадьорило нас і навіть додало сил.

Але яке ж було розчарування, коли нас привели у Піски, розбили на роти й розташували в... свинарнику, де не було навіть підстилки, і ми самі змушені були рвати по складах та межах у полі курай, бо солома при кожній хаті була під пильним наглядом і лишалася єдиним... кормом для корів, які там лишилися, або ж для палива, якщо корови не було.

Так ми там проваландалися два тижні, займаючись поперемінно то стройовою, то тактичною підготовкою просто на розгаслих городах та вигонах, теж у суцільній багнюці, хоч вона не була тут такою глевкою, бо понад Інгулом, над яким розташувалися Піски, вже був не чорнозем, а супісок.

Весна 1944-го, високосного, року була непогожа, затяжна, з частими і дуже холодними дощами, дув безперервний північно-східний вітер, і я ще ніколи до того й після того, навіть на фронті узимку, не мерз так, як у Пісках. Що називається — до кісток. Ранком нас піднімали до схід сонця, ганяли пробіжками, стройовою, потім змушували вмиватися під одним-єдиним бляшаним умивальником, до якого вишиковувалася довга черга. Незабаром ми навчилися набирати води з криниць і навіть калюж, зливали один одному на руки і так умивалися для годиться. Зате хоч трохи економили час. Потім нас вели до кухні і щоранку частували несолоною, трохи прілуватою кукурудзяною кашею. Вона ж була й на обід, і на вечерю.

Для годиться, нам пояснювали, що тили і склади відстали, що треба обходитися тим, що є, що все поволі налагодиться. Але минали дні за днями, а все лишалося як було. Наші командири, а їх було небагато, жили на квартирах у хазяїв. Ми ж залишалися у свинарнику і жорстоко мерзли ночами. Справжньою мрією кожного було хоч на якусь часинку пере-

грітися в хаті. Але в хати нас не пускали, бо там були то якісь штаби, то обмундировані постояльці, не те що ми, “чонорубашечна” шантрапа, і поволі-поволеньки закрадалася в душу й панувала там якась неясна провина: ми самі собі здавалися не новобранцями славної 8-ї гвардійської армії, а злочинцями. Тим більше що нас шикували щоранку з якоюсь незрозумілою командою чи то полонених німців, чи їхніх прислужників у німецькій уніформі, і ми з жахом споглядали на їхніх сіро-зелених шинелях, що стали вже сірими, полчища вошей. Вони вкривали шинелі й м'які картузи з довгими козирками суцільним шаром, ворушилися й повзали, і на це неможливо було дивитися.

А тут саме поповзли приглушені чутки, що на Третьому Українському фронті розпочалася епідемія висипного тифу. Такі чутки поширювалися нишком, бо каралися як сіяння паніки й приниження доблесної й непереможної Радянської Армії. Але кожен із нас розумів, що таке сусідство до добра не доведе, хоча й не були ще солдатами і армійської каші з'їли мало, а скоріше — й не куштували, бо кукурудзу брали з колгоспних комор.

Розділ п'ятий

1

Мені з кожним днем все важче та важче було підніматися із смердючої й холодної долівки свинарника, насиченої лайном та сечею за довгі роки до такої міри, що ніхто із нас за ніч не міг нагріти її своїми боками, а натомість самі почали смердіти свиньми, особливо на свіжому вітрі, під час тактичної підготовки в полі. Тоді сморід ставав дошкульнішим і нестерпним — від нього нудило й починала паморочитися голова і в наймолодших. У мене вона й не переставала боліти, але сказати про це було нікому: в Писках не було сільської лікарні, а в батальйоні не було не лише санітарної служби, а й жодного санітара на добру тисячу “чорнорубашечників”. Командири ж на першу-ліпшу скаргу хворого підвищували голос до крику: “Симуляція? Саботаж? Пошлемо у смерш, там вразвилікують!”

Я вже не вмивався ранком, не ставав у чергу за остогидлою, прілою й зовсім несолоною кукурудзою, яку навіть не дерли на крупорущці, а варили в похідній кухні цілою, а зна-

чить, недоварювали. Я знаходив якусь купку соломи чи гною, влягався там і чекав не знати чого. Свідомість моя затьмарювалася, очевидно, високою температурою, а тільки я цього не розумів і не знав, бо ніколи в житті не хворів. Немічність і знесилення сковували все моє тіло і ество, я не розумів, де перебуваю. Як уві сні стояв перед якимсь капітаном, що вичитував наші прізвища й шиковав окремо, щоб вести вже на фронт. Згодом дізнався, що прізвище його Шумілкін і що веде він наш об'єднаний батальйон, зібраний з усього Баштанського району, на Сухий Єланець, станції Березівка та Роздільна, а далі на Одесу чи на річку Дністер, трохи північніше від неї.

Вів він нас величезною колоною, у якій налічувалося тисяч із десять “чорнорубашечників”, а помічників у нього не було зовсім, лише дві підводи з лайливими їздівими. До однієї з цих підвід була прив'язана армійська похідна кухня, і як її тягли вкрай зморені коні, лишилося загадкою другої світової війни, бо грязюка була така ж непролазна, як і тоді, коли нас визволяла Радянська Армія: дні стояли сірі, похмурі, з рвучкими вітрами й низькими покошланими хмарами. За цілий місяць ми лише в Сухому Єланці побачили сонце, та й то ненадовго, бо незабаром його знову поглинули хмари, тільки я того не пам'ятаю — вже йшов майже непритомний і падав, як тільки багатокілометрова колона зупинялася хоч на хвилину.

Я ніби опритомнів лише одного разу, коли до мене підійшов мій шкільний товариш Петя Кюна — кремезний задній бек нашої шкільної команди, який боров у школі всіх, навіть старших за себе, і завжди був веселий та усміхнений. А зараз він плакав і, плачучи, простягав мені материних маторжеників, яких вона напекла йому в цю пекельну дорогу багато й принесла з Новоолександрівки аж у Піски у великому сидорі — в мішку із зав'язаними кутами й гузирем. Маторженики, або по-нашому “вушка”, були хоч куди! Підрум'янені на сковорідці чи на жаровні, замішані й спечені на смальці, вони навіть тут пахли домом, од них війнуло чимсь милим і затишним, як пахне в далекій дорозі рідним селом, родиною, матір'ю й батьком, навіть коли ми вже дорослі. І я вловив цей запах — його війнув мені по ніздрях сирий, просякнутий вологою й сирістю дошкульний вітер — і простягнув кволу руку, що геть не слухалася мене.

— Ой, яка в тебе гаряча рука, — вигукнув Петя-Лепетя і заплакав ще дужче. — Ти, мабуть, захворів, то попоїж оцих

маторжеників, вони смачні, поживні. Може, піднімуть тебе. Бо що ж я робитиму без тебе?

Він плавав, мов дитина, і треба було б дивуватися, але я не дивувався, бо звук за ці дні подорожі до Баштанки і з Баштанки у Піски, і тут, на стройових і тактичних заняттях, і на марші, що Петя-Лепетя не відходить од мене й на крок, горнеться і вночі, гріє мені спину своєю широкою спиною. Із трьох братів він був найменшим, тому, виявляється, ріс маминим синочком, як усі найменші. Обидва старші брати, і Василь, і Мишко, пішли служити ще до війни, а він ріс вдома і тільки оце виріс, щоб потрапити в таку лиху годину до армії, яка, хоч і наступала, була вивоювана до краю і ледве трималася. Тож їй було не до нас, новобранців-“чорнорубашечників”.

Завдяки своїй силі і спритності, вмінню перемагати двох і трьох противників на поясах чи навхрест, а також здібності у відборі м'яча, що робило його незамінним та незрівнянним заднім беком, як тоді називали стоперів, Петро Кіона, чи, як ми його ласкаво й трохи поблажливо називали, Петя-Лепетя, відзначався досить крутим і незалежним характером, впевненістю в собі і, хоч вчився слабенько, лише на трійки чи “задовільно”, авторитетом серед ровесників користувався більшим, звичайно, ніж серед вчителів. Тому дивно було мені бачити його таким розгубленим і безпорадним тут, у незвичній обстановці, що пригнічувала й лякала його майже до безтями.

— Їж, їж, бо ти вже охляв зовсім на цих харчах. Та й давно вже до кухні не підходиш. Їж, бо пропадеш, а що ж я робитиму без тебе,— знову повторив він і заплакав, — і що скажу твоїй матері, тітці Федорі?

Але їсти я не міг: ніякого смаку не відчував, у роті було сухо й гірко, голова розламувалася від болю й крутилася, мов на каруселі. Так я й не з'їв того маторженика від Петіної-Лепетіної мами, а поклав у кишеню чужої ненависної куртки — може, з'їм пізніше, бо саме пролунала команда шикуватися й рухатися далі. Все я робив автоматично, майже підсвідомо і з великим зусиллям звівся на дерев'яні чи ватні ноги. Капітан Шумілкін сам підійшов до мене, взяв попід руку, повів у голову колони. За нами мов тінь посунув по багнюці й Петя-Лепетя, міцно вхопив попід другу руку, і так вони повели мене, майже непритомного, по розгрозній дорозі, над якою за довгі похмури дні з'явилося підсліпувате сонце й освітило всю непривабливість розлемішеної дороги поміж мертвих, брудних, розгаслих полів, на яких там і сям

моторошно білили трупи роздягнутих німців. Ця моторошна картина й зараз стоїть у мене перед очима і в змученій душі.

Потім я зовсім не міг іти, ледве переставляв ноги й виснув на руках Шумілкіна й Петі-Лепеті, і капітан посадовив мене на воза. Та, як тільки він одійшов, їздовий, стьобаючи присталих коней, так матюкав мене, що я не витримав цього знущання, сповз із військового повоза і впав обличчям у багнуку. Лежав на розгрузлій дорозі в такому самому бушлаті камуфляжному, як оті, що тепер білили неприродно і страшно серед розгаслого поля, тільки без бушлатів і без білизни, не кажучи вже про взуття. Так я зрівнявся з ними через свою бідність та легковажність, через молоду свою безпечність і страшну хворобу, що впала на мене несподівано й нагло в такий неслухний час. Що було далі зі мною, не пам'ятаю. Потім розповідали такі самі, як я, тифозники, що через мене пройшло чимало людей, переступаючи, аж доки Петя-Лепетя не наткнувся на мене. А потім, не довго думаючи, підняв мене, всього виваленого в багнуці, закинув собі на плечі поверх свого величезного сидора, проніс кілометрів зо три з половиною аж до села Вереміївки. Як їхати з Києва на Одесу, то на трасі стоїть покажчик з назвою цього села. “До Вереміївки – 3 км” – написано на ньому. Скільки я попоїздив цією трасою, а жодного разу так і не заїхав – усе ніколи було, все кудись не встигав чи запізнивався, все залишав на потім, а тепер вже, мабуть, ніколи туди й не заїду.

Нашу величезну колону поповнення для 8-ї гвардійської армії з усього Баштанського району, переправивши у Новій Одесі, вели правим берегом Південного Бугу, а він всуціль був заселений німецькими слободами із гарними кам'яними будинками під черепицею. Всі німці-колоністи покинули свої домівки й пішли у відступ разом із фашистами. Тому села спорожніли, і таких хворих, як я, ніде й ні на кого було лишити.

Вже пізніше, через три тижні тяжкої непритомності й маячні, прийшовши до тями, я якось вийшов за село і побачив на крайній хаті, довгій та густо підсиненій, майже на всю стіну, від призьби до покрівлі, зроблений квачем з карболкою напис: “КАРАНТИН”. Для всіх, хто проїжджав у танках, на “студебекерах”, чи отаких, як ми, що сурганилися пішодрала тією роз'юшеною, роз'їждженою та розтовченою підошвами дорогою, вкритою багнукою, щоб не пропустили та лишили

тут своїх захворілих на тиф товаришів чи підлеглих. Бо далі знову не було для них ніякого притулку аж до самої Одеси.

Усі знають, що таке тифозна криза. Я тоді не знав нічого. І нічого не пам'ятаю. Мов уві сні чи маренні я піднімався з перетовченої соломи, якою була вкрита колісь підлога, а тепер солома перетворилася на полуку чи збоїни, на яких, виявляється, вмерло чимало моїх попередників, і виходив надвір за малою, а може, й великою нуждою, в чому можна зараз засумніватися, бо звідки б воно щось узялося, коли я майже місяць нічого не їв — макової росинки не тримав у роті. В темній дощовій ночі я чув недалеко виття й гавкання здичавілих місцевих собак, що лишилися тут напризволяще без хазяїв, і боявся, щоб вони не напали й не загризли мене. Це — єдині уривки пошматованої свідомості, що лишилися мені назавжди від тієї жахливої тифозної пори, тифозної кризи.

Потім мені вдалося вирахувати: 2 квітня вперше відчув я тиф у Сухому Єланці, де підійшов до мене із своїми маторжениками Петя-Лепетя. Того ж дня надвечір ми були вже в Новій Одесі і перед самісіньким заходом сонця переправилися по хисткому дощатаму настилу, невідомо як і з чого вибудуваному саперами-вмільцями для піхоти. Це був місточок, мокрий і слизький, бо лежав на самісінькій воді, не більш як метр завширшки. Принаймні мені так тоді здалося. А ріка — велика, розлилася по всій заплаві: тож протилежний берег тільки маячив. З 2 по 9 квітня я йшов, хворий, цілий тиждень майже в непритомному стані. 9 квітня надвечір Петя-Лепетя приніс мене у Єреміївку, поклав на перетовчену солому серед непритомних тифозників і, ставши на коліна, довго плакав наді мною, мов над покійником.

— Я ще ніколи за довгий свій вік не чув, щоб мужчини, а тим більше молоді хлопці, так тужили й приказували, — сказав мені старий, давно неголений добровільний санітар, очевидно, з таких самих, як ми, “чорнорубашечників”. — Так побивається тільки мати за сином, та й то не всяка. А тоді відсипав із сидора домашнього печива й передав мені, щоб я підгодував тебе, як видужаєш. На жаль, з 9 по 23 квітня ти був готовий. Ми кілька разів збиралися яму на тебе копати отут, на городі. Там чимало таких, як ти, поховано. Але ти сьогодні оклигав. Ну, значить, житимеш. А маторженики я роздав іншим, які видужували раніше, бо годувати вас нічим. Оце і все, що припасено для вас усіх, — показав він на відро з водою та обламаний з усіх кінців черствий і давній окраєць ячного хліба з устюками.

А надворі був рай: сонячно й тепло, під вікном цвів абрикос, а на білих його гілках виспівував шпак, наче війни для нього й не було. Я хотів було підвестися, але санітар не дав.

— Не вставай, бо впадеш та ще розіб'єшся. Зараз ти, знаєш, який слабий? Навіть уявити собі не можеш. Ударися головою об камінь ганку, тут тобі й жаба цицьки дасть. Тож подожди, я за сестрою збігаю. Вона отут, через вулицю, у медпункті. Зараз, зараз, — казав він, важко підводячись із лави, на якій сидів біля того самого відра з водою, наче вартував його, щоб не вкрали.

Сестри не було довгенько. Нарешті вона з'явилася — молодесенька, білявенька й гарна. В руках у неї була кришка з казанка, наповнена круто звареними й порізнаними на дрібні шматочки яйцями. Посипані вони були не сіллю, а, здалося, цукром. Все в мені перевернулося, слиною виповнився рот, і я відчув страшенний, нелюдський голод. Але замість яєць вона, присівши, подала мені скляну літрову банку з розчином марганцівки, яку їй послужливо подав санітар. Розчин був теплий і вельми противний, але я почав пити його, бо це була перша допомога в моєму довгому вмиранні й сьогоднішньому воскресінні.

— Пий-пий, усе до дна, — сказала сестра. — У тебе в шлунку і в усьому організмі, знаєш, скільки бактерій? От їх треба вбити, а тоді й з'їси все, що я тобі дістала в сусідньому селі й принесла, щоб ти видужав.

Я слухняно випив марганцівку і вперше в житті вирвав, а потім з'їв, давлячись, круті яйця, й справді посипані цукром. До них вона дала мені шматок свіжого домашнього хліба і чаю в алюмінієвій кружці, крутнулась на одній нозі, війнувши білим напрасованим халатом, і від порога сказала:

— Ліків у мене жодних немає. Та вони тобі й не потрібні. Молодий організм сам упорався з тифозною інфекцією. Тепер ти заснеш і проспшиш до обіду, а на обід ми щось придумаємо тобі ще смаченького. — Вона вибігла так само швидко, як і з'явилася, і я навіть не встиг подякувати їй, але в душу увійшло щось таке тепле і ніжне, що мимоволі на очах і в горлі в мене затремтіли сльози, тільки я намагався не розплакатися. — Якщо хочеш, можеш помаленьку вийти у двір, на сонечко! — гукнула вона й побігла через вулицю, що вже просохла, і все життя для мене ніби перевернулося якимсь іншим, привабливішим боком.

А тут ще й сусід, що досі мовчки спостерігав за всім, почав стягати із себе флотські штани, і я лише зараз впізнав їх, не знаю, за якими прикметами: це ж мої штани!

— На, братухо, та не тримай зла. Зняв, коли збиралися тебе виносити й закопувати на городі. “Навіщо, — думаю собі, — такому добру гинути й тліти в землі?” Тепер тобі треба обігрітися, хоч ти й маєш на собі другі, з півсукна, а воно ж кошлате й тепле. Та нашому братові-тифознику зараз тепло ой як необхідне! Тримай. Або краще я допоможу тобі. — Він і справді натягнув мені на ступні, а потім і на ноги мій широкий флотський кльош, яким я потай гордився ще в окупації, і тепер я вже з його допомогою якимось зіп’явся на ноги, підтягнув штани вище, але вони не трималися на мені — дуже я схуд за час хвороби. — Та ось же і твій ремінь з бляхою, — підперезав він мене, пересунувши пряжку. — Носи на здоров’я, доки й хабе-беу не видадуть. А жаль з таким кльошем розставатися. Ну, та будемо живі — не помрем! Це найголовніше для нас усіх зараз. Бо он той, що приніс тебе сюди, і всі, з ким ти йшов, як пішли за Дністер, то там у плавнях і лишилися із своїм капітаном: німці їх на плацдармі танками передушили, кулеметами порізали, бо саме в контратаку пішли з невеличкого сільця Паланки, що стоїть там, на висотці. Перерізали плацдарм навпіл, вийшовши на переправу, а потім усіх необмундированих та неозброєних у плавні загнали.

— Ти що? — визвірився на мого говіркого сусіду старий санітар. — У смерш захотів? Що це за пропаганда?!

— Та яка там, діду, пропаганда? Який смерш? Тифозних аж звідти привозили — вони й розповіли. Хіба ти забув?

— Ніяких я розповідей не чув і знати не знаю, — одрізав бувалий у бувальцях старий.

— Що не чув, так і запишемо, а нашій бесіді не заважай. Може, це брат по такій грязюці приволік його на собі за три кілометри?

— Ні, не брат, — сказав я. — Це шкільний мій товариш.

— Ну, видать, ти хлопець що треба, раз за тобою так побивався товариш. Отож знай, що його вже немає серед живих. Золотий, видно, хлопець. І на мене не сердься за штани. Зрозумій, ми всі думали, що тобі каюк.

— Гаразд, не будемо про це. А про своїх земляків я дізнаюся із села, коли отримаю листа. Не хочеться вірити, що вони всі загинули, а я один лишився. Жаль людей. Золоті в нас люди, тут ти правий на всі сто. А зараз, якщо можна, я трохи здрімну, бо щось мене й справді у сон похилило.

— Від нервів, — сказав старий санітар. — Один від таких чуток на стінку дереться, а другий... Другого на сон хилить.

Така вже людська натура. Я всього надивився за довгий свій вік. Спи, я тебе ось чужою шинелькою прикрию.

І я нарешті в цей щасливий для мене день заснув під нашою рідною шинеллю, а не під чужим ненависним бушлатом, якого десь теж не стало.

Коли прокинувся, сонце стояло перед вікнами. Була обідня пора, і моя рятівниця вже заходила до нас у хату з навстіж розчиненими дверима, несучи миску з борщем. Борщ був зелений, із сметаною, а окраєць свіжого хліба аж хрумтів на зубах. Голод у мене був такий, що всього тіпало. Старий санітар розливав борщ іншим хворим, що вже піднялися, а сестра все припадала до мене, вмовляла не їсти швидко, гарно все розжовувати. А коли я з'їв борщ, подала мені полумисок гарбузової каші з молоком. Я просто раював і згадував цей день навіть на передньому краї, коли нас годували вже по-справжньому. Але таких обідів я не їстиму вже, аж доки й не повернусь додому.

— Як мені вам віддячити? — запитав сестру, а вона тільки засміялась і знову вибігла, наче її й не було.

2

Другого дня з Одеси прийшли підводи — звичайні армійські вози, нас зранку всадили на них і повезли до інфекційної лікарні №1 на вулиці Херсонській, де розташувався тепер інфекційний госпіталь III Українського фронту. Іздовий наш був казах. Він, нудьгуючи, співав всю дорогу пісню про те, що бачив, а ми дрімали, вслухаючись у чужий, дуже дивний спів, який поволі брав за душу. Перед Одесою пустився невеликий теплий весняний дощик, тож вулиці блищали, немов дзеркальні, й відбивали в собі небо й молодесенькі листочки на платанах. І вся Одеса здалася раптом дуже чистою, цілою і... чужою. Особливо через музику, що лилася з напіввідчинених вікон і дверей ресторанів і кафе, яких я ні разу за все життя не бачив. Усе це було спадщиною румунських окупантів, які донедавна правили тут. Деякі скрипалі ходили по залу й біля кожного столика вигиналися, мов проститутки, заковували очі під лоба, зображуючи знемогу закоханості, а насправді вибиваючи рублі чи хоч чарку якогось напою.

Це здавалося особливо осоружним, ганебним і ворожим після перенесеного тифу, поневіряння роз'юшеними дорогами війни і особливо в обстановці самої війни, що гриміла на плацдармах неподалік Одеси. Так на все життя це місто й

лишилося для мене чужим і навіть трохи ворожим. Я захоплювався ним, красою його вулиць, особливо Пушкінською, де найрозкішніші платани ростуть по всій її довжині на обох тротуарах, де будинки вишуканої архітектури радують око й душу. Мене полонило море, що синіло за кожним бульваром, між кварталами й вулицями. З нього майже завжди віють леготливі вітерці з прохолодою й характерним морським запахом, воно чарує якимсь особливим шармом Дерibasівської, дивовижним оперним театром і філармонією, безліччю скверів та бульварів, колонадами давніх палаців кінця XVIII століття, серед них і воронцовським, де молодий Пушкін, нехтуючи опалою, зізнавався в коханні й схиляв до пестошів та насолод саму графиню Воронцову, яка кокетливо розповідала про це своєму можновладному мужу, кепкуючи над легковажним витівником-поетом.

Та все одно десь у підсвідомості спливають згадки про ту першу зустріч з Одесою, можливо, прикро забарвлені безсиллям, коли я, двадцятирічний, заскочивши до зруйнованого ще в сорок першому й порослого бур'янами якогось будинку за малою потребою, ніяк не міг потім вилізити на підводу, звідки зіскочив легко, а, наздогнавши, забирався довго й важко, мов на Єверест, аж доки казах не помітив моїх марних зусиль та не зупинив коней. Тільки ставши на колесо, я ледве-ледве зіп'явся, впав на той осоружний віз й опинився серед своїх товаришів, таких же виснажених після хвороби. Усі ми були брудні, худі й зарослі ще молодою щетиною, в зіжмаканому, зношеному різнобарвному одязі, і на тлі вимитої дощем та несподівано благополучної Одеси видавалися геть неприродними й чужими. Цей контраст вривався в око і пам'ять на все життя. Це було приниження, а приниження, хоч би що говорили філософи, моралісти та мудреці, не забувається ніколи.

Інфекційна лікарня на Херсонській, збудована ще в першу світову війну, щоб звозити туди з румунського фронту хворих на тиф і холеру, що лютували тоді саме тут, на південному крилі величезної битви, була за високими мурами, одноповерхова, побілена жовто-зелено, огидно, бо це одразу насторожувало: тут щось небезпечне, заразливе або й невиліковне! Так нам здалося, коли нас завезли у високі ворота й зачинили їх тут же за нами.

Ми важко й незграбно злазили з повозів, бліді, худі, знеможені. Навіть самі до себе відчували відразу, але нас несподівано привітно зустрічали санітарки у сірих халатах, одразу

ж вели в лазню з гарячою водою, де ми могли помитися під душем, намилюючись шматками смердючого, аж чорного мила. Перед цим усіх нас поголили, і ми, голі, злі, худі й голомозі, стали подібними один на одного, мов мерці. Але після купання нас витирали білими простирадлами, видавали кожному хоч і поношену, але свіжовипрану й випрасувану білизну, у якій ми переставали бути “чорнорубашечниками”, а помалу ставали знову людьми.

Після лазні нас повели в простору їдальню й нагодували ніколи не баченим супом-пюре гороховим, до якого кожному видали по півкілограмовій пайці свіжоспеченого чорного, істинно солдатського хліба. Їсти все одно хотілося, але ми всі відчули помітне полегшення і навіть блаженство, коли кожному виділено було залізне ліжко з матрацом, білими свіжими простирадлами та сукняними ковдрами. Після Пісок і свинарника, після маршу по розгрозній дорозі, безкінечного й виснажливого, після тифозної кризи в покинутому німцями селі Єреміївці то й справді було блаженство. Ні, це був рай, та й годі. Бо всі ми, прості селянські хлопці, звикли й удома спати на ряднинках, а вкриватися найчастіше пальтами. Тут же все було, а чи тільки нам здавалося, сніжно-біле: і простирадла, і підодіяльники на ковдрах, і наволочки на подушках. Аж тут і землячок об’явився невідь-звідки, озвався до мене, назвав по імені й прізвищу, та я його знав мало, бо в школі він, здається, в нашій семирічці, не вчився, а все конюхував і дістав чомусь дивне й не властиве нашим краям вуличне прізвисько — “Арончик”. Пройда був хоч куди! По цьому я й знав його трохи, бо він був і старшим, і тогобічанином, тобто жив на тім боці ставка. А в дитинстві це, хоч що кажіть, була відстань. Він і в Єреміївці примазався до тифозників зовсім здоровим, помагав по сусідніх селах копати городи солдаткам, приносив звідти то краєць хліба, то кавалок кукурудзяного малая, а то й кілька яєць чи й кусень сала і охоче ділився з тими, хто видужував і мав вовчий апетит.

Здається, саме від нього я дізнався про те, що всі наші новоолександрівці, степівці та баштанці полягли за Дністром під Паланкою од німецьких танків. Наші ліжка виявилися поруч, і Арончик, а по-справжньому Микола Гудзь, довго й цікаво розповідав мені про своє дивовижне припізніле кохання до якоїсь Тамари — дуже цнотливої, тихої, сором’язливої моєї однокласниці. І що дивовижно — це кохання було взаємним, хоч Арончик був жонатим і жив з нею через провулок. На моє нагадування про цнотливість Тамарину він тільки за-

сміявся: “Хе-хе, в тихому болоті чорти водяться. Ге-е, якби ти бачив, як вона вилітала до мене опівночі й висла на шиї, як віддавалася мені тут же, в дерезі, бо вже ж пізно було і ніде ні лялечки! Болить моє серце за нею — на крилах би оце полетів. Та що ж, війна-розлучниця хіба тільки нас зробила нещасними?” На нас почали погукувати, щоб не заважали спати, але він не міг зупинитись і розповідав з такими сластолюбними подробицями про свої побачення з Тамарою, що й мені якось потеплішало на серці, і я все пильніше вслухався, дивуючись, яким непростим виявився цей Арончик. Отоді я й покинув усяке упередження в оцінках людей.

А за вікном готів вітер, біснувався по бляшаній покрівлі, і в шибки сипало снігом — розгулялася несподівано й зовсім нелогічно справжня хурделиця перед самим Першим Травнем. Такий-то виявився дивовижний високосний рік, 1944-й! Під завивання завірюхи гарно й затишно було слухати оповідь про чуже кохання в теплі та в добрі після стількох тифозних мук і поневірянь по свинарниках та розлемішених, вкритих непролазною тванню доріг. Це була, можливо, єдина шаслива ніч сорок четвертого року для мене. Бо на ранок всю Одесу засипало снігом, а до нашого госпіталю долинули чутки про те, що заметіль із шквальним ураганим вітром застала на тій самій дорозі, якою сурганилися й ми, “чорнорубашечників” із сусіднього Володимирського району й виклала їх майже всіх до одного, тільки горбки снігу залишилися на ранок. Тому наша нічна розмова якось примерхла, і зробилося навіть незручно від того, що люди гинули від негоди, а ми розкошували в теплі та добрі, насолоджуючись спогадами про домівку.

Однак вранці в одній із ще не зайнятих палат санітари наштовхнулися випадково на тифозного німця, що прийшов до тями й почав щось по-своєму белькотіти. Санітари саме зібралися дезінфікувати й прибирати цю палату для нового поповнення, що й далі надходило з видужуючих від тифу воїнів III Українського фронту. Тому, не довго думаючи, вони вхопили німця за руки й за ноги, в самій білизні віднесли в кінець коридору і, відхиливши двері зачиненого тамбура, жбурнули його на цемент. Це було при мені. Я кинувся до санітарів і почав їх умовляти не робити цього, а рятувати хворого ворога як людину, бо він був без зброї, він став простою людиною, як і ми.

— Ти що? У смерш захотів? — визвірилися на мене вже не вперше, і я одержав перший урок справжньої ненависті

й жорстокості, якими відзначалася друга світова війна. А може, й не перший. А може, й не лише друга світова, всі війни на світі?!

Цілісінький день я чув спочатку крики, а потім стогони нещасного хворого, але всі вдавали, що нічого не трапилося. Коли ж він замовк остаточно, заціпенівши на холодній цементній підлозі, в одрізаному від опалюваного коридору тамбурі, його наказали кинути на якусь пригнану підводу і вивезти на міське звалище. Найстрашніше було те, що в цій “операції” взяв участь майже добровільно і мій землячок. На моє запитання, для чого він це зробив, той лише всміхнувся: “Е-е-е, не бачив ти ще смаленого вовка. Накажуть тобі, ти теж однесеш за милу душу, хоч і на кінське кладовище. Будького! – майже крикнув він. – Я дійсню відслужив до війни, тож армійські порядки знаю. А тобі, видать, до них ще тільки звикати. Згадаєш потім мене й дивуватимешся цьому безглуздому запитанню. А німець що ж? Така його доля. Наших вони теж не милували. Ні в таборах для військовополонених просто неба в осінню негоду, ні в лазаретах, ні коли брали в полон: “Генде гох!”, черга з “шмайсера”, та й по всьому. Тож ти не дивуйся і забудь про це. Бо рано полисієш”. Я й справді полисів рано: мабуть, пророкування Миколи Гудзя були не порожнім звуком.

Тільки й досі ночами чую розпачливі й кволі крики тифозного німця й отой жажливий звук, коли його кістляве, геть вивоюване та понівечене хворобою тіло кинули санітари на голу цементну підлогу.

3

Здоров’я моє хоч і поволеньки, але поправлялось. Тільки весь час мене мучив голод: госпітальної пайки після тифу явно не вистачало молодому й виснаженому організму. Як десятикласника мене взяли на роботу в штаб госпіталю, і я щодня по обіді прямував вулицями травневої Одеси до евакопункту фронту із статистичними даними про прибулих на лікування, виписаних в маршові роти й запасні полки, про вмерлих. Виявляється, в госпіталах від тифу мерли так само, як і в свинарниках, на розгрудлих дорогах чи в Богом та санслюжбою фронту забутих Єреміївках. Я ходив тепер у обмотках, в однострої з хабе-беу, американських майже нових черевиках із чужої ноги – може й, когось із померлих – і в пілотці. Тобто був повністю обмундирований за можливостя-

ми воєнного часу. Але це не заважало мені милуватися зеленими каштановими та платановими бульварами, синім морем у проміжках поміж ними, молодими дівчатами й розкішними жінками, для яких війни ніби й не було. Взагалі, коли тепер співають:

Ех, Одеса — красуня біля моря!

Ех, Одеса, ти знала безліч горя, —

то я в це не вірю, бо такою її побачив у сорок четвертім — розкішну, квітучу, майже незайману. Всі руїни сорок першого, коли оборона Одеси й справді була тяжким випробуванням і для самого міста, і особливо для її жителів, якимось ніби згладилися й трохи відбудувалися за румунів, що не були такими жорстокими, як німці. А саме визволення пройшло гладенько, майже без боїв: уникаючи оточення, німецько-румунський гарнізон дременув з Одеси сам, і навіть слідів вступу наших військ ми не помітили.

Оскільки в евакопункт фронту я йшов однією й тією ж дорогою, одразу ж по обіді, то на одній із вулиць щоразу проходив повз молоднього лейтенанта, що стояв завжди з двома дівчатами — можливо, його однокласницями, з якими він зустрівся після повернення й визволення міста. Я з шиком віддавав йому честь, як мене встигли-таки навчити у Пісках прискіпливі командири запасного полку. Вони були прискіпливі, очевидно, тому, щоб не потрапити на передову, однак ганяли нас добряче і дечому за надзвичайно короткий термін все ж навчили.

Молодий лейтенант-одесит сприймав те, як я віддавав йому честь, карбуючи крок, з явним, хоча й зовні непоказним задоволенням: він підтягував живіт, розправляв плечі, випинав груди і хвацько кидав руку до пілотки з тим невловним випрямленням пальців, яке надає цьому ритуалу особливого шикю. Після цього він опускав очі, розслаблявся і вдавав перед дівчатами, що віддача честі йому — надокучливе й марудне діло. Насправді ж одержував від мого вітання велике задоволення: хай побачать його співбесідниці, яке він цабе в армії, хай милуються й запам'ятовують, який він хвацький та почесний в очах солдата.

Коли ж я повертався з евакопункту, здавши щодобове зведення, мене зустрічав Арончик із скептичною усмішкою: вештаєшся, мовляв, голодний містом, а я тут як у Бога за пазухою — і пайку прихоплю побільшу, і супця мені насиплють густішенського.

— Тож наїдаюся добре, — підсумовував він, ляскаючи себе по не дуже вже й відгодованому череву. — Ото просися й ти в санітари чи рознощики їжі — будеш ситий і поправишся, а то ж від тебе лишилися самі кістки. Та й доходяги тут є, — понизив він голос, наблизившись до мене впритул, так що стало чути його пропахле супом-пюре гороховим не дуже приемне дихання. — Не доідають своєї пайки і супу — теж перепадає нашому братові дешиця. А ти зарився в папери і вже на ладан дихаєш. Так ти від тифу не оговтаєшся і на фронт підеш виснажений. А, не доведи Господи, поранять? Добре, якщо встигнеш підправитися фронтovими харчами, які, кажуть, набагато кращі, ніж тут. А як не встигнеш? Хана! Тебе й зараз хоч у домовину клади. Тож кидай свою контору та йди до нас у санітари або на харчоблок — ще краще! — Він весь сяв.

А я дивився на нього й дивувався: якими ж кмітливими пролазами бувають отакі хитренькі мої односельці! А я навіть не підозрював за ними цієї якості. Мені зробилося прикро й неприємно, я пішов від нього з тягарем на душі, ніби від власного приниження.

Я і далі працював у штабі госпіталю: вечорами заповнював анамнези новоприбулих, вносив у відповідні графи щоденних звітів відомості про виписаних та відправлених в запасні полки та навчальні батальйони, а після обіду все це відносив до евакопункту фронту повз того бравого лейтенанта, щораз віддаючи йому честь і милуючись вулицями та скверами весняної Одеси. Милування це було дуже поверховим, бо я весь час відчував страшенний голод: молодий організм вимагав підкріплення після тяжкої й виснажливої тифозної дистрофії, але де ж те підкріплення було взяти? Адже війна є війна, і мене ніхто не міг порятувати. А на ніч мене ставили вартувати біля продовольчого складу в дальньому кінці довгого й затемненого коридору. Отут я й побачив, як у муках конав викинутий на цементну підлогу німець.

Мене ставили з автоматом на всю ніч в кінці коридору і дозволяли сідати на табурет, що стояв тут хтозна-відколи. На ньому я іноді куняв, і тоді з'являлися пацюки й починали шарудіти, особливо в порожніх ящиках з англійськими написами. Це були ящики з-під продуктів, що посилалися по ленд-лізу через океан із далекої Америки. Одного разу двері складу виявилися незачиненими: замок висів на них, зачеплений дужкою за кільця. За дверима — хліб і цукор, знаменита американська тушонка, якою годували всю

нашу армію. Це була велика спокуса і ще більше випробування. Однак я боявся: чи не перевіряють мене мої шефи? З іншого боку, думалося: а чи не захотів хтось таким чином нагодувати мене? Мое окупаційне минуле й становище щойно мобілізованого схилили все ж до думки про перевірку, і я втримався від спокуси: підійшов і рішуче закрити замок, натиснувши дужку. Коли ж він клацнув, зачинившись, я спохопився: чи не лишилися часом ключі в складі? Я мучився від цих сумнівів і думок до самого ранку. А вдосвіта аж зрадів, діждавшись комірницю з місцевих вільнонайманих і побачивши, як вона, не вагаючись, вийняла ключі, відімкнула замок і заходилася відкладати й відважувати продукти шеф-поварові, що тут же й виріс, мов випірнув з-під води.

— Дурненький, — сказала комірниця, забираючи в мене автомат з диском і ставлячи його в куток, ніби в кочерги. — Так нічого й не взяв?

— Ні, — сказав я. — Не міг взяти.

— Не міг чи побоявся? — запитала вона, кепкуючи. — А я спеціально залишила тобі відчинену комірчину, щоб підкріпився. Ну, то на тобі хоч зараз. — Вона подала мені шматок свіжого солдатського хліба й жменю цукру-рафінаду пиляного. — Поїж тут, доки нікого немає й ніхто не бачить. — Вона була чорнява, вродлива й ще молода, і я соромився їсти при ній. — Їж, їж, — сказала вона. — Їж тут, а то хтось побачить та й донесе начальству. Тоді влетить нам обом. Сядь отут, у куточку, і поїж, доки я поратимуся.

Другого запрошення я чекати не став, та й не мав сили втриматися: голод, як кажуть, не тітка. Так я вдруге відчув на собі жіноче милосердя і переконався, що вони, жінки, милосердніші й чутливіші за нас, чоловіків. І світ без них був би суворішим та непривабливим. Так вона й підгодовувала мене щоранку, аж до того пам'ятного дня...

4

Начальник штабу госпіталю, вже літній сухорлявий капітан, викликав якимось мене в неділю зранку. То була неспокійна неділя: сновигали коридорами якісь чужі, нетутешні офіцери й старшини, рядові солдати виносили й вантажили на машини всілякий госпітальний скарб, а найперше винесли всі продукти зі складу: всіх готували кудись “перекидати” і, як завжди, у війну, та й без війни, у військових частинах

все трималося в секреті. Зрозуміло й незаперечно було тільки те, що госпіталь закривається і в кожного із нас має початися якась нова доля, що перебування тут вичерпалося для нас і всіх, можливо, відправлять на фронт, бо за Дністром і досі йшли бої, звідти ночами долинали аж до Одеси вибухи бомб і снарядів, і тривога мимоволі охоплювала нас.

Стоячи біля вікна й не обернувшись на моє привітання, капітан кивнув головою на стіл:

— Там лежить лист із написаною на конверті адресою. Візьміть і віднесіть за призначенням. Тут недалеко. Вам дається, — він поглянув на годинник, — півгодини. Ну, максимум сорок хвилин, бо маємо сьогодні вирушати, а ще папери не зібрані.

Я взяв лист, не глянувши на адресу, не спитавши, як пройти туди, де й куди повернути. Але все це мені розповіли люди, хоча про одеситів і кажуть, що вони не дуже охоче це роблять, бо не такі ввічливі, як кияни чи москвичі. Однак незабаром я вже стояв на площадці третього поверху й дзвонив, натискаючи білу кнопку, бо електрика в Одесі не відключалася, кажуть, навіть під час бойових дій за її визволення.

Як же я був вражений, коли двері відчинилися і перед мною стала на порозі та сама добра й привітна комірниця, що частувала мене хлібом і цукром того пам'ятного ранку. В домашньому легенькому халаті й капцях на босу ногу, з оголеними руками, шиєю і ногами вона видалася мені цього разу ще вродливішою, просто вражаюче красивою й привабливою. Гладенько зачесане вгору і зав'язане важким вузлом на потилиці чорне волосся, трохи кучеряве й пухнасте, обрамовувало її біле-біле обличчя, на якому виразно рум'янів свіжий рот із соковитими вологими губами, а шия була в міру тонка, без жодної складочки й зморщечки. Вона мала таке ж ніжне блідо-рожеве продовження у вирізі халата, під яким пружнілі нічим не зв'язані груди з твердими сосками, що мали ось-ось проткнуту тонку тканину. Впалий живіт підкреслював і розкіш грудей, і круті стегна, округлі й навіть на вигляд пружні, стрункі та довгі. Вона мовчки дивилася на мене. А я, оторопівши, забув про лист і не міг відвести від неї очей.

— Заходь, — сказала вона просто й невимушено. — Чого ж стояти у дверях мені, а тобі на площадці.

Я зайшов, не розуміючи, що зі мною відбувається і що станеться через хвилину. Але нічого такого не сталося: вона повернулася до мене й простягла руку:

— Давай, — тільки й сказала, якось пригаснувши і мовби почужішавши, і тільки тут я згадав про лист і швиденько подав їй, ладнаючись іти назад. Але вона зупинила мене ледь помітною усмішкою, без жодного слова чи жесту, розірвала конверт і швидко прочитала лист. А прочитавши, подала мені: — На, читай та знай, якою буває справжня людська підлість. Я жила отут з ним, як з мужем, півтора місяця, прала й прасувала йому, а він клявся, що все це навіки, що нарешті знайшов своє щастя. Тепер, бачте, у нього сім'я, і він, благородний, не може залишити її напризволяще й прощається зі мною перед від'їздом...

Я, не читаючи, поклав лист на край столу й знову рушив було до виходу, та вона метнулася й заступила мені дорогу.

— Куди поспішаєш? — спитала розпашіло. — У тебе ж не менш як півдня ще попереду, бо госпіталь остаточно евакується аж надвечір на Роздільну — там стоїть ешелон, у який вже дещо відправили. Наприклад, увесь мій склад. Продукти лишили тільки для обіду та на сухий пайок. Але ти можеш пообідати в мене. Хоч раз, доки перебуваєш та перебувати-меш в армії, поїси по-людськи. — Вона заходилася застеляти стіл білою накрохмаленою й ретельно випрасуваною скатертиною.

Я стояв ні в сих ні в тих і дивився на її вправні рухи, на тугі й розкішні стегна, що визирали з-під не дуже довгого халатика, коли вона нагиалася над столом чи виймала з буфета посуд, і збентежено думав: чого це мені випала така честь? З якого дива вона мене пригощає? На столі тим часом з'явилася свіжосолена кефаль, яка тоді ще водилася в одеських лиманах, а тепер від неї лишилася лише згадка у пісні про Костю-моряка, витриманій у суто одеських тонах і параметрах. З'явилася й скумбрія, малосольна, товстоспинна й жирна, що аж синювато світилася під тонесенькою шкіркою без луски. Про чорноморську скумбрію ні згадки, ні пісні не лишилося, і теперішнє молоде покоління навіть не здогадується, що вона колись існувала. А про те, яка ця риба смачна, особливо із свіжими помідорами та намазаним маслом свіжим хлібом, і гадки не має. І, мабуть, ніколи й не матиме. Забруднили ми прекрасне Чорне море, загадили міськими фекаліями з каналізацій, а до того ж ще й сірководень піднімається з дна майже до самої поверхні. Не лише казкові сажени осетри, білуги, севрюги — навіть камбала згинула й занастилася. Для цього спустошення і риб'ячого геноциду нам вистачило якихось сорок років, а може, й менше. Те

саме й з Азовським морем, і з Каспієм, не кажучи вже про Арал. Його загибель – попередження, пересторога і заклик одуматися. Але людство і далі забруднює й нищить свою колиску – прекрасну нашу Землю з її материками, океанами, морями, лісами, ріками й полями. Усе гине у нас на очах, і тепер всі ми бачимо, до чого воно йдеться, але й пальцем не поворухнемо, щоб врятувати Землю.

А тоді все це було ще попереду, і мені, вічно голодному після тифу, лоскотали ніздрі пахощі свіжозасоленої домашнім способом риби, якої я ніколи й не куштував у своїй глухій Новоолександрівці, як не куштували її й у Баштанці, Степівці, в різних там Бармашових, Новоіванівках та Новопавлівках.

Господиня тим часом налила в прозорі келишки армійської горілки, добрішої й смачнішої за яку, мабуть, немає в усьому білому й не дуже білому світі, й підставила стілець.

– Сідай та пригубимо наркомівських сто грамів, яких тобі ще й не давали старшини як новобранцеві і які ти покуштуєш тільки на передньому краї після першого бою, якщо доведеться лишитися живим. От за те, щоб ти лишився живий, давай і вип'ємо, – тихо сказала вона, буденно, без пафосу, але якось урочисто й переконливо, і моя змучена поневіряннями й стражданнями “чорнорубашечна” душа стрепенулася, й на очі навернулися непрошені сльози.

З ними, солонуватими й такими недоречними, я й випив той стограмовий келишок. Горілка обпекла мені нутроці, полосонула вогнем шлунок, і вслід за цим полум'ям нелюдський апетит вибухнув у мені, мов вулкан. Я допався до хліба, товсто намазаного свіжим маслом, вхопив без виделки шматок очищеної скумбрії і кинув до рота, а потім гризонував стиглий та несподіваний о цій весняній порі помідор, дивуючись, де вона могла дістати його серед війни й розрухи.

– Спробуй-но тепер кефалі, – присунула мені тарілочку з нарізаною та ретельно очищеною рибою. – Вона ще смачніша. Картопельки гаряченької тільки не вистачає, але нам зараз не до картоплі. – Жінка дивилася, як я пожадливо їм, і, здається, мала задоволення від цього.

Вона підставила мені після риби шинку, тоненько нарізане сало з прорістю, домашню ковбасу й кров'янку. Все це я як за себе кидав і нарешті відчув, як голод відступив, як розлилося по всьому тілу блаженство й тепло випитої горілки, до якої я тоді ще не звик, і світ мені поширшав, став барвистішим, радіснішим, привабливішим, і молодість вернулася до мене з

немислимої далечини після тифозної маячні й непритомності, і моє “чорнорубашечництво” теж відлетіло й забулося. Я готовий був обійняти весь світ, а обійняв, незчувся й коли, цю запаморочливо привабливу й далеку жінку, бо вона розстебнула халат, сяднула на мене всіма своїми привабами й спокусами, охопила мою шию пахучими й ніжними руками і, розсунувши солодко розкішні стегна, всілася на мене, вся розпанахана й розпашіла, впилася в мій рот своїм гарячим ротом, всунула ще й язик і після довгого, пожадливого поцілунку прошепотіла мені у вухо тремтливим від хіті й пристрасті шепотом-стогоном:

— Ну, швидше ж бо, швидше! Бери мене всю, як хочеш.

І я поринув у її гарячі солодощі, в омріяне блаженство, що лилося з її вологих нутрощів і принад на мою воскреслу юну плоть, що виявилася живою, дужою, нерозтраченою, так що й жахлива хвороба її не взяла, а тільки зробила мене витривалішим, бо я довго-довго вертався з того тифозного далека, куди мене закинула жорстока доля тієї страшної весни і тепер повільно повертала.

А їй, цій прекрасній жінці, імені якої я навіть не знав, не запитав, та й ніколи було питати, тільки їй треба було моєї сили й витривалості. Вона кілька разів, гуцикаючи й стогнучи на мені від задоволення, зомлівала й розслаблювалася, щоб потім знову братися за своє ще гарячіше. А я все ще тримався й відчував, як їй треба, щоб я тримався якомога довше, і коли терпець мені увірвався і я ось-ось мав теж вибухнути, як і вона, ця диво-жінка несподівано легко й невимушено зіскочила з мене, вхопила за руку і майже силоміць потягла в спальню, до ліжка, впала на нього поперек, підняла ноги вгору, відкрившись мені вся, до останку. Від такої краси, безсоромності й привабливості можна було збожеволіти, і я їй справді, як божевільний, кинувся на неї. Але вона вперлася мені в груди однією рукою, а другою смикнула за мої розстебнуті солдатські штани хебе-беу і чисто по-одеськи сказала, скорчивши гримасу відрази й гидливості:

— Скинь к чорту оце барахло. Я піджду.

Ге, “скинь” — не так це просто: треба було спочатку скинути приношені американські черевики, далі розмотати обидві обмотки, а тоді вже черга дійшла й до штанів. Я вилазив із них, ніби заново народжувався на світ. А потім одним рухом зірвав із себе через голову гімнастерку й натільну сорочку і тільки тоді вже впав на неї й знову поринув у її ще гарячіші, ще солодші надра, зволожені й розжохкані хіття. Вона

стогнала, звивалася піді мною, вимахуючи піднятими вгору стегнами, розкішними й повними. Я іноді ловив їх у тому нестримному русі й цілував, а вона випручувалася й махала ними далі, наближаючи мене до найсолодшої в світі, такої жаданої, відтягнутої неабиякими зусиллями прірви, і там ми злилися воедино, здається, на цілу вічність. Із мороку небуття ми наче поверталися в світ заново і довго-довго приходили до тями, щоб стати собою і згадати, у якому страшному світі ми стали щасливими, подарувавши одне одному все, що в нас було: блаженство, молодість, пристрасть і здатність відчувати те, що всім судилося відчутти.

— А тепер іди, — сказала вона знеможено, коли я одягнувся й заправився за Статутом, — і знай, що ти в сорочці народився. Через те тебе й знайшла і помітила серед тифозних, бо знала, що ти саме такий, як мені треба. І не загинь, заради Бога, зоставайся живим на війні. А потім приїзди. Я тебе завжди чекатиму. Хай це буде тобі нагородою за все, що ти пережив. А я... Я відомстила тому імпотентові. — Вона криво і гірко всміхнулася, поцілувала мене в щоку на прощання й штовхнула до дверей. — Іди, і хай тебе Бог береже. Я знаю, що ти мене не забудеш до смерті, мене й того, що сьогодні відбулося між нами.

5

Коли я повернувся, госпіталь майже спорожнів. Нас ще нагодували обідом — тим-таки супом-пюре гороховим, видали сухий пайок на три дні і звеліли добиратися попутними машинами чи пішодрала до станції Роздільна. Прибули ми туди надвечір, і там я, на своє здивування, побачив все госпітальне начальство під високими й крилатими деревами і Миколу Гудзя, що крутився поміж тим начальством дзигую: збирав тріски, кізяки на паливо, носив і підкладав під чималенький котел, встановлений на двох диких каменях. Котел був ущерть наповнений розімлілою, білою, як сніг, рисовою кашею, в яку кухарі намагалися втовкти американську свинячу тушонку. Каша була крута, її важко вергали схожою на весло копісткою і щедро розбавляли жирною консервою, од якої каша жовкла, ставала кремовою і пахла на всю станцію просто запаморочливо. Обидва кухарі трудилися над котлом розчервонілі, розпашілі, обличчя їхні спітніли й вилискували і під білими, накрохмаленими ковпаками здавалися брунатними. Схоже було

на те, що обидва вони встигли добре хильнути на вільних хлібах та на свіжому повітрі.

Здобривши геть розімлілу кашу тушонкою, вони накрили котел дерев'яною лядою, а тоді вкучали ще й кожухом, щоб добре пропарилася. Начальство вже сиділо за довгим столом, що слугував базарним прилавком, чекало, спостерігаючи, як кухарі розливають в різнокаліберні алюмінієві кружки “наркомівські” сто грамів. А Гудзь і тут примудрявся прислужитися: то кружку на краєчок підсуне, щоб зручніше було наливати, то сулію, з якої наливали, підтримає. Ох і Микола! Ну й Микола! Його запобігливість роздратувала начальника госпіталю: цей блідий і жовчний підполковник обернувся до начальника штабу:

— Товаришу капітан, ви оцього новачка взяли в штат?

— Вперше чую, — знизав плечима мій колишній начальник.

— Але ж ви бачите, як він тут порядкує? Ніби без нього вже й каші не зварять. Марш звідси! — тихо сказав підполковник Миколі Гудзю, і той перелякано й здивовано закліпав очима, все ще не вірячи, що його так брутално відшивають:

— Це ви мені? — запитав з недовірою.

— Тобі, тобі, щоб не був такий запопадливий та хитрий. Сухий пайок отримав?

— Так точно, — виструнчився Гудзь.

— Чому ж на чуже заришся?

— Я не зарюся, — відповів Гудзь, не розгубившись. — Помагаю кухарям, як помагав їм і в госпіталі.

— Обійдуться й без твоєї допомоги, — сказав підполковник і раптом скомандував: — Кру-гом! Кроком руш! І щоб ноги твоєї тут більше не було, — гукнув він вслід Гудзеві.

Той порівнявся зі мною, підморгнув, ніби нічого й не сталося.

— От гад! — сказав тихо, щоб підполковник не почув. — Від такої каші відшив! Ну, нічого, не пропадемо! Пішли шукати місце у вагоні. Бо це такий, що й із поїзда зсадить.

Ешелон стояв на запасній колії, і в нього вантажилися просто з маршових колон. Восьму гвардійську армію Чуйкова, що так славно відзначилася в обороні Сталінграда, не пропустивши німців до Волги, тут, за Дністром, розбили під Паланкою й скинули в ріку. Тепер її залишки перекидали на інший фронт, щоб там переформувати, доукомплектувати і поставити в оборону, де німці її не чекатимуть. Для цього треба було замести її сліди. Тому передислокація провадилася з усіма можливими пересторогами: кожного

попереджали, щоб не базікав, щоб не співали пісень, які народилися в цій армії ще в Сталінграді. А особливо тієї, в якій прославлявся Василь Іванович Чуйков і вся його армія — своєрідний гімн Восьмій гвардійській, що, вимотана безперервними боями й тяжкими маршами від Дніпра до Дністра, зазнала тут такої страшної поразки.

Про все це ми дізнаємося потім. А після війни мені вдалося вичитати з німецьких джерел про те, що в той час Гудеріан очолював німецький Генеральний штаб (ОКГ) і особисто керував знищенням плацдарму під Паланкою і розгромом однієї з найбоєздатніших та найславетніших наших армій, перекидаючи танки й артилерію у це маленьке село. Проте той одчайдушний удар вже не міг змінити загальної ситуації на Східному фронті. Та й плацдарм було відновлено за кілька днів силами улюбленої 57-ї дивізії, котру Чуйков завжди тримав у себе в резерві повністю укомплектованою і боєздатною.

А нас везли день і ніч майже без зупинки і на третій чи четвертий день вивантажили на глухому полустанку у великому лісі під Ковелем. Це вже був Перший Білоруський фронт, яким тоді командував спочатку Рокоссовський, а потім Жуков. Війська з ешелону втягалися в ліс і одразу ж приступали до спорудження величезних куренів, що виникали на очах: сапери валили сосни, з їхніх стовбурів збивали каркаси, вкривали їх сосновим гіллям, або, як вони казали, “сосновими лапами”. Курені будували довгі, просторі — у кожному розміщався взвод, а то й рота, і це нагадувало курені запорозьких козаків на Чортомлицькій Січі, на Хортиці і гріло нам душі такою подібністю й спогадами про нашу далеку й славу історію. Курені будувалися довго, тиждень чи й два, а Ковель ми побачили на світанку: за темними лісами біліло на рівнині залите сонцем не велике, але дуже світле місто. Мабуть, біліло воно через те, що було залите промінням червеного вранішнього сонця. А в самій назві чулася поезія, причому степова: Ковель, ковила. Ковель — звучало нам мов музика. Але Ковель був ще під німцями, і його ще треба було відбити, визволити — отут мені й належало дістати перше бойове хрещення, до якого було ще далеко.

Оборона наша спиралася на Сарни — назва цього ще меншого поліського містечка теж здавалася поетичною, бо сарни — це ті ж таки лані, дивовижно ніжні, стрункі й беззахисні створіння. Ми здалеку бачили їх між деревами, тендітних і зворушливо довірливих: незважаючи на гамір, тріск і стогін

повалених дерев, сарни не покидали обраних місць і не боялися, здається, нас зовсім.

Під Сарнами я знову потрапив, після тифу й госпіталю, в той самий 149-й запасний полк Восьмої гвардійської армії, тільки цього разу в навчальний батальйон — у школу молодших командирів. Я втрапив у неї під час передислокації армії без пролітої крові, хоч це було й обов'язково — змити кров'ю перебування в окупації. Неписаний, але й нездоланий закон. До того ж у мене за плечима була десятирічка, і це, можливо, мало вирішальне значення: десятикласників серед поповнення можна було перерахувати на пальцях.

В усякому разі, фортуна повернулася до мене обличчям: замість того, щоб потрапити на передову й там полягти в першому ж бою чи розвідці боєм, я почав учитися, опанувати ази командирської науки: тактику ми вже вивчали по-справжньому. Від тактики окремого бійця ми перейшли до тактики “стрілецький взвод в обороні й наступі”, а потім рота і навіть — батальйон. Ми вчилися окопуватися, займати оборону з траншеями й ходами сполучення у повний профіль, проривати чужу оборону, бігти в атаку і підбивати танки після команди: “Танки праворуч!”, “Танки ліворуч!”, “Танки з тилу!”, замінити вибулих під час наступу й оборони командирів. Про стройову підготовку й говорити нічого. Училися визначати орієнтири й викликати вогонь артилерії, прив'язуючи з допомогою тих орієнтирів до певної місцевості, тренувалися в стрільбі з усіх видів стрілецької зброї та корегуванні мінометного вогню в смузі дій батальйону.

Зважаючи на чималі втрати молодшого командного складу під час літнього наступу, курс був прискорений і вчитися доводилося багато й наполегливо, по дванадцять-чотирнадцять годин на добу. Але ми всі були молоді, тому легко зносили найскладніші тренування, марші-кидки, земляні роботи і, незважаючи на зменшений порівняно з переднім краєм раціон, фізично загартовувалися, міцнішали, формувалися у справжніх мужчин. Я швидко звільнився від тифозного виснаження й почав забувати про нього, але нагадування про ті злі й трагічні часи “чорнорубашечництва” не змушували довго себе чекати: якось пізно ввечері, вже після відбою, мене підняв черговий по батальйону й провів за наш наметовий табір. Там у цілковитій темряві походжав всипаною піском доріжкою якийсь офіцер. Темінь була така, що навіть звання по погонах не розпізнати. “З політвідділу”, — подумав я, бо

подав рапорт про відновлення мене в лавах комсомолу. Він сухо й стримано відповів на моє вітання й без будь-якого вступу запитав, і далі простуючи доріжкою, так що й я змушений був крокувати з ним поруч:

— То що ж за листівку принесли вам із Берислава від ОУН? Була вона чи ні? І якщо була, то що у ній було написано? Що вам пропонувалося? Доки ми цього не з'ясуємо, про поновлення в комсомолі не може бути й мови. Більше того, — він зупинився й схилився аж до мого обличчя, — вас навряд чи й випустять із школи молодших командирів і присвоять звання сержанта.

— Так ви із смершу? — здогадався я. — Не думав і не гадав, що аж сюди, на фронт, прилетить ця навіжена вигадка. Бо ніякої листівки ОУН я не отримував і в руках не тримав. Хоч убийте, хоч розстріляйте, хоч в штрафну роту відправте, але я...

— Не горячкуйте і не кричіть, — сказав він тихо й спокійно. — Ще в наметах почують. Отже, зміст листівки.

— Та доки ж ви мучитимете мене цією вигаданою листівкою, якої я і в очі не бачив?

— Це ще не муки, — сказав він так само тихо, спокійно й погрозово. — Я толерантно ставлю вам запитання, а ви обурюєтесь. У нас служба така, щоб все про всіх знати. Не скажете сьогодні, я прийду завтра й післязавтра. Отоді вже почнеться й справді щось схоже на мучеництво, на яке ви наражаєте і себе, й мене. То як? Була листівка бандерівська, принесена вам у Новоолександрівку? І що в ній писалося? Що вам пропонувалося? Скажіть, і ми це діло закриємо.

— Я вже сказав. І завтра, й позавтра скажу те ж саме: ніякої листівки ніхто мені й нізвідки не приносив. Я її у очі не бачив. Кажу вам раз і назавжди. Давайте не витрачати часу на зайву й порожню балаканину, бо предмета для розмови немає — такої листівки не було!

— Ну, не беріть же так багато на себе! — підвишив він голос, і я зрозумів, що вивів нарешті його з рівноваги. — Про те, що Ганна Лісниченко принесла з Берислава в Новоолександрівку оунівську листівку, ми маємо підтвердження самої Ганни Лісниченко. Отож, заявляючи, що такої листівки не було, ви самі на себе кидаєте тинь.

— А не сказала Нюня, кому вона її вручила?

— В усякому разі, вас вона не називала. Ми розцінюємо це як дотримання конспірації з її боку. А вас закликаємо сказати правду хоч тепер, коли окупанти не загрожують, та й

не можуть загрожувати вашому життю, вашій безпеці. Краще зізнатися зараз, ніж тягти за собою все життя шлейф підозри: наша служба не зводитиме з вас ока.

— Ну не бачив я тієї листівки, не бачив! — вигукнув я в розпачі. — Що ж мені брехати вам? Намовляти на власну особу? Що робити, підкажіть. Не носити ж все життя неіснуючий гріх?!

Він походив якийсь час мовчки, доки я стояв з притиснутими до грудей руками, потім закурив сигарету, освітивши своє обличчя і погон капітана з блакитним просвітом, затягнувся і довірливо промовив:

— Дуже схоже на правду! Я вам повірив. А от чи повірять мені, коли я переповім чи запишу нашу розмову, не знаю. Я не зможу передати вашого голосу, ваших щирих інтонацій. Біда буде нам обом.

— Та Бог із нею, з тією листівкою, — заспокоїв його. — Дивуюся: чому вона так налякала весь смерш? Що в ній такого?

— У ній зрада, — твердо сказав капітан. — Нема нічого страшнішого за націоналізм. Особливо український буржуазний націоналізм. І ми прагнемо вберегти від нього вас і всю нашу молодь. Це небезпечна отрута, від якої немає ліків. А сама вона непомітно прокрадається в душу. Не зчуєшся, як стаєш жертвою націоналізму, майже невиліковного.

Він ступив з висипаної білим піском доріжки в чорний ліс і щез за деревами, не попрощавшись, і я знав, що тепер мені спокою не буде.

Розділ шостий

1

Проте мене більше не турбували ні капітан, ні хто інший, аж доки я й школу не закінчив. Одержавши звання гвардії сержанта, прагнув швидше втрапити на передову, та не судилося: сюди, під Сарни, ще до літнього наступу надійшло поповнення із щойно визволених західних областей України, і нас, новоспечених молодших командирів, призначили командувати відділеннями і навіть взводами в маршовий батальйон — навчати новоприбулих. Мені дістався взвод, укомплектований жителями Тернопілля та Станіславщини, геть невідготовлений, бо жоден із них не

служив у війську — їх просто не брали ні до австрійської, ні до польської армії.

— Із цих неотесаних дядьків, — сказав мені командир нашої роти, старший лейтенант Романов, — треба за місяць зробити повноцінних бійців Радянської Армії. Завдання майже нездійсненне. Але зараз війна, витягніться в нитку, сержант, а навчіть їх перебігати, окопувалися, стріляти. Тобто вони повинні опанувати під вашим наглядом тактикою окремого бійця. Навчіть їх усьому, чому навчилися самі. Цього буде досить, щоб люди не гинули марно в першому ж бою. Помагатиму вам чим зможу.

Знайомлячись із новоприбулими, я переконався, що серед них майже не було “неотесаних дядьків”, як сказав старший лейтенант Романов, навпаки, траплялося багато інтелігентних і навіть освічених людей. Усі вони розмовляли прекрасною українською мовою, трохи не звичною для мене, але якоюсь вишукано-оригінальною. Вона запала мені в душу на все життя. Всі вони добре знали Франка, але ще краще — Шевченка, цитували його вірші напам’ять і цим вигідно відрізнялися від моїх односельців. Це підносило їх у моїх очах, і я швидко знайшов з ними спільну мову. Вони легко опановували ази військової підготовки, ретельно виконували всі мої нехитрі настанови й команди. Особливо успішно окопувалися, бо копати й вергати землю вміли змалечку, як усі селяни. Навіть прийоми багнетного бою давались їм легко, а от стройову не любили і домагалися, щоб її заміняли вогневою підготовкою.

— Нам треба навчитися стріляти як слід, — сказав один із них. Його всі називали “дядько Михайло”. — Не будемо ж ми марширувати перед німецькими окопами.

— Треба, дядьку Михайле, — сказав я йому на перших же заняттях, і вони всі зраділи, що я заговорив з ними “по-нашому”, загукали щось схвальне, обступили мене тісно.

“От що таке рідна мова!” — подумав я.

— Ну, раз треба, то й будемо вчитися. Але спершу навчіть нас стріляти, бо це на війні найголовніше, а ніхто із нас і в руках не тримав автомат чи гвинтівку.

— Не бери, Михайле, гріх на душу, — зауважив інший, ще поважніший гуцул у крисані й кептарі. — Багато хто із нас вже повоював проти фашистів у партизанці. Тож із зброєю трохи знайомі. — Він подивився на мене примружаними, розумними й добрими очима. — Ви, товаришу взводний, не дивіться, що ми у домашньому вбранні...

— Я й сам ранньої весни тільки призвався. Теж був “чорнорубашечником”. Спробував цього лиха. І ворогам своїм не побажаю.

— Тому так душевно й ставитеся до нас, спасибі вам. І ми всі ваші вимоги й настанови виконаємо якнайретельніше і будемо просити, щоб вас послали з нами на передову. Нам би дуже того хотілося, правда ж, хлопці? З таким людяним командиром і в бій іти не страшно. А то крикунів тут до біса. А людині людське слово потрібне — вона тоді гори переверне і в бій піде з охотою. Так і скажіть своєму начальству.

— Та хіба ж сержанта послухають, Оресте? — змахнув люлькою Михайло. — Над ним хіба ж такі чини! Ого-го! Овва-а!

Такі неформальні, позастатутні розмови у нас виникали під час кожного перекуру, при найменшій перерві в заняттях, і я бачив, як линуть до мене ці рідні й близькі мені люди, але знав, що мене одірвуть від них, бо ще треба було здавати тактику роти й батальйону в наступі й обороні — нам присвоїли звання саме перед цим екзаменом, бо начальник бойової підготовки армії полковник Чайковський, який мав приймати його, був у відрядженні в Москві. А цим нещасним гуцулам іти в бій при першому ж наступі, і я молив Бога, щоб вони не потрапили під руку якому-небудь самодурові й сатрапу.

Тому намагався втлумачити їм якнайшвидше всі ті навички, яких мене самого навчили добрі й розумні люди. І хоч сам ще не був у боях, відкривав їм чужі секрети: як бігти короткими перебіжками й зигзагами в атаку, як падати й підводитися миттєво, як окопуватися під вогнем, коли тебе він наздожене на відкритій місцевості. Усе це я їм розказував і показував по десять разів і таки домагався, щоб кожен із них опанував ці нехитрі премудрості жорстокої воєнної науки.

На стройових заняттях і маршах я вчив їх виправці, витривалості, злагоженості. Кмітливі від природи й наділені гарними фізичними даними, вони схоплювали все на льоту, навіть перебороли відразу до стройової підготовки і так заспівали, маршируючи на перерву, що нас зупинив перед наметовим табором командир навчального батальйону, опастий, ніби набитий ватою майор, очевидно, з колишніх торгових працівників, непоправно цивільний і бабкуватий. Як водиться, я доповів йому:

— Третій взвод першої роти маршового батальйону прямує на обід.

Він зіп'явся на носки брезентових чобіт, які так полюбляло начальство на фронті в літню пору, і гаркнув:

— Спасибі за пісню, реб'ята! — Потім обернувся до мене: — Молодець, гвардії сержант! Необмундированих навчив отак ходити в строю з пісню. Якщо й тактику окремого бійця вони так само засвоїли, оголошу вам подяку по батальйону. Ведіть звод на обід. Продовжуйте пісню, орли! — гукнув він знову, звівшись навшпиньки, і кинув руку до пілотки

— Навчи їх, сержанте, відповідати на похвалу, — додав услід.

— Які ми йому “реб'ята”? — буркнув Михайло, коли я біля польової кухні зупинив їх і наказав взяти котелки.

Я вдав, що не почув цієї репліки, хоч вона й адресувалася мені. А сам подумав: “Треба попередити, щоб не базікав та не обговорював слова і дії старшого начальства”.

По обіді до мене знову підійшов дядько Михайло:

— Єдному хлопцю ведеться кепсько — вельми ногу намуляв. Ходить глянете. Може, його до шпиталю покласти?

Це був зовсім молодий хлопець, років вісімнадцяти. У нього ятрилася велика рана над п'ятою. Натер пересохлими чобітьми на заняттях.

— Що ж нам з тобою робити? — міркував я вголос. — У санроту відправити? Від своїх відстанеш. Тоді вже не знайдеш нікого й ніколи.

— Тільки не це, — змолвився хлопчина.

— Ну, тоді побудеш днювальним у нашому взводному курені. За два-три дні воно, може, й заживе.

— А то так! — зрадів він. — На мені все загоюється, мов на собаці.

Йому довелося днювалити цілий тиждень, і я вечорами пояснював та показував те, що ми проходили за день. Щоб не відставав. На моє прохання його відвідувала всі ці дні медсестра із санітарного взводу, робила примочки, змазувала п'яту різними мазями й поставила його в стрій. У суворих і часом жорстоких умовах запасного полку це сприймалося як вияв неабиякої людяності, і тернопільчани та станіславівці пройнялися ще більшою повагою до мене. Деякі з них, зокрема й дядько Михайло, не знаючи й не відаючи армійських звичаїв і законів, ходили до начальства й просили його, коли воно навідувалося до нас у взвод, щоб їх відправили на фронт обов'язково під моєю командою. На що їм відповідали: справжнього командира взводу пришлють, коли визначать частину, в яку вони віллються, і буде це не сержант, а

офіцер. І потім це вам, мовляв, не партизанка, не махновська армія, де хто кого хоче, того й вибирає, а доблесна Червона Армія, де все робиться за статутом. Виправданням для них за це крамольне прохання може слугувати тільки повна неозбізаність із статутом внутрішньої служби та порядками в діючій армії. Інакше вони були б суворо покарані. Що й станеться при повторному зверненні з таким проханням хоч би й до командира батальйону. Але моїх гуцулів ніщо не могло зупинити — вони знову й знову зверталися до мого командира роти, до всіх, хто навідувався на наші навчання, все з тією ж зворушливо-наївною, майже дитячою надією бути і в бою під моєю командою.

Як я й сподівався, це не могло минути безслідно. Одного вечора мене знову викликав той самий капітан із смершу за наметовий табір.

— Ви непогано зарекомендували себе на посаді командира взводу, дістаєте гарну оцінку командира батальйону. Але що за панібратство ви розвели серед цих бандерівців?

— Якби вони були бандерівці, — зважився цього разу заперечити я, — то знаєте, де б вони були?

— Я-то знаю. Мені належить знати, де місце бандерівцям. А от звідки знаєте ви? Чи не розповідають часом про це ваші підлеглі?

— Нічого вони такого мені не розповідають. А дозвольте запитати, товаришу капітан, хто вам розповів про панібратство у моему взводі?

— Тут запитую я. А ваше діло відповідати. Так от про панібратство.

— Ніякого панібратства, товаришу капітан. Просто людяне ставлення до абсолютно не підготовлених до війни людей.

— Не дуже вірте цій непідготовленості. І не покладайтеся на те, що вам кажуть. Будьте обачніші. Будьте пильніші. Нам доповіли, що ви часто слухаєте, як вони читають Шевченка, й самі читали не раз. Хіба це не панібратство?

— Шевченко — революціонер-демократ. До того ж він для кожного українця — Пророк. Його книги, його “Кобзар”...

— Знаю, знаю, — обірвав мене капітан. — Але не передайте, як у вас кажуть, куті меду. От ви приховали потертості ніг у молоденького новобранця й вилікували його в розташуванні свого взводу. Це вже гірше, ніж панібратство, бо може розцінюватися як саботаж.

— Він прагнув якомога швидше загоїти ногу й повернутися в стрій, не пориваючи зв'язків із товаришами, із своїми

земляками. І я зробив усе, щоб він якнайскоріше став повноцінним бійцем і пішов без затримки на передній край. Що в цьому поганого?

— Якби було щось погане, як ви кажете, то я б з вами розмовляв не так і не тут. Але мушу попередити: будьте уважні, будьте пильні, бо надмірна довірливість, як і бажання будь-що подобатися підлеглим, може вас далеко завести.

Він так само несподівано кругнувся й щез у лісі, як і першого разу, не попросившись. Тепер я вже знав достеменно, що ока з мене не зводять. І, хоч я й не мав найменшого гріха за собою, було тривожно й принизливо усвідомлювати, що за кожним твоїм кроком стежать.

Коли ж після місячного курсу занять моїх гуцулів відправляли в маршову роту, вони всі обнімали мене, а деякі навіть плакали. На війні це рідкість. Я був зворушений до глибини душі. І вже потім, коли сам був на фронті, десь у січні 1945 року йшли ми всією мінометною ротою пізно вночі займати відведену нам ділянку переднього краю, нас зупинив секрет — часовий і підчасок.

— Пароль? — наставивши автомат, вимогливо запитав хтось із них дивовижно знайомим голосом.

Оскільки я йшов у голові колони, бо моя обслуга була першою в мінометній роті, то й відповідати довелося мені.

Я назвав пароль, який, зараз не пам'ятаю, і тоді той, хто питав, кинувся до мене з радісним вигуком: “Товаришу взводний! Товаришу взводний! Невже це ви?” — Він обнімав мене та ніяк не міг обняти, бо заважав автомат з диском, що висів у нього на грудях, і заплакав по-дитячому радісно й зворушливо, і я впізнав у ньому того самого Ваню, якого лишив у своєму взводі з натертою ногою.

— Натє вам махри, бо я й досі ще не палю, — сказав він, виймаючи з-за пазухи згорточок.

2

Прорвавши оборону німців під Ковелем, наша 8-ма гвардійська армія форсувала з ходу Західний Буг і розпочала визволення Польщі, погнавши гітлерівців далі на захід. Це була знаменита наступальна операція “Багратіон”, стратегічною метою якої було форсування Вісли та зайняття на її лівому березі плацдармів — Сандомирського у смугі Першого Українського та Магнушевського у смугі Першого Білоруського фронтів.

Літній наступ 1944 року був приголомшливий: фактично все центральне угруповання німецько-фашистських військ виявилось оточеним в білоруській лісисто-болотистій місцевості, і Віслу прикрити було нічим. Обидва фронти форсували її майже без бою й закріпилися на вказаних плацдармах.

Літо. Спекта. Тиша і благодать. Саме в ці дні затишшя полки й дивізії приводили себе в порядок, поповнювалися, підтягали тили, підвозили техніку й боєприпаси. Все це робилося спішно, щоб не сказати покvapливо, бо вермахт — штука серйозна, він не змирється з поразкою, хоча б і такою тяжкою, і спробує ліквідувати плацдарми, скинути в ріку наші війська і зайняти тривалу оборону, прикрившись саме Віслою. Усе це розуміло наше командування і намагалось й тут виграти час, доки противник підтягатиме резерви й готуватиме контрнаступ.

В 101-й гвардійський полк 35-ї дивізії я прибув надвечір. Штаб полку розташувався в прекрасному листяному лісі, хоч майже вся центральна Польща вкрита сосновими. А тут були граб, клен, бук, дуб, береза й осика. І трава — по пояс! На відкритій галявині шикувалося поповнення всіх трьох полків, а на узліссі, поблискуючи трубами, грав бойові марші духовий оркестр. Його потужні й експресивні звуки розносилися в тихому й нерухомому повітрі, відлунювали в лісових глибинах далеко-далеко й вихлюпувалися на простори великої слов'янської ріки, що ніби одрізала нам шлях додому, опинившись у нас за спинами.

На плацдармі кипіла робота: з усіх усюд видно було, як через трави і видолінки копають суцільні траншеї — від річки до переднього краю, вже облаштованого траншеями в повний профіль, бліндажами, вогневими позиціями полкової артилерії та мінометних батарей. Роти, взводи й батальйони зайняли оборону в очікуванні наступу противника, а на укріплення плацдарму виділяли певну частину особового складу, і риття траншей та ходів сполучення тривало з досвітку до темної ночі.

Тому поповнення тут виглядали майже як манни небесної. Нас спочатку нагодували, як справжні турботливі господарі, в полковій їдальні, нашвидкуруч зліпленій саперами із свіжозрубаних молоденьких сосон. Пахло лісом, глицею, сонцем і травами. Щедрі кухарі насипали нам повні казанки густого супу-пюре горохового з американською консервованою печінкою, а потім — по півказанка гречаної каші з м'ясом, дали

по цілій паляниці ще теплого хліба, і ми розкошували за тим празниковим обідом, як звані та довгождані гості.

Усе дивізійне поповнення вишикувалося чотирикутником на величезній, порослій високою травою галявині. В центр цього чотирикутника увійшов спочатку молодий смаглявий красень майор, наділений щедрою українською вродою. Він увійшов пружною ходою, ще здалеку завівши пісню:

Понад лугом зелененьким, понад лугом зелененьким
Брала вдова льон дрібненький...

На ту милу й рідну пісню відгукнулося чи не все поповнення з України, тож майорові довелося стати диригентом, і він справді взявся диригувати й заспівувати одночасно. За хвилину він став своїм, у нього всі новоприбулі закохалися й готові були йти за ним хоч у вогонь і в воду! В уніформі з тонкого англійського хакі, в блискучих хромових чоботях та хвацько насунутому на брови кашкеті з малиновим околишем, він був втіленням молодості й краси. Закінчивши пісню, він звівся навшпиньки, аж чобітки під ним рипнули своїми вишуканими рантами, і дзвінко відрекомендувався:

— Майор Підрубенко — начштабу дивізії, — видно, й сам був захоплений і своїм званням, і своєю молодістю, і високою посадою, котру обійняв нещодавно, можливо, під час літнього наступу. — Спасибі за пісню, орли! — Він підняв обидві руки над головою, стиснув кулаки й потряс ними на знак свого задоволення. — Одразу видно, звідки поповнення, — сказав українською мовою, і ми всі, не змовляючись, дружно й дзвінко зааплодували красеневі майору, що ніби втілював українську вроду й саму Україну. Що робилося на серці в кожного із нас, важко передати, а уявити можна: щоб рідною мовою до нас, учорашніх “чорнорубашечників”, заговорив сам начштабу дивізії?! Та ніколи такого й зроду не було, відколи й Червона Армія існує.

У цей час із лісу вийшов генерал, ссайнувши серед лісової зелені полум'ям лампасів, і майор знову звівся навшпиньки, ще дзвінкіше вигукнув:

— Слухай мою команду! Поповнення, струнко! Рівняння наліво! — кинув руку до козирка і пішов генералові назустріч. — Товаришу генерал-майор, поповнення ввіреної вам дивізії вишикуване! Начштабу дивізії майор Підрубенко, — не одриваючи руки від козирка, ступив набік, даючи комдиву дорогу.

Той подав йому руку, якимось повільно, ніби нехотя, нудьгуючим поглядом обвів спочатку верхішки дерев над галявиною, потім з тією ж нудьгою в очах глянув на нас, сказав хрипкувато:

— Здрастуйте, товариші бійці і командири...

— Здрав жлам, тащ генерал-майор! — невлад загули ми, не зводячи очей з його брунатного обличчя. Багатьом із нас побачити генерала довелося вперше. Вразила його вгодованість, червонопикість — можливо, генерал за обідом добряче хильнув оковитою: генералам же не одміряють наркомівських стограмів! Та найдужче вразив і навіть образив його нудьгуючий погляд. Цій людині, здавалося, все було абсолютно байдуже, крім власної особи, власного самопочуття, власного благополуччя.

Враження від першої зустрічі з першим генералом було приголомшливе! Якесь відраза і навіть ненависть ніби вдерлися в серце й засіли там назавжди: за його нудьгуючим поглядом крилися жорстокість і страшна, нелюдська зневага. Що для нього чуже життя або смерть? Генерал-майор Кулагін, старий і стомлений, оточений заступниками й помічниками у високих чинах, був втіленням війни з її жорстокістю і невблаганністю. Крижано-синяві очі на побуряквілому обличчі здавалися сталевими лезами, що різали все, на чому спинялися: дерева під його поглядом мали б падати, а люди — вмирати. Проте ні першого, ні другого не сталося. Генерал пройшовся вздовж вишикуваного поповнення, вдивляючись у солдатські обличчя щілинками-лезами заплилих жиром очей, потім вийшов на середину галявини й зупинився. Полковники й підполковники з його оточення зупинилися теж, трохи віддалік. Вони повторювали кожен його рух і крок і нагадували табун гусей чи качок. Тільки й того, що не гелготіли й не крякали. Генерал вийняв із широких синіх бриджив барвисту позолочену коробку цигарок “Гвардійські” й почав частувати своє оточення. Закурив і сам, а вкутавшись димом, наказав майорові Підрубенку:

— Віддайте команду “вільно” й посадіть людей, щоб не стовбичили. А ви, полковнику, — звернувся до свого замполіта, — розкажіть про бойовий шлях дивізії, охарактеризуйте оперативну обстановку на нашій ділянці фронту, щоб поповнення знало, в яку дивізію потрапило і які завдання стоять перед усіма нами.

Замполіт, стрункий і підтягнутий полковник, моложавий, з іскристими бісиками в карих насмішкуватих очах, похо-

джав по галявині в брезентових чобітках і ладно та складно розповідав нам про бої, що вела дивізія в Сталінграді, на Курській дузі, як вона визволяла Україну: Роздільну, Одесу, виходила на плацдарм за Дністром. Тут він зам'явся, глянув на Кулагіна.

— Давай, давай, Володимире Петровичу, — підбадьорив його генерал, — не вагайся. Розкажи, як фрціци нас викупали в Дністрі. Приховувати нічого не треба. Не все складається з успіхів. Особливо на війні. Та ще на такій жорстокій війні! Хай знають і готуються до найгіршого. А хороше й без підготовки прийняти можна. Тільки хорошого ні солдатам, ні полковникам, ні генералам на війні не випадає густо. Піт і кров — ось що нам судилося на війні. І праця — тяжка праця до сьомого поту. — Од нього несподівано повіяло теплом і людяністю, і ми, сидячи у високих травах, з подивом і задоволенням відзначали цю переміну, готові простити йому сухість, зверхність, навіть жорстокість, що так яскраво виявились у його зовнішності й, по суті, нікуди не ділись — залишалися з ним. — Розкажіть, як нашу дивізію розрізали навпіл танками, як вийшли на переправу й спалили її термітними снарядами із “скрипалів”, як згорнули наші полки й батальйони спочатку у плавні, а потім у Дністер, як ми переправлялися на підручних засобах, а то й уплав, як гинули наші люди в збуреному Дністрі, що розлився саме тої пори неймовірно. Розкажіть, полковнику, не бійтеся: поразки — це теж уроки. На жаль, за них дорого доводиться платити. Іноді надто дорого. Саме так було на плацдармі під Паланкою. Розкажіть, Володимире Петровичу, люди вас зрозуміють і зроблять правильні висновки. А головне, знатимуть, що таке плацдарм і як його треба обороняти, щоб не опинитися у Віслі. А про перемоги й подвиги вони й у газетах прочитають. Бо війна у газетах — то суцільні подвиги й перемоги. Ніби невдач зовсім не буває. А я саме про невдачі й писав би і розповідав, бо вони вчать розуму, застерігають від благодушся, мобілізують усі сили, духовні й фізичні, щоб не повторилася поразка й тяжкі її наслідки.

Доки генерал говорив, полковник стояв поруч і тихо усміхався, бо говорити йому було вже ні про що. До того ж він знав, що в політуправлінні армії і фронту за такі розмови по голівці не поглядять. Зате генерал-майор Кулагін став для всього поповнення своїм: коли він віддав команду “покупцям” від полків, батальйонів та рот розібрати людей за призначенням, генерала оточили тісним кільцем, засипали

запитаннями, кожен намагався пробитися до нього якомога ближче. Все це створило атмосферу довіри, єдності, майже сімейного затишку, чого ніколи ніхто не відчував у запасних полках чи в маршових батальйонах.

Сонце сідало, і вечірня прохолода виповзала з лісу, з-поміж дерев, влягалася на просторій галявині, свіжо дихала в обличчя, огортала спокоем і затишком.

3

Коли поповнення розпалося на три приблизно рівні частини за кількістю стрілецьких полків у дивізії, до кожної такої групи під'їздив на мотоциклі капітан Чумак. Був він у камуфляжі з німецького плащ-намету, підперезаному широким поясным ременем з двома кавалерійськими портупелями через плечі, з двома ж таки пістолетами в кобурах на кожному боці. На форменному кашкеті, поверх козирка, закріплені були захисні окуляри на зразок авіаційних чи гоночних. І, незважаючи на всі ці аж надто військові обладунки, капітан Чумак здавався тихим, якимсь ніби домашнім.

Був він командиром дивізійної розвідки і шукав серед поповнення знавців німецької мови: відбирав у писарів людей з вищою та середньою освітою й одразу ж заводив розмову по-німецьки. Ніхто ворожої мови не знав, і Чумак був засмучений, здавався пригніченим. Журба, давня українська журба залягла в його задумливих очах, і якесь підсвідоме співчуття до цього “воїнствующого” зовні, а внутрішньо дуже мирного Чумака охоплювала кожного, хто з ним залишався віч-на-віч.

Дійшла черга й до мене. Чумак сидів на люльці свого мотоцикла й сумовито дивився, як я підходжу, як виструнчуюся перед ним та доповідаю по-статутному коротко й чітко.

— Облиш ці формальності, — стомлено й ніби нехотя вимовив він. — Мову знаєш?

— Знаю.

— О! — ніби прокинувся Чумак і весь стрепенувся. — Вперше чую таку зухвалу й упевнену заяву.

Він одразу ж перейшов на німецьку й почав прискіпливо розпитувати мене, звідки я родом, де вчився, звідки знаю мову, бо шкільна програма задовольнити його не могла. Дізнавшись, що я зростав серед німців-колоністів і засвоїв їхню мову змалку, він вийняв блокнот і ручку, щоб записати всі дані про мене. Але, дізнавшись, що я був в окупації, але

ще не побував у бою, згорнув свій блокнот і сховав у нагрудній кишені.

— Не буде баба дівкою, — сказав він і посмутнів знову. — Смерш тебе в розвідку не пустить, — сказав він впевнено й спокійно. — Дивно, що дозволили тобі закінчити школу молодших командирів без участі в бойових діях та без пролитої крові. — Чумак говорив зі мною по-нашому, по-сільському: сидів на своєму мотоциклі, немов на призьбі чи колодках, похиливши голову, і тихо бесідував, наче вдома. Вперше переді мною сиділа звичайна наша людина, що зжилася з війною, здається, навіки. — Я втратив при форсуванні Вісли свого перекладача, — зітхнув він. — Гарний був хлопець, царство йому небесне. Отакий був молодий, як ти. Тепер не можу знайти йому заміну. Це був мій останній шанс, доки вас не розібрали по полках. З розташування ж полку вже нікого не висмикнеш.

— А я б дуже хотів у розвідку потрапити, — зізнався я.

— Потрапиш, — пообіцяв капітан Чумак. — Після першого ж бою спробую забрати тебе через смерш. А поки що послужи в сто першому — це мій рідний полк, славний полк! Тут я командував полковою розвідкою. На плацдармі, доки не почалися бої, доведеться тяжко попрацювати: треба весь його перекопати траншеями в повний профіль, щоб фашисти не прорвалися. По дев'ять погонних метрів на ніс. Глибина траншеї — метр сорок, ширина — вісімдесят сантиметрів. Уявляєш, скільки треба землі вивергати? А ще ж і бруствер висипати й розрівняти, бліндажі та ходи сполучень вирити. Цей плацдарм нам кров'ю окипить. — Чумак одним доторком ноги завів мотоцикл і поїхав-поплив поміж травами, вибираючись на просіку, а я повернувся до гурту, що саме зібрався вирушати в розташування віднині рідного мені сто першого полку.

Відбирав і вів нас у полк начальник штабу третього батальйону старший лейтенант Лучін — мій ровесник, москвич, що закінчив, як і я, десятий клас у сорок першому році. І випуск у них в Москві був, як і в нас, у Баштанці, саме в ніч на 22 червня, і атестат відмінника він одержав, як і я, — про це ми встигли з ним побесідувати ще перед зустріччю з капітаном Чумаком.

По хисткому містку перейшли ми річку Радомку, взяли ліворуч і попрямували на лівий фланг плацдарму під село Ходковську Волю, геть спалене й рознесене вщент під час боїв за плацдарм. Оскільки хати були дерев'яні, жодної цілої

не лишилося. Валялися лише купи попелу, бугрилася чомусь земля на місці згорілих обійсть, і лише посеред села стирчав, мов знак біди, обуглений цегляний димар. За димарем та бугристими слідами від хат виднілося суцільне картопляне поле — мабуть, це були городи. А за картоплею, аж до синього лісу, що темнів за три кілометри на захід, зеленіло могутнє люпинове поле, обважніле, неймовірно густе, свинцево важке навіть на вигляд. Тут були піски, і люпин правив місцевим селянам за добрива: він так і згнивав на корені і давав поживу наступним врожаюм.

Покинуте, зруйноване та спалене дощенту село справляло враження пустки чи навіть кладовища, де мали б лежати всі ті, хто жив, працював, любив і вмирав на цій неласкавій землі. А тепер про долю жителів Ходковської Волі можна було тільки здогадуватися. Простоявши тут вісім місяців в обороні, ми так нічого й не дізналися ні про саму Ходковську Волю, ні про її жителів. Зате зрозуміли й відчули, як їм тут гарно жилося: хоч ґрунти були піщані й пісні, картоплі родили на славу: білі, розсіпчасті, цукристі, а жита колосилися перед Гловачувим і Магнушевим, як Дунай. Їх, щоправда, витолочать у майбутніх боях, однак стояли вони суцільною стіною на людський зріст, густі і тучні, як на чорноземах.

Річечка Радомка обтікала село в пологих берегах, порослих верболозом та ліщиною, і широка її улоговина була затишна й тиха — саме тут і треба було ставити село. Вода в Радомці була на диво прозора, чиста, мов сльоза, і риба вільно розгулювала на бистрині, маючи надійні прихистки в куширі, в очеретах та рогозі, що поросли в затонах при березі. Хоч яка маленька була річечка, а плацдарм, навіть на штабних картах та оперативних документах, звався то Магнушевським — за назвою найбільшого на плацдармі міста, то Радомським — за назвою цієї малесенької річечки. Була вона нам у фронтовому побуті і штабам в оперативних донесеннях орієнтиром, природною перешкодою, певним рубежем, ця тиха, спокійна річечка, що ніби сумувала за своїми господарями, які покинули її надовго, а може й, навіки, якщо десь загинули далеко від її рідних берегів. Містечко Радом було десь далеко, і ми навіть не бачили його, як і Магнушева. Зате перед нами, в центрі плацдарму, білів Гловачув з високим косяолом, який ми називали церквою. Його біла дзвіниця зводилася над усією привіслянською рівниною, так що її видно було з усіх усюд. По ній, очевидно, пристрілювали гармати й міномети, бо кращого орієнтира в природі не існувало. Тому дзвіни-

ця була пробита снарядами в кількох місцях, і ці моторошні отвори в її зраненому тілі видно було так само далеко. Але клали її добрі майстри, бо вона вистояла все літо під вогнем, всю осінь. Вистояла й наш прорив оборони німців і так і лишилася стояти, коли ми погнали фашистів на захід, мов пам'ятник її великим будівничим.

Біля штабу полку нас чекали командири рот і навіть командири батальйонів. Їх рідко можна побачити всіх разом, бо в кожного своя ділянка фронту, своє завдання, своє розташування. Нам показали комбата-I та комбата-II майорів Агафонов та Кисельова, представлених за форсування Вісли до звання Героя Радянського Союзу, і нашого скромненького, непомітного й тихого старшого лейтенанта Липового чи Гробового, мало схожого, а то й зовсім не схожого на командира батальйону. Не впадав у око одразу, не запам'ятовувався й потім, а після першого ж поранення при прориві оборони німців 14 січня 1945 року забувся й зовсім. Тож нічого й згадати про свого комбата.

Зате командири рот були фігурами колоритними: капітан Ценних, високий та стрункий блондин, командував сьомою ротою нашого батальйону і явно зневажав командира батальйону, що прослуховувалося всіма телефоністами під час бойових донесень; а старший лейтенант Абрамов полонив усіх своїм баяном і піснею “Позарастили стежки-дорожки”, яку він заспівав з медсестрами, як тільки нас привів і розпустив старший лейтенант Лучін. У Абрамова був високий та чистий тенор, надзвичайно м'якого, навіть ніжного тембру, і в душах наших назустріч тому голосу та мелодійним звукам баяна піднімалося щось таке потаємне, далеке й напівзабуте, що ми не могли втримати сліз.

Абрамова обступили всі поповненці, працівники штабу батальйону, телефоністи і навіть днювальні. Я теж протиснувся ближче до командира п'ятої роти та його баяна, але несподівано на моє плече лягла чиясь рука, і, озирнувшись, я побачив поруч Лучіна: кивком голови він кликав мене з собою. А коли ми вибралися з натовпу, він взяв мене під руку й поставив перед негарним, передчасно постарілим старшим лейтенантом Хуратовим.

— Ось, — сказав Лучін, — привів вам, як і обіцяв, десятикласника. — Він глянув на годинник, тут же крутнувся й швидко пішов у своїх штабних справах, а я зостався стояти перед суворим та непривітним старшим лейтенантом, котрому пора було б уже бути й полковником.

— Звідки родом? Як звати? Доповідай, як належить за статутом, — суворо сказав старший лейтенант, не зводячи з мене важкого й погрозливого погляду карих, аж темних очей, вибалушених ніби з ненависті або з якоїсь неймовірної напруги.

Вислухавши мене, він неквапливо скрутив товстелезну цигарку з газети й махри, закурив, кілька разів глибоко і з задоволенням затягнувся.

— Беру тебе в мінометну роту, — строго сказав він по довгій паузі.

— Не хочу в мінометну, — виструнчився я. — Хочу в автоматники.

— Дурень! — незмигну дивлячись мені у вічі, сказав старший лейтенант. — Автоматники гинуть першими, в першому ж бою. А тобі випала щаслива лотерея: хоч батальйонні міномети безпосередньо підтримують піхоту, в бойових порядках ідуть вслід за нею, а не попереду. Зрозумів? До того ж командуватимеш першою обслугою: по тобі будуватимемо веер. А, ти не знаєш, що таке веер? Не біда, ми тебе швидко навчимо всім цим премудростям. До того ж обслуга в тебе підготовлена добре: і навідник, і заряджаючий, і піднощик бували в бувальцях — протягли на собі міномети аж із-за Дніпра. А дехто й від Сталінграда. Іди оцією стежкою — вона тебе виведе на вогневу. Там представишся старшому лейтенантові Сухову.

4

Я відкозиряв йому й пішов стежечкою поміж чагарниками до піщаних пагорбів. Під ними у видолинку побачив шість концентричних заглибин, у кожній із яких стояло по міномету. Заглибини були з'єднані ходами сполучень. Крім того, з кожної заглибини прорито траншеї до бліндажів для обслуги та до ровиків з боеприпасами у дерев'яних ящиках з чорним маркіруванням. Оце й була вогнева позиція батареї 82-міліметрових батальйонних мінометів, яка називалася ротою.

У центрі вогневої на прогрійтій сонцем землі сиділи й лежали молоді хлопці у вигорілих гімнастерках та пілотках, а перед ними стояв такий же молодий, як і вони, старший лейтенант — тоненький, стрункий, кароокий, з легеньким пушком над верхньою губою. На ньому були хромові чобітки, сині бриджі, тонка гімнастерка з англійського хакі. З-під пілотки вибивалося хвилясте волосся й падало на високий лоб, надаючи скромному й тихому навіть на вигляд офіце-

рові зухвалості, геть не властивої йому. Він щось пояснював хлопцям, походжаючи взад і вперед, зрідка заглядаючи в розкритий блокнот. Зачувши мої кроки, обернувся, з цікавістю глянув на мене. Погляд був привітний, добрий, а на обличчі з'явилася трохи няюва усмішка. Було в ньому щось зворушливо-дитяче, надзвичайно інтелігентне, і душа сама відкривалася йому назустріч.

Я кинув руку до пілотки, стройовим, як учили в школі молодших командирів, підійшов до нього на три кроки:

— За наказом командира роти прибув у ваше розпорядження.

Старший лейтенант подав мені руку.

— Ось ваша обслуга, — кивнув на трьох дуже різних людей: кругловидий, опецькуватий Вася Акимов — навідник, перший номер, Блинников — заряджаючий, обоє молоді, шкільного віку, і зовсім старий Юнусов — піднощик, котрий одночасно виконував обов'язки ординарця командира роти і фактично був весь час при ньому. — А он ваша вогнева, — показав старший лейтенант на крайній зліва міномет, що різко відрізнявся від інших: всі п'ять мінометів були пофарбовані у звичний захисний армійський колір, а цей був геть вичовганий до металу, металом же й світився. — Знайомтеся з обсервою, з усією ротою, а про матчастину вам Акимов доповідатиме, — сказав старший лейтенант і оголосив перерву.

— То що ж це за міномет? — запитав я Васию Акімова, коли, перезнайомившись з усіма, нарешті зайшов у свою вогневу й зупинився поблизу обідраного міномета.

— А ви погляньте на дату випуску, — сказав сержант Акимов, він був сержантом, хоча на погонах красувалися не лички, а по три червоні ниточки: давно, мабуть, перебуває на передньому краї, тож ніколи й погони путні дістати. — Отуди дивіться, ближче до казенника.

Я глянув і оторопів: там стояло "1941 р."

— От який старий, — сказав Блинников. — А привезли аж сюди, мабуть, із Сталінграда. Нам його вчора видали на складі боєпостачання.

— А чому саме нам його виділили? — запитав я.

— Тому що попередній склад обсерви й міномет загинули внаслідок того, що послали міну на міну, — пояснив Вася Акимов, але я його не зрозумів. — Ну, от уявіть собі артпідготовку: стріляють усі без винятку, кидають міну за міною, а попередня не вистрілилась, осічка, вона лиш стала на бойо-

вий лад, тобто найменшого доторку вистачить для того, щоб вона вибухнула! А тут на неї посилають наступну міну. Ну, вони й вибухнули обидві в стволі міномета, здетонувавши. Ні міномета, ні обслуги — тільки дим та полум'я.

— На моїх очах загинули, — сказав сержант Дубченко, командир другої обслуги. — Страшне це діло! Краще такого не бачити.

— А ви як тут опинилися? — запитав я Васю Акімова.

— Нас із Блинниковим відізвили з піхоти, бо колись теж були в мінометній роті. А Юнусов як був тут, так і лишається при Хуратові. Він тільки числиться в обслузі. Але акуратний, чортяка: міномет нефарбований, заржавів на складі, то Юнусов так видраїв його, особливо ствол, що аж сяє. Бачите й самі.

— Бачу, бачу, але ж Юнусов зовсім старий. Як він потрапив на фронт?

— А дідько його знає. У них там, у Башкирії, свої закони. Пішов на фронт замість молодшого брата, у якого шестеро дітей.

— У нас є й старші за нього, — сказав Дубченко через бруствер. — Це іздові Манько і Холод з Полтавщини. Як підвозили міни на своїх конях та підводах за Дніпро на плацдарм, так і zostалися в роті, коли прорвалися й далі пішли на захід.

— Ходімте покажемо вам бліндаж, — запропонував Акімов.

Ходом сполучення ми пройшли з вогневої в бліндаж — низенький, ще глибше вкопаний у землю.

— Три накати, — показав на товсті колоди перекриття Блинников, і в голосі його я вловив гордість. — А сосни, знаєте, як заготовляли? Володя Титов, командир третьої обслуги, возить із собою німецький кулемет МГ-42. Як присяде та дасть чергу по низу, так сосни й падають як підкошені. Лишається тільки обрубати гілля та розпилити на потрібні за розміром колоди. Отакий вдалий сержант Титов. Ми вас із ним познайомимо.

Титов прийшов до нас увечері з усією своєю обслугою. А сержант Дубченко був поруч із своєю. Так і набилася вся рота в дві наші сусідні вогневі — всі прийшли знайомитися з новоприбулим командиром першої обслуги. Курили, мовчали, перемовлялися про се, про те. А вечір тим часом спускався над Радомкою, над Віслою, над далеким синім лісом, по краєчку якого, кажуть, проходила німецька оборона — на відстані 3 400 метрів від траншей нашої піхоти, що, зарившись у землю, не подавала ніяких ознак життя. Воювати наша армія

на той час навчилася. Що наступати, що займати оборону та окопуватися.

Наша вогнева розташувалася поблизу підніжжя зворотних схилів піщаних горбів, що тяглися вздовж Радомки і були, можливо колись давно, її берегом. А за горбами лежала до самого лісу рівнина, пласка, мов стіл. Вся вона була покраяна межами, про які в наших степах та колгоспних полях вже забули. Низькорослі картоплі сусідували з бундючними темними квадратами люпину, а де-не-де виднілися незасіяні піщано-жовті латки поміж темно-зеленими картоплями та люпином. Від цієї строкатості рябіло в очах. Над плацдармом височіло високе літне небо без жодної хмарини, і тиша стояла — аж моторошно робилося від неї: така тиша на війні таїла в собі багато несподіванок і здавалася неприродною.

Тим часом почало вже смеркати. Ластівки і стрижі літали низько над нашою вогневою, на льоту скльовуючи комарів та мушву, і ті швидкі й беззвучні шугання крилатих віртуозів надавали всій оцій місцевості мирного вигляду, майже домашнього затишку. І вперше відтоді, як розлучився з Галею біля її воріт, у моїй душі оселився спокій, якесь умиротворення: адже я нарешті був на передньому краї. Тобто прийшов туди, куди прагнув.

Уже в сутінках під'їхала до вогневої й спинилася в шелягах польова кухня, і циганкуватий старшина з величеньким термосом несподівано з'явився серед нас і почав розливати оті знамениті наркомівські сто грамів, про які я так багато чув і якими тепер був наділений разом з усіма.

Вся рота пила за моє прибуття, і навіть Сухов зі своїми сто грамами прийшов мене привітати сюди ж таки, на вогневу, цокнувся зі мною.

— З прибуттям, — сказав він тихо. — Хай вам добре в нас служиться й воюється. — І ми з ним випили одночасно, відчувши взаємну приязнь.

— Корницький! — гукнув він свого ординарця, що був навідником у Титова. — Принеси, будь ласка, мою вечерю сюди, бо не хочеться лізти в сирий бліндаж з такої благодаті.

Горілка зігрівала, зближувала, надавала вечері урочистості й святковості. Неймовірно смачною здавалася мені перловка з тушонкою — гаряча, свіжа, запашна, запашний був і свіжозаварений чай. Неймовірно пахнув домом та домашнім затишком свіжий, майже гарячий хліб доброї армійської випічки, і на душі робилося світло і радісно. Невимушено й просто поведився з усіма інтелігентний Сухов, геть відкинув-

ши, а може й не підпустивши до себе субординації. Так воно, очевидно, в роті й велося: все робити разом, ділити порівну і радощі, й тривоги. І мені, новоприбулому, помітно було, як шанують і люблять Сухова всі сержанти й рядові.

Того вечора – першого мого вечора на передовій – ми засиділися на нашій вогневій допізна, і я, сам того не помічаючи, розповів новим товаришам, своїм майбутнім фронтовим друзям, а з ними й Сухову все моє життя: і про школу розповів, і про Галю, й про окупацію, і про нашу любов та наше гірке розставання. Окрилений тим, що слухають мене уважно, розповідав про все це з хвилюванням, навіть з натхненням, і задушевність моя всім прийшлася до смаку. Розпрощалися ми майже опівночі не просто знайомими – друзями. Розходилися по бліндажах якимось нехотя, відчуваючи, що такі вечори у всіх нас бувають нечасто. А в багатьох таких вечорів, та ще на війні, взагалі не буває.

5

Повільно йде вздовж шеренги, ріже наші обличчя гострим поглядом, немов бритвою.

Стоїмо струнко, ведемо очима за ним. А над плацдармом, над долиною річечки Радомки, порослою вербами, як на Україні, жовтими американськими і палахкотючими канадськими кленами, летить срібними струнами бабине літо, і дзвінкий голос Козловського з агітаційної установки на передньому краї крає наші серця рідною мелодією:

Гуде вітер вельми в полі,
Реве, ліс ла-а -ма-а-є...
Плаче козак молоденький,
Що ро-о-бить, не зна-а-є...

Передачі пересувної агітаційної установки спрямовані на оборону ворога, що губиться в синіючому узліссі за три з половиною кілометри від нашого переднього краю. Але оператор, найімовірніше – українець, насолоджується сам і радує нас милим співом, сподіваючись, що й німецькі солдати розчуляться якщо не від слів, то від мотиву та ангельського голосу Івана Семеновича.

Хуратова ж ні ясна днина, ні тепле сонечко тихого надвечір'я, ні дивовижна музика, що супроводжує співака з таким видатним голосом, – нічого не обходить, не зворушує. Він весь – увага, суворість, вимогливість. Вигляд у нього страш-

ний: очі вирячені, гудзуватий ніс — картоплиною, вилиці — синіми, очищеними цибулинами.

Очі ніби вилазять з орбіт, напинаючи й витончуючи повіки, і разом з великим тонкогубим ротом набирають жаб'ячого виразу. Обличчя теж якогось жаб'ячого відтінку: брунато-сіре, ніби вічно не голене. Густа, гаспидно-чорна рослинність, зрізана бритвою, домінує: шкіра крізь неї навіть не просвічується.

Рідкі та великі зуби випинаються, від чого щелепи — тяжкі й масивні, мов у андертальця. Він походжає перед строем в розстебнутій шкірянці, в синіх бриджах та хромових чоботях із вузькими халявами, що підкреслюють його тонконогу карякуватість. На тонькому ремінці — офіцерська фартова планшетка світло-жовтого кольору. Такого ж кольору й кобура ТТ з гарно виробленої армійської шкіри. Але в його постаті — анічогісінько військового: ні в осанці, ні у виправці, і навіть новесенька офіцерська форма якось не личить йому. Він нагадує нам, новобранцям, стомленого річним звітом бухгалтера або уповноваженого, що приїхав ненадовго і незабаром поїде, лишивши неприємний спогад про себе.

Ще чужіший він оцьому співу, що так бере за серце, аж сльози виступають мимоволі від туги за домом, бабусею, за батьками й дружинами нашими чи дівчатами:

Гудеш, вітре, та не плачеш,
Бо тобі не тяжко...

Вігер то відносить мелодію удалечинь, то повертає підсилену, так що кожне слово чується виразно, і, коли вона відлітає і майже завмирає зовсім, душа лине за нею з такою тугою, ніби втрачає щось найдорожче, найпотрібніше саме зараз. І що тихіший сонячно-золотий голос Козловського, то дужче хочеться його чути, ловити, сховати в душу.

А Хуратов ніби й не чує того співу: зупиняється перед шеренгою, ще раз пильно вдивляється в наші обличчя, щоб запам'ятати кожного:

— Дев'ять погонних метрів на душу ежедневно! Ясно? — Йде вздовж шеренги, заклавши руки за спину. — Перероем траншеями весь плацдарм, на всю глибину! И нас не сбросят в Вислу, как сбросили в Днестр весною. Вот наша главная задача! Разойдись! — командує і йде у свій бліндаж.

“Адигейський татарин”, — кажуть про нього в дивізії з не зрозумілим для нас пієтетом і повагою. А напередодні кожного наступу командир дивізії забирає Хуратова у свій офі-

церський резерв. І як тільки його відкликають у штаб, всі вже знають: завтра артпідготовка і – вперед! Хоч це й тримається завжди у великому секреті.

Хуратова бережуть таким чином від самого Сталінграда. І коли в грудні сорок четвертого генерал-майора Кулагіна заберуть з переднього краю в Академію імені Фрунзе, його заступник – однорукий полковник Смолін – дотримуватиметься неписаного солдатського братства: з чотирьох Хуратових хоч один має залишитися – у загиблих осиротіли діти, долею їхньою має опікуватися останній брат, випускник Бакинського інституту нафти.

На третій день отого немилосердного копання з ранку до вечора, набивши криваві мозолі, ремствує перед бойовими товаришами:

– Доки ж отак мучитися!? Га? А офіцери і за лопату не візьмуться.

В обід мене викликають до Хуратова. У бліндажі командира роти морок, тиша і прохолода. Після сонячного сяйва нічого не бачу. Витягуюсь в струнку, кидаю руку до пілотки:

– За вашим розпорядженням гвардії сержант...

– Ти що ж людей підбурюєш? – обриває він. – Думаєш, як одержав з “Красной звезды” листа від генерал-майора Таленського, то тобі все можна? Не будь дурнем – тримай язик за зубами! А то смерш нагадає тобі перебування в окупації. На передньому краї розмови короткі. Ясно?

А на вечірній перевірці, за звичкою заклавши руки за спину і проходячи вздовж шеренги, зупиняється перед Цімохом – заряджаючим Володі Титова – і раптом:

– Вийти із строю! – так несамовито, що ми здригаємося й завмираємо.

Хуратов відходить на правий фланг, розвертається і каже Цімоху, що стовбичить перед строем один як палець:

– Даю п’ять хвилин! Зібрати речі – і кроком руш в піхоту!

Цімох блідне на наших очах, мов мрець: піхота – це смерть! А Хуратов швидко підходить до нього і каже тихо й спокійно:

– Донощикам в батареї не місце. Не потерплю! – знову зривається на вереск. – Ге-е-еть! Щоб і духу тут не було!

“Ось хто доніс на мене”. Хлопці нічого так і не визнають, бо Хуратов більш і не заїкнеться про це. Ну а я й поготів.

– Сухов, – звертається до командира першого вогневого взводу, старшого на батареї, ніби аж постарівши і втомившись. – Сходіть зараз же в штаб батальйону, виберіть

кмітливого й грамотного бійця замість цього, — киває вслід Цімохові, — спритника.

— Слухаю, — виструнчується на правому фланзі наш улюблений командир, молодесенький, стрункий, мов балерина.

С берез неслышен, навесом
Слетает желтый лист...
Старинный вальс “Осе-енний сон”
Играет гармонист...

Знову лине над долиною Радомки ніжний тенор Козловського так виразно і так чисто, ніби він співає десь за отими шельюгами, що вкривають зворотні схили піщаних висот, за якими розташувалася мінометна батарея. А з беріз і справді злітають, вже й без вітру, перші пожовклі листки, падають нам на плечі й пілочки, і їх можна ловити, мов золоті монети...

Вздыхают, жалуясь, басы,
И, словно в забытьи-и-и,
Сидят и слушают бойцы,
Товарищи мои...

Так ми вперше чуємо цю прекрасну пісню і стоїмо всі, як один, там, де вона кожного із нас застає. Тенор Івана Семеновича раптом затихає, ніби, співаючи, він одвертається від нас, а потім знову повертається і лунає зовсім близько:

...Бойца не утрашит,
И, что положено кому,
Пусть каждый совершит.

Присмирніють мої товариші, замисляться, вслухаються. Далеко-далеко наші домівки! І всі наші рідні і найрідніші. А пісня й сюди прийшла за нами як їхній привіт. Як нагадування про те, що і наші ріки течуть так само, як Вісла і Радомка, і ліси наші вже потроху жовтіють і пускають листя за вітром, і все це чекає нас і виглядає... Якби тільки лишитися живими. А Козловський, ніби вгадавши наші думки і настрої, підбадьорює:

А коль придется в землю лечь,
Так это ж только раз...

Та втіхи у цьому мало, і кожен подумає: “Не мені, не мені!” Але старший лейтенант Сухов затримається біля моєї вогневої, дослуховуючи куплет, задумливо скаже:

— Яка правда?! Вперше чую в пісні таку правду... — крутне головою й піде містком через Радомку на той бік, і я згадаю його роздумливу фразу на Темпельгофському аеродромі 20 квітня 1945 року, коли його зріжуть фашистські кулеметники вже в самому Берліні.

А за ним услід летить підбадьорливий голос Козловського, змінивши і ритм, і тональність на енергійніший, на мажорний лад:

И вот он снова прозвучал
В лесу прифронтовом...
И каждый думал и мечтал
О чем-то дорогом...

Про що думав Сухов, не знаю. А я думаю про нашу хату над ставом, про самотню маму, про ще самотнішу молоденьку дружину мою з малим дитям, про крихітну нашу дівчинку, котрій оце виповнилося півроку...

...припомнив ту весну,
И каждый знал: дорога к ней
Ведет через войну...

Чистий, як сльоза, й прозорий, як вода в гірському ручаї, голос Козловського вертається до перших слів пісні і завмирає, а натомість грубий, чужий, гавкаючий фальцет викрикує чуже й страшне олово:

— Achtung! Achtung! — і агітаційна атака на німецьку оборону почнеться. Саме перед вечерею.

За першими ж звуками німецької мови починають стріляти з автоматів і кулеметів, щоб заглушити цю безглузду затію. А як тільки залунають звуки музики, над обома передніми краями, над нейтральною смугою, порослою високими, незайманими травами, над лісами й перелісками знову нависає тиша. Музико, музико, музико... Ти й на війні з нами, гріеш наші серця, нагадуєш нам усі принади світу. І навіть тут робиш нас людянішими. Спасибі вам, музико й пісне!

Розділ сьомий

1

Полкова розвідка капітана Чумака встановила: за три з половиною кілометри від нашого переднього краю, що по-

чинається одразу ж за околицею спаленої Ходковської Воли на абсолютно голій рівнині, по синіючому вдалині узліссю займає оборону штрафбат офіцерів СС 45-ї дивізії полковника Генерального штабу ОКГ Даніеля, молодого й талановитого, котрий не раз перегравав на Третьому Українському фронті нашого підстаркуватого “Ваньку Кулагіна”, починаючи з Курської дуги. Чуйков за підтримки нашого Генерального штабу прагнув “розвести” цих постійних противників при передислокації Восьмої гвардійської армії на Перший Білоруський фронт. Та шойно наша дивізія зайняла оборону на Магнушевському, чи, як його ще називали, Радомському, плацдармі, потужна радіоустановка з далекого, майже чорного лісу донесла гаркаву, із німецьким акцентом насмішкувату тираду: “Ласкаво просимо, генерале Кулагін! Наша дивізія чекає на вас вже третій день. Чому запізнилися? Виникли ускладнення з передислокацією? Ваш покірний слуга полковник Даніель запрошує вас після такої довгої й переобтяжливої дороги на чашечку вечірньої кави, звичайно, з коньяком. Озивайтеся, будемо раді почути ваш давно знайомий голос”. Що й говорити, розвідка в німців не дрімала.

Кажуть, генерал-майор Кулагін мало не сказився, почувши це глузливе звернення, й наказав відкрити вогонь по радіоустановці з усієї дивізійної артилерії та мінометів. Але цілі ще не встигли пристріляти, та й боеприпасів на плацдарм підвезли малувато.

Як тільки в штабі армії доповіли про розташування дивізії полковника Даніеля, одразу ж віддали наказ взяти “язика” саме з штрафбату офіцерів СС, і бідному капітанові Чумаку та його розвідникам не стало життя: як ти його добудеш, того “язика”, коли нейтральна смуга розтяглася на три з половиною кілометри рівної, як стіл, рівнини і видно все мов на долоні, навіть вночі під неугавним зорепадом освітлювальних ракет, що горять, вже й упавши на землю, сліпучо висвітлюючи кожний видолинок чи бугорчик. А як і доберешся до німецького переднього краю, то спробуй залізти в траншею до таких головорізів.

При самій думці про це капітана Чумака починало нудити: не раз пробував він брати “язика” з розташування саме цього штрафного батальйону офіцерів СС, але весь час невдало. Скільки він там хлопців своїх поклав! А начальство затялося: дай йому саме з цього батальйону контрольного полоненого, наче інших фашистських військ не існувало. Але

наказ є наказ, і капітан Чумак із своїми розвідниками два тижні вів спостереження за німецькими позиціями вдень у стереотрубу нашої мінометної батареї, а вночі, пробираючись до самих траншей. Проте план захоплення “язика” на ділянці штрафбату офіцерів СС ніяк не витанцьовувався. Чумак схуд, зблід, спав з лиця й тіла, і два його пістолети висіли тепер на портупях, бо поясний офіцерський ремінь із зоряною мідною пряжкою не можна було затягнути як слід на впалому животі: дірок не вистачило. Всі ці два тижні він із своїм розвідзводом перебував у розташуванні нашого батальйону – найближчій ділянці до штрафбату СС.

Іноді приходив серед дня з траншеї переднього краю на нашу батарею і просив Сухова:

– Стрельни, будь другом, по оцій висотці, – подає йому свою карту з нанесеними на ній цілями, – а я подивлюся, що ганси робитимуть.

Пильно вивчивши карту, Сухов звірвав її зі своєю і наказував:

– Перша обслуга, до бою!

Ми напередбій кидалися по своїх місцях, розчолювали міномет, розкривали ящики з мінами.

– Акимов! – кричав Сухов, як завжди хвилюючись перед пристрілкою. – Ціль номер вісім з додатковим зарядом!

Наш перший номер був найкращим навідником на батареї. Він вже стояв на колінах і в проріз квадранта ловив з допомогою примітивного маховичка білий пакілець, що відповідав цілі номер вісім – вона вже давно була у нас пристріляна. Та Акимов не квапився, ретельно наводячи міномет. Блинников стояв поряд із міною в руках, і додатковий заряд білосніжним кружальцем оповивав стабілізатор вродисто й святково.

– Готово, товаришу старший лейтенант, – доповів нарешті Акимов.

– Вогонь! – скомандував Сухов, прикладаючи до очей бінокль, бо висотку перед узліссям було добре видно з вогневої.

Тієї ж миті Блинников легко і вправно опустив міну в отвір ствола, і міномет, спружинивши на лафеті, бабахнув так, що аж у вухах у всіх загуділо.

– Постріл! – вслід за цим оглушливим звуком доповів Блинников.

Сухов мовчки припав до бінокля, поклавши лікті на бруствер, пильно вдивлявся в ту піщану безіменну висоту, на

якій раптом чорним в'ялом здійнявся вибух. Його видно було всім нам і без біноклів.

— Молодець, Акимов, — радісно крикнув Сухов. — Ціль номер вісім накрито, товаришу капітан, — доповів він Чумакові.

Але той, не відриваючись від стереотруби, мовчки вдивлявся в щось одному йому відоме.

— А ще одну міну можна? — одірвався він нарешті від стереотруби.

— Якщо там хтось є, на тій висоті, то нас неодмінно засічуть, — сказав Сухов. — Нам взагалі заборонено відкривати вогонь. Цей постріл виключно для вас з наказу і дозволу начальника артилерії.

— Але ж там нікого нема, — розчаровано сказав Чумак. — Хоч мої розвідники вночі чули голоси на тій висотці. Що ж у них там? Бойова охорона? Дозор? Секрет із вартовим та підвартником, га? Як думаєш, старший лейтенант? Усиділи б вони під таким вибухом?

— Можуть і всидіти, — усміхнувся Сухов. — Особливо якщо у них бліндаж у три накати. Наша міна рветься навіть на поверхні води і трави.

— Чорт його знає, — сплюнув Чумак. — Найкраще брати контрольного полоненого саме там, на висотці. Але ж нікого не видно.

— Удень відсипаються в глибині оборони, а вночі приходять в бойовий дозор, — сказав Сухов.

— Стрельни ще раз, прошу тебе. Може, не витримають та вискочать з бліндажа за другим разом?

— Не можу ризикувати батареєю. Зараз вони нашорошилися і засічуть нас обов'язково. Як і ми, вони ретельно вивчають систему нашого вогню. Можемо стрільнути. Тільки пізніше. Десь надвечір, коли вони знімуть спостереження і забудуть про цей постріл.

— А якого ж дідька ви поставили батарею так, що її видно з тієї вошивої висоти? Не знайшли місця за зворотними скатами кращого за це?

— Саме так, не знайшли. Грядя піщаних горбів тут переривиста. Нема де сховати батарею. То один, то другий крайні міномети визирають.

— Нам би ваші печалі, — зітхнув Чумак, стомлено всідаючись на ящику з-під мін. — Сьогодні минає термін, відведений нам на підготовку. Хоч умри, а “язика” із штрафбату СС дістань і приведи на ясні очі начальства. І неабиякого, а

найвищого! Показалися вони там, чи що? Ніяк без штрафника-есесівця не обійдуться. Так наче він у бункері фюрера сидів і знає всі їхні наміри, озброєння й розташування.

Він скинув картуз із мотоциклетними захисними окулярами над козирком і на очах раптово перетворився на звичайнісінького селянина, стомленого рільничою працею. Лоб виявився білим-білим, аж ніби неживим проти засмаглого, обвітреного обличчя. Руки були теж засмагли до чорноти. І очі в нього були голубі, ніби вицвілі, і добрі-добрі, мов у Діда Мороза. Мирний та тихий Чумак, обвішаний зброєю й затягнутий у реміння, зовсім не нагадував суворого і знаменитого розвідника, якого з Дніпра знала вся дивізія: там він із своїми відчайдухами захопив і привів до Кулагіна майора з штабу групи армій “Північна Україна”, мало не від самого Манштейна.

— Підійдіть до мене, сержанте.

Я підійшов, виструнчився.

— Облиште до дідька статутні формальності. Сідайте поруч та розкажіть, що ви помітили на німецькому передньому краї, коли пристрілювали батарею. Адже пристрілку веде ваша перша обслуга, а після цього вибудовується віяло, тобто по вашому пристріляному на певну ціль міномету наводяться всі інші, так?

— Так точно, — мимоволі все ще витягуюся в струнку перед капітаном Чумаком. — Але й пристрілку німці сприймають спокійно...

— Тобто ніяк не виявляють себе? — примружився на мене Чумак.

— Так точно.

— Господи, — змолвився Чумак, — що із нас робить війна та армія! Не стовбичте, не тягніть руки “по швам”, не “їжте” мене очима. Чи не помітили ви якого руху на отій висотці?

— Жодного руху, — полегшено зітхнув я і всівся на гарячий пісок біля нього. — Може, вони й висуваються та спостерігають за нами, але ж на такій відстані що помітиш? Як не є, а три з половиною кілометри нейтралки.

— Я піду відпочину, а ви ведіть спостереження за отією висоткою. Пильно і постійно. Запам'ятовуйте всі дрібниці. Я вас потім в нічний пошук візьму. Захопимо “язика”, то, може, й додому на пару тижнів відпустять. А не захопимо, що ж, — розвів він руками, закурив і лише потім доброзичливо усміхнувся. — Побуваєте в розвідці, сержанте. Буде що розповісти не лише дітям — онукам! А то вже зовсім закисли й запліснявіли біля цих “самоварів”.

— Я тут знедавна: на тому тижні прибув з учбату.

— Он як? — здивувався капітан Чумак. — А я думав, що ти тут найдавніше: міномет вашої обслуги такий старий, аж фарба з нього злуцилася. Та й стріляєте влучно — з першого пострілу висотку накрили. Ну, я пішов, — сказав стомлений Чумак, не рухаючись. — Треба тільки попередити твого командира роти, що візьму тебе в нічний пошук...

— Не візьмете, — сказав я.

Чумак витріщився на мене, здивувавшись іще більше.

— Я був в окупації. А таких у розвідку не беруть.

— Я візьму, — просто й буденно пообіцяв він. — Для мене головне, що ти молодий і тренований. Адже в учбаті 149-го запасного полку готують справжніх молодших командирів. А що був в окупації? Смерш цим ділом займається. Я з ними говорив. Якби ти був чимсь заплямований, вони б тебе сюди не пустили, на передову. А запроторили ще з дому у Воркуту. Знаю я цих хлопців! Ні з ким не панькаються. Бідові по тилах шастати. Так що на вечір будь готовий: свіжі онучі на ноги акуратно намотай, пару дисків до автомата прихопи. І більше рішучості. Та повечеряй як слід. А після вечері хтось із наших прийде за тобою. — Чумак важко підвівся і попрямував ходом сполучення униз, до Радомки.

2

У цілковитій темряві ми вийшли за Ходковську Волю, мовчки перейшли передній край, де в останній траншеї чатували біля кулеметів напівсонні обслуги, і ходом сполучення дісталися спостережного пункту бойової охорони. Тут нас чекав капітан Чумак із своїми розвідниками. Всі в маскхалатах, пілотках, з автоматами, запасними дисками й гранатами за поясами. Ваня Томашов доповів пошепки капітанові про наше прибуття, але той ніяк не зреагував — пильно вдивлявся в темряву поперед себе, вслухався в тишу, що несподівано залягла над переднім краєм та нейтральною смугою.

— Група забезпечення пройшла, — полегшено зітхнув Чумак, помітивши спалах ліхтарика далеко попереду, умовний сигнал. — Рушаймо. — Він першим легко й спритно вискочив із траншеї на бруствер і швидко пішов не оглядаючись. Ми ледве встигали за ним.

На нейтральній смузі за дощове літо росли високі трави і бур'яни. Шелестіли на кожному кроці, цупко стелилися під ноги, хапали за штани і черевики. Так ми пройшли вслід за

капітаном Чумаком, мабуть, із кілометр, спустилися у видолинок і залягли.

— Слушайте всі, — сказав нам Чумак. — Прислухайтеся, чи не вийде нам назустріч їхня розвідка. Це був би найгірший варіант. — Капітан лежав на боці, підклавши зігнуту руку під голову, і задумливо жував якусь травинку.

Він здавався абсолютно спокійним, а мене ні на мить не покидала тривога, навпаки, дедалі підсилювалась, і серце калатало несамовито. Спокійно лежали в травах поруч зі мною й інші розвідники: їм, мабуть, не звикати до нічних пошуків. А може, тільки вдавали спокій. Хто його знає. Усіх я виразно бачив і сам дивувався: ніч була темна, а обличчя ніби світилися невідомо від чого. Мабуть, коли добре зосередитись, то і в темряві видно.

— Пора, — тихо сказав капітан Чумак. — За дві-три години місяць почне сходити, а нам ще далеченько топати. Тут підемо тихіше, обережніше, щоб нас по звуку не засікли. Найкраще йти слід в слід, по-вовчому. Це я кажу новачкові. Де він?

— Я тут, — відгукуюся пошепки й підповзаю ближче до капітана.

— Тримайся Вані Томашова і не зводь з нього ока. Роби все, як він. Ваня всьому тебе навчить. Ще й голову свою підставить, коли ти в скруту втрапиш. Бережи і ти його. Взаємовиручка, брате, у розвідці ще потрібніша, ніж в бою. Та це і є бій, тільки локальний: тут на кожного небезпека й навантаження вдсятеріються. Ходімте, хлопці. — Капітан підводиться і йде схилом угору, обминаючи кущі, розсуваючи високі бур'яни і трави так тихо, що й не шелесне.

Над німецьким переднім краєм злітають освітлювальні ракети то тут, то там, зрідка озиваються короткими чергами потужні кулемети МГ-42, і трасуючі кулі креслять дивні пунктири через усю нейтральну смугу, аж до Ходковської Волі. Ракети пускають для контролю й освітлення, а стріляють на вманя, для остраху чи для власного заспокоєння. Підходимо все ближче до бойової охорони, винесеної далеко за передній край, чуємо шипіння випущеної праворуч від нас ракети і падаємо в траву. Ракета шипить метрів за двісті від нас і з тріскотом розривається високо вгорі, заливаючи мертвотним тріпотливим сяйвом все навкруги. Стає видно її димний слід від землі до неба, ламану лінію траншей за невисокими, гарно спланованими брустверами, горбасті перекриття бліндажів, і навіть есесівські каски-шоломи зблискують у траншеях, відбиваючи потужне світло ракети.

Лежимо. Спостерігаємо. Прислухаємось. Коли ракета гасне, впавши на землю і задимлено догорівши в травах, настає така густа пільма, що, здається, її можна відчутти на дотик. Очі довго пристосовуються, та ніяк не можуть пристосуватися до такої темряви. А як тільки пристосуються, починаєш бачити потроху — спалахує друга ракета, вже далі, однак сліпить не менше.

— Заплющуй очі, коли ракета злітає, — пошепки радить мені Ваня Томашов. — Бо так можна й осліпнути.

Я помічаю, що капітана попереду немає. І нікого немає. Тільки ми з Ванею. Але й він незабаром підповзає ближче й шепоче мені:

— Чекай мене тут, — а сам відповзає кудись убік і зникає в травах. Що робити далі, не знаю. Лежу й спостерігаю за недалекою траншеєю бойової охорони, жду чергової ракети, а її все немає й немає, і мені робиться лячно й бентежно самому перед німецькою обороною.

І раптом хтось неймовірно високий виповзає з траншеї і зводиться у повний зріст на бруствері. Я дивлюся на нього знизу, припавши щокою до трави, і боюся поворухнутися, бо це ж зовсім близько і він може почути. Постоявши якусь мить на бруствері, німець обережно спускається з нього і йде просто на мене. Втискаюся в землю й чекаю, що буде далі. Серце як не вискочить, і кров бухкає у скроні. За кілька кроків від мене німець зупиняється, якийсь час стоїть, прислухається. Цікаво спостерігати за людиною, котра вважає, що її ніхто не бачить. Німець високий, плечистий — я його виразно бачу на тлі неба, дивлячись знизу. Здається, без зброї, абсолютно впевнений, що тут нікого нема і не може бути. Яка лахва! Сам прийшов до мене — тільки бери! Але як його взяти? Доки підведуся, він втече. Або вихопить парабелум і застрелить мене. Є в нього пістолет чи немає, мені не видно.

І раптом німець розстібає кітель, звичним рухом розперізується і... сідає в траву по великій нужді. “Отепер уже ти мій, голубе!” — встигаю подумати, підповзаю впритул і наставляю на нього автомат:

— Генде гох! — шепчу, щоб не почули в траншеї.

Німець ніби того тільки й чекав: миттю зриває з голови важку, ніби чавунну каску і б’є мене по голові так люто й сильно, що я враз провалююсь у ще більшу пільму, оглушений ударом, ніби вибухом снаряда. “Тепер він мене забере”, — чіпляюсь краєчком свідомості за приголомшливу реальність, що вислизає й покидає мене, мабуть, назавжди.

Я вже не бачу, як стрибає на велетня німця ззаду меткий та безстрашний Ваня Томашов і хапає його зігнутою рукою за горло, як хтось із наших розвідників засуває йому в рот міцно згорнутий кляп і хутко, бігцем та підстрибом, тягнуть його геть від німецьких траншей, не давши оговтатись та опам'ятатись. Чую тільки, як приходять за мною, беруть за ноги й під пахви й несуть, теж підбігцем, важко сопучи й маюючись. Потім кладуть на траву, схиляються наді мною:

— Ти ще живий? — питає Ваня Томашов.

Голова в мене розколюється від болю, у вухах б'ють дзвони, нудить і вивертає нутроші, але я вже розумію, що ми далеко від німецьких траншей, чи не у тому самому видолінку, в якому зупинялися перечекати й відпочити, коли ще тільки вирушали на завдання. Ракети тепер злітають далеко, і їхні відблиски вже не досягають сюди, в низину, і я усвідомлюю, що головне вже сталося: ми взяли “язика” — контрольного полоненого, як зазначається в бойовому статуті піхоти, і вся небезпека позаду. Радіти заважають дзвони у вухах та нестерпний біль в голові, але я все ж радію і тисну Вані Томашову руку за те, що не покинув і виніс мене з небезпечного місця поблизу бойової охорони штрафбату офіцерів СС.

— Ти зможеш іти? — питає Ваня Томашов, оглянувши мою голову. — Рани немає, а гуля мов гусяче яйце. Скажи спасибі, що фріц урізав тебе випуклою частиною каски, а не закрайком, інакше тобі був би капут. Добряче рубонув, собака! Ледве удвох скрутили, такий здоровий.

— Скажи спасибі капітанові, що нагодився й допоміг. А то дебелий фріц розкидав би нас, мов котят. Ти його за горло мертвою хваткою, я руки викручую, а він підбором як садоне в гомілку, аж в очах потемніло. Але я його, гада, не випустив — так із викрученими руками й кинув під ноги Чумакові. А той ремем — раз! — скрутив вивернуті руки, і вперед! Мені лише кляп довелося підтримувати, щоб фріц не зарепетував. Але відійдемо подалі, братва, щоб фашисти не оговталися та не кинулися нам навздогін за своїм коришем. — Вони вхопили мене попід руки й потягли бігцем — високими травами, що пахли вологою та нічною свіжістю, з якої народжувався ранній літній світанок.

Голова в мене гула, кожен крок віддавався у тім'ї бодем, але ми бігли як могли і, засапані, ввалилися в траншею нашої оборони, де нас чекав, як завжди, спокійний та мирний капітан Чумак.

— Нарешті, — зітхає він. — Тепер усе в порядку, все правильно. Як ти? — питає мене привітно і співчутливо.

— Та нічого. Тільки голова болить і гуде, — показую гулю на тім'ї.

— Легко відбувся, — всміхається капітан Чумак. — Такий гевал попався, що міг і череп розкроїти, і до смертовбивства довести. А в нас, у розвідці, не належить людей втрачати — фронтове чепе. Ти, бачу, хлопець кріпкий. Удар тримати вмієш. Доки дозвіл на поїздку додому прийде, заживе мов на собаці. Забудеш цю пригоду. А ми не забудемо ніколи — на орден подамо. Якби не ти, прогавили б фрїца.

— Мені просто поталанило, що він вийшов на мене й сів майже поруч.

— До речі, — скупко всміхнувся капітан Чумак, — ми його так і приволокли із спущеними штанами. Це теж нам допомогло: не так брикався, як міг би. Колишній майор, — не без гордовитості підсумував Чумак.

— А можна на нього поглянути? — спитав я.

Хлопці поблажливо всміхнулися, а капітан свиснув:

— Твій майор фю-ю-ють! У штабі дивізії вже. А може, й потарабанили в штаб армії, за Віслу. До самого Чуйкова. Це вже як пить дять. Полюбляє наше начальство контрольних полонених із високим званням. Тішиться. І тішить ще вище начальство. А наше діло — взяти й привести живим. Хто він за званням, нам байдуже. Все одно кров'ю окипає розвідникам кожен “язик”. І ти тепер маєш відношення до цього великого діла. Клопотатимусь, щоб тебе перевели до нас назовсім. Ти нам здорово допоміг з першого ж заходу. Молодець! Ходімо, хлопці, відпочивати. Та й законних наркомівських сто грамів пригубить — кожному з вас належить.

Ходами сполучень спустилися ми з переднього краю до нашої батареї. Тут я залишився, а Чумак повів своїх розвідників далі, до Радомки, і високий тенор його злетів над чужою річечкою, над умитим росою лугом, над великою слов'янською рікою Віслою:

По морям, по волнам,
Нынче здесь, завтра там...

Злиною, злютованою невеличкою колоною йшли вони в ногу, в такт похитуючись, і співали високими, дзвінкими голосами цю відчайдушну, хвацьку пісню, яка так личила їм. А я дивився їм услід, слухав їхній спів, і мені хотілося плакати не знати за чим. Може, за цією дружбою, що, ще й не почавшись, уже навіки відлітала від мене? Хто його знає...

...Під осінь в нічному пошуку вб'ють Ваню Томашова, покового розвідника, улюбленця дивізії. З невідомих причин його не винесуть, хоч розвідники не лишають своїх: ні живих, ні мертвих, ні поранених. І фашисти розстрілюють труп на очах нашої оборони з кулемета розривними: видно, як з нього летять шматки маскхалата.

Кулемет б'є з якогось бліндажа чи доту, ще не пристріляного, нам ніяк не вдається подавити його, хоч всією батареєю випускаємо денну норму мін. Батарей забороняють далі вести вогонь, щоб не викликати занепокоєння противника та його артналіт у відповідь. Хуратов вимагає вогню, але Сухов, за наказом командира батальйону, не може стріляти.

— Тоді всіх — на НП! Витягнемо його самі, раз не зуміли подавити вогневу точку. Без вогневої підтримки ні розвідники, ні стрільки...

Коли прибігаємо на передній край, німці так само б'ють по тому, що колись було білявим, завжди усміхненим Ванею Томашовим.

Сіра імла, дим від розривів наших мін, мряка й туман висять над долиною Радомки, над нейтральною смугою, над далеким узліссям, звідки ведеться вогонь. Дрібний дощик сіється й сіється, а з лівого флангу, від Ходковської Волі, розбитої щент і позначеної одним димарем, що лишився від поміщицького фільварка, дзвінкий голос Козловського:

Сердце красавиц склонно к измене
И перемене, как ветер мая...

Безглузда опереткова пісенька зовсім не личить такому співакові і особливо обстановці на передньому краї, Ваніному трупу, який розстрілюється на наших очах. І всі наші подвиги, марші, воєнні труди здаються марними, непотрібними, ошуканими, приниженими оцією брутальністю, легковажністю, чимсь одворотним і чужим. Не за це ж ми мучимося, воюємо, гинемо чи залишаємося живими. Не за це!

Хуратов, навалившись на мокрий бруствер грудьми, невідривно дивиться на труп Вані Томашова, з якого за кожною кулеметною чергою летять шматки розтерзаного кулями маскхалата. Хуратов чорний, як земля.

— Сухов! — хрипить в трубку. — Шарахни по цьому балагану хоч однією міною! Ну неможливо ж терпіти таке! — оглядається на командира батальйону Грбового.

— Ти що, здурів? — визвіряється на нього комбат. — По своїй установці? Я взагалі заборонив стріляти...

Но изменя-я-аю им первый я!

Ніби глумиться тенор Козловського, і Хуратова аж пере-смикує:

— Хоч би вгомонився к такій матері, — шипить він синіми, пересохлими губами. І, побачивши нас, ніби аж скидається: — Прийшли? Підходьте ближче, ближче, — нетерпляче махає рукою.

Ми протискуємося траншеєю, чіпляючись плащ-наметами за її глинисті стінки, обминаючи групу офіцерів. Тут і начальник полкової розвідки капітан Чумак з двома портупоями та двома пістолетами на поясі, з біноклем на грудях, із захисними окулярами над козирком форменого картуза, зайвими, як і оця безглузда пісенька, що лунає над нейтральною смугою і над трупом Вані Томашова. У траншеї ж доводиться розминатися і з ад'ютантом батальйону старшим лейтенантом Лучіним, і командиром роти Ценних. Усі вони стоять і дивляться, як німці розстрілюють нашого мертвого розвідника, а зробити нічого не можуть.

— Прийшли? — ще раз оглядається на нас Хуратов. — За мною! — Вихопивши пістолет, вискакує на бруствер, наміряючись отак, серед білого дня, під вогнем противника витягти Ваню Томашова.

— За мною! — ослизається на спливаючому бруствері, і вирячені очі його розлючені і страшні. — Доведемо оцим боягузам, на що здатні мінометники! А то стоять вони, дивляться вони, в Бога, в Христа...

Чумак блискавично хапає його за ногу, рве до себе, і Хуратов падає навзнак, мовчки відбивається другою ногою.

— Хапай за ліву! — кричить мені Чумак, бо я найближче. — Хапай же!

Хуратов, зловчився, б'є його чоботом в обличчя, і капітан заюшується кров'ю, але ногу не відпускає, з усієї сили тягне Хуратова вниз, назад у траншею. А я ловлю, та ніяк не впіймаю міцний хромовий чобіт, яким Хуратов відбивається від нас.

— Боягузи, — хрипить. — Наволоч! Над трупом глумляться, а ви...

Нарешті стягаємо його з бруствера в траншею, мокрого, виваленого в глині, а він виривається, відбивається, знову лізе на бруствер.

– Припинити! – люто кричить йому в обличчя командир батальйону, але Хуратов не чує – виривається з наших рук, хрипить, бризкаючи слиною:

– Всіх фашистів палками, палками по голові! Цеглою! Цеглою, мать...

Навалюємося на нього на дні траншеї, а він пручається, клекоче горлом, і піна пузириться на його посинілих губах, і очі вилазять з орбіт.

А потім враз розслабляється, мовкне, і тільки сіпаються руки й ноги і тремтять підборіддя, тремтять повіки заплющених очей.

Піднімаємо непритомного Хуратова з мокрого дна траншеї, вносимо у бліндаж і кладемо його на вичовганий тапчан – днями й ночами він веде з нього спостереження за противником і викликає вогонь батареї по пристріляних цілях. Після припадку він засинає, і його ординарець башкир Юнусов сидить над ним, мов над дитиною:

– Страшный шеловек, – хитає головою. – Сапсем не спит. Страшное и горе у него: три брата погибли на глазах в Сталинграде! Бомба попала в дом, который они обороняли вместе. А он чудом остался жив. Аллах акбар! Савсэм балной шеловек. Лечиться ему нада, а не воевать...

Вечоріє. Кулеметники перестають стріляти, і на передньому краї тиша. Десь за хмарами, за туманами летять журавлі, і нам чути їхнє журливе курликання. Агітаційна установка знову вмикається з характерним клацанням, і голос Козловського знову візьме за душу:

Темная ночь, только пули свистят по степи,
Только ветер гудит в проводах,
Тускло звезды мерцаю-ю-ют.

Журавлі пролетять, а пісня лишиться і в темряві, де ні зорі, ні вогника навкруги, розриватиме душу тугою й тривоگوю. І Хуратов вперше спатиме цілу ніч до ранку.

4

... Три дні й три ночі прориватимемося вже за Одером від Кюстріна, осідлаємо знамените стратегічне шосе – “цель ближайшая”. А “последующую” – прорвати оборону – виконати не зможемо. Тільки аж на четвертий день, підійшовши з-за Одера, Перша танкова Катюкова змете її і піде далі, а ми – за нею, до Зееловських висот.

Топаємо асфальтом, вперше вийшовши на нього і вперше побачивши. Повз нас пролітають штабні машини з розгорнутими картами і жевріючими генеральськими лампасами, відкриті “студебекери” з армією переслідування в кузовах, і ми даємо їм дорогу, приймаючи вправо.

Одна автоколона, обігнавши нас, зупиниться, і, доки проходитимемо повз неї, почуємо з радіостанції: “Гітлери приходять і відходять, а народ німецький, держава німецька залишаються...”

Іду і плачу: це мої думки, мої слова. Всі мої прагнення втілюються у фразі Сталіна. Майже щодня в наступі я бачу, як на дорогах розстрілюють полонених, що виходять із лісу, піднявши руки вгору, здають зброю, рації і телефонні апарати в шкіряних чохлах, яких у нас не буває. Захищаю їх де тільки можу, застосовуючи зброю, ризикуючи стати мішенню для п'яних ублюдків.

“Папа! Убей немца!” – вигадка Еренбурга на початку війни. Разом із “Враг будет разбит! Победа будет за нами!” цей заклик красуватиметься всю війну в кожній газеті, листівці, стіннівці. Його вишиватимуть на кисетах і слатимуть бійцям на передову. І коли вперше побачу його після визволення з окупації, то мало не крикну: “А як же “Пролетарі усіх країн, єднайтеся!”?”

Та кричати марно – ніхто не почує. Ще й розстріляють за солідарність з ворогом. Або лише за співчуття до нього. Ненависть! Ненависть! Ненависть! – гасло тотальної війни. На відміну від інших війн.

У критичні дні поразок і відступу, може, й було гасло “Убей немца” правомірним. Але зараз, отут, де, крім солдат, ще й мирне населення, це – блюзнірство! Стаття Георгія Александрова – завідуючого ідеологічним відділом ЦК ВКП(б) – з'явиться надто пізно, перед самим Берліном. І не матиме ніякого впливу, хоч його і з'їдять за неї.

На жаль, усе на світі схильне до інерції – надто ж ненависть. Тут, на просторах поверженої Німеччини, вона набере особливо потворних форм.

Йдемо, йдемо всю ніч за танками. Вдосвіта нас повертають на рокаду, і ми входимо в якесь порожнє містечко. Тут порядкують танкісти Катюкова: п'ють шнапс, закушують консервами з усього світу. На столі в просторому холі – патефон. Лунає бравурна музика, перемішуючись із співом, з ревищем танкових двигунів, литаврами, фанфарами, бара-

банами, командами, ревом літаків та бряжчанням гусениць і траків.

— Ей, піхота! — кричить підпилий полковник в засмальцьованім комбінезоні, на який нашіто ще брудніші погони з ядучими жовтими просвітами на чорному тлі. — Послухайте марш-ліед “Дойтше панцер ін Африка фор!” Це вони з такими маршами по Африці йшли. Роммель англійців ганяв пустиелею. Аж до Ель-Аламейна. А тепер ми, прийшовши сюди, майже в їхню столицю, слухаємо й дивуємося: “Судьба играет человеком!” — казав Наполеон. Погралася ним. Тепер грається Гітлером та його генералами і танкістами. Ей, сержант! Випий з нами!

Стою, і слухаю, й дивуюся: “Музико, музико! Що таїш у собі?”

Володя Титов хапає мене за рукав, і ми біжимо в глиб будинку за Хуратовим. Біжимо через спальні з розчиненими навстіж шафами, комодами, гардеробами — скрізь валяються жіночі панчохи, вишукана тонка білизна, якої ми зроду не бачили, макінтоші і пальта, чоловічі й жіночі, взуття в розірваних картонних коробках і без них, розкидані й розкриті ліжка, на білосніжних простирадлах вже встигли й поспати наші славні танкісти у своїх кирзових комбінезонах, лишивши мазутні сліди не лише на тих вишуканих простирадлах, а й на подушках, на оголених матрацах, на м’яких кріслах і фотелях, на низеньких пуфиках під високими дзеркалами від підлоги до стелі. У тих дзеркалах ми бачимо свої відбитки, жахаємося їхній невідповідності цьому антуражу спалень та вишуканих покоїв і, за давньою фронтовою звичкою, наставляємо на себе наші незграбні й неблаганні автомати ППШ з масивними й круглими дисками. Пришельці хтозна з яких далей, країв, степів. Із-за далеких і чужих рік...

О доля переможених! Скільки в тобі печалі й непоправності! Скільки відчаю й безнадії! І найперше та найболючіше ти падаєш на голови і на душі матерів, жінок, дочок, внучок — жінки перед війною найбезпорадніші, найбеззахисніші. Саме ж їх поразки вражають і вицілюють найжорстокіше. І десь у підсвідомості жевріє навіть радість від того, що всі ті, хто носив цю білизну, ці найінтимніші жіночі аксесуари, десь далеко, а не тут, не перед нами, не перед п’яними танкістами. Страшно подумати, що з ними сталося б: вигляд чужих спалень, нічних сорочок, дамських халатів і пеньюарів, теж небачених зроду, піднімає в нас, огрубілих окопниках, що

місяцями й роками ходять під смертю, якісь дикі інстинкти, забуті й притлумлені щоденною небезпекою бажання. Тут, як ніде, пахне Європою, вишуканою і випеченою, розбещеною розкошами, інтимом, возведеним у культ із самого середньовіччя. А марш-ліед женеться за нами через всю анфіладу кімнат, і п'яний полковник підспівує невлад:

Дойтше панцер ін Африка фор!

І схоже на те, що він незабаром почне стріляти, розбурханий чужим переможним маршем, що так пасує до нашої нинішньої переможної ходи на Берлін, де цей марш-ліед роммелівських танкістів народився. І, хоч будинок величезний, грім оркестру, бойовий спів-заклик хору під ревище танкових двигунів та під горни і литаври наздоганяють нас і в найдальших кімнатах. Здається, цей марш-ліед розгромлених військ Роммеля в Африці, розбитих танкових груп і піхотних армій на наших полях, степах і просторах лунає над усією поверженою Німеччиною, вириваючись із розчинених навстіж вікон і дверей, летить над квітучими садами, над автострадами й містами, над ріками й лісами як глум, як реквієм завойовницьким намірам, бо нездоланна могутність вермахту, не без нашої участі, розвіялася в прах ще під Москвою, Ростовом і Сталінградом, на неї було накладено табу ціною немислимих жертв, подвигів і смертей.

Тут, перед Зееловськими висотами, під стінами Берліна, всі ті, хто загинув на полях битв, ніби йдуть разом із нами. Їх воскрешають з небуття саме оці бравурні марші-пісні, що сприймаються як похоронна музика для їхніх носіїв і як безсмертя для нас, їхніх переможців.

Дойтше панцер ін Африка фор!

Полковник, очевидно, п'яніє все дужче та все частіше повторює цю фразу, яка вразила його в саме серце. Його, що прийшов сюди аж з-під Сталінграда через тисячі смертей. І могили його загиблих, згорілих у танках солдат, друзів і побратимів теж прийшли сюди.

Дойтше панцер ін Африка фор!

5

У найвіддаленішому крилі будинку несподівано натикаємося на молодесеньку біленьку німкеню: сидить на розстеленому ліжку і саме годує груддю немовля. Вона дивиться на

нас очима отого дитяти, що несе в жертву Мадонна Рафаеля. З несподіванки лякаємося, сахаємося назад.

А Хуратов, розштовхуючи нас, вривається в кімнату і до німкені:

— Фашисточку колишеш!? — термосить, вхопивши за плечі, кричить в саме обличчя і намагається вирвати в неї дитину.

Миттевим, підсвідомим рухом, як у ближньому бою, майже падаю поміж ними й заступаю молодесеньку матір: вона нагадає мені мою дружину, мою дитину, якої я не бачив, а тільки уявляю.

— Наша армія з немовлятами не воює, як і з породіллями! — Не чую свого голосу, не бачу й Хуратова, і німкеню, і своїх товаришів.

— Су-у-ха-а-ав! — вихоплює ТТ Хуратов, кричить так, що жили на шії випинаються, обличчя синіє, і губи у нього тремтять. — Приберіть цього паршивого писателя, а то я його пристрелю!

— Не встигнете! — впираю йому в груди ППШ з 71 патроном в диску, клацаю запобіжником. У роті в мене сухо-сухо, і серце вперше в житті збивається з ритму, а руки й ноги терпнуть.

Посинілий Хуратов ніяк не пересмикне та не поставить на бойовий звід ТТ — мій автомат заважає. Старший лейтенант Сухов перехоплює руку з пістолетом і відштовхує Хуратова від німкені й від мене, а Володя Титов падає грудьми на мій автомат, і я опиняюся під стіною. Підперши зігнутою рукою мое підборіддя, так що я не можу й поворухнутися, спокійно каже Корницькому:

— Митю, забери в Сашка автомат. А то ще під трибунал заgrimить.

Хлопці наші — не промах! Бійці хоч куди! Миттю розтягають Хуратова і мене в різні кутки кімнати.

А юна німкеня лежить навznak впоперек ліжка з оголеною груддю, впустивши з рук дитину. Мов нежива — у глибокій непритомності. Дитя верещить, дригає ручками і ніжками, синіє ще дужче за Хуратова.

Але й через його вереск чується бравурний роммелівський марш-ліед з фанфарами, барабанами і гуркотом танкових моторів, що лишилися в пісках Африки, і голос п'яного полковника-танкіста перекидає і пісню, й музику в якомусь п'яному екстазі, торжествуючи й потішаючись:

Дойтше панцер ін Афріка фор!

— Будьте прокляті! — хрипить знівснїлий Хуратов, вириваючись із рук Сухова і Юнусова. — Хто поверне мені моїх братів, убитих німцями в Сталінграді? Ви, жовтороті плакальни́ки за чужими, ворожими душами?!

А марш-лієд гримить ще дужче, і в нього вривається гуркіт форсованих танкових двигунів і бряжчання танкових гусениць і траків.

Хуратов вивільняється із рук Сухова та свого ординарця, ніби прокинувшись, зирк! — на німкеню:

— Водою її! Збризніть водою, мать вашу! Корницький, де тут вода?

Марш лунає ще дужче, — мабуть, хтось із танкістів відчинив двері із холу, але німкеня не подає жодних ознак життя.

Корницький скручує кришечку з фляги, наміряючись бризнути німкені в обличчя. Володя Титов перехоплює його руку:

— Ти що, здурів? Забув, що це спирт? — біжить на кухню й повертається з повним відром води: раз! — прямо на непри́томну матір.

Заливає і її, і постіль, і дитину. Та ще несамовитіше верещить, і Хуратов затуляє обома руками вуха, заточуючись, іде геть, забивається в дальній куток, зирить звідти вовком.

А молодесенька мати здригається від холодної купелі, опритомнівши, зойкує і одразу ж — хап! — за дитину...

Переможний марш роммелівських танкістів у Африці лунає тихіше, але не мовкне тут, перед Зеєловськими висотами, і чужа слава, похована в пісках Африки, ніби оживає в тій музиці як іронія, як глум, як розплата за всі злочини, подвиги й смерті.

Молодесенька німкеня тулить дитя до грудей, пригортає і кутає у свій мокрий халат, ніби хоче захистити його і від нас, і від тієї безглуздої тепер музики. Злякано піднімає очі на мене. З благанням?

... Так дивитимуться на пришельців з інших галактик наші нащадки, що зустрінуться з ними після нас.

Ніколи не забуду того погляду!

А марш-лієд гримить знову дужче, ніби накочується, наближається і ось-ось заповнить і цю кімнату.

І юна німкеня хапає мою руку, припадає до неї холодними губами, тулить до щоки. Тяжко і болісно риде, перебиваючи і дитячий вереск, і бравурний марш-лієд, горне до грудей своє нещасне дитя, що ніяк не вгамується. Де її мати? Де батько цієї крихітки? Все розкидала війна і поразка, і не бачити їм щастя, поки світу й сонця.

Дойтше панцер ін Афріка фор!

Реве у п'яному екстазі наш полковник-танкіст, насолоджуючись перемогою і над цією піснею, і над тими, для кого вона написана, і над самою Німеччиною.

У мене все пливе перед очима — сльози туманять зір.

Марш-ліед нарешті вмовкає. Стає тихо-тихо.

— Дитиночку вона колише, — хрипить з дальнього кутка Хуратов, люто дивлячись на беззахисну німкеню. — Мої брати в землі. У їхніх жінок ніколи не буде дітей! А вони тут розмножуються! Вони тут дитинку колишують! В Бога, в Христа мати... — з натугою одвертається від німкені й виходить, заточуючись од горя й розпуки, що наздогнали його й тут.

— До бою! — лунає з двору команда Сухова.

Вибігаємо. Сонце тільки-тільки з'являється і кладе на білі будинки та білі мурі весінне рожеве проміння, чисте, мов дитяче дихання.

Що буде з цією беспорядною німкенюю — вона ще сама дитина?! А в неї ж дитя. Де її батьки, родичі? Чому покинули саму з крихіткою?

На кого ж ти покида-а-є-еш,
Тільки по-о-ду-ма-ай...

Зроджується найулюбленіша наша пісня, колись оброблена Бетховеном, і мені знову хочеться плакати. За юною матір'ю, за її немовлям, за Німеччиною, яку ми завойовуємо і яка має загинути, щоб відродитися знов. Якою? Коли? Чи ж дозволимо і ми, і союзники? І що буде з цією молодесенькою німкенюю, з її крихітним немовлям, з усіма людьми, які досі тікають від нас світ за очі? Але ж не втечуть? Не втечуть! Куди їм тікати із своєї розгромленої землі?

Вулиці й провулки вузькі-вузькі! Здається, немає ні виходу, ні входу, ні кінця, ні початку цьому білому німецькому містечку, яке ми покидаємо, не пам'ятаючи, як зайшли в нього на світанку.

Не пам'ятаю, і як вибираємося з нього на автостраду, — на наших картах його немає.

Вибираючись довго і тяжко з лабіринту його вуличок і провулків поміж розкішними дачними будинками, бачимо автостраду над рівниною, квітучі сади за нею аж киплять вишневим цвітом, і пелюстки летять за ранковим вітерцем, встеляють чужу землю біло-рожевим ніжним килимом, на який нікому ступити і нікому ним милуватися.

З автостради, піднятої над рівниною, відкривається на всі боки світу весінній простір, залитий сонцем. І над усім цим зводяться вдалині Зееловські висоти, схожі на посулих левів. Вони ваблять і водночас лякають: їх треба взяти. З ходу! Обов'язково з ходу — так сказано в наказі: “Цель ближайшая. Цель последующая”...

Але і наказ Жукова, і бої в передпіллі, і атака Зееловських висот, і навіть сам штурм Берліна — все мені застить отой погляд юної матері, і безпорадне її немовлятко уявляється мені ночами, їхні крики й плачі рвуть мені серце і досі.

— Простіть, простіть, — простягаю руки в ту страшну далечінь.

Але відповіді немає. І не буде вже? Не буде...

Еге-гей, Зееловські висоти! Відгукніться хоч ви! Я ж брав вас! Брав!

Долини мовчать. І висоти мовчать. І Німеччина одвертається від мене.

Розділ восьмий

1

Вони лежать за гранітною аркою залізничного мосту, пісано-жовті, брунатні, мовби потомлені.

Колись про ці висоти напишуть поеми й симфонії. А може, і не напишуть: війни минають і забуваються, бо пам'ять у людства коротка. Тому хоч би що робилося в світі, ніхто не знає, що буде потім.

А зараз... Ще мовчать гармати і кулемети, ще зариваються в землю солдати врожих армій по обидва боки від мосту й залізничного полотна, а сувора артилерія котить сюди асфальтом за потужними тягачами та вертлявими джипами “Додж 3/4”, підстрибує на вибоях гумовими колесами, немов радіє, наче поспішає на свято.

Гармати завжди у наступі легкі й веселі, а у відступі важкі, похмурі, мов гріхи прочан. Артилеристи кажуть, що від кордонів до Дніпра і Волги тягли їх, мов на Голгофу. А від Волги, Дону й Дніпра гармати котяться майже самі, і жодна із них не відстала.

Сунуть від Одера до Зееловських висот задимлені танки, могутньо та погрозливо ревуть і рокочуть, а поміж ними таємничо-принишклі “катюші”, вгорнуті у брезент — цей одвічний сейф засекреченого військового світу.

Роботящі ЗІЛи і “студебекери” з ящиками снарядів та патронів у кузовах вище кабін терпляче зносять обгони, тримаючись правого узбіччя, пропускають відкриті штабні машини та “віліси”, на яких величаво погойдуються гнучкі антени. Звідти червоніють генеральські лампаси, поблискують золотаві погони, зеленіють розстелені на колінах карти. І грізні погляди допитливо зупиняються на нас і на техніці, прискіпливо визначають готовність війська штурмувати останні рубежі великої та жорстокої війни.

І мотомеханізована армія переслідування в касках, з автоматами тісно повсідалася на нетесаних лавах у кузовах, котить та й котить, мчить, нетерпляча, до визначеної мети. Усе на бійцях новісіньке, і білі-білі брезентові паски касок на юних обвітраних щоках і підборіддях здаються гнотами семилінійних газових ламп, якими світили цим хлопцям і всім нам молоді наші мами й бабусі по селах.

Капітан Чумак знову візьме мене перед Зееловськими висотами до себе, і ми, розвідники матінки піхоти, топаємо узбіччям до тих далеких висот. Обдають нас пилом вантажівки, жаром та ревищем — танки, вкутані дизельним синюватим димом, а ми йдемо а автоматами на грудях назустріч весінньому вітру й квітучим садам.

Сади... Вони просто киплять! Ми й не уявляли, що побачимо стільки садів на землях поверженої Німеччини, і хто скаже, що ні, так і знайте: їхав сердега на закритій машині чи в танку, ковтав пил, минав кілометри, а пахошів, та й самих квітучих садів, не нюхав і не бачив: асфальт, асфальт автострад і далеч війни...

А нам не треба асфальтів по автострадах. Ми йдемо навпростець полями, лісами, садами та посадочками. І доки на автостради вибираються війська, танки й машини, маємо розвідати кожний пагорб, перелісок і долину: чи не затаїлися там “тигри”, “пантери” або “фердинанди”, а то й фаустники — ці новоявлені винищувачі танків, з котрими наші танкісти зіткнуться саме тут, під Берліном: підпустить Т-34 чи ІС кроків на п’ятдесят і, невидимий, із засади, з окопу чи із-за рогу — шурух! — кумулятивною міною-прилипалою по броні. При ударі та вибуху — шість тисяч градусів! Як на сонці. Детонує весь боезапас і пальне, все горить і плавиться. А люди перетворюються в попіл та жужелицю.

І ми шастаємо — вивідуємо, обстежуємо, перевіряємо всі підозрілі місця, де можна влаштувати засаду. Вриваючись у чужі покинуті спальні, лякаємося своїх відображень в роз-

кішних дзеркалах, не впізнаючи себе: нам по 19–20, а в проривах, безперервних боях і маршах здаємося набагато старшими. Навряд чи й матері нас упізнають. І сімдесят два кілометри від Кюстріна-на-Одері до Берліна були не такі легкі, як тоді писали газети і як тепер здається. І про це ще й досі не сказано правду.

Зееловські висоти видно з усіх усюд: із штабних машин — генералам, із окопів — солдатам, через триплекси та відкриті люки — танкістам, із квітучих садів — нам. І навіть, впоравшись з усіма околицями та зайшовши у невелике чепурне містечко з грудням цегли, черепиці, битого скла на тротуарах, бачимо жовті відроги, схожі на посунулих левів. Вони тривожать, ваблять до себе погляди і обіцяють кожному із нас те, що несе людям війна: нам їх брати, оті Зееловські висоти...

А поки що всідаємося на осонні, куримо й насолоджуємося тишею. Така ж вона дзвінка, така приємна, що навіть всміхаємося один одному. Дехто вже й дримає, бо з 16 квітня, з дня прориву з Кюстрінського плацдарму, безперервні бої та марші. Ніколи ні поспати, ні відпочити.

І здається, вийдуть зараз двірники у брезентових фартухах, підметуть з тротуарів биту цеглу, черепицю і скло, а потім, замахнувшись на нас своїми мітлами, нагрімають та проженуть додому вчити уроки або помагати матерям щось робити удома.

Двірники, проте, не йдуть, а містечко повниться танками, машинами, гуком моторів у небі та на землі.

2

Біля нас зупиняється танк. Ревнувши двигуном на перегазовці, завмирає. Тільки дим та курява ще довго висять над ним. Та повітря кипить над обрешітниками моторів. Та люки відкриваються.

Із верхнього вибирається спітнілий червонолиций генерал. Стає на броні, оглядається. В сердитих очах — погроза тим далеким висотам, близьким гостроверхим будинкам і нам.

Схоплюємось, виструнчуємось, завмираємо.

Генерал нас ніби й не помічає. Легким, натренованим рухом стрибає з танка на землю і каже, ні до кого наче й не звертаючись:

— Викаликайте “Дніпро”. Зв’яжіть мене з Першим.

Доки генерал курить, походжаючи біля танка, в середині щось гукають, когось умовляють і нарешті з водійського люка простягають йому плескатий круглий мікрофон і ставлять пе-

ред ним на броню важкий невеличкий динамік на плескатій підставці.

— Перший слухає, — каже хтось із динаміка спокійно і стомлено. — Доповідайте...

— Вийшов на рубіж “Зееловські висоти”. Нагодую людей, заправлюся і рушу на південь...

— Нікуди ви не рушите, — ще спокійніше доноситься з динаміка. — Хай люди відпочивають. Готуйтеся до загального штурму. Втрати є?

Генерал стискає зуби, аж жовна випинаються на скронях, ще дужче насуплюється, і світло-голубі його очі здаються чужими на побагровілому, обвітреному обличчі.

— Загинув танковий взвод корпусної розвідки майора Аніканова.

— Увесь взвод? — підвищують голос. — Усі три танки? — майже кричать. — І екіпажі?

— Так. Їх спалили фаустники поблизу висоти 326. Я мушу взяти її сьогодні ж! Дозвольте обійти з півдня.

— Не дозволяю! — все ще кричать генералові, і вже спокійніше: — Ви відпочиваєте і готуетесь де штурму. — Він уже зовсім спокійний, як і належить високим інстанціям, цей стомлений голос генерал-полковника Катукова, хоч це й коштує йому неймовірних зусиль. — Сподіваюся, фаустників схопили? За Гаазькою конвенцією...

— До того ж вони з фольксштурму, цивільні! — перебиває Катукова молодий генерал, приставивши ногу й витягуючись у струнку. — З ними розбираються смерш і воєнний трибунал. А мої люди рвуться в бій...

— Який там бій, — стомлено каже Катуков. — Перед вами Зееловські висоти. А за ними — Берлін. Ото буде бій! Не розмінюйтеся на частковій операції — не ризикуйте людьми і технікою...

— Але... Загинув же майор Аніканов із своїми екіпажами, товаришу командуючий! — Генерал витягується ще дужче, але динамік мовчить.

— Ніяких “але”, — озивається нарешті Катуков після довгого й гіркого роздуму. — Виконуйте наказ.

Щось клацнуло, в динаміку все стихає, і генерал повільно й роздумливо кладе мікрофон на броню.

— Товаришу генерал-майор, дозвольте? — виструнчується, притиснувши лікті й хвацько приставивши ногу, простоволосий, кучерявий та смаглявочолий Сухов у габардиновій гімнастерці та синіх бриджах. Обличчя бліде, стурбоване. В очах тривога і нетерпеливість.

— Ну? — повільно обертається до нього генерал.

— Серед фаустників-фольксштурмістів, яких зараз із трибуналу ведуть на розстріл, є знаменитий піаніст. Молодий професор Берлінської консерваторії. Він такий кволий...

— Знаменитий, кажете? — дивлячись на гостроверхі готичні покрівлі містечка, перепитує генерал. — Молодий? Ну то й що? Серед тих молодих наших танкістів, які сьогодні згоріли в танках, підбитих фаустниками, знаєте, скільки було майбутніх піаністів, майстрів і вчених? Не знаєте? Зате я знаю. Такі хлопці! — Генерал хапається за голову і хитається, немов від зубного болю. — Усіх розстріляти! Усіх! — кричить він, тупаючи ногою.

І в раптово запалій тиші чути, як десь далеко в гаю кує зозуля, виспівують шпаки на деревах, озивається одуд вперше після зими.

Гріє сонце, спочиває вітер, вицахають танки по дворах та по вулицях містечка, і стелиться по садах білий цвіт вишень.

— Але ж це не він... — переступає з ноги на ногу Сухов.

— Ніяких “але”!

Губи в генерала сіпаються, а очі синіють холодно-холодно, мов наші ріки в зимовий сонячний день.

— Вони спалили моїх найкращих розвідників, що воювали від Сталінграда! Хто мені їх поверне? Мені, і сім'ям, і матерям? Може, ви? Чи той ваш плюгавий піаніст? — визвіряється генерал.

— На нього тільки-тільки натягли шинелю, він і гвинтівки не вмів тримати. Не те що фаустпатрона...

— А мої хлопці уміли все! Вони взяли Кантемирівку під носом у Генріха Гіллі з його “Мертвою головою”. Я на них покладався як на самого себе. І сьогодні вони всі загинули. Усіх їх не стало. Ви це розумієте? Хоча б це?

— Це зробив не він, — уперто хилить голову Сухов. — Гляньте на нього. Тільки погляньте, і ви зрозумієте...

— Ви мене дивуете, хай вам чорт! — червоніє ще дужче генерал. — Ви ж, здається, артилерист? Яке вам діло до цього німця? У трибуналі та в смерші знають своє діло. І потім... — стримуючись, допитується генерал. — Що за розглядини ви затіваєте перед Зееловськими висотами?

— Він — професор Берлінської консерваторії, — хилить ще нижче кучеряву свою голову простоволосий Сухов, немов грішник перед причастям. — У двадцять сім літ... Погляньте на нього. Тільки погляньте, прошу вас.

Генерал довго мовчить. Мене свої зношені рукавички, у яких четвертий рік водить танки з дозволу самого Катюкова.

А зозуля кує в гаю, щедро пророкуючи комусь довгі літа. І одуд так само пробує голос після зими, і стелить по чорній землі свої пахучі блідо-рожеві пелюстки молода вишенька у дворі. І тихо так, тепло та сонячно в світі, що про смерть навіть думати гріх.

— Гарзд, — згоджується генерал. — Приведіть.

І одвертається від Сухова, щоб прикурити нову сигарету.

3

Він стоїть посеред двору — уособлення безпорадності й непристосованості. Безжальна карикатура на інтелігентність, написана суворими мазками війни.

Тонка, довга шия жалібно стирчить із жорсткого коміра нової, необношеної шинелі, яку він боїться скинути навіть у цей теплий квітневий день. Можливо, останній у його життя. Цю шинелю одягли на нього штабні фельдфебелі та цейхгаузні унтери — грубіяни і циніки. Їх він боїться більше, ніж смерті, чужих йому і одворотних.

Кашкет із довгим суконним козирком, які носять солдати гітлерівської армії, налазить йому на вуха, гне їх униз і тримається, мабуть, тільки на окулярах у тоненькій золотій оправі. Довгі руки виснуть вздовж тулуба, тонкі і білі. І біле обличчя. Біле, як у мерця. А гострий борлак випинається дивним наростом — нагадує чаплю чи щось ще жалюгідніше, безпорадне і нещасне.

Генерал розглядає німця, мов якийсь експонат у зоопарку; найдовше затримується поглядом на тонких-претонких ногах, обстебнутих коротенькими брезентовими гетрами на дві застіжки і взутих у величезні грубі черевики. Куті, міцні, зроблені з добротного гамбурзького товару для далеких доріг у Росію, Україну, Прибалтику й Африку, вони дійшли від Берліна лише до Зееловських висот. Ці важкі, куті для переможних походів черевики на кволіх ногах берлінського піаніста.

— Гм-м-м, вояка, — пхикає генерал.

— Найн, — мотає головою німець. — Не війна! Ніхт війна. Мюзік!

— Мюзік, мюзік... — бурмотить генерал, і куточки губів його скривленого рота опускаються. — Де тут піаніно? — повертається нарешті до нас. — Ану!

І ми розлітаємося по під'їздах і по кімнатах, мов горобці. Офіцери в тонких шовковистих комбінезонах, на випадок

зустрічі із союзниками, стоять неподалік, спостерігають за всім, прислухаються.

— Берлінського піаніста захопили, — підходить до них генерал. — Послухаємо, як він грає. А що роблять ваші підлеглі?

— Миються, — виструнчується полковник-танкіст, що співав марш-ліед “Дойтше панцер ін Афріка фор!” учора в іншому містечку.

— Миються? — дивується генерал.

— Так точно! Пороздягалися до пояса і ллють один одному воду на спину цілими відрами: у танках спека, задуха.

— Жарко, — погоджується генерал. — Хай миються...

Він довго дивиться на Зееловські висоти, схожі на посухлих левів. Зараз над ними пропливають легенькі білі хмарки та кидають на них синюваті тіні.

— Буде ще жаркіше, — зітхає генерал.

4

Фортепіано знаходимо в сусідньому будинку.

— Ходімо, — велить німцеві Сухов.

Той нагинається, піднімає з натугою ранець, обшитий телячою шкірою, завдає собі на плечі. Потім підперізується поясом із пряжкою “Gut mit uns”, з бляшаною циліндричною коробкою протигазу та шанцевою лопаткою в покрівці.

— Облиште! — гукає йому Сухов, озирнувшись. — Тут недалеко.

— Найн, найн, — мотає головою німець і оглядається, чи не забув чого. Тільки пересвідчившись, що вся амуніція з ним, чвалає за Суховим, байдужий до всього: і до сонця, і до нас, і до наших автоматів.

А коли переступає поріг і помічає рояль — одразу ж забуває про свої пожитки: не дивлячись, кидає їх посеред кімнати, квапливо переступає через ранець довгими, худими ногами. Стрясаючи пілогу важким кутиком взуттям, кидається до рояля. Відкидає передню частину кришки, нагинається, короткозоро мружиться на напис і випростовується з виглядом переможця. Обличчя його сяє, мов у дитини.

— “Бьоссендорфер!” — багатозначно піднімає палець і беззвучно гладить клавіші. Потім заходить збоку і легким, зграбним, завченим рухом піднімає важку верхню кришку рояля, так що стає видно струни, світлу, мов сонце, соснову деку і позолочений металевий каркас. — Айн момент, — вибачається і скидає шинелю.

Не скидає, а ніби вилазить із неї, немов із печери. Наче вона й не трималася на ньому. Проте складає її вдвоє, акуратно згорнувши вповдовж. Шинеля нова-новісінька! У неї дуже світла і дуже шовковиста підкладка.

З шинелею в руках розгублено шукає очима свою амуніцію. Вона лежить далеченько, біля самого порога. Нетерплячким кроком підбігає до ранця й пояса з протигазом та лопаткою, хапає їх однією вільною рукою і, завалюючись набік, тягне до інструмента. Тільки тут кладе на них згорнену шинелю, а зверху – м'який свій кашкет. Ще поправляє обома руками волосся, обскикує цупкий непокірний мундир і, примірівшись, підставляє до рояля гвинтовий стілець. Тільки тоді вже сідає.

А сівши, не одразу б'є по клавішах. Схиляє над ними свою світлу, лисувату голову. Якусь мить мовчить, немов згадує щось. І, випроставшись, обводить нас дивним, довгим поглядом. За скельцями окулярів – сльози: він, певне, не сподівався вже сісти коли-небудь за рояль.

– Спа-си-бі, – ледь вимовляє він і, підвівшись, кланяється на всі боки.

І генералові, що стоїть біля вікна, суворий та неприступний.

І групі офіцерів у нових красивих комбінезонах.

І нам – запиленим, незграбним у рятівних та зручних маскхалатах.

І Сухову, що тулиться збоку, намагається не дивитися на німця.

Відкланявшись, піаніст енергійно кидає руки на клавіші.

– Трам-та-та-там! – починає він з грубих, може й, найнижчих басів.

Рокочуть вони і гримлять про щось суворе й страшне. Непоправне! Наче рушається в світі міста і мости, і небо падає на землю уламками побитої криги, і валяться та руйнуються гори й висоти, і рвуться бомби та стріляють гармати, і кричать у розпачі жінки та плачуть діти, благаючи порятунку. Все дужче, все страшніше. Аж дихання нам перехоплює, аж серця наші заходяться, а десь глибоко в естві кожного наростає напруга.

Голова німця мотається в такт цій страшній експресивній музиці, плечі стрибають, а світле волосся розвихрюється, і руки літають над клавішами, б'ються двома білими блискавками, та ніяк не можуть знайти, куди б відлетіти назавжди.

І ми відчуваємо: або він умре за цим роялем “Бьоссендорфер”, або у світі трапиться щось непоправне й жахливе.

Хоч ми вже й не сподіваємося побачити щось у своєму житті страшніше за оцю війну, що неблаганно носить нас днями й ночами, місяцями й роками своїми жорстокими і страшними полями, що раптом сторчма стали перед нашою уявою.

Звуки гримлять і падають на нас, на стіни кімнати. Вириваються у розчинені навстіж вікна, у весінній світ, залитий сонцем, і теплішають, ласкавішають. І під їхнім впливом усі люди на землі, здається, мають відійти від злоби – ось вони вже позбуваються ненависті і починають ще несміливо, а далі все приязніше всміхатися одне одному, а потім простягають руки і обнімаються, немов згадавши чи почувши безсмертний заклик Шіллера й Бетховена: “Обніміться, мільйони!”

І щось ніжне-ніжне огортає нас – у всіх більшають очі, розправляються зморшки у старших, а в нас, юних, піднімаються і легшають брови. І губи чомусь тремтять, і зроджуються на них усмішки.

А радість і ніжність ллються та ллються з-під німцевих рук. І росте, і міцніє злива високих, чистих звуків, що здаються чомусь сонячними. І всі ми забуваємо, чого прийшли сюди, де оце ми зараз, хто оце грає нам і чому.

Тихо і ніжно витають звуки музики над нами, і родяться вони не з рояля. Рояль досі мовчав, як будинок. Як оті Зееловські висоти за вікном. Як оцей брук під ногами.

Звуки ллються із рук, з-під отих довгих, худих пальців, пестливо торкаються білих клавішів і розповідають нам про наших матерів і батьків, про рідну землю, і рідні ріки, і рідний дім, і рідний сад. І про всіх, кого ми любимо й знаємо, серед кого ми зросли...

Не змовляючись, одвертаємося до вікна всі разом, ховаючи очі від товаришів. А потім несподівано для себе аплодуємо.

Німець підводиться із свого місця, гречно вклоняється і сідає знову: за поялем він не полонений, не фольксштурміст – він, мабуть, про все встиг забути і став самим собою.

5

– Давно я не слухав Бетховена, – зітхає генерал, приязно дивлячись на німця. – Та ще у такому майстерному виконанні.

– Бетховен, о-о-о, – зітхає німець. – Бетховен...

І замовкає надовго. Навіть очі заплющує. Потім повільно підводить руки над клавішами.

“Та-та-та-та!?”— лунає тривожно й настійливо, ніби хтось здалеку питає поради.

“Та-та-та-та!” — так само тривожно й настійливо, але вже ближче й виразніше, немов хтось погрожує: “Я йду! Я зараз йду!”

І нам справді здається, наче в цю кімнату посеред війни і посеред весни входить великий Бетхонен. Геніальний та суворий Бетховен! Входить, стає в порозі, грізно дивиться на всіх нас, ніби питає: “А ви, мої нащадки, чи так живете і дієте, як я мріяв і заповідав вам?!”

І його музика все на світі ставить на свої місця: під її владою ми бачимо Зееловські висоти купами звичайнісінького піску, а танки й гармати — громадям металу. І кожен із нас, слухаючи його прекрасну музику, ніби по-новому сприймає світ і його красу...

Усі ми забуваємо і німця, який грає, і того, хто писав цю музику. Нам здається, що вона існує одвіку, народилася разом із людством і тепер розповідає нам про те, що війни минають і забуваються — мине й ця. І всіх нас чекає життя, і кохання, і праця на мирній землі. А декого й щастя, і успіхи, й радощі.

І коли мелодія умирає під стомленими пальцями німця, ми немов прокидаємося. Ми ніби сп'яніли від музики і сприймаємо все довколишнє як нереальне. А справжнє — там, у тих безсмертних мелодіях. Та ще, мабуть, у сонці і в квітучих садах. І в нас самих — у тому, що ми живемо.

А німець підводиться і дивиться на нас запитливо, він важко дихає. На чолі та на скронях — великі краплі поту. Мокре волосся липне до лоба і пасмами висне на очі. Він ніби жде чогось.

“Що ж тепер? — питають його змучені очі. — Що буде зі мною далі? Ви вб'єте мене? Розстріляєте?”

— Відправимо його в тил? — уважно дивиться на Сухова генерал.

Той знизує плечима.

— Ходімте, — наказує німцеві і йде до дверей.

— Відправимо його в штаб Першої танкової армії Катюкова, — каже вслід Сухову генерал.

Німець тим часом квапливо одягає шинелю, скоріше влазить у неї, мов у печеру, кидає на голову своє кепі, а на плечі одягає ранець. Хапає пояс із протигазом та лопаткою, оторопіло біжить за Суховим: він боїться залишитися серед нас без свого покровителя.

Дурний німець... Він не знає, що його музика тепер живе у наших серцях, — вона звучить і звучить у наших душах і вухах. І ми його, як і цю музику, нізачо і ніколи не образимо, не заподіємо йому зла.

Генерал виходить з будинку останнім, і його очі схожі на наші: такі ж сумовиті, скорботні і задумливі. Без генеральського блиску, без суворості та погрози. Здається, музика вимила з них навіть владність хоч на якийсь час.

— Поїдете зі мною, — велить він німцеві тихіше, ніж ведеться на війні розмовляти з полоненими. — І скиньте до біса оцю шинелю та амуніцію — воно все личить вам, як корові сідло.

— Найн, найн! — мотає головою піаніст, коли Сухов перекладає йому слова генерала, і щось швидко белькоче по своєму.

— Він боїться, що його розстріляють удома, коли він покине щось, — каже Сухов суворо і дивиться на німця із жалем і співчуттям.

— Прокляття! — щідить крізь зуби генерал. — І це — нащадки Бетховена і Гете...

А сонце гріє ласкаво, по-весінньому тепло. І цвітуть сади. А за ними лежать Зееловські висоти — звичайні собі піщані кучугури, що їх нам треба взяти, щоб не вмирили мелодії та більше не гинули люди. Щоб видатні піаністи не носили шинелей, протигазів і лопат.

І щоб грізний Бетховен не гнівався на нас.

О Зееловські висоти...

Розділ дев'ятий

1

Сухов бігтиме через пологу западину в лісі поміж високими деревами та низьким чагарником. Він зеленіє набубнявленими бруньками, що розкриються й вибухнуть листям уже небагатьом із нас у квітні 1945-го під Берліном...

А ліс синітиме у весінній імлі чи в диму від близьких і далеких розривів, наскрізь просвічений призахідним сонцем на немислиму глибину, у якій нам мариться чи уявляється Європа. Із синьо-зеленої європейської глибини, з її затаєної прозорості старший лейтенант вибігає мені навстріч, легкий, по-хлоп'ячому стрункий, тонесенький і рвійний.

Тої весни йому ледве перевалить за двадцять, а він воює вже від самого Сталінграда, Курської дуги, форсував Дніпро, Дністер, Південний та Західний Буг, Віслу та Одер. Прорвавсь й за Одером аж до Зееловських висот, в оцей ліс під Берліном. І тепер ніби й зовсім вибігає з війни. А насправді — тільки щоб віддати мені наказ зніматися з вогневої і рокадною дорогою вийти з батареєю до Темпельгофського аеродрому, на який наша піхота 101-го гвардійського полку проривається берлінським передмістям, вибиваючи з нього есесівців.

Розгорнувши фартовий офіцерський планшет, тонкий, мов шкільний зошит, він покаже мені по карті, як вийти на рокаду, куди саме рухатися по ній. Підіб'є вище пілотку на спітнілому чолі, кине за спину новенький світло-жовтий планшет на тоненькому ремінці і всміхнеться по-сільському просто й по-домашньому тепло, змівши субординацію, що розділяє нас навіть у фронтівій обстановці, хоч як би ми дружили. Все ж він командир роти, а я лише сержант, тимчасово залишений старшим на батареї. Не без його рекомендації.

У новісінських хромових чобітках, синіх бриджах та світлій гімнастерці з тонкої англійської вовни під розстебнутою шкірянкою, він ніби втілює отих безвусих лейтенантів Великої Вітчизняної, що винесли на своїх худеньких плечах основний тягар війни і полягли по 97 із кожної сотні.

Тоді, ясна річ, таких підрахунків ніхто не робив, та й не міг робити, і на тихій галявині переді мною — один із тієї славної когорти, мов живе її втілення. Стоїть у центрі Німеччини, серед її чистих і прибраних лісів, огорнутих синім серпанком квітневого надвечір'я, і здається безсмертним. Бо тієї миті ні він, ні я не відаємо, що йому лишається жити всього дві години, а мені — тиждень. Йому до смерті на Темпельгофському аеродромі, а мені майже до смертельного поранення в близькому бою на Фрідріхштрассе в центрі Берліна. А коли б і знали, то не могли б нічого змінити у нашій неблаганній долі фронтівій, одній на всіх і кожному окремій...

— Як старший на батареї, — хмурніє знову всупереч хлоп'ячій своїй доброзичливості, властивій його натурі, — бережи наших їздових Манька і Холода. Це я їх забрав з підводами й кіньми підвозити міни до переправи через Дніпро. А потім і на плацдарм. Та так вони й пішли з нами на Захід, хоч за віком і не підлягали мобілізації. Розумієш, ці кмітливі, слухняні й роботящі діди-полтавці на моїй совісті. І я їх оберігав як міг. Бережи й ти їх. Це ж останні бої. Знаєш, як прикро гинути в самім кінці війни!? Я он і Корницького не беру із

собою на передову, хоч він мій ординарець. Хай побуде на батареї. Може, вціліє? Тримай наших їздових з кіньми й возами подалі від передової. Зрозумів?

— Так точно! — виструнчуюсь перед улюбленим командиром, зворушений його людяністю.

— Тоді розбирайте міномети — і кроком руш на Темпельгоф, щоб вчасно підтримати піхоту.

— Єсть! — кидаю руку до скроні і розвертаюсь кругом, щоб бігти на вогневу.

Але, мабуть, і в Сухова щось тенькне в душі, як і в мене.

— Сашо! — вперше окликне не по-статутному, навіть не по-фронтовому ласкаво, і серце моє радісно стрепенеться.

Зупинюсь мов укопаний, обернусь до нього. Він дивиться на мене засмучено, немов прощається чи хоче щось перемінити в моїй долі. Потім рушає до мене, розтібаючи кишню гімнастерки:

— Тобі лист від Галі, — подає пожмаканий трикутник далекого й недосяжного щастя.

Спрагло хапаю давгожданого листа. Хочеться з вдячністю за лист і за ласкаве звертання обняти Сухова. Але не посмію. Тільки й скажу:

— Спасибі, товаришу старший лейтенанте, — і одразу ж збираюся бігти на батарею.

Але Сухов дістає з іншої кишені ще два трикутники.

— І я теж одержав від сестри Настеньки з Варвариного, а також від вашої Надії з Миколаєва. Навіть фото прислала. Поглянь...

У вечірньому лісі під Берліном на мене глянуть суворі, невідкупні очі моєї двоюрідної тітки. Скінчивши до війни десятирічку, вона зараз навчається на другому курсі педінституту. Написав їй щось захоплене про свого командира роти, і Надя прислала йому новорічне привітання. Відтоді вони й листуються.

— Запрошує в гості після війни, — усміхається Сухов: пілотка на потилиці, лискучий чобіток на свіжому пеньочку, комірці гімнастерки із свіжим підкомірцем розстебнуто, на всіяному легеньким пушком обличчі радість. Далека-далека од війни і смерті!

2

З перших днів перебування в роті ми, новобранці-”чорно-рубашечники”, відчуваємо чуйність і доброзичливість Сухова.

Він одверто співчуває нам, доставленим польовим військкоматом на передній край необмундированими, в латаній-перелатаній домашній “екіпіровці”: це – розплата за перебування “в оккуп. обл.” – навіть нас, на початку війни школярів, вважають зрадниками. Тому й називають так презирливо.

Сухов же ставиться до нас прихильно й співчутливо. А почувши першого ж вечора в бліндажі, як народжувала моя юна дружина в розбомбленій хаті вже без мене, не сказав того вечора й слова. А вранці, сідаючи в набитий офіцерами штабний “Додж 3/4”, гукає раптом: “Сержант, до мене!” – Дає місце між майорами та підполковниками у відкритому джипі, привозить в штаб дивізії. В фінчастині подає бланк переказу:

– Пишіть адресу Галини. А отут ось: “Тисяча рублів”.

Сам заповнює такий самий бланк батькам. І ми рушаємо до машини, щоб повертатися на батарею. Хвилюючись та ніяковіючи, спробую подякувати йому. Але Сухов розсердиться:

– Не заради вашої вдячності, сержанте, я зробив це, а заради вашої нещасної дружини. І ніколи не нагадуйте мені про це!

Тепер я замилювано дивлюсь на нього, полюбивши з першої зустрічі на фронті за людяність та інтелігентність у ставленні до підлеглих та до моєї Галі. І думаю з прикрістю, що Надя вища за нього на півголови, старша на три роки...

“Та нехай, – вирішую. – Хай Сухов тішиться листуванням з нею, як, мабуть, тішиться, листуючись з ним, наша сувора Надя. Аби тільки лишитись живими. А там якось порозуміємося...”

3

Не доведеться...

Того ж вечора, за дві години по нашій зустрічі в тому пам’ятному лісі, десь аж на дні отієї синьої європейської імли, що висіла тоді над Німеччиною, старшого лейтенанта Сухова зріжуть фашистські кулеметники на залитому передвечірнім сонцем Темпельгофському аеродромі, коли ми ще не встигнемо й скласти міномети та розгорнути батарею на новій вогневій позиції.

Підбігши, ми побачимо його в траві. Він ще хитатиме заперчливо з боку на бік русявою головою, ніби не вірить та не приймає наглої смерті, що влетіла в нього через маленьку дірочку над правою бровою. І я позадкую від нього, охопленний нелюдським жахом і вражений в саме серце моторошним

збігом: саме отак вцілила куля нашого Петра під станцією Кямря під Выборгом (Віпурі). “За два кілометри на схід від Перон-Йоки”, – напишуть незворушні штабні писарі “тої війни незначенитої”. Так зазначається в похоронці.

Саме отак: над правою надбрівною дугою увійшла куля снайпера-”кукушки”, випущена по командирові 122-міліметрової гаубичної батареї у фінській кампанії п’ять років тому.

Страшне й невідворотне передчуття накриє мене мокрим рядом і витіснить останню надію лишитися живим: Петро наш загинув під Выборгом, Віктор – поблизу від того місця, під Кенігсбергом, два місяці тому, Роман і Сергій – під Одесою, ще під час її оборони, в сорок першому; на моїх очах, вискочивши з траншеї по артпідготовці, упав навзнік і звалиться назад у неї ад’ютант батальйону старший лейтенант Лучін під Гловачувим за Віслою; впаде мені під ноги зрізаний осколком у Кіші за Одером командир нашого полку підполковник Коновалов. Тепер от – Сухов. Наш улюблений командир батареї!

То чому ж маю лишитися я? Адже всі вони вищі за званням і набагато достойніші за мене чисто по-людськи...

Акимов, Блинников, Титов і Корницький піднімуть Сухова і обережно понесуть, наступаючи один одному на ноги. А я все задкуватиму, все ще не віритиму в те, що сталося. Сподіватимуся, хтось із них крикне: “Це неправда! Сухова не вбили! Він лише поранений! Він живий і буде жити!”

Але вони нестимуть його мовчки, а з мене рватиметься та ніяк не вирветься дикий крик відчаю і болю.

Голова Сухова, неприродно закинута назад і вниз, з кожним кроком опускатиметься все неприродніше – здається, тонка шия його ось-ось переломиться! Я підхоплюю її знизу обома руками, цю вихрасту, юну, світло-русу голову нашого Сухова. Тієї ж миті важка, густа, липка кров наповнить мої долоні. Пам’ятаю її й зараз і не забуду до самої смерті.

“Підводу! Підводу!” – подумки волаю, ніби підводою можна ще вивезти Сухова із смерті й порятувати.

Військовий повоз нашого взводу стоїть одразу ж за вогневою у видолінку під деревами, повний ящиків з мінами, які ще не встигли розвантажити й піднести до мінометів. І коні впряжені, і Холод з батіжком стоїть тут же. Він ще нічого не бачить і не знає, але стривожено ступає назустріч, ніби передчуваючи:

– Що там таке?

Ми несемо Сухова мовчки.

— Сухова вбили! — кричать з вогневої.

— Господи. — Старий Холод хреститься тремтячою рукою затуркано, хапливо й перепуджено. — Ой, Боже ж мій, Боже! — сплескує в долоні по-жіночому розпачливо, і обличчя його перекошується від тяжких ридань.

Дивуюся його раптовим словам і сльозам, що не пасують ніяк до фронтних звичаїв та обставин і вражаюче нагадують наше село, маму та набожних наших бабусь. Здається, Холод щойно приїхав звідти і на фронті не був ще жодного дня — так непохитно засіли в ньому й збереглися сільські, суто народні звичаї й відчуття, про які на війні забуваємо.

— Ой, Боже ж мій, Боже! Убили-таки бандити золотого нашого командира! Та нікого ж він і словом не скривдив! Та про всіх же турбувався, хоч і молодий-молодесенький! — Холод вибігає назустріч нам із кущів, махає обома руками: — Сюди, хлопці! Сюди! Я ось де з підводою!

Переступивши через рейки, я перший, підтримуючи голову, а за мною, обережно несучи Сухова і все ще заважаючи один одному, спускаються з насипу Акимов і Блинников, Титов і Корницький, і чужий гравій гримить під нашими чобітьми.

— Та хіба ж головою вперед покійників носять?! — обурюється Холод, б'ючи себе по боках обома руками. — Що то комсомольці-безбожники — лоба жоден не вміє перехрестити! Де вже їм з покійником по-християнськи обійтися! — Він кидається до нас, смішно й незграбно змахуючи за кожним кроком ліктями, суто по-жіночому, проте вправно й рішуче підхоплює спочатку голову Сухова, з якої все ще капає кров, потім запускає йому під спину довгу клешнювату руку. — Я сам! Сам! — владно гукає, і стрункий, тендітний Сухов опиняється у нього на руках, схожий на малу дитину. — Мишунчику наш, — схлипує старий Холод, притиснувши його до грудей, і цілує в щоку, підтримуючи голову зігнутою в лікті рукою, як підтримував і пестив своїх синів і дочок так давно, що вже й сам забувати почав. А сьогодні, бач, згадалося...

Стоїмо й дивимось, як обережно й легко несе він Сухова, як вправно вкладає його на ящики з мінами, як поправляє одяг на ньому, застібає шкірянку і складає руки на грудях, як і належить покійникові.

Під потилицю він кладе розгорнутий індивідуальний пакет, саме там, де проломила череп фашистська куля. Розчісує своїм гребінцем русяве волосся, набагато світліше за виразні, тонкі брови.

— А де ж його пілотка? — звертає на нас зчервоніле, заплакане обличчя і повні сліз очі, в яких стільки муки й горя, що ми всі як один одвертаємося, ніби відчувши якусь провину.

Корницький витягає з-за пояса підбрану на аеродромі пілотку, підходить до Сухова й одягає її на кучеряву голову, ще й досі вологу від поту. Підхоплює краєчком пілотки й індивідуальний пакет під потилицею. Не втримується — припадає до вже схололого командирого обличчя, заливається слізьми:

— Міша... Мішенька... — видавлює із себе поміж риданнями.

Усі ми одвертаємося, як по команді, шморгаємо носами, рюмсаємо, соромлячись один одного.

І сонце шле нам останнє своє проміння... На Темпельгофському аеродромі під Берліном. Увечері. 20 квітня 1945 року. Майже там, звідки й почалася друга світова війна...

4

Ми возимо Сухова три дні й три ночі: за безперервними боями ніколи поховати — вперед і вперед, проламуючи стіни в будинках, форсуючи Шпрее й канали, беручи квартал за кварталом знаменитої Фрідріхштрассе, рвучись до центру Берліна.

Ночами вискакую з вогневої чи з будинку, який штурмуємо, поглянути на нього.

Високо й незручно лежить він на ящиках з мінами в задимленому, розбитому, палаючому Берліні — і в смерті стрункий і тендітний.

“На всяк випадок” у мене його домашня адреса: “Деревня Варварино Мокшанского района Пензенской области”.

Російський хлопчик, що перетворився на радянського офіцера, в акуратно застебнутій полтавцем Холодом шкірянці, в пілотці, одягнутій його ординарцем з Маріуполя Дмитром Корницьким, на рік молодшим за нього, в синіх бриджах та хромових чобітках сорокового розміру, лежить він, байдужий до всього, чужий у смерті, ніби зрікся нас, і тепер уже строгий по-справжньому.

Такий суворий, неначе проклинає війну і ту кулю, що не обминула його, а вбила невідомо за що. І нас ніби теж проклинає, що не вберегли його і віддали смерті. Назавжди...

Вдивляюся в це незворушне, навіки вспокоене обличчя, освітлене пожежами чужої конаючої столиці, відсвітами пострілів та відблисками недалеких розривів.

Запам'ятовую назавжди обриси чола, припухлих напівдвигнутих губів, крутого підборіддя, всіяного легеньким пушком (Сухов ще й не голився), милуюся тоненькою хлопчачою шиєю, якій так зворушливо просторо в стоячій комірці вовняної гімнастерки з біленьким підкомірчиком.

Не намілююся гречною стрункістю витягнутої на повозі з мінами постаті нашого почужілого командира роти. І гірко шкодую, що не бачать його, хоча б мертвого, в ці останні хвилини ні мати, ні сестра Настуня-Настенька. І батько вже ніколи не дізнається, як виріс та змужнів на війні його єдиний син, у якого бравого офіцера він перетворився на фронті.

Шкода, якщо і мене вб'ють і я вже нікому не розкажу, як він воював, як загинув і як лежав отут, у палаючому нічному Берліні, — так далеко від свого Варвариного, на ящиках з мінами, високо вознесений, ніби на якийсь дивний п'єдестал війни і перемоги...

Після чотириденних тяжких боїв, форсувавши на підручних засобах захарашену Шпрее, з обома нашими підводами досягаємо центру Берліна. Тут перед входом у знаменитий парк Тіргартен, дивом уцілілий серед руїн, нас зупиняє незворушний майор держбезпеки і наказує повертати до братської могили, що бугриться свіжою жовтою глиною під кристалитими в'язами й платанами.

Наше настійливе прохання залишити Сухова, щоб похоронити самим, майор відхиляє владним жестом руки, суворо супитись:

— Не ви перші і не ви — єдині! — гнівається безпричинно. — Повозки далі не пропускаємо! Всім діяти в складі штурмових груп! І не на вулицях — там суцільне море вогню від рейхстагу. Що робити з убитими під таким шквалом вогню? Перед Александерплацом — справжнісіньке пекло.

— А міномети? — згадую свою відповідальність за матчастину. — В ближньому бою вони ні до чого...

— У тил! — наказує майор. — Разом з підводами, мінами, їздовими. Комбат чи начштабу знають куди...

— Та ми їх три дні вже й у вічі не бачимо, — огризається Корницький. — Мабуть, і їх, як нашого командира роти, вбито. Пропустіть нас.

Майор вправним рухом плеча відтрючує Корницького, бере підручного коня за обротьку, рішуче повертає у парк до могили.

— Я сам, сам! — кричить майорові Холод з повоза, сидячи на ящиках з мінами високо й незграбно.

Неоковирний, старий, аж темний, геть чужий у цьому дивом уцілілому куточку розбомбленого союзною авіацією та розбитого нашими танками й артилерією весіннього Берліна — фактично в центрі його.

Молоде листя на деревах та свіжа трава поміж ними ще контрастніше відтіняють заношеність обмундирування Холода, його старе й зужите, неголене обличчя, безжально підкреслюють його темну виснаженість.

— Що ми — не православні? — безпорадно гукає він майорові, високо й незручно сидючи на ящиках з мінами. — Самі розуміємо: треба давно вже предати землі нашого командира. Ну так ніде ж серед оцього окаянного каміння, бодай йому добра не стало! Ніяк навіть могилу викопати!

Він різко й рішуче смикає віжки, так що майор випускає їх із рук, і Холод в'їжджає своєю завоськаною, заляпаною багнукою хтозна-яких рік підводою під високі та чисті дерева всесвітньо відомого Тіргартена. І тут мусить зупинитися, бо до братської могили саме цієї миті наближається однорукий полковник Смолин, командир дивізії, що замінив генерал-майора Кулагіна ще за Віслою: того відкликали в Академію імені Фрунзе. Смолина супроводжують вищі офіцери штабу дивізії, ад'ютанти та охорона, і від такої кількості начальства Холодові стає ще холодніше та ще незручніше на високій його підводі.

5

— Холод? — гортанно й здивовано кричить з офіцерського гурту Хуратов, знову забраний Смолиним в дивізійний резерв після штурму Зееловських висот. — Кого везете, Холод? — питає Хуратов, вибираючись із почту командира дивізії та наближаючись до підводи. Холод дивиться, як він підходить, і починає мовчки плакати, тільки губи тремтять, та брови здригаються, та рот кривиться, мов у ображеної дитини. — Сухов?! — визвіряється Хуратов. На його несамовитий крик обертаються майже всі офіцери, і отой майор-смершівець, і полковник Смолин розвертається з неприродно випростаним протезом замість лівої руки. Хуратов аж синіє з люті та розпачу. — Їх треба палками, палками по голові! Цеглою, цеглою проклятих фашистів! — хрипить він, аж перекошується і горбатіє, почорнівши лицем, і на губах у нього з'являється піна.

Вхопившись за ручицю біля самого обличчя Сухова, не зводять із нього очей, ніби хоче надивитись востаннє. А Холодові здається, що Хуратов тримається за ручицю, щоб не впасти.

— Товаришу старший лейтенант, — каже йому тихо майор-смершівець. — Відпустіть іздового, хай відвезе вбитого на протилежний кінець могили та покладе в ряд, доки полковник наблизиться. Зараз же й почнуть хоронити. Он уже й оркестр налаштувався.

Ми швидко підходимо до свого постійного командира роти, вихователя й покровителя Сухова, віддаємо йому честь.

— Не вберегли?! — хрипить Хуратов, не помічаючи нашого вітання. — Я ж вам наказував: бережіть один одного, що б не трапилось! Особливо Сухова! Не залишайте поранених...

— Його не поранили, — каже Корницький. — Його зрізали наповал кулеметники на Темпельгофському аеродромі.

— А чому ж ти не прикрив його? Ти ж ординарець!

— Він не взяв мене на рекогносцировку. Лишив на батареї — обслуги біля мінометів зараз неповні, — виправдовується Корницький, дивлячись на Хуратова впритул своїми світло-блакитними, як морська вода, очима.

Хоча виправдовуватися й немає потреби.

— Я так і знав, — каже Хуратов приречено. — Сухов усіх вас жалів, оберігав від небезпеки, захищав від мого гніву і стягнень. А його нікому пожаліти і захистити. Тепер вже нічого не зробиш, — у відчаї махає рукою. — Беріть і несіть його, — наказує, мовби змиловившись, і ми кидаємося до Сухова один поперед одного з готовністю й незрозумілим полегшенням. Знімаємо його з високого воза, немов з-під самого неба, й несемо на витягнутих руках над своїми головами. А Хуратов іде вслід за нами замість процесії, один як палець, і йти йому неймовірно тяжко — він аж заточується з туги.

А нести Сухова нам дуже легко: він давно вже захолов і не гнеться. І через ту його легкість нам прикро, навіть соромно. Ніби всі ми винні, що він так і не встиг як слід вирости і набратися ваги і тіла...

Ми приносимо його й кладемо скраю, поряд з якимсь красивим вусатим майором. Вклоняємося востаннє Сухову й відходимо. Бо полковник Смолин із свитою наближається з протилежного кінця цієї дивовижної мертвої шеренги, яка затьмарила б усі батальні картини світу, якби її хтось написав як слід олійними фарбами, аквареллю чи гуашшю. Але художників серед нас немає. Та й ніколи малювати: усіх нас чекають тяжкі бої, тяжкі поранення й страждання, а декого й загибель...

Полковник Смолин зупиняється над кожним убитим. Йому доповідають обставини й подробиці загибелі, прізиви-

ще, звання й посаду, а він тут же віддає розпорядження: “До ордена Червоного Прапора”, “Вітчизняної війни”, “Червоної Зірки”, “Олександра Невського”. “До ордена Богдана Хмельницького”! — лунає над якимсь полковником.

Багатьох загиблих командир дивізії пізнає і розпитує про те, де і як загинули, на яких напрямках діють їхні підрозділи й частини.

Ми стоїмо осторонь і чекаємо, коли підйдуть до Сухова. Він лежить у тому скорботному ряду останнім — маленький, тендітний і наймолодший за всіх. Хуратов горбиться над ним, зсутулившись, і теж чекає Смолина. А коли той підходить і зупиняється біля Сухова, кидає руку до скроні і замість того, щоб доповісти про загиблого, хапає ротом повітря, несподівано схлипує і нічого не може вимовити. Тільки безсило й розпачливо кидає розслаблену руку.

Стоячи лівим боком до нього з мертво обвислим протезом замість лівої руки, командир дивізії обходить Хуратова і обнімає здоровою правою рукою за плечі:

— Знаю, знаю: твій вихованець. Замінив тебе, коли я відкликав...

— І замість мене загинув...

— Ну, це ти облиш, — суворішає Смолин. — На кожного із нас достатньо відлито фашистами бомб, куль і снарядів. І кожен отримує своє. Може, і нам з тобою не розминути-ся із смертю. Запишіть! — обертається до своїх ад’ютантів. — “Представити до ордена Червоного Прапора (посмертно)”. Шкода, що гинуть в останніх боях такі молоді люди, — каже він Хуратову тихо і раптом помічає нас: — А ви чого тут?

— Підлеглі Сухова, — тихо доповідає Хуратов.

— Попрощалися з командиром — і марш на позиції! — наказує Смолин.

Ми розвертаємося всі як один через ліве плече кругом, дружно б’ємо кирзяками об асфальт Тіргартена, рушаємо до виходу з парку.

— Прощальний марш! — наказує командир дивізії похоронній команді, і у нас за спиною дивізійний духовий оркестр з високої ноти ревнув “Прощання слов’янки” — безсмертний марш, народжений у далекій Болгарії при визволенні її з-під османського іга.

Він завжди бере за душу до сліз, до відчаю. А зараз...

Під цю мелодію ми йдемо від Сухова все далі й далі. А нам здається, що це він віддаляється й віддаляється від нас. Уже назавжди... На віки вічні...

І ми йдемо, йдемо, як не раз ходили із Суховим, потрапляючи в такт маршу. Йдемо, слухаємо тужливу мелодію “Прощання слов’янки” і плачемо.

Й досі...

Розділ десятий

1

Того ж дня, надвечір, загине й Манько – другий наш їздовий. Улюбленець усієї батареї. Невтомний і добрий Манько, що завжди прийде на допомогу: відремонтує взуття – підметку чи набійку наб’є, залатає халяву чи перед, пришиє відпоротий рукав шинелі чи гімнастерки, і все стане кращим, ніж було.

Набагато старший за всіх нас, він ставиться до всієї батареї трохи іронічно, поблажливо, якимось по-батьківськи. Як тільки вступили до Німеччини, сном і духом не знаєш нічого, а він привезе разом з мінами на вогневу вже зібрані й зашиті посилки: сьогодні – першій обслузі, завтра – другій, післязавтра – третій. І так усім шістьом.

– Понаписуйте тільки адреси. А я завтра ж і одвезу на польову пошту. Буде батькам та матерям, братикам та сестричкам хоч якась взувачка та вдягачка – обносилися ж за окупацію та війну, Боже ж ти мій! А ви, халамидники, й не здумаєте про це. І за вухами у вас не свербить, як там вдома бідують, неповдівані. То хоч я потурбуюся за всіх вас. Барахла не пошлю, не бійтеся! А все – товару на чоботи, матерії жінкам та дівчатам, краму різного. Німці, тікаючи, все покидали напризволяще, тож не пропадати добро, ге?

Манько вічно латав зброю для коней. І не лише для своїх та Холодових, а й для коней інших двох мінометних рот. У кожній – по дві підводи, по четверо коней. От і набирається упряжі аж на дванадцятьоро коней. Ніхто ж ніколи не замислювався: як можна аж з Полтавщини до Берліна доїхати кіньми? Та ще через ріки – Дніпро, Південний та Західний Буг, Дністер на Третньому Українському фронті. Вісла, Одер, Нейсе, Шпрее тут, на Першому Білоруському. І треба, щоб вози, коні, хомути, шлеї, посторонки, обротьки-вездечки, наритники й віжки – все було справне!

Ото наш вусатий красень Манько усіх у полку виручав. Усі несли до нього не лише взувачку, а й зброю. Коли за Віслою в довготривалій, семимісячній, обороні він обшив майже весь

офіцерський склад батальйону брезентовими чобітьми, а командирові полку Коновалову змайстрував офіцерські хромові чоботи на польських колодках і копилах, його хотіли забрати в дивізійну швейну майстерню.

— А коні?! — обурювався Манько. — Рідні коні мої з нашого села, з нашого колгоспу? Що ж я їх — зраджу? Покину на когось чужого й бездушного? Та й хлопців-батареїців жаль мені — вони ж діти ще! Що командири, що бійці. Е-е, ні на кого я їх не проміняю! Ні коней моїх рідних, ні хлопців ще рідніших...

У Манька на повозі мандрували весь час, від самої Вісли, й нехитрі мої пожитки: Галині, Вікторові, Олегові листи, скупі та рідкі вісті з дому — від мами й сестер, горстки особливо гарного паперу, що трапляв мені у звільнених від фашистів містах і містечках. Вже тоді я любив гарний папір якоюсь особливою любов'ю, ніби передчував, що він стане найголовнішим моїм знаряддям на все життя.

Коли ж довелося відправляти і Манька, й Холода в тил з кіньми, підводами, мінами й мінометами, вони обоє принесли й поклали переді мною все моє фронтове надбання. Його виявилось немало.

— Що ж мені з усім цим добром робити? — скрушно питаю полтавських мудрих дядьків.

Мовчать, чухають потилиці. А потім Манько починає стьобати батіжком перших настирливих мух у глухому кутку спустілого після похорону Тіргартена. А Холод:

— Ми б із собою забрали... Ну нікуди. Та й дорога дуже далека.

— Зате ж додому! — вигукує завжди стриманий Манько. — А додому коні, ти ж знаєш, самі біжать.

— Ага, з поля чи з ярмарку, — зчервонілими від недавніх сліз очима дивиться на нього маслакуватий і довготелесий Холод. — А тут, брате, домом і не пахне. Роздайте, чуєте, папір хлопцям. А письма... Письма що ж... Дороге це діло. Треба тримати при собі. Як і документи.

Попрощавшись із нашими їздовими, я поклав листи у задню кишеню брюк разом із комсомольським квитком, червоноармійською книжкою, медаллю “За отвагу”, яку вручив мені за Одером на плацдармі сам командир полку підполковник Коновалов перед своєю загибеллю. І досі не збагну: чому не носив її на гімнастерці? Із скромності? З бережливості? Тільки пропаде моя єдина фронтова нагорода, залита кров'ю моєю після страшного поранення і викинута з усім моїм закривавленим

обмундируванням, мабуть, ще в медсанбаті, при першій же перев'язці, якої я не пам'ятаю у тяжкій своїй непритомності.

2

Очолити штурмову групу, у яку перетворилася наша мінометна рота-батарея, наказую всім позбутися всього, крім зброї та набоїв: у ближньому бою ще гірше, ніж на марші, навіть голка заважає!

Капітан Коханов — начштабу першого батальйону — лишився єдиним офіцером в полку. І полк, і всі командири батальйонів, рот, взводів були вибиті на тій головній берлінській вулиці, що ділить фашистську столицю навпіл із сходу на захід. З півночі на південь Берлін ділить Унтер ден лінден — тобто: “Під липами”. Недарма ж і в Києві найреспектабельніший район — Печерськ — теж називається Липки, по-старому, по-давньому.

Коханов показав мені за планом Берліна, як вийти у відведений нам квартал Фрідріхштрассе. Звідти до центру, рейхстагу та бункера Гітлера залишалося два квартали. На плані міста це зовсім близько. А на місцевості туди навіть дивитися страшно: там клубочиться дим, углибині палахкотить полум'я, безугавно б'ють гармати наші й німецькі — все клекоче, гримить, вибухає, стріляє і рветься, і трасуючі кулі й снаряди прошивають те вировище сліпучими спалахами-нитями.

— Із трьох полків лишилося отаких, як ваша, три штурмові групи з мінометників, — скаже мені довірливо капітан Коханов. — Збери всіх, хто там залишився, і — вперед! Тротиліві шашки у саперів ще є. Нехай рвуть стіни! А вогнеметники — струмись у отвір! Фріци вмить перетворюються на жужелицю! На вулицю носа не витикайте — там суцільне море вогню від рейхстагу! Давай, сержанте, веди свою групу обережно. А я підожду нового командира батальйону, якогось капітана Ахмистова. Незабаром будемо у вас.

Через двори, крізь проломи в стінах пробираємося на Фрідріхштрассе. І мені приємно думати, що дядьки-полтавці, як просив мене Сухов, нарешті в безпеці: з артилерійського забезпечення їх напевне відправлять додому! Хоч один заповіт старшого лейтенанта Сухова здійсниться. Отак думаю собі, ведучи групу в клекіт бою. А що буде з нами, один Бог святий знає.

У першому ж дворі дев'ятиповерхового будинку, що виходить фасадом на Фрідріхштрассе, нас обстріляють з про-

тилежного боку вулиці. А в самому будинку точиться бій. Нашу з'яву зустрінуть радісними вигуками, навіть обіймами. Після них нам вручать кирки-мотики, бо від них у всіх тут понабивано криваві мозолі. І "штурм" почнеться. Доки пробивається монолітна стіна цегляної кладки, сапери без толових шашок та вогнеметники без роботи сплять тут же, під колонами великого магазину музичних інструментів поміж інкрустованими акордеонами, що в безладді валяються по всій підлозі. По них ходять, по них топчуться, викликаючи несамовиті, немислимі звуки. На них сплять, поклавши під голови, як подушки. Дим стелиться підлогою, пробиваючись через отвори вже взятих з бою кімнат. Але на нього ніхто не звертає уваги. Ми длубаємо стіну, а в широкі вітрини за бемськими скляними вікнами видно, як палають на вулиці танки, як суцільним потоком летять трасуючі кулі й снаряди. У все це важко повірити, навіть дивлячись зблизька. Ми наче перебуваємо у сні або в маренні.

І раптом з вулиці, вибивши автоматом бемське скло вітрини, ввалюється танкіст у шлемофоні та кирзовому комбінезоні:

— Есесівці прорвались через Тіргартен із рейхстагу! Хто тут командир? За мною! Їх треба перехопити на тому боці вулиці! Не дати закріпитися в будинках!

Кидаю кирку-мотику, хапаю автомат:

— Титов, Акимов, Блинников, Корницький! За мною! — кричу, не чую свого голосу за канонадою, але хлопці чують — хапають зброю, біжать за мною. Поміж палаючими танками та бронетранспортерами перебігаємо вулицю і в першому ж дворі натикаємося на капітана Коханова та іншого капітана, незнайомого, з монгольським широким обличчям. Видно: він добре напідпитку. А поряд з ними... Манько.

— Як? Чому ви тут? — кричу не своїм голосом. — А де ж коні, повоз, міномети, міни?

— Все в спряті, — спокійно каже Манько, всміхаючись. — Додому мене не пустили — завернули оглоблі: ще молодий, мовляв, ще повоюєш. От і прибув у ваше розпорядження. Капітан ось, спасибі їм, привели до вас. А то шукай вітра в полі. Ну, та тепер мені вже нічого не страшно: свої кругом, як не є. А це багато значить.

— Ну, тоді за мною! Тільки не відставати!

— Сержанте! — гукає мені Коханов. — Дворами ведіть до отого будинку. Там штаб полку вашого. І розвідка. Разом займете оборону!

Біжимо, біжимо, біжимо... А я все думаю: що трапилось з Маньком? Чому його повернули? Відправлений у тил разом із Холодом здавати міномети, він повертається на передній край уже не іздовим, а бійцем штурмової групи. Який дурень вигдав це? Та ще в самому кінці війни?!

Виявляється, буквально місяця не вистачило йому, щоб разом із Холодом відправитися на свою Полтавщину – до жінки, до дітей, до своєї хати, у рідне село, на польові роботи, за якими він так стужився! Родився б не в січні 1900-го, а в грудні 1899-го, то й поїхав би додому згідно з новим Указом Верховної Ради. А так...

Військові писарі непідкупні: краще в штабі досидіти до кінця війни, ніж на передовій землю носом рити! Це зараз Манько відкупився б, а тоді хабарі не водилися. Та й якого ж хабара може дати рядовий? Та ще й іздовий? Може, батіг? Але його довелося здати разом з кіньми.

От його й вертають на передову, якої він фактично й не бачив, перебуваючи з кіньми й повозкою весь час у тилу. А тут починається бій з усіх боїв – ближній! Есесівці встигають захопити шойно відвойований у них будинок по правому боці Фрідріхштрассе, прорвавшись із рейхстагу через Тіргартен. Захоплюють два перших поверхи, а на горішніх обороняється штаб полку на чолі з підполковником Андреевим. І наша група має виручити їх.

Перебігаємо двір, щоб увірватися з чорного ходу, звідки есесівці не чекають нас. Але знову потрапляємо під обстріл з протилежного боку вулиці: там затаїлися автоматники, а може й снайпери, і вицілюють нас, мов куріпок. А їх нічим не візьмеш: спробуй розібратися, звідки, з якого із дев'яти поверхів ведуть вогонь?!

Вся група, на ходу відстрілюючись, рветься в під'їзд, а Манько, як на гріх, зашпортується й відстає – куди йому, сорокап'ятирічному, вгнатися за нами, двадцятилітніми?! Ну, його й зрубають автоматною чи кулеметною чергою. Упаде наш вусатий, кароокій, могутній Манько, мов зрубаний ясен, посеред двору, вхопиться за груди, впустивши карабін, кричати не своїм голосом:

– Ой, пече ж мене! Ой, пече! Допоможі-і-іть!

Санітари кинуться до нього, підхоплять попід руки, бігом потягнуть асфальтом за ріг будинку, притулять до стіни спиною. Манько битиметься в їхніх руках, корчитиметься на

асфальті, гамселитиме чоботищами сорок п'ятого розміру з кутими підборами, аж іскри сипатимуться з-під підківок. І все оглядатиметься:

— Сержанте! — кричатиме Манько, ловлячи мене через голови й спини санітарів збожеволілими, побілілими від болю очима. — Пече мені в грудях! Ой, пече ж нестерпно! Зробіть же що-небудь!

Я повернуся до нього, хоч Корницький, Титов, Блинников та Акимов таки увірвуться в під'їзд, попередньо вгативши туди фаустпатроном. Вертаюся і схиляюся над Маньком, бо до нього вже не підійдуть ні Сухов, ні Хуратов, ні Авер'янов. Їх уже немає з нами і не буде ніколи...

І роти мінометної нема, і повозки, без якої Манька ну ніяк не уявити! А лишається лише штурмова група, якою командує віднині я, призначений капітаном Кохановим — начальником штабу не нашого, а першого батальйону, що командує тепер залишками всіх трьох. Решта офіцерів убиті або поранені — їх “вибили”, як вибивають ворожі танки перед наступом. 101-й гвардійський полк увесь поляже в ближнім бою на цій головній берлінській вулиці. Але нашу нечисленну штурмову групу чомусь не виведуть із бою, а вимагатимуть і надалі: “Вперед!”, “Уперед!”

Схиляюся над палаючим Маньком. Він увесь горить, тремтить, очі його гарячково блищать, витріщені зі страху чи від болю. Бачу, як він мучиться і страждає:

— Ой, не можна терпіти, так пече! Поможі мені, Шурочко! — б'ється в руках санітарів Манько, не зводячи з мене палаючого погляду. — Спаси! Врятуй мене! — кричить по-сільському безпорадно й беззахисно.

Солдати й офіцери на війні гинуть мовчки, хоч би що з ними трапилось. А тут і на мене війне селом, і я, погладивши Манька по мокрій від сліз щоці, кажу йому теж по-сільському:

— Потерпіть, дядьку...

— Нема сил терпіти! — заперечливо хитає головою, не зводячи з мене божевільного погляду. — Я зараз умру, так пече мені! Ну зроби ж щось!

Світ у мене меркне перед очима — нестерпно жаль красеня Манька, соромно своєї безпорадності...

І досі чую розпачливий, несамовитий крик на головній берлінській вулиці нашого Манька, що годився мені тоді в батьки.

Але ще дужче вразить, якимось особливо злякає несподівана тиша, в яку провалиться Манько, ніби у воду пірне: кричатиме-кричатиме — і раптом замовкне.

— Готовий, — скаже мені молодий санітар, тримаючи Манька за пульс та не зводячи з мене перепудженого погляду. Такого самого розпачливого, як і Маньків.

Він теж ніби чекає моєї допомоги, сподівається, що я щось поправлю, перемінію, переінакшу. Жаль від безсилля, розпач і гнів охоплюють мене, і я, не тямлячи себе, несподівано закричу:

— Чого ти дивишся на мене? Чого дивишся?!

— А хіба я — що? — стенає плечима зляканий санітар. — Я — нічого. Хотів тільки повідомити... — впускає Манькову безсилу руку й підводиться

— Сам бачу, — кажу йому, засоромившись свого вибуху. — Забери його документи і здай... В медсанбат чи куди ви здаєте документи загиблих? І перевір гарненько, чи не дихає.

— Ні-а, — так само пильно дивиться мені у вічі санітар. — Три кулі. І всі в груди. Навиліт. Який із нього жилець? Просто здоровий дядько, як світ. Мав би гигнути зразу. А він, бачте... Здоровий, як лев! Похоронники матимуть з ним мороку: що й могилу добрячу копати, що й нести. Вони й документи заберуть. І здадуть куди треба.

Манько лежить навznak, і груди його високо здіймаються над асфальтом. Набагато вище, ніж голова. Тільки вуса неприродно чорніють і здаються геть непотрібними і чужими на його вродливому обличчі. Зайвими видаються на війні, немов прилаштованими для якогось аматорського спектаклю. Ніби хтось нерозумний нав'язав їх на якийсь час нашому красеню Манькові, і тепер він залишиться з ними навіки...

Через кілька хвилин мене теж майже вб'ють у тому ж самому будинку на вулиці Фрідріхштрассе, звідки ми вибиватимемо есе-сівців. А їх завжди і скрізь вибивати нелегко. Це станеться вже надвечір. Тільки мене, непритомного, не покинуть, як ми покинули мертвого Манька. А нестимуть через палаючий Берлін до медсанбату. Ті ж самі, що несли й Сухова: Вася Акимов, Володя Титов, Митя Корницький, Володя Блинников.

Але це буде за кілька хвилин — у ближнім бою ціла вічність...

4

Величезний, мов ангар, високий-високий операційний зал, яскраво освітлений кількома люстрами. Біло-біло і порожньо. Тільки іскряться і виблискують нікельовані хірургічні інструменти за голубуватим склом прозорих шаф і на столах біля мого операційного столу, на якому я лежу навznak? Ні,

я лежу ниць. А неймовірно високу стелю бачу в скляній поверхні приставного столика, на якому оті інструменти. Мене втягує всього, з усім жужмом, несамовитий біль в тазо-стегновому суглобі, немов якась центрифуга розкручує і ось-ось знову вихопить з цього перевернутого світу, в який я щойно вигулькнув з того, де чорти, кажуть, смолу в котлах варять для таких грішників, як я.

Ні звуку, ні шереху — тиша, аж у вухах дзвенить! І навколо — ні лялечки. Не знаю, скільки я отак лежав досі, скільки лежу тепер. Час і простір ніби й зовсім не існують для мене. Не існую і я сам, весь перетворившись на біль. Цей біль шмагує мені душу, а не тільки тіло. Він не припиняється ні на мить. Я не знаю, як вибрався з непритомності, у яку він запроторив мене хтозна й коли і наміряється забрати й зараз. Бо я перебуваю на самісінькому краєчку відведеного мені часу чи простору — він тремтить і міниться, готовий пурхнути і відлетіти від мене вже назавжди. Через отой нестерпний біль і пекельний вогонь, що не вміщаються в ранах, а розлилися і продовжують розливатися всім тілом, пронизуючи його наскрізь, до кісток, до мозку, до серця! Все там на ранах зсохлося і далі зсихається, скошюрблюється, стягуючи рани й вгризаючись у них. І в мене вже немає сили зносити цей біль і вогонь, немає сили ні закричати, ні застогнати, ні покликати когось.

Тепер я пригадую, немов у маренні чи у напівзабутті, як мене тягнуть палаючими вулицями Берліна мої товариші гупої ночі, а я висну на їхніх руках мокрим лантухом. У якомусь підвалі наді мною схиляються вже й не наші хлопці-мінометники, а якісь офіцери в шинелях з майорськими погонами, на яких бачу емблеми артилерійські і танкістські. Вони квапливо перев'язують мене, заважаючи один одному, і руки їхні в крові. “А де ж Вася Акимов? Де Володя Титов? Де Корницький?” — злякано думаю. І все тремтить і переливається — можливо, це тремтить полум'я над окопною плошкою, при якій мене рятують зовсім чужі люди, та ще у таких високих званнях. І я починаю плакати і від болю, і від подиву, і від вдячності. А один майор в артилерійському кашкеті з чорним бархатистим околишем підморгує, обмотуючи мене широким бинтом: “Терпи, козаче! Отаманом будеш!” — і весело сміється.

Під той підбадьорливий, але дуже недоречний для мене сміх я знову провалююся в чорну безодню непритомності. Але й там ці офіцери лишаються зі мною, зосереджені, стри-

вожені і сумні. І я розумію, що поранений я дуже тяжко, майже безнадійно...

Аж тут чую нарешті дивні звуки: “Цок, цок, цок!” — по паркету і просто до мене з тої пекельної імли вогненного болю наближається, наближається щось тремтливе, невловне, вислизаюче з моєї свідомості й сприйняття і нарешті зупиняється, обійшовши з голови, у мене в ногах. І я нарешті бачу високу, струнку, білолицю і чорнобриву дівчину чи молоду жінку, всю в білому: білий халат, біла шапочка з червоним хрестом, білі гумові хірургічні рукавички на тендітних руках...

Стоїть наді мною, мовчить, уважно розглядає, очевидно, пов'язку на моїх страшних ранах, перш ніж щось з ними робити. “Не дай Бог, — думаю собі, — зриватиме бинти, індивідуальні пакети, вату й серветки, якими оті офіцери в підземеллі зупиняли мені кровотечу”. Вона бере із скляного столика довгі й криві ножиці, холодить моє розпашіле тіло їхніми обережними, але невблаганними доторками — ріже, ріже, ріже. А я дивлюся на її стрункі ноги, взуті в лаковані лодочки. “Де вона взяла їх на війні?” — знову думаю собі, а сам напружуюсь в очікуванні і боязні ще більшого, ще пекучішого болю.

— Змочіть, — кажу їй.

Припиняє чикрижити ножицями, схиляється до мене:

— Не чую! — здається після тиші, що вона кричить, невдоволено й сердито. Бічним зором ловлю її вродливе обличчя — воно привітне, лише стомлене і навіть бліде. — Говоріть виразніше, — схиляється майже до мого вуха.

— Змочіть мені рани, — прошу, ледь чуючи себе, бо голосу в мене нема — пропав голос, витік із мене разом із кров'ю. — У вас же розчини чи мазі якісь є, щоб розм'якшити пов'язку. Вона ріже мене ножами, стягує рани так, що вони аж печуть! Нестерпно печуть, нестерпно!

— Звичайно, є, — каже вона, вправно й швидко прив'язуючи мене спеціальними ремнями до операційного столу. — Ось я зараз...

Іде в глибину операційної, маленька і біла на тлі її величезних розмірів, схожа на янгола, що колись, у далекому дитинстві, летів над Матір'ю Божою в срібнім окладі бабусиної Гапкиної ікони, та нікуди не міг долетіти, бо батько, приходячи з роботи, раз у раз знімав ту ікону і виносив у комору.

Тепер мій Білий Янгол повертався до мене з віддаленого кутка операційної, постукуючи каблукками модельних туфель і натираючи рукавички ваткою. По запаху я здогадуюся, що це

спирт, що вона й не думає виконувати свою обіцянку, а просто дезинфікує руки перед тим, як зірвати мою пекельну пов'язку.

— Та змочіть же чим-небудь! — кричу з усієї сили, а вичавлюю із себе лише стогін. — Так болить і пече, що я знову?..

— Ніяких змочувань! — каже вона строго, майже сердито, підвищивши голос, мов на малого. — Знаєте, скільки там інфекції, мікробів, усякої іншої чортівні, доки вас тягли по згарищах та руїнах? Зараз буде дуже боляче!

— Та вже ж нікуди! — знову кричу їй.

— Напружтеся й стисніть зуби! — наказує вона. І сама собі командує: — Раз!!!

В очах у мене спалахують сліпучі блискавки, на голову вергаються громи, а біль моторошним, блідо-синім смертельним спалахом пронизує мені мозок і серце, і я провалююся знову в знайому, густу й липку темінь, з якої ото виринув на якусь хвилину.

5

Не знав я тоді, та й не міг знати, що такі болі й тортури судилися мені на два роки госпітальних поневірянь. Та й супроводжують мене через усе життя. Коли вже нікого-нікого: ні командирів, ні друзів, ні батьків, ні сестер, ні шкільних ровесників.

Життя стужив, і друзів пережив,
І помирав зажурено і просто...

Це — Ліна. Про Мікеланджело. Не знаю, як можна отак написати в молодості? Замолоду. Так пишуть про геніїв тільки генії.

Віддаленіло. Відгуло. Завихрилося за вітрами часу. Все на світі: і війна, і марші по бездоріжжю, і лихі та добрі люди, й поранення, і поневіряння та несправедливості. Але нічого не забувається. Нічого!

Особливо пам'ятаються загиблі друзі і командири. Їхні смерті у тебе на очах. І хоч на столі в мене — лише фото двадцятилітнього Сухова в безсмертній гімнастерці з підкомірцем, який у нього завжди був білий та свіжий стараннями старого башкира Юнусова, що доглядав їх обох з Хуратовим, як мати дітей, у “повсякденних” погонах, з портупеею та пряжкою на ній, з орденами Червоної Зірки та Вітчизняної війни, з гвардійським значком під ними, з лівою кишенею, з якої вийняв він Галиного листа при останній нашій зустрічі в отому передвечірньому лісі, — все мені здається, мариться, уявляєть-

ся й понині весь наш гвардійський 101-й полк, Вісла і Одер, Зееловські висоти і Темпельгофський аеродром, де Сухова вбито. Задимлений і розбитий Берлін, взятий нами такою кров'ю, такими подвигами і втратами. І всі-всі, кого я там знав і любив, з ким воював і ділив фронтові злигодні, — всі вони ніби стоять і досі за Суховим, у глибині його фотографії, що дісталася мені від нашої Наді, малесенька, як ото для паспорта чи якогось, зокрема й офіцерського, посвідчення...

Старий і добрий єврей Давидзон — великий *фотограф* від Бога — власноручно виготовив із крихітного фронтового відбиточка прекрасний портрет нашого незабутнього Миші Сухова. Дивлюся на його ще зовсім дитяче обличчя, ще не сформоване, з розпливчатими рисами, але вже тверде й мужнє, на його буйний чуб, збитий у товстий школярській чубчик, що рідко розчісувався на війні, — усе під пілоткою та під шапкою-вушанкою! Коли там його розчісувати в боях чи на маршах, в атаках та наступах, при форсуванні рік, коли ще й підводи з мінами та кіньми треба якось переправити на тісних і гамірних переправах.

Дивлюся й не можу надивитися. На нього самого і на тих, хто ніби зачався отам, за його плечима, в отому чорному тлі, що нагадує Чорну Діру Всесвіту, в яку втягуються цілі галактики, спресовуються і стають крихтою ущільненості й неймовірної ваги всесвітньої матерії. Чи не отак і наш 101-й гвардійський, полігши на Фрідріхштрассе, як полягли й інші полки й дивізії, цілі армії і фронти, став спресованою часткою Слави і Подвигу, вагу яких не виміряти й космічними пристроями?!

І досі не віриться, що їх немає і ніколи не буде — ні рідного полку, ні дивізії, ні армії, ні батальйону, ні роти, ні когось із командирів: або вбиті, або померли від старості, бо всі ж були старші за тебе! А тепер уже не стало й самої Червоної чи Радянської Армії, вкритої славою переможниці вермахту і фашизму. А якісь ублюдки й покидьки ще сміють іронізувати над її подвигами?! Немає й Великої Держави — СРСР, що вистояв у найтяжчий період без підтримки союзників-хитрунів перед фашистською навалою.

Гірко, тяжко й боляче думати про це. Але хоч би що говорили, писали, хоч би як оббрівували нас, ми знаємо й пам'ятаємо і свою Державу, і Армію свою, і своїх бойових друзів та командирів. Знаємо й ціну нашої Перемоги. Знає їй ціну й Історія, яку не переробиш, і не перепишеш, і не переінакшиш. А всі ці глобальні, стратегічні поняття втілюються для тебе в образи твоїх друзів і командирів, генералів і марша-

лів, командуючих арміями і фронтами, полководців Великої Вітчизняної війни.

“Все минає”, – сказав іудейський цар Давид.

“Нічого не минає безслідно”, – сказав його син Соломон-Премудрий.

Обидва вони праві перед лицем історії і людства. Але ми й без них знаємо: нічого не можна викинути з історії! Спалюжити, оббрехати на якийсь час із кон’юнктурних міркувань, щоб комусь догодити всесильному? І всесильні та найбагатші помруть, а Історія залишиться навіки.

Саме вона й стоїть на моєму столі – Історія! В образі двадцятилітнього старшого лейтенанта Сухова. І ніхто – ні Держави, ні Час, ні ідеології, ні сонмище пасквілянтів не в змозі змінити його образу, його постаті, його обличчя, його суті – суті Захисника Вітчизни і Людства від фашизму!

Про нього хочеться сказати словами Андрія Малишка:

О, мій русявий Прометею,
Загублений в ночах війни...

У муках і стражданнях після тяжкого поранення вони всі приходили до мене безсонними ночами, і я соромився перед ними стогнати. Не завдавав зайвих клопотів ні нянечкам, ні сестрам, ні лікарям. Приходять і зараз, коли тяжко зносити наругу й брехню. Стоять, і дивляться на мене, і мовчать, суворі й неприступні, як сама Правда.

А поміж ними, покурюючи люльку, походжає Михайло Олександрович Шолохов – Великий Письменник ХХ століття, автор найкращого роману в світовій літературі, теж оббріханий, як і вони, звинувачений Солженіциним у плагіаті. Пострибає-пострибає цей бородатий цап, щоб доплигнути до Генія й заступити його, оббрехавши, та й вгамониться. Шолохов залишається Шолоховим на віки вічні, а Солженіцин – Солженіциним, а також тим, що чується в корені його прізвища.

Ходить-походжає поміж моїми бойовими друзями й командирами і гордий, високий, вродливий Олександр Твардовський, що ділив з ними все і написав про них і всіх інших бійців і командирів по гарячих слідах чи не найкраще:

Переправа, переправа, берег левый, берег правый,
Снег шершавый, кромка льда...
Кому подвиг, кому слава. Кому темная вода –
Ни приметы, ни следа...

А у вірші “Когда окончилась война” як підсумок-реквієм:

Внушала нам стволів ревущих сталь,
Что нам уже не числится в потерях.
И, кроясь дымкой, он уходит вдаль,
Заполненный товарищами берег...

І наш незабутній і полум'яний Аднрій Малишко й досі журиться разом із нами:

Немало ми воювали, стоптали чобіт рудих.
І якщо вбитих згадати, то я заплачу по них.
А якщо живих згадати, — хай заніміє плач!
Друзі ідуть полками. І я серед них — сурмач.

І Симонов, теж із люлькою, походить поміж ними, питає роздумливо:

Ты помнишь, Алеша, дороги Смоленщины,
Когда шли осенние, злые дожди...
Как кринки несли нам усталые женщины,
Прижав, как детей, от дождя их к груди.

Слезами измеренный чаще, чем верстами,
Шел тракт, на пригорках скрываясь из глаз:
Деревни, деревни, деревни с погостами,
Как будто на них вся Россия сошлась.

І я знаю, що всі вони в мене є. Як Шевченко. Як Франко. Як Коцюбинський. Як Леся Українка та Ольга Кобилянська, що б про них не писали “сучасно мислячі вчені”. І бузини. Та несенюки.

А в Москві ще є Юрій Бондарев — ровесник мій і Сухова, представник отої когорти безвусих лейтенантів, великий російський письменник та мій друг. Написав потрясаючий сучасний роман “Бермудский треугольник” про ельцинський дежавний бандитизм, про розстріл законно обраного парламенту Росії, про тортури і хамство сучасних “временщиків” та нищення наукової й художньої інтелігенції. Читаючи його листи і романи, ніби повертаюся у нашу Велику Вітчизняну війну: вона ще триває, і я стаю з Юрієм пліч-о-пліч, як і тоді, на фронті...

Де ви, милі мої, далекі та незабутні? Я з вами, з вами! І досі...

*Феофанія — Київ — Конча-Озерна,
1984 — 2004 рр.*

Зміст

БІЛІ ХМАРИ. Роман

Частина перша	5
Частина перша	101
Епілог	180

PAUL, PETER, JOGAN... Повість

Полон	185
Про що думав кирпатий солдат	198
Про що думав ти...	211
Змова над розстріляним	221
Солдат Віллі	239
Твої перемоги	255

НЕ ПОЛЕ ПЕРЕЙТИ... Роман

Розділ перший	270
Розділ другий	287
Розділ третій	307
Розділ четвертий	337
Розділ п'ятий	364
Розділ шостий	388
Розділ сьомий	410
Розділ восьмий	429
Розділ дев'ятий	439
Розділ десятий	450

Літературно-художнє видання

СИЗОНЕНКО

Олександр Олександрович

НЕ ПОЛЕ ПЕРЕЙТИ...

Романи і повість

Редактор *Т. Поливода*

Художньо-технічний редактор *Ю. Дахно*

Коректори *Г.Лукова, Н. Фехретдінова*

Комп'ютерна верстка — ПП «ВІНКОМ»

Здано до складання 01.11.2004. Підписано до друку 6.12.2004. Формат 84x108/32. Офсетний друк. Папір офсетний, №1. Фіз. друк.арк. 14,5. Ум.-друк. арк. 24,36. Зам. 4-803.

КП “Редакція журналу “Дніпро”, вул. Дегтярівська 38-44, м.Київ, 04119. Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції. Серія ДК №984 від 19.07.2002 р.

Віддруковано на ВАТ «Поліграфкнига», 03057, м. Київ-57, вул. Довженка, 3.

Сизоненко О.О.

С34 Не поле перейти...: Романи і повість — К.: КП “Редакція журналу “Дніпро”, 2004. — 464 с.

ISBN 966-7865-72-X

У цій книзі пропонується роман “Білі хмари” — про нелегку долю батьків і дітей як у повсякденному мирному житті, так і в роки воєнного лихоліття, повість “Paul, Peter, Jogan...”, а також новий роман “Не поле перейти...” Ці твори про реальні події Великої Вітчизняної війни. Їхні герої — конкретні люди із справжніми, а не вигаданими іменами.

ББК 84. 4УКР6

